THE VEDA-PRĀTIŚĀKHYA

M. D. SHASTRI

THE ṚGVEDA-PRĀTIŚĀKHYA

WITH

THE COMMENTARY OF UVAṬA

EDITED FROM ORIGINAL MANUSCRIPTS, WITH INTRODUCTION, CRITICAL AND ADDITIONAL NOTES, ENGLISH TRANSLATION OF THE TEXT, AND SEVERAL APPENDICES

BY

MANGAL DEVA SHASTRI

M.A. (PUNJAB), D. PHIL. (OXON.), U. P. E. S.,

LIBRARIAN, PRINCESS OF WALES GOVERNMENT SANSKRIT LIBRARY, SARASVATI BHAVANA, BENARES

Volume II

TEXT IN SŪTRA-FORM

AND

COMMENTARY WITH CRITICAL APPARATUS

THE INDIAN PRESS, LIMITED, ALLAHABAD

1931

उव्वटकृतभाष्यसहितं

श्रीशौनकीयम्

ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्

प्रिंसेस ऑफ़ वेल्स गवर्नमेण्ट संस्कृत लाइब्रेरी, सरस्वतीभवन,
बनारस, इत्यस्याध्यक्षेण

श्रीमङ्गलदेव शास्त्री, एम० ए०, डी० फ़िल० (ऑक्सफ़ोर्ड)

इत्येतेन

नानादेशीयजीर्णातिजीर्णहस्तलिखितपुस्तकानि
पर्यालोच्य सम्पादितम्

खिस्ताब्दाः १९३१

Published by
K. Mittra,
at The Indian Press, Ltd.,
Allahabad.

Printed by
A. Bose,
at The Indian Press, Ltd.,
Benares-Branch.

PREFACE

This is the second volume of my edition of the Ṛgveda-Prātiśākhya with the Commentary of Uvaṭa. The other two volumes (*i.e.*, volumes I and III) are still in the press. The subject-matter of this volume is, strictly speaking, the main part of the whole work and the other two volumes are subsidiary to this volume. It is for this reason that this volume is presented to the public before the other two. Besides, it is expected that this volume, being practically quite independent of them, will be more widely used than the other volumes.

The scheme of the whole work is as follows :—

Vol. I contains the Introduction and the Text of the Prātiśākhya in its original form, *i.e.*, in the form of stanzas. For the sake of convenience the critical apparatus for the Text of the Prātiśākhya is given in this volume instead of in the second.

Vol. II contains the Text of the Prātiśākhya, in the Sūtra-form, and the Commentary of Uvaṭa. It also contains the Vargadvayavṛtti by Viṣṇumitra.

Vol. III contains the English Translation of the Prātiśākhya, Additional Notes and several Appendices.

The whole manuscript of this volume was prepared at Oxford during the period from 1919 to 1921, on the

basis of the manuscript material available to me at that time. Subsequently during my stay on the continent of Europe I examined and partly collated several MSS., both of the Commentary and of the Text, at the Statts Bibliothek, Münich, the Statts Bibliothek, Berlin, and the Bibliotheque Nationale, Paris. Moreover, several MSS. of the Text as well as of the Commentary have been available to me, since 1924, for collation at the Government Sanskrit Library, Benares. Generally speaking I found that all these MSS. did not materially differ from the MSS. used by myself at Oxford. There is no doubt that their evidence can be of considerable help in many places. I found it, however, most inconvenient to incorporate their evidence, excepting in a very few cases, in the body of this volume, and thereby to disturb the text as prepared at Oxford. I intend to make use of that evidence, as far as necessary or practicable, in the Notes to be given in Vol. III. The detailed description of the manuscript material will be found in the Introduction in Vol. I.

Every care has been taken to determine the original reading of the Text as well as of the Commentary. But in spite of it, I am afraid, the Commentary will be found unsatisfactory in several places. This was inevitable in view of the defective evidence of the MSS.

I regret one inconsistency in the printing of the Commentary. My original intention was that all the Vedic examples given in the Commentary should

be printed with their accents. But seeing the difficulty of the press in this matter I decided to restrict that idea only to those cases where there was actually a reference to accent. Even this plan, owing to the difficulty of a suitable type, could not be followed consistently till the end of the work.

In some cases, emendations, marked by an asterisk, are made in the Commentary. For them as well as for the readings which I have adopted on the evidence of only one or two MSS. as opposed to a majority of them, reasons will be found in the Notes in Vol. III.

Most of the quotations in the Commentary have been traced to their sources. But there remain some which are still untraced. If, by the time the third volume comes to be printed, I am able to trace some more quotations to their sources, they will be pointed out in the Notes in Vol. III. The references to the Sūtras of the Prātiśākhya, quoted in the Commentary, are simply shown by figures in brackets without any initials of the book. The figures indicate the Paṭala and Sūtra.

References to Vedic quotations, given as examples in the Commentary, are generally shown. But no reference is given in the case of individual words of common occurrence. Quotations are generally referred to only one source. But some of them can be equally referred to other sources as well. In case a quotation can be referred to the Ṛgvedic as well as non-Ṛgvedic works, preference is

generally given to the former. But in this connection it is to be remembered that a reference to a work posterior to Śaunaka—as for example to the Āśvalāyana Śrauta Sūtra—does not mean that the quotation is actually taken from that work. It only means that it can be traced to the Ṛgvedic tradition.

According to rule IV. 36 of the Prātiśākhya a Visarjanīya, if followed by a breathing followed by a voiceless consonant, is dropped in the Text of the Prātiśākhya, *e.g.*, in I, 9; but cp. its Commentary where 'अन्तस्था' of the Text is spelt as 'अन्तःस्था'.

For other details regarding the work the reader is referred to the Introduction in Vol. I which I hope will be out shortly.

Sarasvatī Bhavana,
BENARES,
The 15th April, 1931

M. D. SHASTRI

ऋग्वेदप्रातिशाख्यस्य विषयानुक्रमणिका

—:○:—

सूत्रसंख्या

तृतीयं पटलम्—

सूत्रसंख्या

माँस्पचन्या माँश्चत्वे मँश्चतोऽश्च ॥ ८२ ॥

माँस्पचन्याः । माँश्चत्वे । मँश्चतोः[1] । एतानि पदानि । माँस्पचन्याः[2] । यन्नीक्षणं माँस्पचन्या उखायाः (ऋ० १।१६२।१३)। माँश्चत्वे[3] । माँश्चत्वे वा पृशने वा वधत्रे[4] (ऋ० ६।६७।५४)। मँश्चतोः[5] । अध्नं मँश्चतोर्वरुणस्य बभ्रुम्[7] (ऋ० ७।४४।३)॥

ईमित्यन्तलोप एषूदयेषु
गर्भं गावो वत्सं मृजन्ति पृच्यते ।
सखायो विव्याच पुना रिणन्ति
रश्मित्यन्वक्षरसंधिरेव सः ॥ ८३ ॥

इदानीं वर्णलोप उच्यते । ईम् इत्यस्यान्तलोपो भवत्येषूदयेषु सत्सु । गर्भम् । गावः । वत्सम् । मृजन्ति । पृच्यते । सखायः । विव्याच । पुनः । रिणन्ति । रश्मम् । इतिकरणः समाप्तिवचनः । अन्वक्षरसंधिरेव सोऽयं वेदितव्यः । योऽधस्तात्प्रतिपादितः—एप स्य स च स्वराश्च पूर्वे[8] (२।८) इत्यादिकः ।

गर्भम् । यमी गर्भमृतावृधः (ऋ० ९।१०२।६)। गावः । समी गावो मतयो यन्ति संयतः[9] (ऋ० ९।७२।६)। वत्सम् । समी वत्सं न मातृभिः (ऋ० ९।१०४।२)। मृजन्ति । तमी मृजन्त्यायवः (ऋ० ९।६३।१७)। पृच्यते । समी पृच्यते समनेव

(१) B³I²Bⁿ, B² omits the Commentary from .मांस्पचन्याः to -तोः- (२) Bⁿ, मांस्पचन्याः omitted in B³I²B². (३) Bⁿ, मांश्चत्वे omitted in B³I²B². (४) B²Bⁿ; वधत्रे omitted in B³I², Reg. (५) Bⁿ, मँश्चतोः omitted in B³I²B². (६) B²Bⁿ, I² corrects मां- to मँ-, मां- B³ as well as MSS. of Berlin and that of Paris (cp. Reg.). (७) बभ्रुम् omitted in B³I². (८) पूर्वे omitted in B². (९) Reg., यन्ति संयतः in B² and संयतः in B³I²Bⁿ omitted.

केतुः[1] (ऋ० १ । १०३ । १) । सखायः । समी सखायो अस्वरन् (ऋ० ६ । ४५ । ५) । विव्याच । समी विव्याच सवना पुरूणि (ऋ० ३ । ३६ । ८) । पुनः । संवत्सरे वावृधे जग्धमी पुनः (ऋ० १ । १४० । २) । रिणन्ति । ए रिणन्ति बर्हिषि प्रियं गिरा (ऋ० ६ । ७१ । ६) । रथम् । समी रथं न भुरिजोरहेषत (ऋ० ६ । ७१ । ५) ॥

पुरु पृथ्वधि पूर्वेषु शकार उपजायते ।
ह्रस्वे च पूर्वपद्यान्ते चन्द्रशब्दे परेऽन्तरा ॥ ८४ ॥

पुरु । पृथु । अधि । एतेषु पूर्वपदेषु सत्सु । ह्रस्वे च पूर्व[2]पद्यस्यान्ते सति । चन्द्रशब्दे च परेऽन्तरा शकारागम उपजायते । पुरु । महि चेत्रं पुरुश्चन्द्रं विविद्वान् (ऋ० ३ । ३१ । १५) । पृथु । पृथुश्चन्द्रमवसे चर्षणिप्राः[3] (ऋ० ४ । २ । १३) । अधि । अधिश्चन्द्रं बृहत्पृथु (ऋ० ८ । ६५ । ११) । ह्रस्वे च पूर्वपद्यान्ते । हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः (ऋ० ६ । ६६ । २६) । ह्रस्वग्रहणं विस्पष्टार्थं दीर्घात्परस्य पद्यस्य चन्द्रशब्दस्याभावात् । पूर्वपद्यान्त इति कस्मात् । अभि चन्द्रा भर्तवे नो हिरण्या (ऋ० ६ । ६७ । ५०) ॥

परीति पद्ये कृपरे षकारः ॥ ८५ ॥

परि इत्येतस्मिन्पूर्वपद्ये कृपरे सत्यन्तरा षकारागम उपजायते । परिष्कृण्वन्ननिष्कृतम् (ऋ० ६ । ३६ । २) ॥

वनेति रेफः सदशब्द उत्तरे ॥ ८६ ॥

वन इत्येतस्मिन्पूर्वपद्ये सदशब्द उत्तरेऽन्तरा रेफो जायते । तिष्ठद्रथं न धूर्षदं वनर्षदम् (ऋ० १० । १३२ । ७) ॥

परिष्कृण्वन्ति वेधसः ॥ ८७ ॥

---

(१) B[2]; केतुः omitted in B[3]I[2]B[n], Reg. (२) B[2]B[n], पूर्वस्य B[3]I[2]. (३) B[2]B[n]; चर्षणिप्राः omitted in B[3]I[2], Reg.

परिष्कृण्वन्ति इति निपात्यते षकारागमः[1]। तं त्वा विप्रा वचोविदः परिष्कृण्वन्ति वेधसः[2] (ऋ० ९ । ६४ । २३)। अपदार्थं वचनम्। वेधस इति किम्। मृग्यं प्रत्युदाहरणम् ॥

अस्कृतोषसम् ॥ ८८ ॥

अस्कृत इति निपात्यते सकारोपजनः। निरु स्वसारमस्कृतोषसम् (ऋ० १० । १२७ । ३)। उषसमिति किम्। युजं ह्यन्यमकृत प्रवेपनी (ऋ० ५ । ३४ । ८)॥

शौद्धाक्षराः संधय एत उक्ताः ॥ ८९ ॥

य एते पुरुपृष्ठ्वादयः संधयस्ते[3] शौद्धाक्षरसंज्ञा वेदितव्याः। शौद्धाक्षरागमोऽपैति (१० । २१) इत्यादि संज्ञा[4]प्रयोजनम् ॥

मेधातिथौ वरुणान्तव्रतान्तौ
स्पर्शान्तस्थाप्रत्ययौ निर्हसेते ॥ ९० ॥

मेधातिथावृषौ। अग्निं दूतं वृणीमहे (ऋ० १ । १२ । १) इत्यारभ्य—कस्य नूनम् (ऋ० १ । २४ । १) इति यावन्मेधातिथिः। वरुणोऽन्ते यस्य समासस्य स[5] वरुणान्तः। एवमेव व्रतान्तोऽपि गृह्यते। स्पर्शप्रत्ययेऽ[6]न्तःस्थाप्रत्यये[7] निर्हसेते। ह्रस्वौ भवतः। वरुणान्तः। इन्द्रावरुण नू नु[8] वाम् (ऋ० १ । १७ । ८)। इन्द्रावरुण यां हुवे (ऋ० १ । १७ । ९)। व्रतान्तः। युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण

---

(१) B^2B^n, पकारः आगमः B^3, पकारः I^2. (२) B^2, वेधस B^n, वेधसः omitted in B^3I^2. (३) संधयस्ते B^2, ते B^3B^n (B^3 corrects एते to ते), एते I^2. (४) संज्ञायाः B^3. (५) पदस्य (instead of समासस्य स) B^2. (६) -प्रत्यये or-प्रत्ययो corrected to -प्रत्ययौ I^2. (७) -प्रत्येयो I^2. (८) नु नू (for नू नु) I^2.

११

दूळभम् (ऋ० १ । १५ । ६)। मेधातिथाविति[1] किम् । इन्द्रावरुणा मदे अस्य मायिनः[2] (ऋ० ७ । ८२ । ३)। इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नः (ऋ० ७ ८२ । १)। स्पर्शान्तःस्थाप्रत्ययाविति किम् । ता मित्रावरुणा हुवे[3] (ऋ० १ । २३ । ५)॥

आदित्या देवा वरुणासुरेति येत्यादिषु ॥ ८१ ॥

आदित्या। देवा। वरुणा। असुरा। एतानि पदानि ह्रस्वानि[4] भवन्ति या इत्यादिषु पदेषु परभूतेषु। तानि तूपरिष्टाद्वक्ष्यति। अत उपरिष्टादेवोदाहरिष्यामः ॥

वयमित्यत्र मित्रा ॥ ८२ ॥

वयम् इत्येतस्मिन्पदे परभूते मित्रा इत्ये[5]तत्पदं ह्रस्वी[6]भवति। मित्र वयं च सूरयः (ऋ० ५ । ६६ । ६)॥

या सुप्रतीकं निष्कृतं पुरोहितिः
क्षत्रं दाशति शवसा भिषज्यथः ॥ ८३ ॥

या। सुप्रतीकम्। निष्कृतम्। पुरोहितिः। क्षत्रम्। दाशति। शवसा। भिषज्यथः। एते ते यादयो येऽधस्तादुपदिष्टाः। या। प्र सा क्षितिरसुर या महि प्रिया[7] (ऋ० १ । १५१ । ४)। सुप्रतीकम्। उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकम् (ऋ० ७ । ६१ । १)। निष्कृतम्। बळित्था देव निष्कृतमादित्या[8] (ऋ० ५।६७। १)। पुरोहितिः। इयं देव पुरोहितिर्युवभ्याम्[9] (ऋ० ७ । ६० । १२)। क्षत्रम्। युवं

---

(१)-थौ B². (२) Reg., अस्य० । B², मायिनः omitted in B³I² Bⁿ. (३) हुवे- । B². (४) ह्रस्वी-I². (५) इति omitted in B². (६) ह्रस्वं B². (७) प्रिया omitted in B³I². (८) B³I²Bⁿ; आदित्या omitted in B², Reg. (९) B²B³; पुरोहितिः I²Bⁿ, Reg.

नो येषु वरुण क्षत्रम् (ऋ० ५। ६४। ६)। दाशति। इन्द्रा यो वां वरुण दाशति त्मन्[1] (ऋ० ६। ६८। ५)। शवसा। य आदित्य[2] शवसा वां नमस्वान् (ऋ० ७। ८५। ४)। भिषज्यथः। यद्वा देव भिषज्यथः (ऋ० ८। ९। ६)॥

सो चिन्न्वगस्त्ये दशमे च मण्डले ॥ ९४ ॥

सो चित् इति निपात्यत ओत्वं विसर्जनीयस्यागस्त्य ऋषौ दशमे मण्डले च। सो चिन्नु न मराति नो वयम् (ऋ० १। १९१। १०)। सो चिन्नु सख्या नर्य इन स्तुतः[3] (ऋ० १०। ५०। २)। अगस्त्ये दशमे च मण्डल इति किम्। स चिन्न्वासां पती रयीणाम् (ऋ० १। ६८। ४)। स चिद्विवेद निहितम् (ऋ० ९। ८७। ३)॥

सा न्वीयते ॥ ९५ ॥

सा न्वीयते इति विसर्जनीयस्य आत्वं निपात्यते। स चिकित्वाँ ईयते सा न्वीयते (ऋ० १। १४५। १)। ईयत इति किम्। प्रत्युदाहरणं प्रत्येष्यम्[4] ॥

सः पलिक्नीः ॥ ९६ ॥

विसर्जनीयस्यालोपो निपातितः। न ता अगृभ्रन्नजनिष्ट हि षः पलिक्नीः (ऋ० ५। २। ४)॥

हि षस्तव ॥ ९७ ॥

अत्र विसर्जनीयस्यालोपो निपात्यते। नहि षस्तव नो मम (ऋ० ८। ३३। १६)। हीति किम्। स तवोती गोषु गन्ता

(१) Bⁿ; दाशति-। B²; त्मन् omitted in B³I², Reg. (२) आदित्यात्य I². (३) B²Bⁿ, इनः I², इन स्तुतः omitted in B³. (४) B³I², Reg.; प्रत्येतव्यं Bⁿ; मृग्यं B².

(ऋ० ८ । ७१ । ५)। नहीत्येतत्पदे हीति यत्पदावयवग्रहणं[1] तच्छन्दोभङ्गभयात् ॥

जुगुक्षतो दुदुक्षन्गा अदुक्षद्
दुक्षन्वृधेऽस्य दुक्षतानु दक्षि ।
दक्षन्न पत्मन्दक्षुषोऽभि दक्षत्
कृष्णासो दक्षि हियानस्य दक्षोः ॥ ६८ ॥

यथापठितान्येतानि[2] निपातितानि । जुगुक्षतः । सुमतिं न जुगुक्षतः (ऋ० ८ । ३१ । ७)। दुदुक्षन् । सहस्रधारां बृहतीं दुदुक्षन् (ऋ० १० । ७४ । ४) । गा अदुक्षत् । निर्ज्योतिषा तमसो गा अदुक्षत् (ऋ० १ । ३३ । १०) । गा इति किम् । अधुक्षत्पिप्युषीमिषम् (ऋ० ८ । ७२ । १६)। दुक्षन्वृधे । हरिं यत्ते मन्दिनं दुक्षन्वृधे (ऋ० १ । १२१ । ८) । वृध इति किम् । निर्धुक्षन्वक्षणाभ्यः (ऋ० ८ । १ । १७) । अस्य दुक्षत । विश्वाहा शुक्रं पयो अस्य दुक्षत (ऋ० १ । १६० । ३) । अस्येति किम् । भरद्वाजायाव धुक्षत द्विता (ऋ० ६ । ४८ । १३) । अनु दक्षि । त्वं वि भास्यनु दक्षि दावने (ऋ० २ । १ । १०) । अन्विति किम् । नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् (ऋ० ४ । ४ । ४) । दक्षन्न । दक्षन्न विश्वं ततृषाणमोषति (ऋ० १ । १३० । ८) । नेति किम् । द्रविर्न द्रावयति दारु धक्षत् (ऋ० ६ । ३ । ४) । पत्मन्दक्षुषः । तस्य पत्मन्दक्षुषः (ऋ० १ । १४१ । ७) । पत्मन्निति किम् । प्रत्युदाहरणं मृग्यम्[3] । अभि दक्षत् । स यो व्यस्थादभि दक्षदुर्वीम् (ऋ० २ । ४ । ७) । अभीति किम् । द्रविर्न द्रावयति दारु धक्षत् (ऋ० ६ । ३ । ४) । कृष्णासो दक्षि ।

---

(१) B²Bⁿ, कृतं added in B³I². (२) यथोपदिष्टान्येतानि B². (३) प्रत्यु- to मृग्यम् omitted in I².

आदस्य ते कृष्णासो दक्षि सूरयः[1] (ऋ० १। १४१। ८)। कृष्णास इति किम्। नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् (ऋ० ४। ४। ४)। हियानस्य दक्षोः। संदृष्टिरस्य हियानस्य दक्षोः (ऋ० २। ४। ४)। हियानस्येति किम्। धक्षोर्न वाताः परि स[2]न्त्यच्युताः (ऋ० १०। ११५। ४)॥

इति श्रीपार्षदव्याख्यायामानन्दपुरवास्तव्य-
वज्रटपुत्र[3]उवट[4]कृतौ प्रातिशाख्य-
भाष्ये[5] चतुर्थं पटलम्[6] ॥

---

(१) B³I², सूरयः omitted in B²Bⁿ. (२) षः I². (३) B² omits आनन्द- to -पुत्र-. (४) -पुत्रोव्वट- Bⁿ. (५) प्रातिशाख्ये I²Bⁿ. (६) सन्धिपटलम् Bⁿ. B³ adds समाप्तम्.

अन्तःपादं नाम्युपधः सकारः षकारमप्यूष्म-परैर्यथोक्तम् । अन्यैरेकारात् ॥ १ ॥

अन्तःपादमिति पादस्य मध्ये । नामिनो यस्योपधाभूताः स तथोक्तः सकारः । ऋकारादयो दश नामिनः स्वराः (१ । ६५) इत्युक्तम् । सकारः षकारमापद्यत इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । ऊष्मपरैर्नामिभिरुपहितः । अप्यनूष्मपरैरित्यपिशब्दः । यथोक्तमित्यधिकारोपसंहारवचनम् । अन्यैरेकारादिति नामिसामान्यप्रसक्तावस्य निवृत्तिवचनम् ।

यच्च गोषु दुष्ष्व[1]प्न्यम् (ऋ० ८ । ४७ । १४) । अन्तःपादमिति किम् । तत्र इन्द्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तत (ऋ० १ । १०७ । ३) । नाम्युपध इति किम् । परः सो अस्तु[2] तन्वा तना च (ऋ० ७ । १०४ । ११) । यथोक्तग्रहणं किम् । ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः (ऋ० १ । ५० । ९) । अन्यैरेकारादिति किम् । ये स्था मनोर्यज्ञियाः (ऋ० १० । ३६ । १०) ॥

नतिरत्र पूर्वा ततो व्यापत्तिर्भवतीति विद्यात् ॥ २ ॥

एकस्मिन्विषये यत्र कार्यद्वयं प्रवर्त्तते तत्रावश्यंभावी[3] क्रमस्तत्र यथा[4]योगं कार्यक्रमो भवतीत्येतद्दर्शनायाह—नतिरत्र पूर्वेति । यदि हि व्यापत्तिः पूर्वं क्रियेत[5] पश्चा[6]न्नतिस्तदा—तमेवोष्माणमूष्मणि (४ । ३२) इति सकारो नम्यस्य सकारस्य व्यवधायकः

(१) दुःष्व- B²Bⁿ, Reg., M.M.; दुष्व- B³I². (२) अस्य B³. (३) -भावि B³. (४) तथा (for तत्र यथा-) B³. (५) I² and Reg., क्रियते B³BⁿB². (६) तपश्चा- B², त before पश्चा- struck out in B³.

स्यान्नामिभिः सह । ततो न प्रवर्तेत नतिः[1] । अतः पूर्वमेव नतिः क्रियते पश्चात्—तमेवोऽमाथमूऽमणि (४ । ३२) इति ॥

सूती नकिः स्वैर्व्युरु नह्यभि त्री नि हीति सः ॥३॥

सु । ऊती । नकिः । स्वैः । वि । उरु । नहि । अभि । त्री । नि । हि । इत्येतैर्नामिभिरुपहितः सः इति[2] सकारः षकार[3]मापद्यते । सु । प्र सु ष विभ्यो मरुतः (ऋ० ४ । २६ । ४) । ऊती । ऊती ष बृहतो दिवः (ऋ० ६ । २ । ४) । नकिः । नकिष्षो[4] अस्त्यरणो जहुर्हि तम् (ऋ० २ । २४ । ७) । स्वैः । स्वैष्ष एवै रिरिषीष्ट युर्जनः (ऋ० ८ । १८ । १३) । वि । ओभे अप्रा[5] रोदसी वि ष आवः (ऋ० ९ । ६७ । ३८) । उरु । उरु ष सरथं सारथये कः (ऋ० ६ । २० । ५) । नहि । नहि षस्तव नो मम (ऋ० ८ । ३३ । १६) । अभि । अभि ष द्युम्नैरुत[6] (ऋ० ८ । २० । १६) । त्री । त्री ष पवित्रा हृद्यन्तरा दधे (ऋ० ९ । ७३ । ८) । नि । नि ष हीयतां तन्वा तना च (ऋ० ७ । १०४ । १०) । हि । यूपादमुच्चो अशमिष्ट हि षः (ऋ० ५ । २ । ७) ।

द्व्यक्षरेणैव सत्स्थः ॥ ४ ॥

द्व्यक्षरेणैव पदेन नाम्यन्तेनोपहितः सत् स्थः इत्येतयोः सकारः षकारमापद्यते । सत् । दिवि षद् भूम्या ददे (ऋ० ९ । ६१ । १०) । स्थः । यदिन्द्राग्नी दिवि ष्ठो यत्पृथिव्याम् (ऋ० १ । १०८ । ११) । द्व्यक्षरेणैवेति[7] किम् । युवं हि स्थः स्वर्पती (ऋ० ९ । १९ । २) ॥

---

(१) ततोऽनतिर् (for ततो to नतिः ।) Reg. (२) $B^4 I^2$, सः इति omitted in $B^2 B^n$. (३) षत्व- B^3. (४) I^2, नकिःष्षो $B^2 B^3$, नकिः षो B^n. (५) $B^2 I^2$; उभे अप्रा B^3, Reg.; omitted in B^n. (६) B^n adds वाजसातिभिः. (७) -णेति B^3.

स्वबह्वक्षरेण ॥ ५ ॥

सु इत्ये[1]तत्पदं नम्यतेऽबह्वक्षरेण नामिनोपहितं चेत् । मो ष्वद्य दुर्हणावान् (ऋ० ८ । २ । २०) । अभी ष्वर्यः पौंस्यैर्भवेम (ऋ० १० । ५६ । ३) । अबह्वक्षरेणेति किम् । सुदीतिभिः सु दीदिहि (ऋ० ६ । ४८ । ३) ॥

पदादयश्च स्यिति स्किति स्निति ॥ ६ ॥

पदानामादिभूताः सकाराः षकारमा[2]पद्यन्ते यकारककार-नकारपराः सन्तः । इतिकरणः प्रकारार्थः । स्यिति । गोभिष्ष्याम सधमादः (ऋ० ५ । २० । ४) । स्किति । यजु ष्कन्नं प्रथमं देव-यानम् (ऋ० १० । १८१ । ३) । स्निति । अधि ष्णुना धन्व सानो अव्ये (ऋ० ९ । ९७ । १६) । अबह्वक्षरेणैवेत्येव । तव प्रियासः सूरिषु स्याम (ऋ० ७ । १९ । ७) । उप द्यां स्कम्भथु स्कम्भनेन (ऋ० ६ । ७२ । २) ॥

अरेफस्य च स्मिति ॥ ७ ॥

अरेफस्य च[3] पदस्य स्मिति पदादिर्नम्यते । नहि ष्मा ते शतं चन (ऋ० ४ । ३१ । ९) । अरेफस्येति किम् । प्रति स्मरेथां तुजय-द्भिरेवैः (ऋ० ७ । १०४ । ७) । अबह्वक्षरेणैवेत्येव । वहामि स्म[4] पूषणमन्तरेण (ऋ० १० । ३३ । १) ॥

एकारेणापि स्विति नःपरं चेत् ॥ ८ ॥

एकारान्तेनापि नामिनोपहितं सु इत्येतत्पदं नम्यते नःपदं परं चेद्भवति । ते षु णो मरुतो मृळयन्तु[5] (ऋ० १ । १६९ । ५) ।

---

(१) सु ए- B². (२) षकारान् Bⁿ. (३) B³Bⁿ omit च. (४) वहास्मि B². (५) मरुतः B².

नःपरमिति किम् । त्वे सु पुत्र शवसः (ऋ० ८ । ९२ । १४) । अप्राप्तप्राप्ति[1] वचनोऽपिशब्दः ॥

दीर्घो न स्यिति ॥ ९ ॥

दीर्घो नाम्युपधाभूतोऽपि स्यिति[2] पदादिं[3] न नमति[4] । वीरैः स्याम सधमादः (ऋ० ५ । २० । ४) । दीर्घग्रहणं किम् । गोभिष् ष्याम सधमादः (ऋ० ५ । २० । ४) ॥

उ च नास्पर्शपूर्वम् ॥ १० ॥

उ इत्येतत्पदं पूर्वं स्यिति पदादि न नमति स्पर्श[5]पूर्वं यदि न भवति । एष उ स्य पुरुव्रतः (ऋ० ९ । ३ । १०) । अस्पर्शपूर्वमिति किम् । उदु ष्य शरणे दिवः (ऋ० ८ । २५ । १९) ॥

तकारवर्गस्तु टकारवर्गमन्तःपदस्थोऽपि षकारपूर्वः ॥ ११ ॥

तकारवर्गस्तु पुनष्टकारवर्गमापद्यते यथासंख्यम् । अन्तःपदस्थोऽपि नानापदस्थोपि[6] षकारपूर्वश्चेत्[7] । कः स्विद्वृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णसः (ऋ० १ । १८२ । ७) । आपो हि ष्ठा मयोभुवः (ऋ० १० । ९ । १) ।[8] षकारपूर्व इति किम् । युवं हि स्थः स्वर्पती (ऋ० ९ । १९ । २) ॥

सितां सधस्थात्स्तनिहि स्तवाम स्तवे स्तुवन्ति स्तुहि सीं स्तुत स्थ ।

---

(१) -प्राप्त- B^2. (२) स्यितिं I^2, corrected to स्यिति in B^3. (३) $B^3 I^2$, Reg.; पदादिर् $B^2 B^n$. (४) B^2, Reg.; नमते $B^3 I^2$, नम्यते B^n. (५) उ स्पर्श- B^2. (६) नानापदस्थोपि omitted in B^2, supplied on the margin in I^2. (७) B^2, षकारपूर्वः सन् B^n, षकारे पूर्वस्मिन् $B^3 I^2$. (८) नकिष्टं घ्नंत्यंतितो न दूरात् added in Reg., M.M.

साहि स्त स्तुप्सत्सि सत्सत्स्वनीति
स्तोभेत्यादिश्चापि बह्वक्षरान्त्यैः ॥१२॥

सिताम् । सधस्थात् । स्तनिहि । स्तवाम । स्तवे । स्तुवन्ति । स्तुहि । सीम् । स्तुतः । स्थ । साहि । स्तः । स्तुप् । सत्सि । सत्सत् । स्वनि । इत्येतेषां पदानामादिः । स्तोभ इत्येतस्य च पदस्य सप्रवादस्यादिर्नम्यते । अपि बह्वक्षरान्त्यैर्नामि[1]भिरुपहितः । अप्यबह्वक्षरान्त्यैरित्यपिशब्दः ।

सिताम् । पदि षितामसुञ्चता यजत्राः (ऋ० ४ । १२ । ६) । सधस्थात् । निष्षीमद्भ्यो धमथो निष्षधस्थात् (ऋ० । ५ । ३१ । ९) । स्तनिहि । नि ष्टनिहि दुरिता बाधमानः (ऋ० ६ । ४७ । ३०) । स्तवाम । तमु ष्टवाम यं गिरः (ऋ० ८ । ९५ । ६) । स्तवे । विश्वा यद्वामनु ष्टवे (ऋ० ५ । ७३ । ४ ।) । स्तुवन्ति । अनु ष्टुवन्ति पूर्वथा (ऋ० । ८ । ३ । ८) । स्तुहि । तमु ष्टुहीन्द्रं यो ह सत्वा (ऋ० १ । १७३ । ५) । सीम् । निष्षीमद्भ्यो धमथो निष् षधस्थात्[2] (ऋ० ५ । ३१ । ९ ।) । स्तुतः । नू ष्टुत इन्द्र नू गृणानः (ऋ० ४ । १६ । २१ ।) । स्थ । आपो हि ष्ठा मयोभुवः (ऋ० १० । ९ । १) । साहि । वि षाह्यग्ने गृणते मनीषाम् (ऋ० ४ । ११ । २) । स्तः । नास्य ते महिमानं परि ष्टः (ऋ० १ । ६१ । ८) । स्तुप् । सोमो विराजमनु राजति ष्टुप् (ऋ० ९ । ९६ । १८) । सत्सि । अग्ने नि षत्सि नमसाधि बर्हिषि (ऋ० । ८ । २३ । २६) । सत्सत् । नि हि षत्सदन्तरः पूर्वो अस्मत् (ऋ० । १० । ५३ । १) । स्वनि । यदि क्लोशमनु ष्वणि (ऋ० । ६ । ४६ । १४) । स्तोभेत्यादिः[3] ।

---

(१) नाम- $B^2 B^n$. (२) धमथः B^2. (३) B^2, स्तोभेत्यादि $B^3 B^n$, स्तोभेत्या I^2.

परि ष्टोभत विंशतिः (ऋ० १ । ८० । ९) । परि ष्टोभन्तु नो गिरः (ऋ० ८ । ९२ । १९) ॥

नि परीति स्व सीत्यादी चकारवर्गीयोदयौ ॥ १३ ॥

नि परि इत्येतौ नामिनौ स्व सि इत्थंभूतौ पदादी नमतः । किमविशेषेण । नेत्याह । चकारवर्गीयोदयौ चेत्स्याताम् । चकारवर्गवर्ण[1]परावित्यर्थः । नि । महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च (ऋ० ५ । ८३ । ८) । परि । सहस्रधारः परि षिच्यते हरिः (ऋ० ९ । ८६ । ३३) । परि ष्वजध्वं दश कक्ष्याभिः (ऋ० १० । १०१ । १०) । परि ष्वजन्ते जनयो यथा पतिम् (ऋ० १० । ४३ । १) । चकारवर्गीयोदयाविति किम् । व्युच्छन्ती परि स्वसुः (ऋ० ४ । ५२ । १) ॥

दकारे चोत्तरे परान्से स सीति स्वरोदये ॥ १४ ॥

दकारे चोत्तरे । चकारः समुच्चयार्थीयो निपरी समुच्चिनोति । परान्पदादीन्नमतः । कथंभूतान्पदादीन्[2] । अत आह से स सी । इतिकरणः प्र[3]दर्शनार्थः । स्वरोदये । दकारस्य विशेषणमेतत् । से स सी इति पदादीन्दकारं स्वरपरे निपरी[4] नमत इत्यर्थः ।

से । परि यज्ञं नि षेदथुः (ऋ० ४ । ५६ । ७) । स । नि षदा पीतये मधु (ऋ० । ८ । ९७ । ८) । शुनं नरः परि षदन्नुषासम् (ऋ० ४ । ३ । ११) । सी । नि षीद होत्रमृतुथा यजस्व (ऋ० १० । ९८ । ४) । निपरी इति[5] किम् । इमं यम प्रस्तरमा हि सीद (ऋ० १० । १४ । ४) । दकार इति किम् । नि[6] समना भूमिः । स्वरोदय इति किम् । दिवश्चरन्ति परि सद्यो अन्तान् (ऋ० ५ । ४७ । ४) ॥

---

(१) B^3I^2, -वर्ण- omitted in B^2B^n. (२) B^2I^2, -दीनिति B^3B^n. (३) प्रकार- B^2. (४) B^2, दकारस्वरपरपरान् B^3I^2, दकारस्वरपरान् B^n. (५) निपरीति B^n. (६) नि B^3B^2, नि corrected to वि in I^2, वि B^n.

सेध स्वापय सस्वजे सस्वजाते ससाद च ॥ १५ ॥

सेध । स्वापय । सस्वजे । सस्वजाते । ससाद । चकारोच्चारणादेतान्पदादीन्निपरी नमतः । सेध । वाचस्पते नि षेधेमान् (ऋ० १० । १६६ । ३)। स्वापय। नि ष्वापया मिथूदृशा (ऋ० १ । २९ । ३) । सस्वजे । तमिन्दुः परि षस्वजे (ऋ० ९ । १२ । ५) । सस्वजाते । समानं वृक्षं परि षस्वजाते (ऋ० १ । १६४ । २०) । ससाद । नि षसाद धृतव्रतः (ऋ० १ । २५ । १०) ॥

सन्तं सन्तः सन्ति पूर्वीः स्थु स्था स्यादिति चोत्तरः ॥१६॥

सन्तम् । सन्तः । सन्ति पूर्वीः । स्थुः । स्थाः । स्थात् । इति च पदादिसकारानुत्तरो नामी नमति । कश्चोत्तरः । पाठक्रमेण परीति । सन्तम् । अस्मे वत्सं परि षन्तं न विन्दन्[1] (ऋ० १ । ७२ । २) । सन्तः । नाद्रयः परि षन्तो वरन्त (ऋ० ३ । ३२ । १६) । सन्ति पूर्वीः । ता ईं विश्वतः परि षन्ति पूर्वीः (ऋ० ९ । ८९ । ५) । पूर्वीरिति किम् । धन्वोर्न वाताः परि सन्त्यच्युताः (ऋ० १० । ११५ । ४) । स्थुः । अर्णो न द्वेषो धृषता परि ष्ठुः (ऋ० १ । १६७ । ९) । स्थाः । परि ष्ठा इन्द्र मायया (ऋ० ४ । ३० । १२) । स्थात् । मा नो मर्तस्य दुर्मतिः परि ष्ठात् (ऋ० ३ । १५ । ६) ॥

हि षिञ्च तू षिञ्च रजःसु षीद-
न्नितो षिञ्चताभि षतः किमु ष्वित् ।
सूरिभिष्ष्याम दिवि षन्तु के ष्ठ
प्रति ष्फुर त्री षधस्था कमु ष्वित् ॥ १७ ॥

हि षिञ्च । तू षिञ्च । रजःसु षीदन् । इतो षिञ्चत । अभि षतः । किमु ष्वित् । सूरभिष्ष्याम । दिवि षन्तु । के ष्ठ । प्रति

(१) I²Bⁿ omit न विन्दन्.

स्फुर। त्री षधस्था। कमु ष्वित्[1]। एतानि यथागृहीतानि निपात्यन्ते। हि षिञ्च। अध्वर्यवा तु हि षिञ्च (ऋ० ८। ३२। २४)। तू षिञ्च। आ तू षिञ्च हरिमीं द्रोरुपस्थे[2] (ऋ० १०। १०१। १०)। रजःसु षीदन्। बुध्ने नदीनां रजःसु षीदन् (ऋ० ७। ३४। १६)। इतो षिञ्चत। परीतो षिञ्चता सुतम्[3] (ऋ० ९। १०७। १)। ओत्वं षत्वं च[4] निपात्यते[5]। अभि षतः। महो विश्वाँ अभि षतः (ऋ० ८। २३। २६)। अभी षतस्तदा भर (ऋ० ७। ३२। २४)।

नन्वभि षत इति निपातनं च यथाश्रुतमेव ग्र[6]हीतुं न्याय्यम्। अतः—अभी षतस्तदा भर (ऋ० ७। ३२। २४) इत्यत्र षत्वं न प्राप्नोत्यभिशब्दस्य दीर्घत्वात्। सत्यमेवमेतद् यदि नामाधस्तादेव परिभाषितं यथा सामवशाः संधयो नियतविषयापवादका भवन्ति। न तु सर्वत्र। सामवशा इति चैवापवादाञ्जानीयादनुलोमानामन्वक्षरसंधीनां नान्येषां केषाञ्चिदिति। तथा च ज्ञापकं भवति—नु ष प्र (५। १८) इति। भसन्नु ष प्र पूर्व्यः (ऋ० ६। १४। १) इत्युदाहरणम्। अत्र प्रेति यद्विशेषणं तत्—प्र नू स मर्तः शवसा (ऋ० १। ६४। १३) इत्यस्य निर्धारणार्थम्। यदि नुशब्दो दीर्घोऽपि विघातं षत्वस्य न कुर्यात्तदा प्रशब्दग्रहणं सार्थकं स्यादिति। तस्मात्सामवशाः संधयोऽपवादका अनुलोमानामन्वक्षरसंधीनां नान्यत्रेति[7] सिद्धम्।

किमु ष्वित्। किमु ष्विदस्मै निविदो भनन्त (ऋ० ४। १८। ७)। किमिति किम्। इन्द्रं क उ स्विदा चक्रे (ऋ० ८। ६४। ८)।

---

(१) The Comm. हि षिञ्च to ष्वित् omitted in I². (२) द्रोः B². (३) षिंचत B²I². (४) च omitted in I². (५) ओत्वषत्वे निपात्येते Bⁿ. (६) गृ० B²Bⁿ. (७) नान्यत्रेति B³I²Bⁿ, नान्येषामिति B².

सूरिभिष्ष्याम । घ्नन्तो वृत्राणि सूरिभिष्ष्याम (ऋ० ७ । ६२ । ४)। दिवि षन्तु । उत स्वानासो दिवि षन्त्वग्नेः (ऋ० ५ । २ । १०)। के ष्ठ । के ष्ठा नरः श्रेष्ठतमाः (ऋ० ५ । ६१ । १)। प्रति ष्फुर । प्रति ष्फुर वि रुज वीड्वंहः (ऋ० ४ । ३ । १४)। त्री षधस्था । त्री षधस्था सिन्धवस्त्रिः (ऋ० ३ । ५६ । ५)। कमु ष्वित् । कमु ष्विदस्य सेनया (ऋ० ८ । ७५ । ७)। कमिति किम् । उक्थे क उ स्विदन्तमः (ऋ० ८ । ६१ । ६)॥

उ षुवाणो दिवि षन्सूरिभिष्ष्या-
मृच्छन्ति ष्म नू ष्ठिरं वंसु षीदति ।
नु ष प्र हि ष्ठो यशसा मही षा
वि षा भूयामो षु यति ष्ठनेति च ॥ १८ ॥

उ षुवाणः । दिवि षन् । सूरिभिष्ष्याम् । ऋच्छन्ति ष्म । नू ष्ठिरम् । वंसु षीदति । नु ष प्र । हि ष्ठो यशसा । मही षा । वि षा । भूयामो षु । यति ष्ठन । इति च[1] यथागृहीतानि पदानि[2] भवन्ति । उ षुवाणः । सोम उ षुवाणः सोतृभिः (ऋ० ९ । १०७ । ८)। दिवि षन् । दिवि षञ्छुक्र आततः (ऋ० ६ । २ । ६)। सूरिभिष्ष्याम् । आ वां सुम्ने वरिमन्सूरिभिष्ष्याम (ऋ० ६ । ६३ । ११)। ऋच्छन्ति ष्म । ऋच्छन्ति ष्मा निष्पदो मुद्गलानीम् (ऋ० १० । १०२ । ६)। नू ष्ठिरम् । नू ष्ठिरं मरुतो वीरवन्तम् (ऋ० १ । ६४ । १५)। वंसु षीदति । श्येनो न वंसु षीदति (ऋ० ९ । ५७ । ३)। नु ष प्र । भसन्तु ष प्र पूर्व्यः (ऋ० ६ । १४ । १)। प्रेति किम् । प्र नू स मर्तः शवसा (ऋ० १ । ६४ । १३)। हि ष्ठो यशसा । दूतेव हि ष्ठो यशसा जनेषु (ऋ० १० । १०६ । २)। यशसेति

(१) B² omits च. (२) B² omits पदानि.

किम् । युवं हि स्थः स्वर्पती[1] (ऋ० ६ । १६ । २) । मही षा । विदे हि माता महो मही षा (ऋ० ६ । ६६ । ३) । वि षा । वि षा होत्रा विश्वमश्नोति (ऋ० १० । ६४ । १५) । भूयामो षु । भूयामो षु त्वावतः (ऋ० ४ । ३२ । ६) । यति ष्टन । विश्वे देवासो मनुषो यति ष्टन (ऋ० १० । ६३ । ६) ॥

वाजी स्तुतो वहन्ति सीं पतिः स्यां दित्ससि स्तुतः ।
अपो सु म्यक्ष श्रुधि सु त्रिः स्म स्तुहि स्तुहीति न ॥ १९ ॥

वाजी स्तुतः । वहन्ति सीम् । पतिः स्याम् । दित्ससि स्तुतः । अपो सु म्यक्ष । श्रुधि सु । त्रिः स्म । स्तुहि स्तुहि[2] । इत्येतेषु पदेषु यथाप्राप्तं षत्व प्रतिषिध्यते । वाजी स्तुतः[3] । वाजी स्तुतो विदथे दाति वाजम् (ऋ० ६ । २४ । २) । वहन्ति सीम्[4] । वहन्ति सीमरुणासो रुशन्तः (ऋ० ६ । ६४ । ३) । पतिः स्याम् । अस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः (ऋ० १ । ११६ । २५) । दित्ससि स्तुतः । यद्दित्ससि स्तुतो मघम् (ऋ० ८ । १४ । ४) । अपो सु म्यक्ष । अपो सु म्यक्ष वरुण (ऋ० २ । २८ । ६) । म्यक्षेति किम् । अपो षु ण इयं शरुः (ऋ० ८ । ६७ । १५) । श्रुधि सु । इन्द्र श्रुधि सु मे हवम् (ऋ० ८ । ८२ । ६) । त्रिः स्म । त्रिः स्म माह्नः श्नथयो वैतसेन (ऋ० १० । ९५ । ५) । स्तुहि स्तुहि । स्तुहि स्तुहीदेते घा ते (ऋ० ८ । १ । ३०) ॥

युग्मान्तस्यादन्तमूलीयपूर्वै-
रन्तःपदं नम्यतेऽन्तःपदस्थैः ॥ २० ॥

---

(१) B[2] adds इन्द्रः. (२) The Comm. वाजी to स्तुहि given after प्रतिषिध्यते in B[2], omitted in B[n]. (३) B[2] omits वाजी स्तुतः. (४) B[2] omits वहन्ति सीम्.

युग्मान्त:स्थापूर्वैर्नामिभिरुपहित: सकार:[१] । रेफवकारपूर्वैरित्यर्थ: । दन्तमूलीयपूर्वैश्च नामिभिरुपहित: सकारो नम्यते । दन्तमूलीया:[२] सकारस्तवर्गश्च । अन्त:पदेमेकस्मिन्पदे । अन्त:पदस्थै: पदान्तवर्तिभि:[३] । युग्मान्त:स्थापूर्व: । त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतक्षत (ऋ० १ । १६४ । २३) । विषितस्तुका रोदसी नृमणा: (ऋ० १ । १६७ । ५) । दन्तमूलीयपूर्व: । सुषाव सोममद्रिभि: (ऋ० ९ । १०७ । १) । सुपुषुषो मनीषाम्[४] (ऋ० १० । ९४ । १४) । दुष्टरस्तरन्नराती: (ऋ० ३ । २४ । १) । युग्मान्त:स्थादन्तमूलीयपूर्वैरिति किम् । इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत् (ऋ० ६ । ६१ । २) । अन्त:पदमिति किम् । सना ज्योति: सना स्व: (ऋ० ९ । ४ । २) । अन्त:पदस्थैरिति[५] किम् । पुरुहूत पुरूवसोऽसुरघ्न: (ऋ० ६ । २२ । ४) ॥

अन्यपूर्वैरपि पद्यादिभाक्सन् ॥ २१ ॥

अन्यपूर्वैरपि नामिभिरुपहित: सकारो नम्यते । युग्मान्त:स्थादन्तमूलीयपूर्वैरित्यपिशब्द: । पद्यादिं भजते यदि । अन्यपूर्व: । चमूषच्छ्येन: शकुन: (ऋ० ९ । ९६ । १९) । ये त्वा मृजन्त्यृषिषाण वेधस: (ऋ० ९ । ८६ । ४) । युग्मान्त:स्थादन्तमूलीयपूर्व: । इन्द्रस्य त्रिष्टुबिह भागो अह्न: (ऋ० १० । १३० । ५) । स संस्तिरो विष्टिर: सं गृभायति (ऋ० १ । १४० । ७) । वेदिषदे प्रियधामाय[६] (ऋ० १ । १४० । १) ॥

एकाररेफपृतनोपधश्च ॥ २२ ॥

(१) B² omits सकार:. (२) B³I², -मूलीय: B²Bⁿ. (३) B³B², पदान्तवर्त्तिभि: I²Bⁿ. (४) विस्पुमुंचा सुपु (instead of सुपु- to -षाम्) I² on the margin. (५) -पदैरिति B². (६) B² adds सुद्युते.

एकारोपधो रेफोपधः पृतनोपधः । चशब्दान्नम्यते पद्यादिः[१] सकारः । एकारोपधः । धियो रथेष्ठामजरं नवीयः (ऋ० ६ । २१ । १) । रेफोपधः । स्वर्षामप्सां वृजनस्य[२] (ऋ० १ । ९१ । २१) । पृतनोपधः । पृतनाषाह्याय च (ऋ० ३ । ३७ । १) ॥

रेफर्कारर्कारपरः प्रकृत्या ॥ २३ ॥

इदानीमपवादः । रेफपर[३] ऋकारपर[४] ॠकारपरश्च सकारः प्रकृत्या भवति । रेफपरः । पुनाति ते परिस्रुतम् (ऋ० ९ । १ । ६) । ऋकारपरः । इन्द्रस्य यन्तु प्रसवे विसृष्टाः (ऋ० ८ । १०० । १२) । ॠकारपरः । तिसॄणां सप्ततीनाम् (ऋ० ८ । १९ । ३७) ॥

सं स्पृक्स्वृ सर्स्वरिति चाक्षराणाम् ॥ २४ ॥

सम् । स्पृक् । स्वृ । सर्[५] । स्वर्[६] । एतेषां चाक्षराणां सकाराः प्रकृत्या भवन्ति पद्यादावपद्यादौ च सताम् । सम् । सुसमिद्धो न आ वह (ऋ० १ । १३ । १) । स्पृक् । दिविस्पृग्यात्यरुणानि (ऋ० १० । १६८ । १) । स्वृ । ते देवाः परिस्वृतेष्वेषु लोकेषु (कौ० ब्रा० ८।८) । शाङ्खायनब्राह्मणमेतत् । ननु नै[७]वैतदुदाहरणम् । ब्राह्मणं ह्येतत् । न च ब्राह्मणस्याप्युदाहरणं[८] श्रुतं प्लुतत्रयविधानात्[९] । एवं तर्हि यथोदकाहारस्य मत्स्याहरणं पुष्पाहारस्य फलाहरणमविरुद्धमेवमेतदपि[१०] । सर्[११] । विसर्माणं कृणुहि (ऋ० ५ । ४२ । ९) । स्वर्[१२] । मेषं विप्रा अभिस्वरा (ऋ० ८ । ९७ । १२) ॥

---

(१) B^2 I^2, -दि- B^3 B^n. (२) B^2 adds गोपां. (३) B^2B^n, -परश्च B^3I^2. (४) B^n, ऋकार B^2, ऋकारपरश्च B^3I^2. (५) सर B^2B^n. (६) स्वर B^2B^n. (७) मै- B^2. (८) B^3I^2, एतल्लक्षणं (for उदाहरणं) B^n. (९) न च to- नात् omitted in B^2. (१०) B^n, Reg.; -द्ध एवमेवैतदपि B^2; -द्धमेतदपि B^3; -द्धमेतीतदपि I^2. (११) सर B^2. (१२) स्वरा B^2.

सेति चास्य परिपन्नोपधा चेत् ॥ २५ ॥

स इतीत्थं[1]भूतस्य चाक्षरस्यादिसकारः प्रकृत्या भवति। यदि[2] तदक्षरं सकाराद्यनुस्वारस्योपधाभूतं स्यात्। सुसंसन्मित्रो अतिथिः शिवो नः (ऋ० ७। ९। ३)। परिपन्नोपधा चेदिति किम्। नि षदा पीतये मधु (ऋ० ८। ९७। ८)॥

संयोगस्य चाप्यनुनासिकादेः ॥ २६ ॥

संयोगस्य चा[3]पि। कथंभूतस्य। अनुनासिको वर्ण आदिभूतो यस्य तस्य। यः सकारलक्षणोऽक्षरविशेष उपधाभूतः स[4] प्रकृत्या भवति। सुसन्दृशं सुप्रतीकम् (ऋ० ७। १०। ३)। सुसङ्काशा मातृमृष्टेव (ऋ० १। १२३। ११)। संयोगस्येति किम्। अभिस्वरा निषदा गाः[5] (ऋ० २। २१। ५)। अनुनासिकादेरिति किम्। यच्च गोषु दुष्ष्वप्न्यम्[6] (ऋ० ८। ४७। १४)॥

सहस्रं सनिता स्थात्रां सावित्रं सूवरी स्नुषे।
समुद्रं सदृशा सारे सायकः साधनी सह ॥
सनित स्पष्टः सदृशः सखायं
सप्तैरेते सानुशब्दश्च पद्याः ॥ २७ ॥

सहस्रम्। सनिता। स्थात्राम्। सावित्रम्। सूवरी। स्नुषे। समुद्रम्। सदृशा। सारे। सायकः। साधनी। सह। सनितः। स्पष्टः। सदृशः। सखायम्। सप्तैः। एते पद्याः सानुशब्दश्च सप्रवादः प्रकृत्या भवन्ति। सहस्रम्। चतुःसहस्रं गव्यस्य (ऋ०

---

(१) स इत्थं- B². (२) B² omits यदि. (३) B² omits च. (४) B² omits स. (५) B³ corrects this quotation to उत नो गोषणिं धियं on the margin. (६) B³ corrects this quotation to परिपद्यं ह्यरणस्य रेक्णः on the margin.

५। ३०। १५)। सनिता। सनेम तत्सुसनिता सनित्वभिः[1] (ऋ० १०। ३६। ९)। स्थात्राम्। भूरिस्थात्रां भूर्यावेशयन्तीम् (ऋ० १०। १२५। ३)। सावित्रम्। सुसावित्रमासाविषत्[2] (प्रै०पृ० १४७) इति प्रैषैकदेशः। सूवरी। सुषूमा बहुसूवरी (ऋ० २। ३२। ७)। स्नुषे। सुपुत्र आदु सुस्नुषे (ऋ० १०। ८६। १३)। समुद्रम्। चतुःसमुद्रं धरुणं रयीणाम् (ऋ० १०। ४७। २)। सदृशा। विसदृशा जीविताभिप्रचक्षे (ऋ० १। ११३। ६)। सारे। हिरण्यकेशो रजसो विसारे (ऋ० १। ७९। १)। सायकः। द्युम्नी सुशिप्रो हरिमन्युसायकः (ऋ० १०। ९६। ३)। साधनी। आघृणे पशुसाधनी (ऋ० ६। ५३। ९)। सह। यथा वः सुसहासति (ऋ० १०। १९१। ४)। सनितः। सनितः सुसनितरुग्र (ऋ० ८। ४६। २०)। स्पष्टः। अनुस्पष्टो भवत्येषो अस्य (ऋ० १०। १६०। ४)। सदृशः। यमाइव सुसदृशः सुपेशसः[3] (ऋ० ५। ५७। ४)। सखायम्। तीव्रं सोमं पिबति गोसखायम् (ऋ० ५। ३७। ४)। सप्तैः। त्रिसप्तैः शूर सत्वभिः (ऋ० १। १३३। ६)। सानुशब्दः। पृदाकुसानुर्यजतो गवेषणः (ऋ० ८। १७। १५)। इदा हि त उषो अद्रिसानो (ऋ० ६। ६५। ५)[4] ॥

सुते सोमे वक्षणेऽप्रामि चर्षणि
स्वभिष्टीत्येवमुपधाश्च सर्वे ॥ २८ ॥

सुते। सोमे। वक्षणे। अप्रामि। चर्षणि। स्वभिष्टि। इत्येवंशब्दोपधाभूताः सर्व एव पद्यादिसकाराः प्रकृत्या भवन्ति।

(१) सनित्वभिः omitted in B² Bⁿ, Reg. (२) B³, M.M., Reg.; -मासाधिषत् I²; -मासाधिष Bⁿ; -मसाविषत् B². (३) -पेशसः omitted in B². (४) Bⁿ adds शब्दग्रहणमुक्तप्रयोजनम्, on the margin in B³, omitted in B² I².

सुते[1] । सुतेसुते न्योकसे (ऋ० १ । ६ । १०) । सोमे[1] । यत्सोमेसोम आभवः (ऋ० ८ । ९३ । १७) । वक्षणे[1] । सुसंशिता वक्ष्यो वक्षणेस्थाः (ऋ० ५ । १९ । ५) । अप्रासि[1] । अप्रासिसत्य मघवन् (ऋ० ८ । ६१ । ४) । चर्षणि[1] । हर्यश्वं सत्पतिं चर्षणीसहम् (ऋ० ८ । २१ । १०) । स्वभिष्टि[1] । तूतुजिमिन्द्रः स्वभिष्टिसुम्नः (ऋ० ६ । २० । ८) ॥

अभिसत्वा रयिस्थानो यासिसीष्ठाः सिसक्षि च ।
तिस्तिरे तिस्तिराणा च सिसिचे सिसिचुश्च न ॥२८॥

चकारः समुच्चयार्थीयः[2] । [3] एतेषु यथाप्राप्तं षत्वं प्रतिषिध्यते । अभिसत्वा । अभिवीरो अभिसत्वा सहोजाः (ऋ० १० । १०३ । ५) । रयिस्थानः । रयिस्थानो रयिमस्मासु धेहि (ऋ० ६ । ४७ । ६) । यासिसीष्ठाः । देवस्य हेळोऽव यासिसीष्ठाः (ऋ० ४ । १ । ४) । सिसक्षि । छायेव विश्वं भुवनं सिसक्षि (ऋ० १ । ७३ । ८) । तिस्तिरे । तिस्तिरे बर्हिरानुषक्[4] (ऋ० ३ । ४१ । २) । तिस्तिराणा । यतस्रुचा बर्हिरु तिस्तिराणा (ऋ० १ । १०८ । ४) । सिसिचे । सेक्तेव कोशं सिसिचे पिबध्यै (ऋ० ३ । ३२ । १५) । सिसिचुः । बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणम् (ऋ० २ । २४ । ४) ॥

गोष्ठादिव गोषतमा उपष्टुत्सप्रवादो नार्षदः पर्यषस्वजत् ।
स्वादुषंसदः पुरुषन्तिशब्दः सुषंसदं सुषमिधानुसेषिधत् ॥३०॥

---

(१) Words omitted in B². (२) B², -र्थः corrected to -र्थीयः in B³, -र्थः Bⁿ I². (३) I² adds अभिसत्वादयः. (४) बर्हिरा B².

एतेषु पदेषु षत्वं निपात्यते। गोष्ठादिव। गावो गोष्ठादिवेरते (ऋ० १०।९७।८)। गोषतमाः। दिवि ष्याम पार्ये गोषतमाः (ऋ० ६।३३।५)। उपष्टुत्। शिक्षा शचीवस्तव ता उपष्टुत् (ऋ० ९।८७।९)। सप्रवादो नार्षदः सर्वविभक्त्यन्तः। यन्नार्षदाय श्रवः (ऋ० १।११७।८)। पुरू सदन्तो नार्षदम् (ऋ० १०।६१।१३)। पर्यषस्वजत्। यं तौग्र्यो नाधितः पर्यषस्वजत् (ऋ० १।१८२।७)। स्वादुषंसदः। स्वादुषंसदः पितरो वयोधाः (ऋ० ६।७५।९)। सेति चास्य परिपन्नोपधा चेत् (५।२५) इत्यस्य निषेधस्य प्रति[1]प्रसवः। पुरुषन्तिशब्दः सर्वविभक्त्यन्तः। याभिर्ध्वसन्ति पुरुषन्तिमावतम् (ऋ० १।११२।२३)। ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योः (ऋ० ९।५८।३)। संयोगस्य चाप्यनुनासिकादेः (५।२६) इत्यस्य[2] प्रतिप्रसवः। सुषंसदम्। परिप्रयन्तं वय्यं सुषंसदम् (ऋ० ९।६८।८)। सेति चास्य परिपन्नोपधा चेत् (५।२५) इत्यस्य निषेधस्य प्रतिप्रसवः। सुषमिधा। अग्ने भव सुषमिधा (ऋ० ७।१७।१)। समित्यच्चरनिषेधस्य प्रतिप्रसवः। अनुसेषिधत्। पद्यादेः सकारस्य षत्वे प्राप्ते परस्य षत्वं निपात्यते। षड् युक्ताँ अनुसेषिधत् (ऋ० १।२३।१५)। गोष्ठादिवेत्यादिपञ्चस्वप्राप्ते[3] षत्वे वचनम्॥

तकारे पूर्वपद्यान्तो व्यापन्नोऽरेफसंहिते।
नामिपूर्वः ॥ ३१ ॥

तकारे परत्रावस्थिते पूर्व[4]पद्यस्यान्तः। कथंभूतः। व्यापन्नः सत्वं प्राप्तः। अरेफसंलग्ने तकारे। नामिपूर्व इति पूर्वपद्यान्तव्यापन्नविशेषणम्। षकारमापद्यते। प्र पाकं शास्सि प्र दिशो विदुष्टरः

(१) B[2] omits निषेधस्य प्रति-. (२) B[2] adds निषेधस्य. (३)- पंचकस्याप्राप्ते I[2]. (४) B[2]B[n], पूर्वस्य B[3]I[2].

(ऋ० १ । ३१ । १४)। आविष्ट्यो वर्धते चारुरासु (ऋ० १ । ९५ । ५)। तकार इति किम्। सचन्त इन्द्र निस्सृजः (ऋ० १ । १३१ । ३)। पूर्वपद्यान्त इति किम्। त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नः (ऋ० १ । ३१ । १०)। व्यापन्नोच्चारणं पदेऽदृष्टस्य सकारस्य षत्वं यथा स्यात्। अरेफसंहित इति किम्। चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोः (ऋ० १ । १६२ । १८)। नामिपूर्वग्रहणं पुनः क्रियमाणमेकारस्य संग्रहं करोति। अग्नेष्ट्वास्येन प्राश्नामि (कौ० ब्रा० ६ । १४)॥

विग्रहे तु त्वा त इत्यनुदात्तयोः ॥ ३२ ॥

विग्रहे तु पुनः त्वा ते इत्येतयोः पदयोः परत्रावस्थितयोरनुदात्तयोर्व्यापन्नः षत्वमापद्यते। त्वा। हविष्ट्वा सन्तं हविषा यजाम (ऋ० १० । १२४ । ६)। ते। आभिष्टे अद्य गीर्भिर्गृणन्तः (ऋ० ४ । १० । ४)। अनुदात्तयोरिति किम्। य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वम् (ऋ० १ । १६४ । २३)॥

अग्निरेकाक्षरस्यादौ ॥ ३३ ॥

अग्निः इत्ययं विसर्जनीयो व्यापन्नस्तकारादेरेकाक्षरस्य पदस्यादौ वर्तमानो नम्यते। अग्निष्टं ब्रह्मणा सह (ऋ० १० । १६२ । २)। एकाक्षरस्यादाविति किम्। अग्निस्तुविश्रवस्तमम् (ऋ० ५ । २५ । ५)॥

नकिश्च ॥ ३४ ॥

नकिः इत्ययं विसर्जनीयो नम्यते। चकाराद्व्यापन्नस्तकारादावेकाक्षरे पदे परभूते। नकिष्टं कर्मणा नशत् (ऋ० ८ । ३१ । १७)॥

अथो तनूष्विति ॥ ३५ ॥

अपि च तनूषु इत्येतस्मिन्पदे परभूते[1] नकिः इत्ययं विसर्जनीयो व्यापन्नो[2] नम्यते। नकिष्टनूषु येतिरे (ऋ० ८ । २० । १२)[3] ॥

(१) B^2 B^n, परतो $B^3 I^2$. (२) B^3 adds -नकाक्षरस्यादावपि. (३) अनेकाक्षरादित्वादप्राप्ते वचनं on the margin in I^2.

तत्ततन्युस्ततक्षुस्तं तौग्र्यमित्युत्तरेषु निः ॥ ३६ ॥

तत् । ततन्युः । ततक्षुः । तम् । तौग्र्यम्[1] । इत्येतेषूत्तरपदेषु सत्सु निः इत्ययं विसर्जनीयो व्यापन्नो नम्यते । तत् । निष्टज्जभार चमसं न वृक्षात् (ऋ० १० । ६८ । ८) । ततन्युः । मिहं न सूरो अति निष्टतन्युः (ऋ० १ । १४१ । १३) । ततक्षुः । वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः (ऋ० ४ । ५८ । ४) । तम् । निष्टमूहथुः सुयुजा रथेन[2] (ऋ० १ । ११७ । १५) । तौग्र्यम् । निष्टौग्र्यं पारयथः समुद्रात्[3] (ऋ० १ । ११८ । ६) ॥

पायुभिः पर्तृभिस्त्रिभिर्ददिर्वेरस्मयुः शुचिः ।
उत्तरे त्वमिति ॥ ३७ ॥

इत्येतेषां पदानां विसर्जनीयो व्यापन्नः त्वम् इत्येतस्मिन्पद उत्तरे नम्यते । पायुभिः । अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्ट्वम् (ऋ० ६ । ७१ । ३) । पर्तृभिः । पर्षि तोकं तनयं पर्तृभिष्ट्वम् (ऋ० ६ । ४८ । १०) । त्रिभिः । त्रिभिष्ट्वं देव सवितः (ऋ० ९ । ६७ । २६) । ददिः । ददिष्ट्वमिन्द्रापांसि वाजान् (ऋ० २ । १७ । ८) । सन्ति कामासो हरिवो ददिष्ट्वम् (ऋ० ८ । २१ । ६) । वेः । पावकशोचे वेष्ट्वम्[4] (ऋ० ६ । १५ । १४) । अस्मयुः । एतं शंसमिन्द्रास्मयुष्ट्वम् (ऋ० १० । ९३ । ११) । शुचिः । शुचिष्ट्वमसि प्रियो न मित्रः[5] (ऋ० १ । ९१ । ३) ॥

ईयुष्टे वावृधुष्टे सघिष्टव । गोभिष्टरेम क्रतुष्टम् ॥ ३८ ॥

---

(१) The Comm. तत् to तौग्र्यम् omitted in B² Bⁿ. (२) B² omits सुयुजा रथेन. (३) Bⁿ; समुद्रात् omitted in B³ I², Reg.; पारयथ० । B². (४) वेष्टवं हि B², वेष्ट्वं हि यज्वा Bⁿ. (५) B² omits प्रियो न मित्रः.

एते च द्वैपदा व्यापन्नोष्मकृतषत्वा निपात्यन्ते । ईयुष्टे । ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन् (ऋ० १ । ११३ । ११) । वावृधुष्टे । पुरु शंसेन वावृधुष्ट इन्द्रम् (ऋ० १० । ७३ । २) । सधिष्टव । अप्स्वग्ने सधिष्टव (ऋ० ८ । ४३ । ६) । गोभिष्टरेम । गोभिष्टरेमामतिं दुरेवाम् (ऋ० १० । ४२ । १०) । क्रतुष्टम् । इन्द्र क्रतुष्टमा भर (ऋ० ५ । ३५ । १) ॥

नाहुर्निष्षिध्वरीः प्रभोः ।
वन्दारुः षष्टिराविस्त्रिर्बाह्वोरित्यनुदात्तयोः ॥ ३९ ॥

यदुक्तं त्वा ते इत्यनुदात्तयोस्तदेतेषां पदानां संबन्धिनो विसर्जनीयस्य न भवति । आहुः । आहुस्ते त्रीणि दिवि बन्धनानि (ऋ० १ । १६३ । ३) । निष्षिध्वरीः । निष्षिध्वरीस्त ओषधीः (ऋ० ३ । ५५ । २२) । प्रभोः । प्रभोस्ते सतः परि यन्ति केतवः (ऋ० ९ । ८६ । ५) । वन्दारुः । वन्दारुस्ते तन्वं वन्दे अग्ने (ऋ० १ । १४७ । २) । षष्टिः । त्रिः षष्टिस्त्वा मरुतो वावृधानाः (ऋ० ८ । ९६ । ८) । आविः । आविस्ते शुष्मो भवतु (ऋ० ९ । ७९ । ५) । त्रिः । त्रिस्ते अन्नं कृणवत्सस्मिन्नहन्[१] (ऋ० ४ । १२ । १) । बाह्वोः । बाह्वोस्ते बलं हितम् (ऋ० १ । ८० । ८)[२] ॥

ऋकाररेफषकारा नकारं समानपदेऽवगृह्ये नमन्ति ।
अन्तःपदस्थमककारपूर्वा अपि संध्याः ॥ ४० ॥

ऋकारश्च रेफश्च षकारश्च ऋकाररेफषकाराः नकारं नमन्ति । समानपद एकस्मिन्पदे वर्तमाना नकारेण सह । कथंभूते पदे । अवगृह्ये द्विखण्डे[३] । कथंभूतं नकारम् । अन्तःपदस्थं पदमध्ये वर्त-

---

(१) B³ I²; सस्मिन्नहन् omitted in B² Bⁿ, Reg. (२) अनुदात्तयोरिति किं । आविष्ट्या वर्द्धते या added on the margin in I². (३) Bⁿ, द्विपण्डे B³I², द्विखण्डने B², द्विखंडिते Reg.

मानम् । अककारपूर्वा इति ऋकारादीनां विशेषणम् । अपि संध्या अप्यसंध्या:[1] प्राकृता: ।

ऋकारस्य । पन्थामनु प्रविद्वान्पितृयाणम् (ऋ० १० । २ । ७)। रेफस्य । प्रयाणे जातवेदस: (ऋ० ८ । ४३ । ६)। तदा रभस्व दुर्हणो (ऋ० १० । १५५ । ३)। षकारस्य। विदुर्विषाणं परिपानम् (ऋ० ५ । ४४ । ११)। समानपद इति किम् । त्रिरनुव्रते जने (ऋ० १ । ३४ । ४)। अवगृह्य इति किम् । उष्ट्रानां विंशतिं शता[2] (ऋ० ८ । ४६ । २२)। अन्त:पदस्थमिति किम् । जुहुराणश्चिन्मनसा परियन् (ऋ० १ । १७३ । ११)। अककारपूर्वा इति किम् । यमासा कृष्णनीळम् (ऋ० १० । २० । ३)। यो अग्नि: क्रव्यवाहन: (ऋ० १० । १६ । ११)। अच्छानहो नह्यतनोत सोम्या:[3] (ऋ० १० । ५३ । ७)। अनुव्रते जने (ऋ० १ । ३४ । ४) इत्यत्र प्राप्नोति—पूर्वो नन्ता नतिषु नम्यमुत्तरम् (१ । ६६) इति वचनान्न भवति ॥

संध्य ऊष्माप्यनिङ्ग्ये ॥ ४१ ॥

संधौ भव: संध्य: संधिज ऊष्माप्यनिङ्ग्ये पदे वर्तमानो नकारं नमति[4] । यदि क्रोशमनु ष्वणि (ऋ० ६ । ४६ । १४)। संध्य इति किम् । महीमे अस्य वृषनाम शूषे (ऋ० ६ । ६७ । ५४)॥

न मध्यमै स्पर्शवर्गैर्व्यवेतम् ॥ ४२ ॥

न नमन्ति नकारमृकाररेफषकारा मध्यमै: स्पर्शवर्गैर्व्यवहितम् । चवर्गटवर्गतवर्गा मध्यमा: । ऋजुनीती नो वरुण: (ऋ० १ । ९० । १)।

---

(१) अपि असंध्या: $B^2 I^2$, Reg.; अपि संध्या: B^3, संध्या अपि । संध्या: B^n. (२) B^2 omits शता. (३) नह्यतन B^2. (४) न भवति (for नमति) B^2.

आ निवर्तन वर्तय (ऋ० १० । १९ । ८) । अभिष्टने ते अद्रिवः (ऋ० १ । ८० । १४) ॥

परिप्रऋषीन्द्रादिषु चोत्तमेन ॥ ४३ ॥

परि प्र ऋषि इन्द्र इत्येवमादिषु पदेषूत्तमेनापि स्पर्शवर्गेण पकारादिना व्यवहितं नकारमृकाररेफषकारा न नमन्ति । परि । परिपानमन्ति ते (ऋ० ५ । ४४ । ११) । यमस्य माता पर्युह्यमाना (ऋ० १० । १७ । १) । प्र । प्रमिनती मनुष्या युगानि (ऋ० १ । १२४ । २) । ऋषि । ऋषिमना य ऋषिकृत्स्वर्षाः (ऋ० ९ । ९६ । १८) । इन्द्र । इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानम् (ऋ० ६ । ४४ । १६) । आदिग्रहणादिह न भवति निषेधः—सुप्रपाणं भवत्वघ्न्याभ्यः (ऋ० ५ । ८३ । ८) ।

तथा शकारसकारव्यवेतं सर्वादिषु ॥ ४४ ॥

यथाधस्तनयोर्मध्यमोत्तमवर्गव्यवेतं नकारमृकाररेफषकारा न नमन्ति तथा शकारसकार[1]व्यवेतं नकारमृकाररेफषकारा न नमन्ति सर्वादिषु पदेषु । अहन्नहिं परिशयानमर्णः (ऋ० ३ । ३२ । ११) । इदा हि त उषो अद्रिसानो (ऋ० ६ । ६५ । ५) । सर्वादिग्रहणं परिप्रऋषीन्द्रादिष्वेवेति[2] निवृत्त्यर्थम् ॥

पूर्वपदान्तगं च ॥ ४५ ॥

पूर्वपदस्य चान्तगतं नकारमृकाररेफषकारा न नमन्ति । कर्मन्कर्मन्छतमूतिः (ऋ० १ । १०२ । ६) ॥

नाभिनिर्णिक्प्रवादादौ ॥ ४६ ॥

नाभिनिर्णिक्शब्दयोरादिभूतं नकारमृकाररेफषकारा न नमन्ति । नाभि । रथेन वृषनाभिना (ऋ० ८ । २० । १०) । निर्णिक् ।

---

(१) B^3I^2, सकारशकार- B^2B^{11}. (२) B^2, -न्द्रादिष्वेव नेति B^3I^2, -न्द्रादि B^{11}.

अतः सहस्रनिर्णिजा (ऋ० ८। ८। ११)। पतरेव चचरा चन्द्रनिर्णिक् (ऋ० १०। १०६। ८)। आदिशब्दोच्चारणं परस्य णत्वं साधयति॥

यकारस्पर्शसंहितम् ॥ ४७ ॥

यकारसंलग्नं स्पर्शसंलग्नं नकारमृकाररेफषकारा न नमन्ति। यकारसंहितम्। द्युम्नी सुशिप्रो हरिमन्युसायकः (ऋ० १०। ९६। ३)। स्पर्शसंहितम्। वृत्रघ्ने परि षिच्यसे (ऋ० ९। ९८। १०)। सुषुम्नेषितत्वता (ऋ० १०। १३२। २)। यकारस्पर्शसंहितमिति किम्। प्रातर्याव्णः सहस्कृत (ऋ० १। ४५। ९)॥

कर्मनिष्ठां दीर्घनीथे ॥ ४८ ॥

इत्येतयोः पदयोर्नकारमृकाररेफषकारा न नमन्ति। कर्मनिष्ठाम्। अग्निर्वीरं श्रुत्यं कर्मनिष्ठाम् (ऋ० १०। ८०। १)। दीर्घनीथे। दीर्घनीथे दमूनसि (ऋ० ८। ५०। १०)॥

भानुशब्दे ॥ ४९ ॥

भानुशब्दस्य नकारमृकारादयो यथासंभवं न नमन्ति। स्वर्भानोरध[1] (ऋ० ५। ४०। ६)॥

हिनोमि च ॥ ५० ॥

हिनोमि इति च नकारमृकारादयो न नमन्ति। यां वां होत्रां परिहिनोमि मेधया (ऋ० ७। १०४। ६)॥

ह्रस्वोदयं त्वेषपुर्वेवमादिषु ॥ ५१ ॥

ह्रस्व उदयो यस्य[2] नकारस्य स तथोक्तः। तं ह्रस्वोदयं त्वेष पुरु इत्येवमादिषु पदेषु वर्तमानं[3] नकारं[4] रेफषकारौ न नमतः। त्वेष। यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णः (ऋ० १०। १२०। १)। पुरु। पुरु-[5]

---

(१) -रध०। B^2. (२) B^3I^2, ह्रस्वोदयो यस्य B^2, ह्रस्व उदयमस्य B^n. (३) B^3 B^n, -मानौ B^2I^2. (४) B^n, नकारं omitted in $B^3I^2B^2$. (५) B^2 omits पुरु-.

नृम्णाय[1] सत्वने (ऋ० ८ । ४५ । २१) । ह्रस्वोदयमिति किम् । पुरुणीथा जातवेदो जरस्व (ऋ० ७ । ९ । ६) ॥

त्रिशुभ्रयुष्मादिषु चोभयोदयम् ॥ ५२ ॥

त्रि शुभ्र युष्मा इत्येवमादिषु पदेषु । उभयोदयं ह्रस्वोदय दीर्घोदयं च । नकारं रेफषकारौ न नमतः । त्रि[2] । त्रिनाके त्रिदिवे दिवः (ऋ० ९ । ११३ । ९) । त्रिनाभि चक्रमजरम् [3] (ऋ० १ । १६४ । २) इत्यस्य तु—नाभिनिर्णिक्प्रवादादौ (१ । ५ । ४६) इत्यनेनापि सिद्धां नति[4]प्रतिषेधः । शुभ्र[5] । वहेथे शुभ्रयावाना (ऋ० ८ । २६ । १९) । युष्मा[5] । युष्मानीतो अभयम् [6] (ऋ० २ । २७ । ११) ॥

अहकारेष्वधिकत्र्यक्षरेषु च पुरःपुनर्दुश्चतुर्ज्योतिरादिषु ॥ ५३ ॥

हकारवर्जितेषु । अधिकत्र्यक्षरेषु च पदेषु चतुरक्षरादिषु चेत्यर्थः । उभयविशेषणविशिष्टानि[7] पदानि गृह्यन्ते । पुरः । पुनः । दुः । चतुः । ज्योतिः । इत्यादिषु च नकारो वर्तमानो नतिं[8] न लभते । पुरः[5] । पुरोयावानमाजिषु (ऋ० ८ । ८४ । ८) । पुनः[5] । पुनरागाः पुनर्नव (ऋ० १० । १६१ । ५) । दुः[5] । दुर्नियन्तुः परिप्रीतो न मित्रः [9] (ऋ० १। १९० । ६) । चतुः । स जिह्वया चतु-

---

(१) परिप्रऋषी- (५।४४) to -नृम्णाय supplied on the margin in a different hand in I². (२) त्रि omitted in B³B². (३) B³Bⁿ, अजरम् omitted in B²I² and Reg. (४) न (for नति) B²Bⁿ. (५) Omitted in B². (६) अभयं- । B². (७) B² Bⁿ,-विशेषणविशेषणानि B³ I² and Reg. (८) रेफारेफनिमित्तात् नतिं Bⁿ, रेफनतिं Reg. (९) न मित्रः omitted in B³I².

रनीकः (ऋ० ५ । ४८ । ५) । ज्योतिः । शं नो अग्निर्ज्योतिरनीको अस्तु[1] (ऋ० ७ । ३५ । ४) । अहकारेष्विति किम् । कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणः (ऋ० १० । ३४ । ७) । अधिकत्र्यक्षरेष्विति किम् । दुर्णाशा योनिमाशये (ऋ० १० । १६२ । १) ॥

उस्रयाम्णेऽनुस्रयाम्णे सुषाम्णे
वृषमण्यवोऽधिषवण्या प्रण्यः ॥ ५४ ॥

एतेषु षट्सु पदेषु णत्वं निपात्यते—यकारस्पर्शसंहितम् (५ । ४७) इत्यनेन निषिद्धं सत् । उस्रयाम्णे । अरं म उस्रयाम्णे (ऋ० ४ । ३२ । २४) । अनुस्रयाम्णे । अरमनुस्रयाम्णे (ऋ० ४ । ३२ । २४) । सुषाम्णे । युवं वरो सुषाम्णे (ऋ० ८ । २६ । २) । स्पर्शसंहितानि त्रीण्युदाहरणानि । वृषमण्यवः । समानमेकं वृषमण्यवः पृथक् (ऋ० १ । १३१ । २) । अधिषवण्या[2] । यत्र द्वाविव जघनाधिषवण्या[3] कृता (ऋ० १ । २८ । २) । प्रण्यः । इमा उ ते प्रण्यो वर्धमानाः (ऋ० ३ । ३८ । २) । एतानि त्रीणि यकारसंहितानि ॥

दूळ्यदूणाशदूळभप्रवादा
दुर्दूर्भूतमक्षरं तेषु नन्तृ ॥ ५५ ॥

दूळ्य[4] दूणाश[5] दूळभ एते प्रवादाः कृतदन्त्यमूर्धन्यभावा निपातिताः । न चाप्यत्र ऋकाररेफषकाराणामन्यतमोऽपि विद्यते । अतः कारणमपि दर्शयति । दुरित्येतदक्षरं मात्रिकं दूभूतं द्विमात्रिकं सदेतेषु नन्तृ धकारनकार[6]दकारेषु ।

---

(१)-नीकः B², Reg. (२) Omitted in B². (३) B³I²; अधिपवण्या (for यत्र to-वण्या) B², Reg.; जघनाधिषवण्या Bⁿ. (४) दूळ्यः B². (५) दूणाशम् B². (६) B² omits -नकार- ।

दूढ्य[1] । न दूढ्ये अनु ददासि वामम्[2] (ऋ० १ । १९० । ५) । मन्युं जनस्य दूढ्यः (ऋ० ८ । १९ । १५) । दूणाशम्[3] । दूणाशं सख्यं तव[4] (ऋ० ६ । ४५ । २६) । त्रिरुत्तमा दूणशा (ऋ० ३ । ५६ । ८) । दूळभ[5] । इमे मित्रो वरुणो दूळभासः (ऋ० ७ । ६० । ६) । परि ते दूळभो रथः (ऋ० ४ । ९ । ८) ॥

अव्यवेतं विग्रहे विघ्नकृद्भी
रेफोष्माणौ सर्वपूर्वौ यथोक्तम् ॥ ५६ ॥

अव्यवेतमव्यवहितं नकारम् । विग्रहे नानापदे वर्तमानं नकारमेव । विघ्नकृद्भिर्विघ्नकर्तारस्त्रयो मध्यमा[6] वर्गास्तैरव्यवेतं नकारमेव । रेफोष्माणौ रेफषकारौ नकारं नमतः । सर्वपूर्वौ ऋकारपूर्वावपि । यथोक्तं येन प्रकारेणोक्तम् । एतदधिकृतं वेदितव्यम् ।

वक्ष्यति—नयत्यर्थं च प्र परीति पूर्वौ (५ । ५७) इति । अध्वरेषु प्र णीयते (ऋ० ३ । २७ । ८) । वाजी सन्परि णीयते (ऋ० ४ । १५ । १) । अव्यवेतमिति किम् । इह श्रवो वीरवत्तक्षता नः (ऋ० ४ । ३६ । ९) । प्लुताकारान्तं सषकारम् (५ । ५८) इति प्राप्तिः । सर्वपूर्वाविति किम् । शिक्षा णो अस्मिन्पुरुहूत (ऋ० ७ । ३२ । २६) । विग्रहग्रहणं समानपदाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । रेफोष्मग्रहणमृकारनिवृत्त्यर्थम् । यथोक्त[7]ग्रहणादिह न भवति—बलं धेहि तनूषु नः (ऋ० ३ । ५३ । १८) ॥

आनीन्नु त्यं नोनुवुर्नोनुमश्च
नयत्यर्थं च प्र परीति पूर्वौ ॥ ५७ ॥

---

(१) दूढ्यं B^n, omitted in B^2. (२) B^2 omits वामम्. (३) दूणाशं $B^3 I^2 B^n$, omitted in B^2. (४) B^2 omits तव. (५) B^2 omits दूळभ. (६) मध्यम- B^2 B^n. (७) यथोक्तं I^2.

आनीत्। नु त्यम्। नोनुवुः। नोनुमः। इत्येतानि च पदानि नयत्यर्थे च[1]। अर्थग्रहणान्नयतेः सर्वाणि रूपाणि गृह्यन्ते। प्र परि इत्येतौ पूर्वौ सन्तौ नमतः। आनीत्[2]। अद्येदु प्राणीदममन् (ऋ० १०। ३२। ८)। नु त्यम्[2]। प्र णु त्यं विप्रमध्वरेषु (ऋ० ५। १। ७)। त्यमिति किम्। प्र नू स मर्तः (ऋ० १। ६४। १३)। नोनुवुः[2]। अभि प्र णोनुवुर्गिरः (ऋ० ६। ४५। २५)। नोनुमः[2]। इमा अभि प्र णोनुमः (ऋ० ८। ६। ७)। नयत्यर्थे च।[3] वाजी सन्परि णीयते (ऋ० ४। १५। १)।[4] अध्वरेषु प्र णीयते[5] (ऋ० ३। २७। ८)। पूर्वे इति[6] वचनाद्व्यवहितस्य न भवति। प्र यं राये निनीषसि (ऋ० ८। १०३। ४)॥

> पुरुप्रिया ब्रह्म सुतेषु नेषि
> प्लुताकारान्तं सषकारमिन्द्र।
> नते सु स्मेति सवनेषु पर्षि
> स्वरर्यमा प्रोरु परीति तैर्नः ॥ ५८ ॥

पुरुप्रिया। ब्रह्म। सुतेषु। नेषि। प्लुताकारान्तं सषकारम्[7]। मात्रिकोऽकारः स लक्षणवशाद् द्विमात्रिकः सन्प्लुत उच्यते। प्लुतोऽकारोऽन्ते यस्य पदस्य तत्तथोक्तम्। सह षकारेण वर्तत इति सषकारं पदम्[8]। इन्द्र। नते सु स्मेति। नतिं प्राप्ते सु स्म इत्येते पदे। सवनेषु। पर्षि। स्वः। अर्यमा। प्र। उरु। परि। इत्येतैः पदैरुपहितं[9] सत् नः इत्येतत्पदं नम्यते।

---

(१) B^3 omits च. (२) Words before quotations omitted in B^2. (३) B^n adds परि।. (४) I^2 adds प्र।. (५) अध्वरेषु प्र णीयते omitted in B^2. (६) पूर्वे इति $B^3 I^2 B^2$, पूर्वाविति B^n. (७) B^2 adds पदं।. (८) मात्रिको to पदम् omitted in B^2. (९) -हितः B^2.

पुरुप्रिया[1] । पुरुप्रिया ण ऊतये (ऋ० ८ । ५ । ४) । ब्रह्म[1] । ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि विद्वान्[2] (ऋ० ७ । २८ । १) । सुतेषु[1] । शक्रो यथा सुतेषु णः (ऋ० १ । १० । ५) । नेषि । नेषि णो यथा पुरा (ऋ० १ । १२९ । ५) । प्लुताकारान्तं सषकारम् । त्तरा णो अभि वार्यम्[3] (ऋ० ९ । ३५ । ३) । अर्षा णः सोम शं गवे (ऋ० ९ । ६१ । १५) । प्लुताकारान्तमिति किम् । तेन सोमाभि रक्ष नः (ऋ० ९ । ११४ । ४) । सषकारमिति किम् । यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् (ऋ० १ । ८९ । ९) । पूषा नो यथा वेदसामसद् वृधे (ऋ० १ । ८९ । ५) । इन्द्र । समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः[4] (ऋ० ५ । ४२ । ४) । नते सु स्मेति । अभी षु णः सखीनाम् (ऋ० ४ । ३१ । ३) । मो षु णः परापरा (ऋ० १ । ३८ । ६) । त ऊ षु णो महो यजत्राः (ऋ० १० । ६१ । २७) । आसु ष्मा णो मघवन्निन्द्र पृत्सु (ऋ० ६ । ४४ । १८) । नते इति किम् । प्र सू न आयुर्जीवसे तिरेतन (ऋ० ८ । १८ । २२) । इन्द्र सूरीन्कृणुहि स्मा नो अर्धम् (ऋ० ६ । ४४ । १८) । सवनेषु । रारन्धि सवनेषु णः (ऋ० ३ । ४१ । ४) । पर्षि[1] । पर्षि णः पारमंहसः स्वस्ति (ऋ० २ । ३३ । ३) । स्वः[1] । ईशानासो ये दधते स्वर्णः (ऋ० ७ । ९० । ६) । अर्यमा[1] । अर्यमा णो अदितिः (ऋ० ३ । ५४ । १८) । प्र[1] । प्र ण स्पार्हाभिरूतिभिः (ऋ० ७ । ५८ । ३) । उरु[1] । उरु णो वाजसातये (ऋ० ५ । ६४ । ६) । परि[1] । परि णः शर्मयन्त्या (ऋ० ९ । ४१ । ६) ॥

---

(१) Words before quotations omitted in B². (२) I², Reg.; विद्वान् omitted in B³ B² Bⁿ. (३) B² omits वार्यम्. (४) B² omits नेषि गोभिः.

हेळो मुञ्चतं मित्राय राया पूषा गध्यविषच्छकारवत् ।
नव्येभिस्त्मने वाजान्कृणोत द्वे नय प्रतरं परेषु न ॥५९॥

हेळः । मुञ्चतम् । मित्राय । राया । पूषा । गधि । अविषत् । छकारवच्छकारसंयुक्तं पदम्[1] । नव्येभिः । त्मने । वाजान् । कृणोत । द्वे पदे [2] नय प्रतरम् । इत्येतेषु पदेषु[3] परभूतेषु नः इत्येतस्य पदस्य यदुक्तं पुरुप्रियादिभिरुपपदैर्णत्वं तन्न भवति ।

हेळः[4] । परि णो हेळो वरुणस्य (ऋ० ७ । ८४ । २) । मुञ्चतम्[4] । प्र णो मुञ्चतं वरुणस्य पाशात्[5] (ऋ० ६ । ७४ । ४) । मित्राय [4] । प्र णो मित्राय वरुणाय वोचः[6] (ऋ० ७ । ६२ । २) । राया[4] । प्र णो राया परीणसा (ऋ० ५ । १० । १) । पूषा[4] । प्र नः पूषा चरथम् (ऋ० १० । ९२ । १३) । गधि[4] । एन्द्र णो गधि प्रियः (ऋ० ८ । ९८ । ४) । अविषत्[4] । स वाजेषु प्र णोऽविषत् (ऋ० १ । ८१ । १) । छकारवत् । प्र णो यच्छत्वर्यमा (ऋ० १० । १४१ । २) । नव्येभिः[4] । प्र णो नव्येभिस्तिरतम्[7] (ऋ० ७ । ९३ । ४) । त्मने[4] । नू मित्रो वरुणो अर्यमा नस्त्मने[8] (ऋ० ७ । ६२ । ६) । वाजान्[4] । प्र णो वाजान्रथ्यो अश्वबुध्यान् (ऋ० १ । १२१ । १४) । कृणोत[4] । देवीः षळुर्वीरुरु नः कृणोत[9] (ऋ० १० । १२८ । ५) । उर्वीति णत्वे प्राप्ते प्रतिषेधः[10] । द्वे नय प्रतरम् । प्र णो नय प्रतरं वस्यो

(१) छकारसंयुक्तं पदम् omitted in B^2. (२) I^2B^n, पदे omitted in B^3B^2. (३) इत्येषु B^2. (४) Omitted in B^2. (५) B^3I^2, पाशात् omitted in B^2B^n and Reg. (६) B^2 omits वरुणाय वोचः. (७) B^2 omits तिरतम्. (८) त्मने० । B^2. (९) कृणोत० । B^2. (१०) निषेधः B^2.

अच्छ[1] (ऋ० ६ । ४७ । ७)। द्रे इति किम्। प्र णो नय वस्यो अच्छ (ऋ० ८ । ७१ । ६)॥

गोरोहेण निर्गमाणीन्द्र एणा इन्द्र एणं स्वर्ण परा णुदस्व। अग्नेरवेण वार्ण शक्र एणम् ॥ ६० ॥

इत्येतेषु नकारः संधिजैः[2] पूर्वपदस्थैर्निमित्तैर्नम्यते। गोरोहेण[3]। गोरोहेण तौग्र्यो न जिव्रिः (ऋ० १। १८० । ५)।[4] निर्गमाणि। तिरश्चता पार्श्वान्निर्गमाणि (ऋ० ४। १८। २)। इन्द्र एणाः। इन्द्र एणा नि यच्छतु (ऋ० १० । १६ । २)। इन्द्र एणम्। इन्द्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत्[5] (ऋ० १। १६३ । २)। स्वर्ण। स्वर्ण वस्तोरुषसामरोचि[6] (ऋ० ७ । १० । २)। परा णुदस्व। परा णुदस्व मघवन्नमित्रान (ऋ० ७। ३२ । २५)। अग्नेरवेण। अग्नेरवेण मरुताम्[7] (ऋ० १। १२८ । ५)। वार्ण। वार्ण पथा रथ्येव[8] (ऋ० २ । ४ । ६)। शक्र एणम्। शक्र एणं पीपयत् (ऋ० ८। १। १६)॥

एषा नतिर्दन्त्यमूर्धन्यभावः ॥ ६१ ॥

अंतःपादं नाम्युपधः सकारः (५। १) इत्येवमादि यदुक्तं तन्नतिरिति[9] वेदितव्यम्। दन्त्यानां वर्णानां मूर्धन्यभावो नतिरि-

---

(१) B^2 omits वस्यो अच्छ. ।(२)-जैरपि B^n. (३) Omitted in B^2. (४) B^n, गोरिति किं। प्रत्युदाहरणं मृग्यं। added in $B^3B^2I^2$ (प्रत्युदाहरणं मृग्यं on the margin in a different hand in I^2). (५) B^3I^2 omit अध्यतिष्ठत्. (६) वस्तोः। B^2. (७) -तां०। B^2. (८) रथ्येव०। B^2, रथ्येव स्वानीत् B^n. (९) नतिरिच्यते B^2.

त्यभिधीयते । नतिसंज्ञायाः प्रयोजनम्—नतिं प्लुतोपाचरिते[1] (११। ३७-३८) इति ॥

इति श्रीपार्षदव्याख्यायामानन्दपुरवास्तव्यवज्रटपुत्रउ[2]वट[3]-
कृतौ प्रातिशाख्यभाष्ये[4] पञ्चमं पटलम्[5] ॥

---

(१) प्लुतोपाचरिते नतिः (for नतिं to -ते) B^2. (२) ऊ- I^2. (३) पुत्रोव्वट- B^n. (४) -शाख्ये I^2B^n. (५) नतिपटलं पञ्चमम् B^n. B^3 adds समाप्तम्.

स्वरानुस्वारोपहितो द्विरुच्यते संयोगादिः स क्रमोऽविक्रमे सन् ॥ १ ॥

स्वरेणानुस्वारेण चोपहितः संयोगादिर्वर्णोऽविक्रमे वर्तमानः सन्द्विरुच्यते। स एष विधिः क्रमसंज्ञो वेदितव्यः। आ त्वा रथं यथोतये (ऋ० ८।६८।१)। सोमानं स्वरणम् (ऋ० १।१८।१)। स्वरानुस्वारोपहित इति कस्मात्। त्वावतः पुरूवसो (ऋ० ८।४६।१)। संयोगादिरिति कस्मात्। आ ते पितर्मरुताम् (ऋ० २।३३।१)। अयं स यस्य शर्मन् (ऋ० १०।६।१)। अविक्रम इति कस्मात्। यः प्राणतो निमिषतः (ऋ० १०।१२१।३)॥

सोष्मा तु पूर्व्येण सहोच्यते सकृत्स्वेन ॥ २ ॥

सोष्मा तु वर्णः स्वेन पूर्व्येण स्ववर्गीयेण पूर्व्येण[१] सहोच्यते सकृत्[२]। वि ह्यख्यं मनसा[३] (ऋ० १।१०९।१)। अभ्रातेव पुंसः (ऋ० १।१२४।७)॥

असंयोगादिरपि च्छकारः ॥ ३ ॥

क्रामति। उप च्छायामिव घृणेः (ऋ० ६।१६।३८)। तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत्[४] (ऋ० १०।१२९।३)॥

परं रेफात् ॥ ४ ॥

रेफात्परं[५] क्रामति। अर्द्धं वीरस्य[६] (ऋ० ७।१८।१६)। परं रेफादित्यविशेषेणोक्तत्वाद् राजा इत्यत्र आकारस्य प्राप्नोति। स्वरोपहिताधिकारान्न। एवमपि पुरोहितमित्योकारस्य प्राप्नोति। संयोगाद्यधि[७]कारान्न। तत्सिद्धं[८] स्वरोपहितात्[९] संयोगादे रेफात्परमिति॥

(१) B³ omits पूर्व्येण. (२) सह सकृदुच्यते Bⁿ. (३) मनसा०। B², मनसावस्य इच्छन् Bⁿ. (४) पिहितं। Reg.; पिहितं०। B². (५) B² adds व्यंजनं. (६) वीरस्य०। B². (७) B³ I², संयोगाधि- B²Bⁿ. (८) तत्सिद्धं B², सिद्धं B³I²Bⁿ. (९) स्वरोपहिताधिकारात् B².

स्पर्श एवं लकारात् ॥५॥

यथा रेफात्परं व्यञ्जनं क्रामति एवं लकारात्परः स्पर्शः क्रामति। महत्तदुल्ब्वं स्थविरम्[1] (ऋ० १० । ५१ । १)। स्वरोपहितात्संयोगादेरित्येव[2]। अलला भवन्तीः[3] (ऋ० ४ । १८ । ६)। स्पर्श इति किम्। शतवल्शः[4] (ऋ० ३ । ८ । ११)॥

ऊष्मणो वा ॥ ६ ॥

ऊष्मणः परः स्पर्शो वा क्रामति। प्रास्त्तौदृष्वौजा ऋष्वेभिः (ऋ० १०।१०५।६)। आपो हि ष्ठा मयोभुवः (ऋ० १०। ९। १)। प्र व स्स्पळक्रन्त्सुवितायै[5] (ऋ० ५। ५९। १)। अङ्गिरसां सामभि स्स्तूयमानाः (ऋ० १ । १०७ । २)। ऊष्मणः परेषां प्रथमद्वितीयानामेव स्पर्शानां द्विर्वचनमिष्यते। न सर्वेषाम्। तस्मात् स्म[6] इत्यूष्मण एव द्विर्वचनं भवति न परस्य। दशाना[7]मिष्टमिति कथमेतदध्यवसीयत इति चेत्। ऊष्मण्यघोषोदये लुप्यते[8] (४। ३६) इत्यत्र लघुना[9] स्पर्शग्रहणेन सिद्धेऽघोषस्पर्शोदय इति—त्रिः स्म माह्नः (ऋ० १० । ९५ । ५) इत्यत्र मकारस्य द्विर्वचन[10]प्रतिषेधार्थं यद[11]घोषग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति न सर्वेषां स्पर्शानां द्विर्व-

---

(१) स्थविरं०। B^2, स्थविरम् omitted in I^2. (२)- देरेव I^2. (३) B^n; अलला भवन्तीः omitted in B^2; given with marks of deletion(= =) in B^3. (४) वनस्पते शतवल्शः B^2, शतवल्शो विरोह I^2. स्वरोपहितात् to शतवल्शो विरोह supplied on the margin in I^2 in a different hand. (५) सुविताय omitted in Reg., B^n. (६) स्म B^3I^2; त्रिः स्म B^2B^n, Reg. (७) B^3I^2; ईदशाना- B^2B^n, Reg. (८) लुप्यते पर B^2. (९) I^2 corrects अनेन to अत्र लघुना; अत्रानेन लघुना B^n. (१०) I^2 corrects मकारस्य द्विर्वचन - to विसर्गलोप- on the margin. (११) यद् B^n, omitted in $B^3I^2B^2$.

चनं भवतीति । शास्त्रान्तरेष्वपि तथा दृश्यते । शरः खयः (पा० वा० ८ । ४ । ४७) इति शरः परेषां खयां द्विर्वचनं[1] भवतीति ।

हकारात्सर्वेषां विभाषा[2] द्विर्वचनमिष्यते । ब्रह्म । ब्रह्म्म । अह्ना (ऋ० ४ । १६ । ३) । अह्न्ना[3] । स्पर्श इति कस्मात् । अश्व्वः । वह्वः । अह्न्यः (ऋ० ६ । ७७ । ३) । प्रस्त्वः । कृणुष्व ॥

नावसितम् ॥ ७ ॥

न खलु पदावसाने वर्तमानं रेफात्परं व्यञ्जनं क्रामति । दर्त् (ऋ० १ । १७४ । २) । वर्क् (ऋ० १० । ८ । ६ ।) ॥

न रेफः ॥ ८ ॥

रेफश्च न क्रामति । अर्द्धं वीरस्य (ऋ० ७ । १८ । १६) । नैतदुदाहरणं युक्तम् । न परक्रमोपधा (६ । ११) इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । इदं तर्हि युक्तं यत्र परक्रमः प्रतिषिध्यते । दर्त् (ऋ० १ । १७४ । २) । वर्क् (ऋ० १० । ८ । ६) । इत्य[4]प्राप्तप्राप्त्यर्थम्[5] ॥

वोष्मा संयुक्तोऽनुपधः ॥ ९ ॥

अनुपधः संयुक्त ऊष्मा वा क्रामति । हृह्वयाम्यग्निम् (ऋ० १ । ३५ । १) । श्श्चोतन्ति कोशाः (ऋ० १ । ८७ । २) । स्स्यन्दन्तां कुल्याः (ऋ० ५ । ८३ । ८) । ऊष्मा संयुक्त इति किम् । सोमः[6] । अनुपध इति कस्मात् । मुहुरा ह्वह्वादुनीवृतः (ऋ० ५ । ५४ । ३) ॥

न तूष्मा स्वरोष्मपरः ॥ १० ॥

---

(१) B³ omits -वचनं. (२) विभाषया B², Reg. (३) अह्ना । अह्न्ना । B², Reg.; omitted in B³I²Bⁿ. (४) इति omitted in B²Bⁿ. (५) B²Bⁿ, Reg.; अप्राप्तप्राप्त्यर्थम् omitted in B³; अप्राप्तप्राप्त्यर्थः (with marks of deletion) I². (६) ऊष्मा संयुक्त इति किम् । सोमः । B²; cp. Reg. and M. M.; omitted in B³I²Bⁿ.

न तु[1] खलूष्मा स्वरपरो वा ऊष्मपरो वा क्रामति । स्वरपरः[2] । प्रत्यु अदर्शि (ऋ० ७ । ८१ । १)। पर्षि (ऋ० ८ । ६७ । ११)। ऊष्मपरः । यस्सोम सख्ये तव (ऋ० १ । ६१ । १४)। किमर्थमिदमुच्यते। त्रयः सकारा मा भूवन्निति। स्वरोष्मपर इति कस्मात्। अदश्श्यायती (ऋ० ७ । ८१ । १)। आविर्दूतान्कृणुते वर्ष्यां अह[3] (ऋ० ५ । ८३ । ३)॥

न परक्रमोपधा ॥ ११ ॥

न तु खलु परक्रमस्योपधा क्रामति । महत्तदुल्बम् (ऋ० १० । ५१ । १)। प्रास्तौदृष्वौजाः (ऋ० १० । १०५ । ६)॥

सहातिहाय पवमान यस्य

द्वे तने चेत्युपहितः पदादिः । छकारः ॥१२॥

सह अतिहाय पवमान यस्य द्वे तने च इत्येतैरुपहितः पदादिश्छकारो न क्रामति। सह । सहस्तोमाः सहछन्दस आवृतः (ऋ० १० । १३० । ७)। अतिहाय। अतिहाय छिद्रा गात्राणि (ऋ० १ । १६२ । २०)। पवमान। यत्र ब्रह्मा पवमान छन्दस्याम् (ऋ० ९ । ११३ । ६)। यस्य। यस्य छायामृतम् (ऋ० १० । १२१ । २)। द्वे तने च। अध स्मा यच्छ तन्वे तने च छर्दिः (ऋ० ६ । ४६ । १२)। पदादिग्रहणमुत्तरार्थम्। द्वे इति कस्मात्। उतो तदस्मै मध्विच्चच्छद्यात् (ऋ० १० । ७३ । ९)॥

दीर्घेण च मेतिवर्जम् ॥ १३ ॥

दीर्घेण चोपहितः पदादिश्छकारो न क्रामति मा इत्येतद्दीर्घं वर्जयित्वा। मर्माणि ते वर्मणा छादयामि (ऋ० ६ । ७५ । १८)। दीर्घेणेति कस्मात्। उप च्छायामिव घृणेः (ऋ० ६ । १६ । ३८)।

---

(१) नु B3. (२) स्वरपरः B2, omitted in B3I2Bn. (३) Reg.. वर्ष्यान्० । B2. वर्ष्यान् B3I2.

मेतिवर्जमिति कस्मात् । मा च्छेद्म रश्मीँरिति[1] (ऋ० १ । १०९ । ३)। पदादिरिति किम् । ऐच्छाम त्वा बहुधा जातवेदः[2] (ऋ० १० । ५१ । ३)॥

संयुक्तं तु व्यञ्जनं शाकलेन ॥ १४ ॥

संयुक्तं[3] व्यञ्जनं दीर्घात्परं न क्रामति शाकलेन विधानेन । व्यञ्जनग्रहणं छकाराधिकारनिवृत्त्यर्थम् । आ त्वा रथं यथोतये[4] (ऋ० ८ । ६८ । १)। शाकलेनेति कस्मात् । आ त्वा रथम् । पदादिरित्येवानुवर्तते । रा याश्चिदन्धो अति देव[5] (ऋ० १ । ९४ । ७)। संयुक्तमिति कस्मात् । मा च्छेद्म (ऋ० १ । १०९ । ३)। एवमेके ।

अपरे दीर्घग्रहणं पदादिग्रहणं च नानुवर्तयन्ति । अविशेषेण सर्वत्र शाकलमिच्छन्ति । आ त्वा रथम् । रात्र्याश्चिदन्धः । तव त्यत् (ऋ० ८ । १५ । ७)। यज्जायथा अपूर्व्य (ऋ० ८ । ८९ । ५)॥

पदान्तीयो ह्रस्वपूर्वो ङकारो नकारश्च क्रामत उत्तरे स्वरे ॥ १५ ॥

पदान्तीयो ह्रस्वपूर्वो ङकारो नकारश्च क्रामत उत्तरे स्वरे सति । कीदृङ्ङिन्द्रः सरमे (ऋ० १० । १०८ । ३)। अहन्नहिं परिशयानम् (ऋ० ३ । ३२ । ११)। ह्रस्वपूर्व इति कस्मात् । अर्वाङेहि सोमकामं त्वाहुः[6] (ऋ० १ । १०४ । ९)। पशून्ताँश्चक्र[7]

(१) इति० । B². (२) जातवेदः omitted in I², Reg.; बहुधा जातवेदः omitted in Bⁿ. (३) B² adds तु. (४) यथोतये omitted in B²Bⁿ, Reg. (५) अन्धो अति देव B², Reg.; अन्धो अति B³I²; अंधः Bⁿ. (६) सोमकामं त्वाहुः in Reg. and त्वाहुः in Bⁿ omitted. (७) पशून्तांश्चक्रे omitted in B², Reg.

वायव्यानारण्यान् (ऋ० १० । ९० । ८)। पदान्ताय इति किम्। सिनीवालि[1] (ऋ० २। ३२। ६)।

अनादेशे पटलेऽस्मिन्विधानं
सर्वत्र विद्यादपि वैकृतानाम् ॥ १६ ॥

अनादेशे। कस्य। पदान्तपदाद्योः। अस्मिन्पटले द्विर्वचनादि यद्विधानं तत्—पदान्तादिष्वेव विकारशास्त्रं पदे दृष्टेषु (२। ५) इत्येतां परिभाषामुपमर्द्य सर्वत्र भवतीति विद्यात्। अपि वैकृतानां वर्णानां किं पुनः प्राकृतानाम्। के[2] पुनर्वैकृताः। ये पदेऽदृष्टाः। यथा प्रथमास्तृतीयभूता अन्तःपाताश्चेत्येवमादयः॥

अभिनिधानं कृतसंहितानां
स्पर्शान्तस्थानामपवाद्य रेफम्।
संधारणं संवरणं श्रुतेश्च
स्पर्शोदयानाम् ॥ १७ ॥

अभिनिधानमित्यधिकारः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कृतसंहितानां संहिताकार्येषु कृतेषु[3] पश्चाद्भवतीत्यर्थः। केषामभिनिधानम्। स्पर्शानां च अन्तःस्थानां च[4] अपवाद्य रेफं स्पर्शोदयानां तद्भवति। किं पुनस्तदभिनिधानं नाम। संधारणं च वर्णस्य संवरणं च वर्णश्रुतेः। एतदभिनिधानमिति वेदितव्यम्। अर्वाग् देवा अस्य[5] (ऋ० १०। १२९। ६)। उप मा षड् द्वाद्वा (ऋ० ८। ६८। १४)। यद् देवा अदः सलिले[6] (ऋ० १०। ७२। ६)। पुरू यो दग्धासि वना[7] (ऋ० ५। ९। ४)। अब्दया चित्

---

(१) सिनीवालि०। B², सिनीवाली Reg. (२) के omitted in B². (३) B² omits कृतेषु. (४) I² omits च. (५) अस्य०। B². (६) B² omits सलिले. (७) वना omitted in B³ I² and Reg.

(ऋ० ५। ५४। ३)। उलूकामिव (ऋ० १०। ६८। ४)। दधिक्राव्णः (ऋ० ४। ३९। २)।

कृतसंहिता[1]ग्रहणम्—यद्यद् यामि (ऋ० ८। ६१। ६)। इत्यसंयुक्तेऽभिनिधाने तृतीयश्रवणार्थम्। स्पर्शान्तःस्थानामिति कस्मात्। ब्रह्म। विष्णुः। स्म। पृश्निः। अथवाद्य रेफमिति कस्मात्। अर्चन्त्यर्कमर्किणः (ऋ० १। १०। १)। स्पर्शोष्मणामिति कस्मात्। अद्याद्या श्वःश्वः (ऋ० ८। ६१। १७)। अध्वानयद्दुरिता[2] (ऋ० ६। १८। १०)। सिनीवाल्यै जुहोतन (ऋ० २। ३२। ७)। वव्रिवांसं महीरपः[3] (ऋ० ९। ६१। २२)॥

अपि चावसाने ॥ १८ ॥

अवसानेऽपि च[4] वर्तमानानामेतेषां[5] वर्णानामभिनिधानं वेदितव्यम्। वाक्। विट्। यत्। त्रिष्टुप्।

अन्तस्थाः स्वे स्वे च परेऽपि रक्ताः ॥ १९ ॥

अन्तःस्था अभिनिधीयन्ते स्वे स्वे च प्रत्यये। अरक्ता अपि रक्ता अपि। यय्ँयय्ँ युजम्[6] (ऋ० २। २५। २)। इमल्ँ लोगम्[7] (ऋ० १०। १८। १३)। अङ्गादङ्गाल् लोम्नोलोम्नः (ऋ० १०। १६३। ६) तव्ँ वो दस्ममृतीषहम (ऋ० ८। ८८। १)। तमर्व्वन्तम्[8] (ऋ० ४। १५। ६)। स्वे स्वे चेति किम्। सिनीवाल्यै[9] (ऋ० २। ३२। ७)॥

लकार ऊष्मस्वपि शाकलेन ॥ २० ॥

---

(१)-संहितानां B², -संहित- Reg. (२) दुरिता०। B². (३) महीः। B². (४) B² omits च. (५) एतेषां occurs after वर्णानाम् in B². (६) युजं०। B². (७) लोगं०। B². (८) B² adds न०। (९) सिनीवाल्यै०। B².

लकारोऽभिनिधीयत ऊष्मस्वपि प्रत्ययेषु शाकलेन विधानेन। नारायासो न जल्हवः (ऋ० ८। ६१। ११)। वनस्पते शतवल्शः (ऋ० ३। ८। ११)। शाकलेनेति कस्मात्। न[1] जल्हवः। शतवल्शः॥

खकारे चैवमुदये ककारः ख्यातेर्धातोः ॥ २१ ॥

खकारे चोदये ख्यातेर्धातोः ककार एवम्। कथम्। शाकलेनाभिनिधीयते। अक्ख्यद्देवः (ऋ० ४। १४। १)। शाकलेनेति कस्मात्[2]। अक्ख्यद्देवः॥

रप्शतेर्वा पकारः ॥ २२ ॥

रप्शतेश्च पकारः शकार एवम्। कथम्। शाकलेनाभिनिधीयते। विरप्शी गोमती महो[3] (ऋ० १। ८। ८)। शाकलेनेति कस्मात्। विरप्शी गोमती मही॥

**पदान्तीया यरवोष्मोदयाश्च
स्पर्शाः पदादिष्ववरे मकारात् ॥ २३ ॥**

पदान्तीयाः स्पर्शा मकारं वर्जयित्वा य र व ऊष्मा इत्येतेषु च[4] पदादिषु वर्तमानेषूदयेषु[5] शाकलेनाभिनिधीयन्ते। यद्यद् यामि तदा भर (ऋ० ८। ६१। ६)। तद् रासभो नासत्या (ऋ० १। ११६। २)। यान् वो नरो देवयन्तः (ऋ० ३। ८। ६)। ऊष्मा[6]। दध्यङ् ह मे[7] (ऋ० १। १३९। ९)। अर्वाक् शफाविव (ऋ० २। ३९। ३)। शर्मन् स्याम[8] (ऋ० ७। ३४। २५)।

स्पर्शग्रहणमन्तःस्थाधिकारनिवृत्त्यर्थम्। पदान्तीया इति कस्मात्। त्वं तान्त्सं च (ऋ० २। १। १५) इत्यत्रान्तःपात-

---

(१) B^2 omits न. (२) किं B^n. (३) मही omitted in $B^3I^2B^n$. (४) B^2 omits च. (५) B^3 omits उदयेषु. (६) B^2 omits ऊष्मा. (७) मे०। B^2. (८) स्याम०। B^2.

लक्षणस्य तकारस्य न भवत्यपदान्तत्वात् । पदादिष्विति कस्मात् । उद्वेति सुभगः (ऋ० ७ । ६३ । १) इत्यत्र उकारस्य पदादित्वात्पूर्वस्य न भवति । अवरे मकारादिति कस्मात्[1] । सम्राज्ञी श्वशुरे भव (ऋ० १० । ८५ । ४६) ॥

असंयुक्तं शाकलम् ॥ २४ ॥

लकार ऊष्मस्वपि शाकलेन (६ । २०) इत्येवमादि यदनुक्रान्तं शाकलं तदसंयुक्तं भवतीति वेदितव्यम् । उक्तान्येवोदाहरणानि ॥

तन्न पद्ये स्वित्युत्तरे ॥ २५ ॥

न खलु शाकलं वेदितव्यं सु इत्येतस्मिन्नुत्तरे[2] पद्ये । अप्स्वग्ने सधिष्टव (ऋ० ८ । ४३ । ९) । स्वित्युत्तर इति कस्मात् । यद्-यद् यामि तदा भर (ऋ० ८ । ६१ । ६) ॥

वा त्वनेकाक्षरान्त्याः ॥ २६ ॥

अनेकाक्षरान्त्यास्तु स्पर्शा वा शाकलमापद्यन्ते पद्ये स्वित्युत्तरे । वाजमर्वत्सु पय उस्रियासु (ऋ० ५ । ८५ । २) । अनेकाक्षरान्त्या इति कस्मात् । हृत्सु क्रतुं वरुणो अप्स्वग्निम् (ऋ० ५ । ८५ । २) इति[3] ॥

सर्वत्रैके करणस्थानभेदे वा शाकलम् ॥ २७ ॥

सर्वत्र पद्ये चापद्ये च । एक आचार्याः करणभेदे च स्थानभेदे च विभाषा शाकलमिच्छन्ति । करणभेदे । क्रियत इति करणं प्रयत्नो वर्णात्मगुणतत्त्वता । तस्य भेदे । सक्तत सु नः (ऋ० १० । ३३ । ३) । स्थानभेदे । अवूजाः[4] (ऋ० ४ । ४० । ५) । यद् वंहिष्ठम् (ऋ० ५ । ६२ । ९) । उभयोर्भेदे । अप्स्वग्ने[5]

---

(१) किं B^3. (२) उत्तर- B^2. (३) इति omitted in B^2B^n. (४) अब्जा Reg.; अदब्धाः B^n. (५) अग्ने० । B^2.

(ऋ० ८। ४३।९)। नृपद् वरसत् (ऋ० ४। ४०। ५)। करणस्थानभेद इति कस्मात्। ततृतदग्निः (ऋ० ८। ३९। ४)। यत् ते यमम्[1] (ऋ० १०। ५८। १)। वा त्वनेकाक्षरान्त्याः (६। २६) इति प्रकृते वाग्रहणे पुनर्वाग्रहणमनेकाक्षराधिकारनिवृत्त्य[2]र्थम्[3] ॥

प्रथमे स्पर्शवर्गे ॥ २८ ॥

प्रथमस्पर्शवर्गस्यैक आचार्याः शाकलमिच्छन्ति। सम्यक् स्रवन्ति (ऋ० ४। ५८। ६)। अर्वाग् रथं विश्ववारम्[4] (ऋ० ६। ३७। १)। प्रत्यङ् विश्वं स्वः (ऋ० १। ५०। ५)॥

स्पर्शा यमाननुनासिकाः स्वान्परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेषु ॥ २९ ॥

अननुनासिकाः स्पर्शाः स्वान्यमानापद्यन्तेऽनुनासिकेषु स्पर्शेषु परेषु। पलिक्नीरित्[5] (ऋ० ५। २। ४)। चख्नथुः[6]। परि ग्मन् (ऋ० ४। ४३। ६)। वृत्रघ्ने परि (ऋ० ९। ९८। १०)। निक्षे यत्र मुमुच्महे[7] (ऋ० ९। २९। ५)। परिज्मानमिव (ऋ० १। १२७। २)। आत्मा ते[8] वातः (ऋ० ७। ८७। २)। अमथ्नादन्यम (ऋ० १। ९३। ६)। वव्ना सूनो[9] (ऋ० ६। १३। ६)। आ ते दारूणि दध्मसि (ऋ० ८। १०२। २०)। आप्नानं तीर्थम् (ऋ० १०। ११४। ७)। गृभ्णामि ते[10]

(१) यमं०। B². (२) -धिकारनिवृत्त्य- omitted in I². (३)- निवृत्त्यै Reg. (४) विश्ववारम् omitted in Bⁿ, विश्ववारं०। B². (५) पलिक्नीः B² (-क्नीः), Reg., M. M. (६) B², Reg., M. M.; चख्नथुः omitted in B³I²Bⁿ. (७) B², Reg., M. M. This quotation omitted in I²Bⁿ, मुमुच्महे B³. (८) आत्मेव Reg. (९) सूनो०। B². (१०) ते०। B².

(ऋ०१०।८५।३६)। स्पर्शा इति कस्मात्। स्त्री हि ब्रह्मा[1] (ऋ० ८।३३।१९)। दधिक्राव्णः (ऋ० ४।४०।१)। अननुनासिका इति कस्मात्। अर्वाङ् नरा (ऋ० ७।८२।८)। समन्न्या यन्ति[2] (ऋ० २।३५।३)[3]।

स्वानिति किमर्थमुच्यते। संज्ञाप्रकरणे—चतस्रोऽन्तस्थाः (१।९) अष्टा ऊष्माणः (१।१०) इति वर्णाः कृतसंख्या निर्दिश्यन्ते। न तथा यमाः। तस्मादिह[4] स्पर्शा यमाननुनासिका इत्यु[5]च्यमाने विंशतित्वात्स्थानिनामादेशानामपि यमानां विंशतित्वप्रसङ्गः। स मा भूत्। चतुर्णामेव यमानां प्रथमाः प्रथमं द्वितीया द्वितीयमेवमा पञ्चमादापद्येर[6]न्नित्युच्यते। स्पर्शेष्विति कस्मात्। उपस्थाँ एका (ऋ० १।३५।६)। अनुनासिकेष्विति कस्मात्। यद्बंहिष्ठम् (ऋ० ५।६२।९)॥

न स्पर्शस्योष्मप्रकृतेः प्रतीयाद्यमापत्तिम् ॥ ३० ॥

न खलु स्पर्शस्योष्मप्रकृतेर्यमापत्तिं जानीयात्। प्रदोधुवच्छ्मश्रुषु (ऋ० २।११।१७)॥

नाभिनिधानभावम् ॥ ३१ ॥

अभिनिधानभावं चोष्मप्रकृतेः स्पर्शस्य न प्रतीयात्। घनेव वज्रिञ्छ्नथिहि (ऋ० १।६३।५)॥

यमः प्रकृत्यैव सदृक् ॥ ३२ ॥

---

(१) स्त्री हि ब्रह्मा B² (ब्रह्मा०।), Reg., M. M.; ब्रह्म B³I² Bⁿ. (२) समन्या यंति B³I²B²Bⁿ; सम्मा तपन्ति Reg., M. M. (३) B³I² add इति। (४) इह B², Reg., M. M.; इदं B³I²Bⁿ. (५) Reg. omits इति. (६) पद्यंते supplied above the line instead of -पद्येर- in I².

यमः प्रकृत्यैव सदृग्भवति। यस्य यमापत्तिरुच्यते तत्स्वरूपो[1] भवतीत्यर्थः[2]। पलिक्नीः (ऋ० ५।२।४) इत्यत्र ककाररूपो यमो वेदितव्यः[3]। अग्मन्[4] (ऋ० १।१२२।७) इति गकाररूपः[5]। जघ्नथुः (ऋ० ७।९९।४) इति[6] घकाररूपः[7]। परिज्मानम् (ऋ० १।२०।३) इति जकाररूपः। अप्नस्वतीः[8]। इति पकाररूपः॥

श्रुतिर्वा यमेन मुख्यास्ति समानकाला॥ ३३॥

अथवा यमोच्चारणेन समानकाला मुखे भवा श्रुतिरस्ति यया यमस्तद्रूपो लक्ष्यते। पलिक्नीः (ऋ० ५।२।४)। यज्ञस्य (ऋ० १।१।१)। गृभ्णामि ते[9] (ऋ० १०।८५।३६)। यस्माद्यमा अनुनासिक(?)[10]स्थानाश्चत्वारः सन्तो विंशतिस्थानिनां सरूपा लक्ष्यन्ते। तस्मादिदमुच्यते॥

अनन्यस्तु प्रकृतेः प्रत्ययार्थे॥ ३४॥

अनन्यस्तु[11] प्रकृतेः। प्रत्ययार्थे[12] वेदितव्यः[13] प्रकृत्यर्थे[14]। किमुक्तं भवति। यमः प्रकृत्याश्रयाणि कार्याणि लभत इत्यर्थः।

---

(१) तत्सरूपो Reg., M.M. (२) वेदितव्यः (for भवतीत्यर्थः) B^n. (३) B^2 omits वेदितव्यः. (४) अग्ग्निर् M.M. (५) -रूपो वेदितव्यः B^n. (६) इति I^2; इत्यत्र B^2, M. M., B^n. (७) जघ्नथुः to -रूपः omitted in B^3. (८) अप्नस्वतीर् $B^3 B^2 I^2 B^n$, Reg. (-तीः), M.M. (-प्प्न-). (९) गृभ्णामि B^2, गृह्णामि B^n. (१०) अनुनासिक- $B^3 B^2$, Reg., M. M.; अनुनासि- I^2; अनुनासिका- B^n. See note. (११) $B^3 B^2$, अनन्यास्तु $I^2 B^n$. (१२) प्रत्ययार्थे is given with marks of deletion (= =) in B^3. (१३) वेदितव्यः $B^3 B^2$ (B^3 corrects -व्याः to -व्यः), वेदितव्याः I^2, यमा वेदितव्याः B^n. (१४) प्रकृत्यर्थे $B^3 I^2 B^n$, प्रत्ययार्थे (without any दण्ड after it) B^2.

तस्मात्—उप द्ध्मातेव धमति (ऋ० ५ । ९ । ५) इत्यत्र—सोष्मा तु पूर्वेण सहोच्यते सकृत् (६ । २) इति दकारेण सहोच्यते यमः ॥

न संयोगं स्वरभक्तिर्विहन्ति ॥ ३५ ॥

न खलु संयोगकार्याणि स्वरभक्तिर्विहन्ति । या सुजूर्णिः श्रेणिः सुम्नआपिर्हृदेचक्षुः (ऋ० १० । ९५ । ६) । स्वरभक्तिव्यवायेऽपि—परं रेफात् (६ । ४) इति[1] क्रामति ॥

यमान्नासिक्या स्वरभक्तिरुत्तरा गार्ग्यस्य ॥ ३६ ॥

यमादुत्तरा नासिकास्थाना[2] स्वरभक्तिरागमो भवति गार्ग्यस्य भगवतोऽभिप्रायेण । पलिक्नीरित् (ऋ० ५ । २ । ४) । परिज्मानमिव (ऋ० १ । १२७ । २) ॥

ऊष्मा सोष्मणः ॥ ३७ ॥

तस्यैवाभिप्रायेण सोष्मणो यमादुत्तरो नासिका[3]स्थान ऊष्मागमो भवति । अमघ्नादन्यम् (ऋ० १ । ९३ । ६) ॥

वर्जयेत्तम् ॥ ३८ ॥

तमूष्माणं वर्जयेत् । अमघ्नादन्यम् (ऋ० १ । ९३ । ६) ॥

नादः परोऽभिनिधानाद् ध्रुवं तत्तत्काल-स्थानम् ॥ ३९ ॥

घोषवतोऽभिनिधानात्परो नाद आगमो भवति । ध्रुवसंज्ञं च तद्भवति । तत्कालस्थानमभिनिधानकालस्थानमित्यर्थः । अर्वाग् देवाः (ऋ०१०।१२९।६) । यद् देवा अदः (ऋ०१०।७२।६) । तत्रैक आहुः।

ध्रुवकालमनिर्देश्यमल्पत्वात्कवयो विदुः ।
यद्धि[4] प्रागणुमात्रायाः[5] कालभेदेऽपि तत्समम्[6] ॥

(१) Reg. omits इति. (२) B²I², नासिकास्थानः B³ and Reg., नासिकस्थाना Bⁿ. (३) नासिक- I². (४) यदि B². (५) -मात्रो यः B². (६) -समः B².

नादो ह्यभिनिधानेन पीड्यमानेन नश्यति[1] ।
तावन्नोच्चार्यते[2] तस्य[3] यावद्वर्णात्मनः परम् ॥
एकान्तलोपं[4] कवयो वर्णयन्ति ध्रुवस्य[5] च ।
नासिकास्थानं रक्तस्य तथा[6] रूपेण[7] निर्दिशेत् ॥[8]
सप्तमीकालनिर्दिष्टे पूर्वस्य विधिरिष्यते ।
पञ्चम्यास्तूत्तरस्याहुस्तस्मात्कुच्छ्रस्त्वणुर्भवेत् ॥ इति ।

ध्रुवसंज्ञायाः प्रयोजनम् । सवर्णपूर्वस्य सहध्रुवस्य (६ । ४५) इति ॥

अश्रुति त्वघोषात् ॥ ४० ॥

अघोषादभिनिधानात्तु ध्रुवमश्रुति भवति । वाक् पतङ्गाय (ऋ० १० । १८९ । ३) । यत् ते यमम् (ऋ० १० । ५८ । १) ॥

नासिकास्थानमनुनासिकाच्चेत् ॥ ४१ ॥

नासिकास्थानं ध्रुवं वेदितव्यमनुनासिकादभिनिधानाद्यदि परं भवति । अर्वाङ् नरा (ऋ० ७ । ८२ । ८) । तन् मे जुषस्व (ऋ० ७ । ९९ । ७)॥

अन्तस्थायाः पूर्वस्वरूपमेव ॥ ४२ ॥

---

(१) पीड्यमानश्च न पश्यति B^2. (२) तावन्नोच्चार्यते $B^3 B^2$ I^2 (I^2 corrects तस्मादु- to तावन्नो-); तस्मादुच्चार्यते B^n, a (M. M.); तावदुच्चार्यते M. M. (३) तस्य B^3 B^2 I^2 (I^2 corrects यतस्य to तस्य); यस्य B^n, M. M., a (M. M.). (४) -लोपः B^2. (५) ध्रुवस्य B^3 (-वाणि corrected to -वस्य) B^n, M. M.; ध्रुवाणि B^2. (६) तथा B^3 B^2 (B^3 corrects यथा to तथा); यथा B^n, M. M. (७) रूपेण B^3 (रूपाणि corrected to रूपेण) B^2, रूपाणि B^n. (८) I^2 writes this stanza as (sic) एकांत (after this सप्त is struck out) लोपं तु यो वर्णाः संद्धिद्ध्रुवाणि च । नासिकास्थानं च रक्तस्य यद्यथा रूपेण निर्दिशेत् ।. But on the margin is supplied एकान्तलोपकवयो वर्णयन्ति ध्रुवाणि च । नासिकास्थानंरक्तस्य तथा रूपाणि निर्दिशेत् ।.

अन्तःस्थाया ध्रुवं पूर्वस्वरूपमेव भवति[1] । यय्ँयय्ँ युजम् (ऋ० २।२५।२) । वयव्ँवयं ते (ऋ०१०।२२।१२) । तव्ँ वो दस्मम् (ऋ०८।८८।१) । पर्व्वतश्चित् (ऋ०५।६०।३) । इमल्ँ लोगम्[2] (ऋ०१०।१८।१३) ॥

व्याळेः सर्वत्राभिनिधानलोपः ॥ ४३ ॥

व्याळेराचार्यस्य सर्वत्राभिनिधानस्य लोपो भवति । उप द्रुक्षातेव (ऋ०५।८।५) । अर्वाग्ग्देवाः (ऋ०१०।१२९।६) । सर्वत्रग्रहणमन्तःस्थाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥

परक्रमस्वररेफोपधे न ॥ ४४ ॥

व्याळेराचार्यस्य परक्रमे च स्वरोपधे च रेफोपधे च न लोपो भवत्यभिनिधानस्य । परक्रमे महत्तदुल्ब्बम् (ऋ०१०।५१।१) । स्वरोपधे । अर्वाग्ग्देवाः (ऋ०१०। १२९।६) । कथमिदमुभयत्रोदाह्रियते लोपे चालोपे च । द्वयोर्गकारयोरुत्तरस्मिन्नभिधानलोपः । पूर्वस्मिन्नलोपः[3] । तस्मादुभयत्रोदाह्रियते । रेफोपधे । परा वर्ग्भारभृत् (ऋ० ८।७५।१२) ॥

सवर्णपूर्वस्य सहध्रुवस्य विपर्ययो ध्रुवशिष्टेऽपरेषाम् ॥ ४५ ॥

एतस्मिन्ध्रुवशिष्टे विधाने[4]ऽपरेषामाचार्याणां सवर्णपूर्वस्य ध्रुवसहितस्य विधानस्य[5] विपर्ययो वेदितव्यः । कश्च विपर्ययः । अलोप इति प्रकृतस्तस्य विपर्ययो लोपः । यद्देवा अदः (ऋ०१०।७२।६) । व्याळेः सर्वत्राभिनिधानलोपः (६।४३) इत्येवं[6] सिद्धे नियमार्थ-

(१) एवेति B². (२) लोगं० B². (३) B² omits पूर्वस्मिन्नलोपः. (४) विधाने I²Bⁿ, Reg.; ध्रुवविधाने B³B². (५) -स्य विधानस्य corrected to -स्याभिधानस्य in B². (६) एवं omitted in B², Reg.

सिद्मुच्यते। सवर्णपूर्वस्यैव स्यात्। इह मा भूत्। अर्वाग् देवाः (ऋ० १०। १२६। ६) इति। परक्रम[1] स्वररेफोपधे नेत्येवानुवर्तते। सहमुवस्येति कस्मात्। यत् ते यमम्[2] (ऋ० १०। ५८। १)॥

रेफात्स्वरोपहिताद्व्यञ्जनोदयादृकारवर्णा स्वरभक्तिरुत्तरा॥ ४६॥

रेफात्स्वरोपहिताद्व्यञ्जनोदयादृकारवर्णा स्वरभक्तिरुत्तरोपजायते। यदद्य कर्हि कर्हि चित् (ऋ० ८। ७३। ५)। अर्चन्त्यर्कमर्किणः (ऋ० १। १०। १)। स्वरोपहितादिति कस्मात्। आष्ट्रगं पदं कृणुते अग्निधाने[3] (ऋ० १०। १६५। ३)। व्यञ्जनोदयादिति कस्मात्। सुरूपकृत्नुम्[4] (ऋ० १। ४। १)॥

विच्छेदात्स्पर्शोष्मपराच्च घोषिणः॥ ४७॥

विच्छेदाद्घोषिणोऽभिनिधानात्स्पर्शपरादूष्मपराच्च[5] स्वरभक्तिरुत्तरोपजायते। अर्वाग् देवाः (ऋ० १०। १२६। ६)। शतवल्शः (ऋ० ३। ८। ११)। विच्छेदादिति कस्मात्। अर्वाग्देवाः। शतवल्शः। स्पर्शोष्मपरादिति कस्मात्। यद्यद् यामि तदा भर[6] (ऋ० ८। ६१। ६)। घोषिण इति कस्मात्। सम्यक् स्रवन्ति (ऋ० ४। ५८। ६)॥

द्राघीयसी तूष्मपरा॥ ४८॥

ऊष्मपरा तु स्वरभक्तिर्द्राघीयसी वेदितव्या। यदद्य कर्हि कर्हि चित् (ऋ० ८। ७३। ५)। ऊष्मपरेति कस्मात्। अर्चन्त्यर्कमर्किणः (ऋ० १। १०। १)॥

इतरा क्रमे॥ ४९॥

---

(१) -क्रमे Reg. (२) यमं० B^2. (३) I^2B^n omit अग्निधाने. (४) -कृत्नुं० B^2. (५) -परात् B^2. (६) तदा भर omitted in B^3I^2, Reg.

इतरैव[1] स्वरभक्तिरूष्मणः क्रमे वेदितव्या । इतरा कतरा । योऽस्म[2]-परा सा तु द्राघीयसी तस्या[3] अपेक्षयेतरा[4] ह्रस्वा । वर्ष्यान् (ऋ० ५ । ८३ । ३)। अदर्शर्यायती (ऋ० ७ । ८१ । १) ॥

सर्वत्रैके स्वरभक्तेरभावम् ॥ ५० ॥

सर्वत्रान्तःपदं च नानापदे च[5] रेफाच्च विच्छेदाच्च स्वरभक्तेरभावमेक आचार्या मन्यन्ते । वर्ष्यान् (ऋ० ५ । ८३ । ३) । अग्निर्हत्यम्[6] (ऋ० १०।८०।३) । अर्वाग् देवाः (ऋ० १० । १२९ । ६) ॥

रेफोपधामपरे विद्यमानाम् ॥ ५१ ॥

रेफोपधां स्वरभक्तिमपर आचार्या विद्यमानां मन्यन्ते । कर्हि[7] अर्चन्ति । रेफोपधामिति कस्मात् । अर्वाग् देवाः (ऋ० १० । १२९ । ६)।

अक्रान्तोष्मप्रत्ययाभावमेके ॥ ५२ ॥

अ[8]क्रान्त ऊष्मा प्रत्ययो यस्याः स्वरभक्तेस्तस्या भावमेक आचार्या मन्यन्ते । वर्षम्[9] (ऋ० ५ । ५८ । ७) । कर्हि[10](ऋ० ५ । ७४ । १०) । अदर्शि (ऋ० १ । ४६ । ११) । जलूहवः (ऋ० ८ । ६१ । ११) । अ[11]क्रान्त इति कस्मात् । वर्ष्यान् (ऋ० ५ । ८३ । ३) । अदर्शर्यायती (ऋ० ७ । ८१ । १) ॥

पूर्वोत्तरस्वरसरूपतां च ॥ ५३ ॥

---

(१) इतरा च Bⁿ, इतरा B². (२) I² corrects या ऊष्म- to या क्रांतोष्म-. (३) द्राघीयसीतो Reg. (४) द्राघीयसी to -तरा omitted in I². (५) Reg., नानापदे Bⁿ, नानापदं च B², नानापदं B³I². (६) त्यं० B². (७) B³ (वर्हि corrected to कर्हि) I², Reg.; वर्हि Bⁿ; omitted in B². (८) आ- B². (९) वर्ष्यं I². (१०) Bⁿ omits कर्हि. (११) आ- I².

पूर्वस्वरस[1]रूपतां चो[2]त्तरस्वरस[3]रूपतां च स्वरभक्तेरेक आचार्या मन्यन्ते। न केवलमृकाररूपा स्वरभक्तिर्भवतीत्यर्थः। धूर्षदम् (ऋ० १। १४३। ७) इत्यूकाररूपा स्वरभक्तिः। बर्हिषदः (ऋ० ६। ६८। १) इति इकाररूपा स्वरभक्तिः॥

ऊष्मोदयं प्रथमं स्पर्शमेके
द्वितीयमाहुरपदान्तभाजम्॥ ५४॥

ऊष्मोदयं प्रथमं स्पर्शमपदान्तभाजमेक आचार्या द्वितीयमाहुः। शशः खुरं प्रत्यञ्चं जगार[4] (ऋ० १०। २८। ९) प्रत्यङ्ङ् स्वमसुं यन्[5] (ऋ० १०। १२। १)। शतक्रतुः थ्सरत् (ऋ० ८। १। ११)। विरफ्शी गोमती मही[6] (ऋ० १। ८। ८)। अपदान्तभाजमिति कस्मात्। ऋक्सामाभ्याम् (ऋ० १०। ८५। ११)। विराट् सम्राट् (ऋ० १। १८८। ५)। यत्सोम[7] (ऋ० ९। १९। १)। अप्स्वग्ने[8] (ऋ० ८। ४३। ९)॥

क्शातौ खकारयकारा उ एके॥ ५५॥

क्शाते[9]र्धातोः ककारश[10]कारयोः स्थाने खकारयकारौ कर्तव्यौ मन्यन्त एक आचार्याः। अख्यद्देवः (ऋ० ४। १४। १)॥

तावेव ख्यातिसदृशेषु नामसु॥ ५६॥

---

(१) -स- B^2, Reg.; -स्व- $B^3I^2B^n$. (२) B^n omits च. (३) -स- B^2, Reg.; -स्व- $B^3I^2B^n$. (४) B^2 omits जगार. (५) B^2 omits यन्. (६) मही omitted in $B^3I^2B^n$. (७) B^3I^2, यत्सोमं० B^2, omitted in B^n. (८) अग्ने० B^2. (९) क्शाते- B^3B^n; क्साते- (ख्या- corrected to क्सा-) I^2; ख्याते- B^2, Reg., M. M. (१०) -स- I^2, M. M. -य- Reg.

तावेव खकारयकारौ ख्यातिसदृशेषु नामसु कर्तव्यौ मन्यन्त एक आचार्याः । अख्यद्देवः[1] (ऋ० ४ । १४ । १) । सख्ये सखाय-स्तन्वे तनूभिः (ऋ० १ । १६५ । ११) इति ॥

इति श्रीपार्षद्व्याख्यायामानन्दपुरवास्तव्यवज्रटपुत्र-उवट[2]कृतौ प्रातिशाख्यभाष्ये[3] षष्ठं पटलम्[4] ॥

॥ प्रथ[5]मोध्यायः ॥

---

(१) Bⁿ omits अख्यद्देवः. (२) -पुत्रोवट- B², -पुत्रोव्वट- Bⁿ, -पुत्रउवटस्तु I². (३) प्रतिसाख्यै I². (४) Bⁿ adds समाप्तम्. (५) इति प्रथ- Bⁿ.

दीर्घं ह्रस्वो व्यञ्जनेऽन्यस्त्वृकाराद्
यथादिष्टं सामवशः स सन्धिः ॥ १ ॥

ऋकारादन्यो ह्रस्वो दीर्घत्वमापद्यते व्यञ्जने प्रत्यय इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यत्र यत्र वक्ष्यामस्तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । सामवशो नाम स[1] संधिर्वेदितव्यः । व्यञ्जनग्रहणं स्वरे दीर्घत्वप्रतिषेधार्थम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । स्वरेषु हि सर्वेषु संधयो विधीयन्ते तेऽस्य बाधका भविष्यन्ति । लकारेऽकारस्य न किञ्चिद्विधीयते । तत्र स्यात् । नैव लकारादिपदमस्ति । तस्मादन्तरेणापि व्यञ्जनग्रहणं व्यञ्जन एव भविष्यति । न सिध्यति । कथम् । मद्भिवत्था (ऋ० १ । २ । ६) इत्यत्र प्रतिपदविधानाद्दीर्घत्वं प्रसज्येत । अस्तु कृतेऽपि दीर्घत्वे समानाच्चरत्वस्या[2] विघातादन्तःस्थापत्तिर्भविष्यति । तथा सति—पदे दृष्टेषु (२ । ५) इति[3] वचनान्न प्राप्नोति । तस्माद्व्यञ्जनग्रहणं क्रियते ।

एवमपि न कर्तव्यम् । प्रतिपदविधानस्य व्यञ्जने सावकाशत्वादिह[4] —मद्भिवत्था इत्यत्रोभयप्रसङ्गे शास्त्रानुपूर्व्येण संधयो भवन्तीति पूर्वमेवान्तःस्थापत्तौ कृतायामुकाराभावादेव न दीर्घत्वं भविष्यति । तस्मान्नार्थो व्यञ्जनग्रहणेन[5] । इह तर्हि—अच्छ ऋषे मारुतम् (ऋ० ५ । ५२ । १४) इत्यत्र—ऋकार उदये कण्ठ्यावकारम् (२ । ३२) इति कृतेऽपि पदे[6] दृष्टो ह्रस्वोऽपि[7] विद्यत इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । तत्प्रतिषेधार्थं व्यञ्जनग्रहणं क्रियते ।

नैकमुदाहरणं व्यञ्जनग्रहणं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्—नास्येति व्यञ्जनोपधः (७ । ८) इत्येतस्मिन्प्रतिषेधप्रकरणे

---

(१) B[3] omits स. (२) -चरस्या- B[3]. (३) दृष्टेति I[2]. (४) B[2] omits इह. (५) -ग्रहणे B[3]. (६) पदेह I[2]. (७) B[3] B[n], ह्रस्वो B[2]I[2].

एवास्य निपातनं कुर्यात् । अच्छ ऋष इति । तस्मात्सर्वस्मिन्दीर्घभावे व्यञ्जन एव प्लुतिः स्यात्स्वरे मा भूदित्येवमर्थं व्यञ्जनग्रहणं कृतं द्रष्टव्यम् । यदुक्तमधस्तात्प्रतिपदविधानस्य व्यञ्जने[1] सावकाशत्वान्मद्विवत्थेत्यत्रो[2]भयप्रसङ्गे शास्त्रानुपूर्व्येणैव पूर्वमेवान्तःस्थापत्तौ कृतायामुकाराभावादेव प्लुतेरप्राप्तेर्व्य[3]ञ्जनग्रहणानर्थक्यमिति । तदेतदसम्यगुक्तम् । कथम् । यत्रैकस्मिन्नुभे कार्ये[4] तुल्यबले युगपत्प्राप्नुतस्तत्र शास्त्रानुपूर्व्येण संधिर्भवति । यथा तवेमे इत्यत्र व इत्येतस्य पदावस्थायामेव—उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तम् (३ । ७) इत्यनुदात्तत्वे कृत उत्तरेण संधौ क्रियमाणे—उदात्तपूर्वं नियतं विवृत्त्या व्यञ्जनेन वा स्वर्यतेऽन्तर्हितम्[5] (३ । १७) इति स्वरितश्च प्राप्नोति । इकारोदय एकारमकारः (२ । १६) इति च संधिः । तयोः शास्त्रानुपूर्व्येण पूर्वः संधिर्भवति । अतोऽन्यत्र पूर्वानुत्सर्गान्बाधित्वा[6] तदुत्तरे[7]ऽपवादा भवन्ति[8] । यथा—भूतं देवानामवमे अवोभिः (ऋ० १ । १८५ । ११) इत्यत्र—अवीरतेऽवांस्यवोऽरथाः(२ । ४०) इति प्रतिपदविधानम[9]प्यभिनिहितं बाधित्वापवादान्तरम्[10]—प्रकृत्येतिकरणादौ प्रगृह्याः । स्वरेषु चार्ष्याम् (२ । ५१—५२) इति प्रकृति[11] भावो भवति । एवं मद्विवत्थेत्येवमादिष्वप्यपवादाद्[12] दीर्घत्वं प्रसज्येत । तस्माद्व्यञ्जनग्रहणं क्रियते ।

---

(१) B^2 adds एव. (२) मक्षिवत्थेति तत्रो- I^2. (३) प्लुते अप्राप्ते व्य- B^2. (४) B^n omits कार्ये. (५) B^2 adds न चेत्. (६) B^n, -र्गात् बाधितत्वाद् B^3, -र्गान् बाधित्वात् B^2. (७) तदुत्तरे B^2, उत्तरेषु $B^3 B^n$. (८) इकारोदय to भवन्ति omitted in I^2. (९) $I^2 B^n$, प्रतिपदविहितम् (-पा- B^3) $B^3 B^2$. (१०) अपवादः I^2. (११) B^2, प्रकृतेर् $B^3 I^2 B^n$. (१२) -वादत्वात् B^n.

अन्यस्त्वृकारादित्यनर्थकम्। कथम्। पदान्तादिष्वेव विकारशास्त्रं विधीयते। नहि ऋकारान्तं पदमस्ति। क वा प्रयोजयति[1]। सर्वत्र पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते वसुमघयोः परयोः (९। १) इत्यत्र प्रयोजयति यद्यस्ति पितृवसुः मातृवसुः इति वा। यथाक्लिष्ट[2]ग्रहणमनादिष्टानाम्—यज्ञस्य देवम् (ऋ० १।१।१) आदीनां प्रतिषेधार्थम्[3]। यदि सर्वेषां ह्रस्वानां सामान्येनैव दीर्घत्वं स्यादुत्तरेषामनुक्रमणमनर्थकं स्यात्। नानर्थकम्। नियमार्थमेव स्यात्। अमुष्यामुष्मिन्नेवेति[4]॥

सैव प्लुतिः ॥ २ ॥

सैव प्लुतिरिति[5] वेदितव्या या ह्रस्वस्य दीर्घता। प्लुतिसंज्ञायाः प्रयोजनम्—प्लुतोपाचरिते नतिः (१०। २०) इति॥

या स्वरेषूपदिष्टा ॥ ३ ॥

या च स्वरसंधिषूपदिष्टा—एवाँ अग्निमत्रिषु सा प्लुतोपधा (२। ६६) इति सा च प्लुतिर्ह्रस्वस्य दीर्घता वेदितव्या॥

योनिमारैगादिषु चोदयादेः ॥ ४ ॥

योनिमारैक् (२। ७५) इत्येवमादिषु चोदयादेर्ह्रस्वस्य या[6] दीर्घता निपातिता सा च[7] प्लुतिरित्यत्र वेदितव्या। तस्मात्—प्लुतादीनि (१०। ३) इत्यु[8]च्यन्ते॥

मक्षिवत्युकारः प्लवते सर्वत्राप्यपदान्तभाक् ॥५॥

---

(१) प्रयोजति B^2. (२) यथादिष्टं B^n. (३) B^3B^2, प्रतिविशेषणार्थं I^2B^n. (४) अमुष्याममुष्मिन्नेवेति B^n, अथाप्यमुष्मिन्नेवेति I^2. (५) B^2 omits इति. (६) या omitted in B^2B^n. (७) I^2 B^n, च omitted in B^3B^2. (८) B^2 omits इति.

मच्छु इत्यत्रोकारः प्लवते सर्वत्र । अप्यपदान्तभाक् किं पुनः पदान्त[1]भाक् । मच्छू देववतो रथः (ऋ० ८ । ३१ । १५) । मच्छूमच्छू कृणुहि गोजिता नः[2] (ऋ० ३ । ३१ । २०) । मच्छूयुभिर्नरा हयेभिः (ऋ० ७ । ७४ । ४) । उकारग्रहणमकारस्याप्रसङ्गार्थम् । नैतत्प्रयोजनं पदान्तादिष्वेव विकारशास्त्रविधेः । अप्य[3]पदान्तभागिति प्राप्नोति तन्निवृत्त्यर्थमुकारग्रहणम् ।

सर्वत्रग्रहणं क्रियते—सर्वत्र पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते वसुमघयोः (९ । १) इति नियमात्[4] —मच्छूमच्छू कृणुहि (ऋ ० ३ । ३१ । २०) इत्यत्र पूर्वपदस्य दीर्घत्वं न स्यादिति । अन्तःपादाधिकारनिवृत्तिख्यापनार्थं वा । तस्मात्—प्र नव्यसा सहसः सूनुमच्छा यज्ञेन (ऋ० ६ । ६ । १) वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्या हविष्मन्तः (ऋ० ३ । २६ ।१) इत्येवमादिषु दीर्घत्वं सिद्धं भवति ॥

सुता याहीत्यतोऽन्येषु पदेष्वच्छेति विग्रहे ॥ ६ ॥

सुताः याहि इत्येताभ्यामन्येषु अच्छ इत्येतत्पदं विग्रहे वर्तमानं प्लवते । अच्छा वद तवसम् (ऋ० ५ । ८३ । १) । सुता याहीत्यतोऽन्येष्विति कस्मात् । इन्द्रमच्छ सुता इमे (ऋ० ९।१०६ । १) । अच्छ याह्या वह[5] (ऋ० १ । ३१ । १७) विग्रहग्रहणमपदान्तभागग्रहणादिनिवृत्त्यर्थम् । अधिकारार्थं च । निवृत्त्यर्थत्वात्—गोकामा मे अच्छदयन् (ऋ० १० । १०८। १०) इति न प्लवते[6] । अधिकारार्थत्वात्—पुरुहुतं पुरुष्टुतम् (ऋ० ८ । १५ । १) इत्यत्र—सार्धमद्यादिभिः प्लुतैः[7] पादादौ (७ । ३३) इति न भवति । तथा[8] —

(१) अपदान्त- B^2. (२) B^3I^2, गोजिता नः omitted in B^2B^n. (३) अप्य- B^3B^2, अथ I^2, अथा- B^n. (४) B^2, इति added in B^3 I^2 B^n. (५) वहा दे० । B^2. (६) प्लवते B^2, भवति $B^3I^2B^n$. (७) प्लुवतैः I^2. (८) B^3B^2, यथा I^2B^n.

यद्वा पुरू पुरुभुजा (ऋ० ५।७३।१) इति—षष्ठं चाष्टाक्षरेऽक्षरम्[1] (८। ३९) इति न भवति। यद्ययं विग्रहाधिकारस्तत्राप्यनुवर्तते—अन्तःपादं विग्रह एष्वपृक्तः (८।१) इति किमर्थम्। तस्य प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यामः ॥

अनाकारोपधश्चान्त्यो येत्युत्तरपदस्य यः।
उदात्तादेर्द्व्यक्षरस्य ॥ ७ ॥

अनाकारोपधो य इत्युदात्तादेर्द्व्यक्षरस्योत्तर[2]पदस्य योऽन्त्यः स च प्लवते। आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वम् (ऋ० २।३७।३)। अनाकारोपध इति कस्मात्। परिदाय रसं दुहे[3] (ऋ० १।१०५।२)। अनाकारोपधो येति[4] कस्मात्। वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्या हविष्मन्तः (ऋ० ३।२६।१) इत्यत्रान्त्यो[5] यकार आकारोपधो न भवति। य इति किम्। इमां समेत पश्यत (ऋ० १०।८५।३३)। उत्तरपदस्येति कस्मात्। मर्यश्री स्पृहयद्वर्णः (ऋ० २।१०।५)। उदात्तादेरिति कस्मात्। अप्रामिसत्य मघवन् (ऋ० ८।६१।४)। द्व्यक्षरस्येति कस्मात्। सुवीर्यस्य[6] पतयः स्याम (ऋ० ६।४७।१२) नैतदुदाहरणं युक्तं—नास्येति व्यञ्जनोपधः (७।८) इत्येवं[7] सिद्धत्वात्। अतिथिग्वस्य वीरान् (ऋ०२।१४।७) इति यथा। तस्मात्—आमूरज प्रत्यावर्तय (ऋ० ६।४७।३१) इत्येवंविधमन्यद्व्यञ्जनोदयं मृग्यम् ॥

नास्येति व्यञ्जनोपधः ॥ ८ ॥

---

(१) चाष्टाक्षरम् I². (२) -स्योत्तरस्य Bⁿ. (३) B² omits दुहे. (४) अनाकारोपधो य इति I²; अनाकारोपधश्चान्त्यो येत्युत्तर इति B² Bⁿ; B³ corrects the reading of I² to that of B². (५) यत्र अंत्यो B², इत्यत्रांतो यो Bⁿ. (६) सुवीर्य्यं I². (७) B² Bⁿ, इत्येव B³ I².

न खलु अस्य इत्ययमन्तः[1] प्लवते व्यञ्जनोपधः सन् । राजाभि कृष्टेरुपमस्य वव्रेः (ऋ० ४।४२।१)। तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी (ऋ० १।५३।८)। व्यञ्जनोपध इति कस्मात्। अवास्या शिशुमतीरदीदेः (ऋ० १।१४०।१०)॥

नियूय पिष्टतमयाभिपद्य
प्रास्य संगत्यानुदृश्याभिवृत्य ।
आरभ्य संमील्य मक्षुंगमाभि-
रभिव्लग्य यत्र निषद्य वीति च ॥ ९ ॥

इत्येतानि च पूर्वलक्षणप्राप्तानि न प्लवन्ते ।[2] नियूय पिष्टतमया । वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् (प्रै० पृ० १४४)। पिष्टतमयेति कस्मात् ! वनस्पते रशनया नियूया देवानाम्[3] (ऋ० १०।७०।१०)। अभिपद्य । त एते वाचमभिपद्य पापया (ऋ० १०।७१।९)।प्रास्य। प्रास्य पारं नवतिम्[4] (ऋ० १।१२१।१३)। संगत्य । सर्वाः संगत्य वीरुधः (ऋ० १०।९७।२१) । अनुदृश्य। पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य धीराः (ऋ० १०।१३०।७)। अभिवृत्य। अभिवृत्य सपत्नान् (ऋ० १० । १७४ । २)। आरभ्य । ये त्वारभ्य चरामसि (ऋ० १ । ५७ । ४)। संमील्य । संमील्य यद्भुवना[5] (ऋ० १।१६१।१२)। मक्षुंगमाभिः। मक्षुंगमाभिरूतिभिः (ऋ० ८ । २२ । १६)। अभिव्लग्य यत्र । अभिव्लग्य यत्र हता अमित्राः (ऋ० १ । १३३ । १)। यत्रेति कस्मात्[6]। अभिव्लग्या चिदद्रिवः (ऋ० १ । १३३ । २)। निषद्य वि । पिबा निषद्य वि मुचा हरी

(१) इत्येवमंतः B². (२) B³I² add नियूय पिष्टतमया। अभिपद्य। प्रास्य। संगत्य। अनुदृश्य। अभिवृत्य। आरभ्य। संमील्य। मक्षुंगमाभिः। अभिव्लग्य यत्र। निषद्य वि।. (३) देवानां०। B². (४) नवतिं०। B². (५) भुवना०। B². (६) किं B³.

इह (ऋ० १।१७७।४)। वीति कस्मात्[१]। ताविन्द्राग्नी सध्र्यञ्चा निषद्या वृष्णः (ऋ० १।१०८।३)। चकार एकैकस्य समुच्चयार्थः ॥

नहि जह्यभि वीर्येण कृधीति कृणुथेति च।
एतान्येकाक्षरे पदे क्षैप्रीभाव्ये ॥ १० ॥

नहि जहि अभि वीर्येण कृधि कृणुथ इत्ये[२]तानि च पदानि प्लुवन्त एकाक्षरे पदे परे क्षैप्रसंधि[३]भूते प्रत्यये। नहि। नही न्वस्य प्रतिमानम्[४] (ऋ० ४।१८।४)। जहि। जही न्यत्रिणम्[५] (ऋ० ६।५१।१४)। अभि। अभी ष्वर्यः पौंस्यैर्भवेम[६] (ऋ० १०।५९।३)। वीर्येण। इन्द्रं माता वीर्येणा न्यृष्टम् (ऋ० ४।१८।५)। कृधि। कृधी ष्वस्माँ अदितेः (ऋ० ४।१२।४)। कृणुथ। अज्रे चिदस्मै कृणुथा न्यञ्चनम् (ऋ० ८।२७।१८)। एतानीति कस्मात्। उतो नो अस्या उषसो जुषेत[७] ह्यर्कस्य (ऋ० १।१३१।६)। एकाक्षर इति कस्मात्। तमर्यमाभि रक्षत्यृजूयन्तम्[८] (ऋ० १।१३६।५)। क्षैप्रीभाव्य इति कस्मात्[९]। नहि नु ते महिमनः समस्य (ऋ० ६।२७।३)[१०] ॥

पराणि च ॥ ११ ॥

---

(१) किं B³. (२) The Comm. नहि to इति omitted in B². (३)-सन्धी-Bⁿ. (४) -मानं०। B². (५) -त्रिणं०। B². (६) B² Bⁿ omit भवेम. (७) जुषत B². (८) I², रक्षति०। B², रक्षति B³ I². (९) किं B³. (१०) B² adds यत्तु भाव्यग्रहणादिह न युक्तेनाभिन्यरुणो गृ०(-णो० B³)। इति वृत्तिः। तदशुद्धं। शेषे चापठिते सतीति त्रीति संयोगत्वादेवात्र न। with marks of deletion; B³ reads it on the margin.

पराणि च[1] यानि[2] वक्ष्यामस्तानि च[3] प्लवन्ते चैप्रीभाव्ये। तान्युत्तरत्रोदाहरिष्यामः। चैप्रीभाव्य इति कस्मात्। मनोवाता अध नु धर्मणि ग्मन् (ऋ० ३। ३८। २)॥

युक्ष्व मन्दस्व विद्मेति हीति॥ १२॥

युक्ष्व मन्दस्व विद्म[4] इत्येतानि प्लवन्ते हि इत्येयेस्मिन्प्रत्यये। युक्ष्व। युक्ष्वा ह्यरुषी रथे (ऋ० १। १४। १२)। सार्धमद्यादिभिः प्लुतैः (७। ३३) इति सिद्धे संयोगपरार्थं ग्रहणम्। मन्दस्व। स मन्दस्वा ह्यन्धसः (ऋ० ३। ४१। ६)। विद्म। विद्मा ह्यस्य वीरस्य (ऋ० ८। २। २१)। संयोगपरार्थं ग्रहणम्॥

विद्धि पिब त्विति॥ १३॥

विद्धि पिब इत्ये[5]ते प्लवेते[6] तु इत्ये[7]तस्मिन्प्रत्यये। विद्धि[8]। विद्धी त्वस्य नो वसो (ऋ० ७। ३१। ४)। पिब। पिबा त्वस्य गिर्वणः (ऋ० ८। १। २६)। संयोगपरार्थं ग्रहणम्॥

जुहोत यज धासथ शिशीत भरेति स्विति॥१४॥

जुहोत यज धासथ शिशीत भर[9] इत्येतानि सु इत्येतस्मिन्प्रत्यये प्लवन्ते। जुहोत। आ जुहोता स्वध्वरम् (ऋ० ३। ९। ८)। यज। यजा स्वध्वरं जनम् (ऋ० १। ४५। १)। संयोगपरार्थं ग्रहणम्। धासथ। तन्नः शर्धाय धासथा स्विन्द्रियम् (ऋ० १। १११। २)। शिशीत। तं शिशीता स्वध्वरम् (ऋ० ८। ४०। ११)। यथोदयानि

---

(१) B^n, पराणि च omitted in $B^3 B^2 I^2$. (२) B^2 adds च. (३) B^2 omits च. (४) युक्ष्व मन्दस्व विद्म omitted in B^2. (५) विद्धि पिब इति omitted in B^2. (६) प्लवंते B^2. (७) इति omitted in $B^2 I^2$. (८) B^2, विद्धि omitted in B^3 I^2 B^n. (९) The Comm. जुहोत to भर omitted in B^2.

(८। १५) इति सिद्धे[1] संयोगपरार्थं ग्रहणम्। भर। त्वं पुरूण्या भरा स्वश्व्या (ऋ० १०। ११३। १०)॥

सु नु हीत्येतेषु परेऽष्वधेति॥ १५॥

सु नु हि[2] इत्येतेषु परेषु[3] अध इत्येतत्प्लवते[4]। सु। रुद्रस्य मर्या अधा स्वश्वाः (ऋ० ७। ५६। १)। नु। अधा न्वस्य संदृशम् (ऋ० ७। ८८। २)। हि। अधा ह्यग्ने क्रतोः (ऋ० ४। १०। २)। संयोगपरार्थं ग्रहणम्॥

तृम्पर्तेन मुञ्चताद्ये ति वीति॥ १६॥

तृम्प ऋतेन मुञ्चत अद्य[5] इत्येतानि वि इत्येतस्मिन्प्रत्यये प्लवन्ते। तृम्प। तृम्पा व्यश्नुही मदम् (ऋ० ८। ४५। २२)। ऋतेन। ददृशुषीस्तदृतेना व्यायन् (ऋ० १०। १३९। ४)। मुञ्चत। एवो ष्वस्मन्मुञ्चता व्यंहः (ऋ० ४। १२। ६)। अद्य। संवत्सर इदमद्या व्यख्यत् (ऋ०। १। १६१। १३)॥

सु न्विदत्यनर्थपरयोरुकारः पदम्॥ १७॥

सु नु इत्येतयोरनर्थपरयोरुकारः पदं प्लवते[6]। सु। इमामू ष्वासुरस्य श्रुतस्य[7] (ऋ० ५। ८५। ५)। नु। कदू न्वस्याकृतम्। (ऋ० ८। ६६। ९)। अनर्थपरयोरिति कस्मात्। यस्मा इरस्यसीदु न्वर्यः (ऋ० १०। ८६। ३)। संयोगपरार्थं ग्रहणम्। पदमिति कस्मात्। वहस्वा सु स्वश्व्यम्। (ऋ० ८। २६। २३)॥

तयोरुत्तरे योज घेति॥ १८॥

तयोः सु नु इत्येतयोरुत्तरे नु इत्येतस्मिन्प्रत्यये योज घ इत्येते प्लवेते। योज। योजा न्विन्द्र ते हरी (ऋ० १। ८२। १)। घ।

---

(१) सिद्धं B^3. (२) सु नु हि omitted in B^2. (३) परे B^2. (४) प्लवंते B^3. (५) The Comm. तृम्प to अद्य omitted in B^2. (६) प्लवंते B^2. (७) B^2B^n, श्रुतस्य omitted in B^3I^2.

प्र घा न्वस्य महतः (ऋ० २ । १५ । १) । यथोदये[१] सिद्धे संयोगपरार्थं ग्रहणम् ॥

इति[२] क्षैप्रीभाव्याधिकारः ॥

मृळयद्भ्यां वसुवित्तमं यत्सोमं जातवेदसम् । भरतेत्येतेषु ॥ १९ ॥

मृळयद्भ्याम वसुवित्तमम् यत् सोमम् जातवेदसम्[३] इत्येतेषु भरत इत्येतत्प्लवते । मृळयद्भ्याम् । हव्यं मतिं भरता मृळयद्भ्यां स्वादिष्ठम्[४] (ऋ० १ । १३६ । १)। वसुवित्तमम् । प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तमम् (ऋ० ६ । १६ । ४१) । यत् । भरता यज्जुजोषति (ऋ० ८ । ६२ । १) सोमम् । अपावपद्भरता सोमममस्मै (ऋ० २ । १४ । ६) । जातवेदसम् । प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् (ऋ० १० । १७६ । २) ॥

अपादान्तः ॥ २० ॥

अपादान्त इत्येतदधिकृतं[५] वेदितव्यमित उत्तरं यद्वक्ष्यामः । वक्ष्यति—चिन्महित्वंगीर्गृणानःसतेपरं न्विति (७ । २६) इति । प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचम् (ऋ० १ । ५९ । ६) । अपादान्त[६] इति कस्मात् । महाँ इन्द्रः परश्च नु महित्वम्[७] (ऋ० १ । ८ । ५) ॥

अद्येति करणादिषु ॥ २१ ॥

अद्य इत्येतत्प्लवते करणादिषु प्रत्ययेषु[८] । करणादीनु[९]त्तरत्रोदाहरिष्यामः ॥

---

(१) यथोदयेति B^n. (२) एतावान् B^n. (३) The Comm. मृळयद्भ्याम् to -वेदसम् omitted in B^2. (४) स्वादिष्ठम् omitted in $B^2 B^n$. (५) इत्यधिकृतं B^3. (६) अपाद B^2. (७) B^2 omits महित्वम्. (८) अद्य इत्येतत to प्रत्ययेषु omitted in I^2. (९) -न्यु- B^n.

करणं च चित्करते वृणीमहे
भवतं कृणोतु भवत स्वस्तये ॥ २२ ॥

त इमे करणादयो ये पूर्वसूत्रे निर्दिष्टाः । करणम् च चित् करते वृणीमहे भवतम् कृणोतु भवत स्वस्तये इत्ये[1]तेषु अद्य इत्येतत्प्लवते[2] । करणम् । प्र तत्ते अद्या करणम्[3] (ऋ० ६ । १८ । १३) । च । अद्या च नो मृळयत[4] (ऋ० २ । २९ । २) । नैतदुदाहरणम्[5] — सार्धमद्यादिभिः प्लुतैः पादादौ (७ । ३३) इति सिद्धत्वात् । इदं तर्हि । हवमद्या च मृळय (ऋ० १ । २५ । १९) । एवमन्यान्यपि पादमध्यस्थान्युदाहरणानि । चित् । तदद्या चित्त उक्थिनः (ऋ० ८ । १५ । ६) । करते । को वामद्या करते[6] (ऋ० ४ । ४४ । ३) । वृणीमहे । सूक्तैरद्या वृणीमहे (ऋ० ५ । ८२ । ७) । भवतम् । त्रिश्चिन्नो अद्या भवतम्[7] (ऋ० १ । ३४ । १) । कृणोतु । भद्रं सोमः सुवानो अद्या कृणोतु नः (ऋ० १० । ३५ । २) । भवत । अर्वाञ्चो अद्या भवता यजत्राः (ऋ० २ । २९ । ६) । स्वस्तये । विश्वे देवा नो अद्या स्वस्तये (ऋ० ५ । ५१ । १३) ॥

पुर्विति चित्पुरुहूतो नृषूतः
सहस्राणि पुरुभुजा धियायते ॥ २३ ॥

पुरु इत्येतत्प्लवते चित् पुरुहूतः नृषूतः सहस्राणि पुरुभुजा धियायते[8] इत्येतेषु प्रत्ययेषु । चित् । तिरः पुरू चिदर्णवं जगन्वान्[9] (ऋ० १० । १० । १) । पुरुहूतः । इन्द्रः पुरू पुरुहूतः (ऋ० ८ ।

---

(१) The Comm. करणम् to इति omitted in B^2. (२) एतेषु to प्लवते omitted in I^2. (३) करणं० । B^2, करणं कृतं B^n. (४) मृळयता० । B^2. (५) B^2 adds युक्तम् ।. (६) करते० । B^2, करते रातव्यः B^n. (७) भवतं०। B^2. (८) The Comm. चित् to -यते omitted in B^2. (९) $B^3 B^n$, जगन्वान् omitted in $I^2 B^2$.

२ । ३२)। नृषूतः । सिमा पुरू नृषूतो अस्यानवे (ऋ० ८ । ४ । १)। सहस्राणि । त्वं पुरू[1] सहस्राणि शतानि च (ऋ० ८ । ६१ । ८)। पुरुभुजा । यद्वा पुरू पुरुभुजा (ऋ० ५ । ७३ । १)। धियायते । एष पुरू धियायते (ऋ० ६ । १५ । २) ॥

वहेति त्वंदुहितदैव्यमुत्तरम् ॥ २४ ॥

वह इत्येतत्प्लवते त्वम् दुहितः दैव्यम्[2] इत्येवमुत्तरम् । त्वम् । आ दाशुषे जातवेदो वहा त्वम् (ऋ० १ । ४४ । १)। दुहितः । आ वहा दुहितर्दिवः (ऋ० ५ । ७६ । ८)। दैव्यम् । आ वहा दैव्यं जनम् (ऋ० १ । ३१ । १७) ॥

द्युम्नं रुद्रं नव्यमेतेषु वर्धय ॥ २५ ॥

द्युम्नम् रुद्रम् नव्यम्[3] इत्येतेषु प्रत्ययेषु वर्धय इत्येतत्प्लवते । द्युम्नम् । आर्यं सहो वर्धया द्युम्नमिन्द्र (ऋ० १ । १०३ । ३)। रुद्रम् । रुद्रं दिवा वर्धया रुद्रम्[4] (ऋ० ६ । ४६ । १०)। नव्यम् । बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः (ऋ० १ । १६० । १) ॥

चिन्महित्वंगीर्गृणानःसतेपरं न्वित्यन्त्ये चेन्मर्तशब्दाद्रिवःपरे ॥ २६ ॥

चित् महित्वम् गीः गृणानः सः ते[5] इत्येवंपरं नु इत्येतत् प्लवते । अन्त्ये चेत्पदे मर्तशब्दपरे अद्रिवःपरे वा भवतः । चित् । अद्या चिन्नू चित्[6] (ऋ० ६ । ३० । ३)। महित्वम् । प्र नू महित्वं

---

(१) सहस्राणि । त्वं पुरू omitted in I². (२) त्वम् दुहितः दैव्यम् omitted in B². (३) द्युम्नम् रुद्रम् नव्यम् omitted in B². (४) रुद्रमर्कैः B². (५) चित् to सः ते omitted in B². (६) चित्तदपो नदीनां B².

वृषभस्य (ऋ० १ । ५९ । ६)। गीः । इन्द्रं वेपी वक्करी यस्य नू गीः (ऋ० ६ । २२ । ५)। गृणानः । नू ष्टुत इन्द्र नू गृणानः (ऋ० ४ । १६ । २१)। सः । प्र नू स मर्तः[1] (ऋ० १ । ६४ । १३)। ते । ये चाकनन्त चाकनन्त नू ते मर्ताः (ऋ० ५ । ३१ । १२)। ऊती[2] अभूम नहि नू ते अद्रिवः (ऋ० ८ । २१ । ७)। अन्त्ये चेन्मर्तशब्दाद्रिवःपरे[3] इति कस्मात् । भसन्नु ष प्र पूर्व्यः (ऋ० ६ । १४ । १)। नहि नु ते महिमनः[4] (ऋ० ६ । २७ । ३)॥

तूतुजानो मतिभिर्भोजनानि नो दद्धि स्तोमं भूरि योनिं त्वमेषु। भरेत्येतत् ॥ २७ ॥

तूतुजानः मतिभिः भोजनानि नः दद्धि स्तोमम् भूरि योनिम् त्वम्[5] इत्येतेषु प्रत्ययेषु भर इत्येतत्प्लवते । तूतुजानः । अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानः (ऋ० १ । ६१ । १२)। मतिभिः । भूतिं न भरा मतिभिः[6] (ऋ० ९ । १०३ । १)। भोजनानि । शत्रूयतामा भरा भोजनानि (ऋ० ५ । ४ । ५)। नः । सुपेशसं वाजमा भरा नः (ऋ० १ । ६२ । ९)। दद्धि । मा नो मर्धीरा भरा दद्धि तन्नः[7] (ऋ० ४ । २० । १०)। स्तोमम् । भूषन्निव प्र भरा स्तोममस्मै (ऋ० १० । ४२ । १)। भूरि । संगृभ्या न आ भरा भूरि पश्वः (ऋ० ३ । ५४ । १५)। योनिम् । धासिमिव प्र भरा योनिम्[8]

---

(१) मर्त्तः शवसा० । B², मर्त्तः शवसा Bⁿ. (२) अद्रिवः ऊती B². (३) -पर B²,-परे omitted in B³. (४) महिमनः स० । B². (५) The Comm. तूतुजानः to त्वम् omitted in B². (६) मतिभिर्जुजोषते B². (७) B²Bⁿ omit तन्नः. (८) योनिमस्मै B², योनिं मग्नये (*sic*) Bⁿ.

(ऋ० १ । १४० । १) । त्वम् । विश्वा वसून्या भरा त्वं नः (ऋ० १० । ८३ । ३) ॥

न नु चिद्यः ॥ २८ ॥

नु इत्येतत् चिद्यः इत्येवमुत्तरं न प्लवते । उतो नु चिद्य ओजसा (ऋ० ८ । ४० । १०) । य इति कस्मात् । अद्या चिन्नू चित् [1] (ऋ० ६ । ३० । ३) ॥

भवेति स्तोतृभ्यो द्युम्नी शत मे परेषु ॥ २९ ॥

भव इत्येतत्प्लवते स्तोतृभ्यः द्युम्नी शत मे इत्येतेषु परेषु । स्तोतृभ्यः[2] । भवा स्तोतृभ्यो अन्तमः स्वस्तये[3] (ऋ० ३ । १० । ८) । द्युम्नी[2] । भवा द्युम्नी वाध्र्यश्व (ऋ० १० । ६९ । ५) । शत[2] । पूर्भवा शतभुजिः (ऋ० ७ । १५ । १४) । मे[2] । अभि प्रेहि दक्षिणतो भवा मे (ऋ० १० । ८३ । ७) ॥

शोचा यविष्ठ्यैवा यथा कर्ता यत्सादया सप्त । अर्चा मरुद्भ्यस्तिष्ठा नः सना स्वः पारया नव्यः॥ ३० ॥

शोचा यविष्ठ्य । एवा यथा । कर्ता यत् । सादया सप्त । अर्चा मरुद्भ्यः । तिष्ठा नः । सना स्वः । पारया नव्यः[4] । इत्येतेषां द्वैपदानां पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते । शोचा यविष्ठ्य । बृहच्छोचा यविष्ठ्य (ऋ० ६ । १६ । ११) । एवा यथा । नकिरेवा यथा त्वम् (ऋ० ४ । ३० । १) । कर्ता यत् । ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि (ऋ० १ । ८६ । १०) । सादया सप्त । देवाँ ईळे सादया सप्त होतॄन् (ऋ० १० । ३५ । १०) । अर्चा

(१) चित्तदपो० । B². (२) Omitted in B². (३) स्वस्तये omitted in B³I². (४) The Comm. शोचा to नव्यः omitted in B².

मरुद्भ्यः। दिवो अर्चा मरुद्भ्यः (ऋ० ५।५२।५)। तिष्ठा नः। ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतये (ऋ० १।३०।६)। सना स्वः। सना ज्योतिः सना स्वः (ऋ० ९।४।२)। पारया नव्यः। अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान् (ऋ० १।१८९।२)॥

बोधा स्तोत्रे चकृमा ब्रह्मवाहः
शंसा गोषूच्छा दुहितर्वदा तना।
अजा नष्टं जम्भया ता अधा महो
गन्ता मा युक्ष्वा हि सृजा वनस्पते ॥३१॥

बोधा स्तोत्रे। चकृमा ब्रह्मवाहः। शंसा गोषु। उच्छा दुहितः। वदा तना। अजा नष्टम्। जम्भया ताः। अधा महः। गन्ता मा। युक्ष्वा हि। सृजा वनस्पते[1]। इत्येतेषां च प्लुवन्ते[2] पूर्वपदान्ताः। बोधा स्तोत्रे। बोधा स्तोत्रे वयो दधत् (ऋ० १०।१५६।५)। चकृमा ब्रह्मवाहः। त्वाया हविश्चकृमा ब्रह्मवाहः (ऋ० १।१०१।९)। शंसा गोषु। प्र शंसा गोष्वघ्न्यम्[3] (ऋ० १।३७।५)। उच्छा दुहितः। व्युच्छा दुहितर्दिवः (ऋ० ५।७९।९)। वदा तना। अच्छा वदा तना गिरा (ऋ० १।३८।१३)। अजा नष्टम्। आजा नष्टं यथा पशुम् (ऋ० १।२३।१३)। जम्भया ताः। अभि सन्ति जम्भया ताः[4] (ऋ० २।२३।९)। अधा महः। मरुतामधा महो दिवि[5] (ऋ० ५।५२।३)। गन्ता मा। आ गन्ता मा रिषण्यत (ऋ० ८।२०।१)। युक्ष्वा हि। अग्ने युक्ष्वा हि ये तव (ऋ० ६।१६।४३)। सृजा वनस्पते। अव सृजा वनस्पते (ऋ० १।१३।११)॥

(१) The Comm. बोधा to -पते omitted in B². (२) प्लुवन्ते occurs after पूर्वपदान्ताः in B². (३) गोष्वघ्न्यं०। B². (४) ता अन०। B², ता अनभ्रसः Bⁿ. (५) महः B² Bⁿ.

अग्ने रक्षा णस्तिष्ठा हिरण्ययं
सोता वरेण्यं शोचा मरुद्वृधः ।
शिक्षा स्तोतृभ्यो भूमा त्रिवन्धुरः
पिबा मधूनां सोता परीति च ॥ ३२ ॥

अग्ने रक्षा णः । तिष्ठा हिरण्ययम् । सोता वरेण्यम् । शोचा मरुद्वृधः । शिक्षा स्तोतृभ्यः । भूमा त्रिवन्धुरः । पिबा मधूनाम् । सोता परि[1] । इत्येतेषां च पूर्वपदान्ताः प्लुवन्ते । अग्ने रक्षा णः । अग्ने रक्षा णो अंहसः (ऋ० ७ । १५ । १३) । अग्न इति कस्मात् [2] । तेन सोमाभि रक्ष नः (ऋ० ९ । ११४ । ४) । तिष्ठा हिरण्ययम् । रथं तिष्ठा हिरण्ययम् (ऋ० ८ । ६९ । १६) । सोता वरेण्यम् । सोमं सोता वरेण्यम् (ऋ० ८ । १ । १९) । शोचा मरुद्वृधः । शं नः शोचा मरुद्वृधः (ऋ० ३ । १३ । ६) । शिक्षा स्तोतृभ्यः । शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धक् (ऋ० २ । ११ । २१) । भूमा त्रिवन्धुरः । स पप्रथानो अभि पञ्च भूमा त्रिवन्धुरः (ऋ० ७ । ६९ । २) । भ्रात्र्य भूम (८ । ४८) इति सिद्धे[3] संयोगपरार्थं ग्रहणम् । पिबा मधूनाम् । अग्रं पिबा मधूनाम् (ऋ० ४ । ४६ । १) । सोता परि । आ सोता परि षिञ्चत (ऋ० ९ । १०८ । ७) ॥

सक्ष्व मिमिक्ष्व दधिष्व वसिष्व
श्रोत सुनोत हिनोत पुनात ।
विद्म जगृभ्म ररभ्म ववन्म
क्षाम सुपप्तनि मन्यत मत्स्व ॥

---

(१) The Comm. अग्ने to परि omitted in B² Bⁿ. (२) किं B³. (३) Bⁿ, सिद्धं B³ I² B².

सर रद रण जिन्व धारयार्ष
क्षर यज यच्छ दशस्य साध सेध ।
तप रुज मृळ वर्ध यावयात्र
अवय नमस्य विदाष्ट कृष्व जोष ॥
शृणुधि शृणुत यन्त यच्छत
स्तव सिम गूहत कुत्र मोषथ ।
दिधृत पचत वृश्च विध्यताथ
मदथात्त यदीत पाथन ॥
उपागत्याखलीकृत्य वव्राजाविष्टनोरुष्य ।
इष्कर्तेळिष्व मर्मृज्म बिभयेयर्त तच्छतम् ॥
सार्धसद्यादिभिः प्लुतैः पादादौ व्यञ्जनोदयम् ।
न्वेववर्जं न संयोगे शेषे चापठिते सति ॥ ३३ ॥

सद्व मिमिद्व दधिष्व वसिष्व श्रोत सुनोत हिनोत पुनात विद्म जगृभ्म ररभ्म ववन्म चाम सुपप्तनि मन्थत मत्स्व सर रद रण जिन्व धारय अर्ष क्षर यज यच्छ दशस्य साध सेध तप रुज मृळ वर्ध यावय अत्र अवय नमस्य विद अष्ट कृष्व जोष शृणुधि शृणुत यन्त यच्छत स्तव सिम गूहत कुत्र मोषथ दिधृत पचत वृश्च विध्यत अथ मदथ अत्त यदि इत पाथन उपागत्य अखलीकृत्य वव्राज अविष्टन उरुष्य इष्कर्त ईळिष्व मर्मृज्म बिभय[1] इयर्त इत्यन्तमेकान्न[2]सप्ततिसंख्यं

---

(१) सक्ष्वेत्यादि (instead of the Comm. सक्ष्व to बिभय) B². (२) B² I², एकोन- B³. Bⁿ.

पदं यदनुक्रान्तम् अद्य इत्येवमादिभिः प्लुतै[1]रपाद्याद्यर्थमनुक्रान्तैः पादादौ च संयोगपरार्थं शोच तिष्ठ सोत[2] इत्येतैस्त्रिभिः पुनरुक्तैर्विनैकत्रिंशता सार्धं तच्छतं पादादौ[3] प्लवते व्यञ्जने प्रत्यये। व्यञ्जनाधिकारे तु[4] पुनर्व्यञ्जनग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम्। नू ष्टुत इन्द्र (ऋ० ४ । १६ । २१) रक्षा णो ब्रह्मणस्पते (ऋ० १ । १८ । ३) इत्येवमादिषु षत्वणत्वयोः कृतयोः पदेऽदृष्टेऽपि[5] व्यञ्जनमात्रे स्यादिति।

सद्व। सद्वा देव प्र णस्पुरः (ऋ० १ । ४२ । १)। मिमिद्व। मिमिद्वा समिळाभिरा (ऋ० १ । ४८ । १६)। दधिष्व। दधिष्वा जठरे सुतम् (ऋ० ३ । ४० । ५)। वसिष्व। वसिष्वा हि मियेध्य (ऋ० १ । २६ । १)। श्रोत। श्रोता हवं जरितुरेवयामरुत् (ऋ० ५ । ८७ । ८)। सुनोत। सुनोता सोमपाव्ने (ऋ० ७ । ३२ । ८)। हिनोत[6]। हिनोता नो अध्वरम्[7] (ऋ० १० । ३० । ११)। पुनात। पुनाता दक्षसाधनम् (ऋ० ९ । १०४ । ३)। विद्म। विद्मा ते अग्ने त्रेधा त्रयाणि (ऋ० १० । ४५ । २)। जगृभ्म। जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् (ऋ० १० । ४७ । १)। ररभ्म। ररभ्मा शवसस्पते (ऋ० ८ । ४५ । २०)। ववन्म। ववन्मा नु ते युज्याभिः[8] (ऋ० ७ । ३७ । ५)। क्षाम। क्षामा ये विश्वधायसः (ऋ० १० । १७६ । १)। सुपप्तनि। सुपप्तनी पेतथुः क्षोदसो महः

---

(१) भव (-वः B^3) बोध (बोधः B^3) शिक्षेत्यादिभिरनुक्रांतैः सहेति शेषः added in B^n, B^3 reads it on the margin to be supplied after संयोगपरार्थम्. (२) सोता B^3. (३) I^2 adds वा. (४) B^2 omits तु. (५) -दृष्ट अपि I^2. (६) B^nI^2 omit हिनोत. (७) अध्वरं० B^2, अध्वरं देवयज्या B^n. (८) युज्याभिरूती B^2B^n.

(ऋ० १ । १८२ । ५)। मन्थत। मन्थता नरः कविमद्वयन्तम् (ऋ० ३ । २९ । ५)। मत्स्व। मत्स्वा सुशिप्र मन्दिभिः (ऋ० १ । ९ । ३)।

सर। सरा रसेव विष्टपम् (ऋ० ९ । ४१ । ६)। रद। रदा पूषेव नः सनिम् (ऋ० ६ । ६१ । ६)। रण। रणा यो अस्य धर्मभिः (ऋ० ९ । ७ । ७)। जिन्व। जिन्वा धियो वसुविदः (ऋ० ८ । ६० । १२)। धारय। धारया चमसाँ इव (ऋ० १० । २५ । ४)। अर्ष। अर्षा सोम द्युमत्तमः (ऋ० ९ । ६५ । १९)। क्षर। क्षरा णो अभि वार्यम् (ऋ० ९ । ३५ । ३)। यज। यजा नो मित्रावरुणा (ऋ० १ । ७५ । ५)। यच्छ। यच्छा नः शर्म सप्रथः (ऋ० १ । २२ । १५)। दशस्य। दशस्या नः पुर्वणीक[1] (ऋ० ६ । ११ । ६)। साध। साधा दिवो जातवेदः (ऋ० ४ । ३ । ८)। सेध। द्युमत्तमं दक्षं धेह्यस्मे सेधा जनानाम्[2] (ऋ० ६ । ४४ । ९)। तप। तपा तपिष्ठ तपसा[3] (ऋ० ६ । ५ । ४)। रुज। रुजा दृळ्हा चिद्रक्षसः[4] (ऋ० ३ । ३१ । ४)। मृळ। मृळा नो रुद्रोत नः[5] (ऋ० १ । ११४ । २)। वर्ध। वर्धा नो अमवच्छवः (ऋ० ८ । ७५ । १३)। यावय। यावया वृक्यं वृकम् (ऋ० १० । १२७ । ६)। अत्र। अत्रा ते रूपमुत्तमम्[6] (ऋ० १ । १६३ । ७)। श्रवय[7]। श्रावया वाचं कुविदङ्ग वेदत्[8] (ऋ० ८ । ९६ । १२)। नमस्य। नमस्या कल्मलीकिनम्। (ऋ० २ । ३३ । ८)। विद। विद्रा चिन्नु महान्तः[9] (ऋ० ५ । ४१ । १३)। अष्ट। अष्टा परः

---

(१) होतः added in B² Bⁿ. (२) सेधा जनानां०। (instead of द्युमत्तमं to जनानाम्) B². (३) तपसा०। B². (४) चित् B². (५) नो०। B². (६) उत्तमं०। B², उत्तममपश्य Bⁿ. (७) श्रावय Bⁿ. (८) वेदत् omitted in I² Bⁿ; कुवि०। B². (९) महान्तो०। B².

सहस्रा (ऋ० ८ । २ । ४१) । कृण्व । कृण्वा कृत्नो अकृतम् (ऋ० ६ । १८ । १५) । जोष । जोषा सवितर्यस्य ते (ऋ० १० । १५८ । २) ।

श्रृणुधि । श्रृणुधी जरितुर्हवम् (ऋ० ८ । १३ । ७) । श्रृणुत । श्रृणुता म इमं हवम् (ऋ० २ । ४१ । १३) । यन्त । यन्ता नोऽवृकं छर्दिः (ऋ० ८ । २७ । ४) । यच्छत । यच्छता नो दुष्परिहन्तु शर्म (ऋ० २ । २७ । ६) । स्तव । स्तवा नु त इन्द्र पूर्व्या [1] (ऋ० २ । ११ । ६) । सिम । सिमा पुरू नृषूतः[2] (ऋ० ८ । ४ । १) । गूहत । गूहता गुह्यं तमः (ऋ० १ । ८६ । १०) । कुत्र । कुत्रा चिद्यस्य समृतौ (ऋ० ५ । ७ । २) । मोषथ । मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः (ऋ० ५ । ५४ । ६) । दिधृत । दिधृता यच्च दुष्टरम् [3] (ऋ० १ । १३९ । ८) । पचत । पचता पक्तीरवसे[4] (ऋ० ७ । ३२ । ८) । वृश्च । वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रम्[5] (ऋ० ३ । ३० । १७) । विध्यत । विध्यता विद्युता रक्षः (ऋ० १ । ८६ । ९) । अथ । अथा ते अन्तमानाम्[6] (ऋ० १ । ४ । ३) । मदथ । मदथा वृक्तबर्हिषः (ऋ० ८ । ७ । २०) । अत्त । अत्ता हवींषि प्रयतानि [7] (ऋ० १० । १५ । ११) । यदि । यदी मन्थन्ति बाहुभिः[8] (ऋ० ३ । २९ । ६) । इत । इता मरुतो अश्विना (ऋ० ८ । ८३ । ७) । पाथन । पाथना शंसात्तनयस्य (ऋ० १ । १६६ । ८) ।

---

(१) B² omits पूर्व्या. (२) नृषूतो० B². (३) दिधृता यच्च दुष्टरम् Bⁿ, M.M.; अस्मासु तनू० दिधृता यच्च० । (*sic*) B²; अस्माकमिन्मरुतो यच्च दुष्टरं दिधृता यच्च B³I². (४) अवसे० । B², अवसे कृणुध्वमित् Bⁿ. (५) प्रत्यग्रं० । B², प्रत्यग्रं श्रृणीहि B³. (६) अथा ते अंगिरस्तम Bⁿ. (७) B³; I²adds । बर्हिषि; हवींषि० । B²; हवींषि । Bⁿ. (८) यदी गोभिर्वसायते Bⁿ.

उपागत्य । उपागत्येति संहितायां न दृश्यते । वृत्ताविदमुदाहरणं दृष्टम्[1] । उपागत्या सोम्यासः[2] इति । तस्माल्लिखितम्[3] । अख्ख[4]लीकृत्य । अख्ख[4]लीकृत्या पितरं न पुत्रः (ऋ० ७ । १०३ । ३) । वव्राज । वव्राजा सीमनदतीः (ऋ० ३ । १ । ६) । अविष्टन । अविष्टना पैजवनस्य केतम्[5] (ऋ० ७ । १८ । २५) । उरुष्य । उरुष्या णो अघायतः[6] (ऋ० ५ । २४ । ३) । इष्कर्त । इष्कर्ता विह्रुतं पुनः (ऋ० ८ । १ । १२) । ईळिष्व । ईळिष्वा हि प्रतीव्यम् (ऋ० ८ । २३ । १) । ममृज्म । ममृज्मा ते तन्वम्[7] (ऋ० ३ । १८ । ४) । बिभय । बिभया हि त्वावतः (ऋ० ८ । ४५ । ३५) । इयर्त । इयर्ता मरुतो दिवः (ऋ० ८ । ७ । १३) । इमे सद्वादय उदाहृताः ।

अद्यादीनिदानीमुदाहरिष्यामः । अद्य । अद्या देवासः पिपृत[8] (ऋ० १० । ६३ । ८) । पुरु । पुरू च वृत्रा हनति[9] (ऋ० ६ । २९ । ६) । वह । वहा नो हव्यं प्रथमः (ऋ० १० । १२ । २) । वर्धय । वर्धया वाचं जनया पुरंधिम् (ऋ० ९ । ९७ । ३६) । नु । नू च पुरा च सदनम्[10] (ऋ० १ । ९६ । ७) । भर । भरा पिबन्नर्याय (ऋ० ८ । २ । २३) । भव । भवा मित्रो न शेव्यः (ऋ० १ । १५६ । १) । शोच । शोचा शोचिष्ठ दीदिहि[11] (ऋ० ८ । ६० । ६) । एव । एवा हि ते विभूतयः (ऋ० १ । ८ । ९) । कर्त ।

---

(१) द्रष्टव्यं B². (२) सोम्या सोम्यास (for सोम्यासः) Bⁿ. (३) Bⁿ omits इति । तस्मालिखितम्. (४) B², -क्ख- B³I²Bⁿ, (५) B², केतु Bⁿ, केतम् omitted in B³I². (६) B²Bⁿ, अभिशस्तेः (for अघायतः) B³I². (७) तन्वं० । B². (८) पिपृता० । B². (९) हनति० । B². (१०) सदनं० । B². (११) दीदिहि० । B².

कर्ता नः स्वस्तिमतः (ऋ० १ । ९० । ५) । साद्य । सादया योनिषु त्रिषु (ऋ० १ । १५ । ४) । अर्च । अर्चा देवायाग्नये (ऋ० ५ । १६ । १) । तिष्ठ । तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमाना (ऋ० ३ । ३५ । १) । सन । सना च सोम जेषि च (ऋ० ९ । ४ । १) । पारय । पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति (ऋ० १ । १७४ । ९) । बोध । बोधा सु मे मघवन् (ऋ० ७ । २२ । ३) । चक्रम । चक्रमा सत्यराधसे (ऋ० ७ । ३१ । २) । शंस । शंसा महामिन्द्रं यस्मिन्[1] (ऋ० ३ । ४९ । १) । उच्छ । उच्छा दिवो दुहितः (ऋ० ६ । ६५ । ६) । वद[2] । मृग्यमुदाहरणम्[3] । अज । अजा वृत इन्द्र शूरपत्नीः (ऋ० १ । १७४ । ३) । जम्भय । जम्भया कृकदाश्वम् (ऋ० १ । २९ । ७) । अध । अधा ते विष्णो विदुषा (ऋ० १ । १५६ । १) । गन्त । गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः (ऋ० ५ । ८७ । ९) । युद्व । युद्वा रथं न शुचयद्भिरङ्गैः (ऋ० १० । ४ । ६) । सृज । सृजा वत्सं न दाम्नः (ऋ० ७ । ८६ । ५) । रक्ष । रक्षा णो ब्रह्मणस्पते (ऋ० १ । १८ । ३) । सोत । सोता हि सोममद्रिभिः[4] (ऋ० ८ । १ । १७) । शिक्ष । शिक्षा णो अस्मिन्पुरुहूत (ऋ० ७ । ३२ । २६) । भूम । भूमा पृष्ठेव रुरुहुः (ऋ० ५ । ७ । ५) । पिब । पिबा सोममिन्द्र मन्दतु[5] (ऋ० ७ । २२ । १) ।

पादादाविति कस्मात् । द्यावा नो अद्य पृथिवी अनागसः (ऋ० १० । ३५ । ३) । अत्रैव वोऽपि नह्यामि (ऋ० १० । १६६ । ३) ।

---

(१) यस्मिन् omitted in B³, इन्द्रं० । B². (२) अच्छ (instead of वद) B². (३) मृग्यमुदाहरणम् B³ Bⁿ, अच्छा वदा तना गिरा० । B², omitted in I². (४) सोम । B². (५) मन्दतु० B².

नू चिद्दधिष्व मे गिरः (ऋ० १ । १० । ९) । न्वेववर्जं न संयोग इति[1] । नु एव इत्येते पदे वर्जयित्वा यच्छतं तत्संयोगे न प्लवते । अद्य त्वा वन्वन्सुरेक्णाः (ऋ० ६ । १६ । २६) । पुरु त्वा दाश्वान्वोचे (ऋ० १ । १५० । १) । अध त्वमिन्द्र विद्धयस्मान् (ऋ० १० । ६१ । २२) । पिब स्वधैनवानाम् (ऋ० ८ । ३२ । २०) । न्वेववर्जमिति कस्मात् । नू ष्टुत इन्द्र नू गृणानः (ऋ० ४ । १६ । २१) । एवा त्वामिन्द्र वज्रिन्[2] (ऋ० ४ । १९ । १) । शेषे चापठिते सति । शेषे च दीर्घीभाव[3]विधाने न संयोग इत्यधिकृतं वेदितव्यम् । न्वेत्रवर्जमिति च[4] निवृत्तं वेदितव्यम् । किमविशेषेणासंयोगाधिकारः । नेत्याह । अपठिते सति । स्वस्तय[5]उत्तराणि (८ । १४) न घा त्वद्रिक् (८ । २८) इत्येवं यत्र पाठो नास्ति तत्राधिकारो द्रष्टव्यः । वक्ष्यति—यथोक्ष्यानि (८ । १५) इति । तत्संयोगे न भवति । स पिस्पृशति तन्वि श्रुतस्य (ऋ० ६ । ४९ । १२) । प्र तु द्रव परि (ऋ० ९ । ८७ । १) । यथा वा वक्ष्यति—एकादशिद्वादशिनोर्लघौ (८ । ३६) इति । तत्संयोगे न भवति । व्रता देवानामुप नु प्रभूषन् (ऋ० ३ । ५५ । १) । तिरः पवित्रं परियन्नुरु ज्रयः (ऋ० ९ । ६८ । २) । इहेन्द्राग्नी उप ह्वये (ऋ० १ । २१ । १) । अपठित इति कस्मात्[6] । त्यं सु मेषं महया स्वर्विदम् (ऋ० १ । ५२ । १) । ताँ आदित्याँ अनु मदा स्वस्तये (ऋ० १० । ६३ । ३) । न घा त्वद्रिगप वेति (ऋ० १० । ४३ । २) । त्वं हि ष्मा च्यावयन्नच्युतानि[7] (ऋ० ३ । ३० । ४) ॥

---

(१) B^2, कस्मात् added in $B^3 I^2 B^n$. (२) B^2 B^n वज्रिन्नत्र $B^3 I^2$. (३) दीर्घभावे B^2. (४) B^2 omits च. (५) B^3 adds स्व. (६) इति० । (for इति कस्मात्) B^2. (७) च्यावयन् B^2.

वर्ध शुभ्रे रुज यः सेध राजन्
वह हव्यानि यदि मेऽध यामनि ।
विद्म दातारमध धारयाध य-
दध ते विश्वं पुरु वार्च गाय ॥
वह वायो पिब मध्वः पुरु विद्वान्
पुरु विश्वान्यध वायुं पुरु शस्त ।
यदि मृत्योरध जिह्वा पुरु विश्वा
पिब शुद्धं पिब राये वह कुत्सम् ॥
भरद्वाजेऽर्च देवाय यदि वा पुरु दाशुषे ।
वह शुष्णायाध बह्वध यत्पुरु हीति न ॥ ३४ ॥

वर्ध शुभ्रे। रुज यः । सेध राजन् । वह हव्यानि। यदि मे । अध यामनि। विद्म दातारम् । अध धारया। अध यत्[1] । अध ते विश्वम्। पुरु वा। अर्च गाय। वह वायो। पिब मध्वः। पुरु विद्वान्। पुरु विश्वानि । अध वायुम् । पुरु शस्त । यदि मृत्योः । अध जिह्वा । पुरु विश्वा । पिब शुद्धम् । पिब राये । वह कुत्सम् । भरद्वाजे अर्च देवाय । यदि वा । पुरु दाशुषे। वह शुष्णाय। अध बहु। अध यत् । पुरु हि। इति न[2] ।इत्येतेषु यथाप्राप्ता प्लुतिर्न भवति ।

वर्ध शुभ्रे । वर्ध शुभ्रे स्तुवते[3] (ऋ० ७ । ६५ । ६)। रुज यः । रुज यस्त्वा पृतन्यति (ऋ० ६ । ५३ । ३)। सेध राजन् ।

---

(१) अध यत् in the Comm. as well as in the text omitted in B^n; B^3 has two short horizontal strokes (=) on it in the Comm., probably a mark of doubt as to its genuineness. (२) $B^3 I^2$, न omitted in B^n. The Comm. वर्ध शुभ्रे to इति न omitted in B^2. (३) स्तुवते० । B^2.

सेध राजन्नप स्रिधः (ऋ० १० । २५ । ७) । वह हव्यानि । वह हव्यानि सुमनस्यमानः (ऋ० १० । ५१ । ५) । यदि मे । यदि मे सख्यमावरः (ऋ० ८ । १३ । २१) । अध यामनि । अध यामनि प्रसितस्य तद्वेः (ऋ० ४ । २७ । ४) । विद्म दातारम् । विद्म दातार-मिषाम् (ऋ० ८ । ४६ । २) । अध धारया । अध धारया मध्वा पृचानः[1] (ऋ० ९ । ९७ । ११) । अध यत् [2] । अध यद्राजाना गविष्टौ[3] (ऋ० १० । ६१ । २३) । अध ते विश्वम् । अध ते विश्व-मनु हासदिष्टये[4] (ऋ० १ । ५७ । २) । विश्वमिति कस्मात्[5] । अधा ते विष्णो विदुषा (ऋ० १ । १५६ । १) । पुरु वा । पुरु वारं पुरु त्मना (ऋ० १ । १४२ । १०) । अर्चं गाय । अर्चं गाय च वेधसे (ऋ० ६ । १६ । २२) ।

वह वायो । वह वायो नियुतो याहि (ऋ० ७ । ९० । १) । पिब मध्वः । पिब मध्वस्तृपदिन्द्रा वृषस्व[6] (ऋ० १० । ११६ । १) । पुरु पुरु विद्वान् । पुरु विद्वाँ ऋचीषम (ऋ० ८ । ९२ । ९) । पुरु अध विश्वानि । पुरु विश्वानि जूर्वन् (ऋ० १ । १९१ । ९) । अध वायुम् । अध वायुं नियुतः सश्चत स्वाः (ऋ० ७ । ९० । ३) । पुरु शस्त । पुरु शस्त मघत्तये (ऋ० ४ । ३७ । ८) । यदि मृत्योः । यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव[7] (ऋ० १० । १६१ । २) । अध जिह्वा । अध जिह्वा पापतीति[8] (ऋ० ६ । ६ । ५) । पुरु विश्वा । पुरु विश्वा जनिम मानुषाणाम् (ऋ० ७ । ६२ । १) । पिब शुद्धम् ।

---

(१) B^2I^2 omit पृचानः. (२) अध यत् B^2; B^3 has two short horizontal lines (=) on it; omitted in I^2 B^n. (३) This quotation is given in M.M., B^2 (राजाना० । B^2); omitted in I^2B^n; अध यदि मे पवमान B^3. (४) इष्टये० । B^2. (५) किं B^n. (६) इन्द्र I^2. (७) I^2 omits नीत एव. (८) पातीति I^2, पापतीति० । B^2.

पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती (ऋ० १ । १६४ । ४०)। पिब राये। पिब राये शवसे हूयमानः (ऋ० १० । ११६ । १)। वह कुत्सम्। वह कुत्समिन्द्र यस्मिन् (ऋ० १ । १७४ । ५)।

भरद्वाजे अर्च देवाय। अर्चा देवाय वरुणाय सप्रथः (ऋ० ६। ६८ । ९)। भरद्वाज इति कस्मात्[1] । अर्चा देवायाग्नये (ऋ० ५। १६ । १)। यदि वा। यदि वा दधे यदि वा न (ऋ० १० । १२९। ७)। पुरु दाशुषे। पुरु दाशुषे विचयिष्ठो[2] अंहः (ऋ० ४ । २० ।९)। वह शुष्णाय। वह शुष्णाय वधं कुत्सम्[3] (ऋ० १ । १७५।४)। अध बहु। अध बहु चित्तमः[4] (ऋ० ६ । १० । ४)। अध यत्। अध यदेषां नियुतः[5] (ऋ० १ । १६७ । २)। पुरु हि। पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णम् (ऋ० ६ । ६३ । ८)॥

कृधीति परेषु सहस्रसां धियं जरित्रे न इति ॥३५॥

कृधि इत्येतत्पदं[6] प्लवते सहस्रसाम् धियम् जरित्रे नः इत्येतेषु परेषु[7] । सहस्रसाम्[8] । कृधी सहस्रसामृषिम् (ऋ० १ । १० । ११)। धियम्[8] । कृधी धियं जरित्रे वाजरत्नाम् (ऋ० १० । ४२ । ७)। जरित्रे[8] । कृधी जरित्रे मघवन् (ऋ० ८ । ९७।८)। नः[8] । कृधी न ऊर्ध्वाञ्चरथाय[9] (ऋ० १ । ३६ । १४)॥

तत्रेति चान्त्ये ॥३६॥

इत्येतेषां प्रत्ययानामन्त्ये नः इत्येतस्मिन्प्रत्यये तत्र इत्येतत्पदं प्लवते। तत्रा नो ब्रह्मणस्पतिः (ऋ०६ । ७५ । १७)॥

---

(१) कि' B³. (२) B² I² Bⁿ; -ष्टो B³, M.M. (३) B² omits कुत्सम्. (४) B³, वित्तमः I²Bⁿ, चित्तम० B². (५) B² adds परमाः ।. (६) एतत्पदं B³I², एतत् B²,पदं Bⁿ. (७) I² omits परेषु. (८) Omitted in B². (९) चरथाय० । B², चरथाय जीवसे Bⁿ.

सहस्येन सुश्रवसं पवस्व द्वे नो अधीत्येषु परेषु तेन ॥३७॥

सहस्येन। सुश्रवसम्। पवस्व। द्वे नो अधि। इत्येतेषु परेषु तेन इत्येतत्प्लवते। सहस्येन[1]। तेना सहस्येना वयम् (ऋ० ७।५५।७)। सुश्रवसम्[1]। तेना सुश्रवसं जनम् (ऋ० १।४९।२)। पवस्व[1]। तेना पवस्वान्धसा (ऋ० ९।६१।१९)। द्वे नो अधि। तेना नो अधि वोचत (ऋ० ८।२०।२६)। द्वे इति कस्मात्। तेन नो मृळ जीवसे (ऋ० ९।६६।३०)॥

देवं वेनं केतमित्युत्तरेषु दधातेति ॥३८॥

देवम् वेनम् केतम् इत्येतेषु[2] दधात इति प्लवते। देवम्[1]। दधाता देवमृत्विजम् (ऋ० ५।२२।२)। वेनम्[1]। दधाता वेनमादिशे (ऋ० ९।२१।५)। केतम्[1]। दधाता केतमादिशे (ऋ० ९। २१।६)॥

श्रुधि वंस्वेति नः परे ॥ ३९ ॥

श्रुधि वंस्व इत्येते नः प्रत्यये[3] प्लवेते। श्रुधि[1]। श्रुधी न इन्द्र ह्वयामसि त्वा (ऋ० ६।२६।१)। वंस्व[1]। वंस्वा नो वार्या पुरु (ऋ० ८।२३।२७)॥

वेदेति विश्वस्यभृमंमउत्तरम् ॥ ४० ॥

वेद इत्येतत्प्लवते विश्वस्य भृमम् मे इत्येवमुत्तरम्। विश्वस्य[1]। वेदा विश्वस्य मेधिरः (ऋ० ६। ४२।२)। भृमम्[1]। वेदा भृमं चित्[4] (ऋ० ८।६१।१२)। मे[1]। वेदा मे देव ऋतुपा ऋतूनाम् (ऋ० ५।१२।३)॥

(१) Omitted in B². (२) B³I², इत्येतेषु परेषु Bⁿ, इत्युत्तरेषु B². (३) Bⁿ adds परे।. (४) B³I², चित्स०। B², चित् इन्द्र ह्वयामसि Bⁿ.

शुनःशेपे च प्लवते यकारे ॥ ४१ ॥

शुनःशेपे च ऋषौ वेद इत्येतत्प्लवते यकारे प्रत्यये । वेदा यो वीनां पदम् (ऋ० १ । २५ । ७) । शुनःशेप इति कस्मात् । वेद यस्त्रीणि विदथानि (ऋ० ६ । ५१ । २) । यकार इति कस्मात्[1] । वेद नावः समुद्रियः (ऋ० १ । २५ । ७) ॥

ब्रह्मेति नो द्वे च गिरः कृणोति ते कृणोत तूतोदिति चोत्तरेषु ॥ ४२ ॥

ब्रह्म इत्येतत्प्लवते । नः[2] । द्वे च गिरः । कृणोति । ते । कृणोत । तूतोत् । इत्येतेषु[3] । नः । ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि[4] (ऋ० । ७ । २८ । १) । द्वे च गिरः । ब्रह्मा च गिरो दधिरे (ऋ० ६ । ३८ । ३) । द्वे इति कस्मात् । ब्रह्म च ते जातवेदः (ऋ० १० । ४ । ७) । कृणोति । ब्रह्मा कृणोति वरुणः (ऋ० १ । १०५ । १५) । ते । ब्रह्मा त इन्द्र गिर्वणः (ऋ० ८ । ९० । ३) । कृणोत । ब्रह्मा कृणोत पन्य इत् (ऋ० ८ । ३२ । १७) । तूतोत् । ब्रह्मा तूतोदिन्द्रो गातुम् (ऋ० २ । २० । ५) ॥

अभीति नो नु नवन्ते सतो नरं द्वा सत्स्विति ॥ ४३ ॥

अभि इत्येतत्प्लवते नः नु नवन्ते सतः नरम् द्वा सत् सु इत्येतेषु[3] । नः[5] । अभी न आ ववृत्स्व (ऋ० ४ । ३१ । ४) । नु[5] । अभी नु मा वृषभ चक्षमीथाः (ऋ० २ । ३३ । ७) । नवन्ते[5] । अभी नवन्ते अद्रुहः (ऋ० ९ । १०० । १) । सतः[5] । अभी षतस्तदा भर (ऋ० ७ । ३२ । २४) । नरम्[5] । अभी

---

(१) किं B³. (२) B² omits नः. (३) Bⁿ adds परेषु. (४) याहि० । B². (५) Omitted in B².

नरं धीजवनम् (ऋ० ९ । ९७ । ४९) । द्रु[1] । अभी द्रुा किमु त्रयः करन्ति[2] (ऋ० १० । ४८ । ७) । सत्[1] । अभी षदप चुच्यवत् (ऋ० २ । ४१ । १०) । सु[1] । अभी षु णः सखीनाम् (ऋ० ४ । ३१ । ३) ॥

आग्नेऽर्षपरे तु मुख्ये ॥ ४४ ॥

इत्येतेषां[3] प्रत्ययानां मुख्ये नः इत्येतस्मिन्प्रत्यये आ अग्ने अर्ष इत्येवंपर एव अभि पदं[4] प्लवते । आ । अभी न आ ववृत्स्व (ऋ० ४ । ३१ । ४) अग्ने । अभी नो अग्न उक्थमित् (ऋ० १ । १४० । १३) । अर्ष । अभी नो अर्ष दिव्या[5] (ऋ० ९ । ९७ । ५१) । आग्नेऽर्षपर इति कस्मात् । अभि नो वाजसातमम् (ऋ० ९ । ९८ । १) ॥

चक्रुर्वदेते दशस्यन्समुद्रो
रथेन नः सप्तऋषीन्मदन्ति ।
ते वो भयन्ते नियुद्भिः कृपीटं
रथस्य सोमस्य मती रणन्ति ॥ ४५ ॥

चक्रुः वदेते दशस्यन् समुद्रः रथेन नः सप्तऋषीन् मदन्ति ते वः भयन्ते नियुद्भिः कृपीटम् रथस्य सोमस्य मतिः रणन्ति[6] इत्येते चक्रुरादयः । वक्ष्यति । यत्रेति चक्रुरादिषु नरः सुपर्णा इति च

---

(१) Omitted in B[2]. (२) B[n], M. M.; त्रयः० । B[2]; त्रयः B[3]I[2]. (३) इत्येषां I[2]. (४) पदं B[2], इति पदं B[n], अग्ने I[2], omitted in B[3]. (५) दिव्या० । B[2]. (६) The Comm. चक्रः to रणन्ति omitted in B[2].

(७। ४७) इति[1]। यत्र इत्येतत्प्लुवते चक्रुरादिषु नरः सुपर्णाः[2] इत्येतयोश्च[3]।

चक्रुः। यत्रा चक्रुरमृता गातुम् (ऋ० ७। ६३। ५)। वदेते। यत्रा वदेते अवरः परश्च[4] (ऋ० १०। ८८। १७)। दशस्यन्। यत्रा दशस्यन्नुषसः (ऋ० १०। १३८। १)। समुद्रः। यत्रा समुद्र स्कभितः[5] (ऋ० १०। १४९। २)। रथेन। यत्रा रथेन गच्छथः (ऋ० १। २२। ४)। नः[6]। यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् (ऋ० १। ८९। ९)। सप्तऋषीन्। यत्रा सप्तऋषीन्परः (ऋ० १०। ८२। २)। मदन्ति। यत्रा मदन्ति धूतयः (ऋ० ५। ६१। १४)। ते[7]। यत्र त आहुः परमम्[8] (ऋ० १। १६३। ४)। वः। यत्रा वो दिद्युद्रदति[9] (ऋ० १। १६६। ६)। भयन्ते। यत्रा भयन्ते भुवना[10] (ऋ० ७। ८३। २)। नियुद्भिः। यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः[11] (ऋ० १०। ८। ६)। कूपीटम्। यत्रा कूपीटमनु तत् (ऋ० १०। २८। ८)। रथस्य। यत्रा रथस्य बृहतः[12] (ऋ० ३। ५३। ५)। सोमस्य। यत्रा सोमस्य तृम्पसि[13] (ऋ० ८। ४। १२)। मतिः। यत्रा मतिर्विद्यते पूतबन्धनी (ऋ० ५। ४४। ९)। रणन्ति। यत्रा रणन्ति धीतयः[14] (ऋ० ९। १११। २)। नरः।

---

(१) इति चेति B^3I^2, इति च B^2, इत्युक्तं B^n. (२) यत्र इत्येतत् to सुपर्णाः omitted in B^2. (३) इत्येतयोः B^2. (४) M. M.; B^n omits च; B^3I^2 omit परश्च; B^2 वदेते०।. (५) समुद्रः। B^2. (६) चनः B^2. (७) यत्रा मदन्ति to ते omitted in B^2. (८) B^2 omits परमम्. (९) रदति०। B^2. (१०) भुवना०। B^2. (११) सचसे०। B^2; शिवाभिः omitted in I^2. (१२) बृहतोः B^n, बृहतः omitted in B^2. (१३) B^2 omits तृम्पसि. (१४) I^2B^2, धृतयः B^3B^n.

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति (ऋ० ६ । ७५ । ११) । सुपर्णाः । यत्रा सुपर्णा अमृतस्य[1] (ऋ० १ । १६४ । २१) ॥

समुद्रं द्वे स्वर्ण नवग्वशब्दो
दशग्वं दंसिष्ठ वसूनि नो वसु ।
वृत्रं निर्द्वे नु यतिभ्यः सहन्तः
पृथिव्यां निर्हंसि समत्सु पावक ॥४६॥

समुद्रम् । द्वे स्वर्ण । नवग्वशब्दः । दशग्वम् । दंसिष्ठ । वसूनि । नः । वसु । वृत्रं निर्द्वे । नु । यतिभ्यः । सहन्तः । पृथिव्याम् । निः । हंसि । समत्सु । पावक[2] । इत्येते समुद्रादयः । वक्ष्यति । समुद्रादिषु येनेति (७ । ४८) । येन इत्येतत्प्लवते समुद्रादिषु प्रत्ययेषु[3] ।

समुद्रम् । येना समुद्रमसृजः (ऋ० ८ । ३ । १०) । द्वे स्वर्ण । येना स्वर्ण ततनाम[4] (ऋ० ५ । ५४ । १५) । द्वे इति कस्मात्[5] । येन स्व स्तभितं येन[6] (ऋ० १० । १२१ । ५) । नवग्वशब्दः । येना नवग्वो दध्यङ्[7] (ऋ० ९ । १०८ । ४) । येना नवग्वे अङ्गिरे (ऋ० ४ । ५१ । ४) । दशग्वम् । येना दशग्वमध्रिगुम् (ऋ० ८ । १२ । २) । दंसिष्ठ । येना दंसिष्ठ कृत्वने (ऋ० ८ । २४ । २५) । वसूनि । येना वसून्याभृता (ऋ० ६ । १६ । ४८) । नः । येना नः पूर्वे पितरः (ऋ० १ । ६२ । २) । वसु । येना वसु प्रयच्छसि[8] (ऋ० ८ । १७ । १०) । वृत्रं निर्द्वे । येना वृत्रं निरद्भ्यः (ऋ० १ । ८० । २) । द्वे इति कस्मात् । येन वृत्रं चिकेतथः[9] (ऋ० ८ । ९ । ४) ।

---

(१) B² omits अमृतस्य. (२) The Comm. समुद्रम् to पावक omitted in B². (३) समुद्रादिषु प्रत्ययेषु omitted in B². (४) -नामः I². (५) किं B³. (६) B² omits येन. (७) दध्यङ् ० । B². (८) -ति B³. (९) -तथाः I².

नु। येना नु सद्य ओजसा (ऋ० ८ । १२ । ४)। यतिभ्यः। येना यतिभ्यो भृगवे (ऋ० ८ । ३ । ९)। सहन्तः। येना सहन्त ऋञ्जत[1] (ऋ० ५ । ८७ । ५)। पृथिव्याम्। येना पृथिव्यां नि क्रिविम् (ऋ० २ । १७ । ६)। निः। येना निरंहसो यूयम् (ऋ० १० । १२६ । २)। हंसि। येना हंसि न्यत्रिणम् (ऋ० ८ । १२ । १)। समत्सु। येना समत्सु सासहः (ऋ० ८ । १९ । २०)। पावक। येना पावक चक्षसा[2] (ऋ० १ । ५० । ६)॥

यत्रेति चक्रुरादिषु नरः सुपर्णा इति च ॥ ४७ ॥

समुद्रादिषु येनेति ॥ ४८ ॥[3]

इत्युक्तम् ॥[4]

तत्रेति मे सदो रथम् ॥ ४९ ॥

तत्र इत्येतत्प्लवते मे सदः रथम् इत्येतेषु परेषु[5]। मे। तत्रा मे नाभिरातता (ऋ० १ । १०५ । ९)। सदः। तत्रा सदः कृणवसे (ऋ० ६ । १६ । १७)। रथम्। तत्रा रथमुप शग्मं सदेम (ऋ० ६ । ७५ । ८)॥

अवेति नो नु कल्पेषु नूनं वाजेषु पृत्सुषु ॥ ५० ॥

अव इत्येतत्प्लवते नः नु कल्पेषु नूनम् वाजेषु पृत्सुषु इत्येतेषु।[6] नः। अवा नो वाजयुं रथम्[7] (ऋ० ८ । ८० । ६)। नु। अवा नु

---

(१) ऋञ्जत०। B^2. (२) चक्षसा०। B^2. (३) B^n (without numbers), यत्रेति चक्रुर् (instead of यत्रेति to येनेति ॥ ४८ ॥) B^3B^2, यत्रेति च I^2. (४) $B^3I^2B^2$, इत्युक्तम् omitted in B^n. (५) इत्येतेषु परेषु तत्रेत्येतत्प्लवते (instead of the Comm. तत्र to परेषु) B^2. (६) इत्येतेषु अवेत्येतत् प्लवते (instead of the Comm. अव to इत्येतेषु) B^2. (७) वाजयुं०। B^2, वाजयुं। B^n.

कं ज्यायान्[1] (ऋ० १०। ५०। ५)। कल्पेषु। अवा कल्पेषु नः पुमः (ऋ० ९। ९। ७)। नूनम्। अवा नूनं यथा पुरा[2] (ऋ० ६। ४८। १९)। वाजेषु। अवा वाजेषु वाजिनि (ऋ० ६। ६१। ६)। पृत्सुषु। अवा पृत्सुषु कासु चित्[3] (ऋ० १। १२९। ४)॥

आद्ये चेद्वाजयुंपार्येकमग्नेमघवन्परे ॥ ५१ ॥

एषां प्रत्ययानामाद्ये नः नु इत्येते वाजयुम् पार्ये कम् अग्ने मघवन् इत्येवंपरे यदि भवतः[4] अव इति प्लवते[5]। वाजयुम्। अवा नो वाजयुं रथम्[6] (ऋ० ८। ८०। ६)। पार्ये। अवा नः पार्ये धने (ऋ० ८। ९२। ९)। कम्। अवा नु कं ज्यायान्[7] (ऋ० १०। ५०। ५)। अग्ने। अवा नो अग्न ऊतिभिः (ऋ० १। ७९। ७)। मघवन्। अवा नो मघवन्वाजसातौ (ऋ० ६। १५। १५)। आद्ये चेद्वाजयुंपार्येकमग्नेमघवन्परं इति कस्मात्[8]। अव नो वृजिना शिशीहि[9] (ऋ० १०। १०५। ८)॥

रास्वा पितः शतेना नो वर्धस्वा सु श्रुधी हवम्।
मन्दस्वा सु वहस्वा सु वनेमा ते नही नु वः ॥५२॥

इत्येतेषां पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते। रास्वा पितः। रास्वा पितर्मरुताम् (ऋ० १। ११४। ९)। शतेना नः। शतेना नो अभिष्टिभिः (ऋ० ४। ४६। २)। वर्धस्वा सु। वर्धस्वा सु पुरुष्टुत (ऋ० ८। १३। २५)। श्रुधी हवम्। श्रुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः (ऋ० २।

---

(१) यज्वनसः added in B^3I^2. (२) B^2 omits पुरा. (३) B^2 omits कासु चित्. (४) B^n adds तर्हि. (५) यदि to प्लवते omitted in I^2. (६) B^2 omits रथम्. (७) B^n adds यज्वनसः. (८) -पर इति कस्मात् $B^2I^2B^n$, -पर इति किं B^3. (९) शिशीहि०। B^2.

११ । १) । मन्दस्वा सु । मन्दस्वा सु स्वर्णरे (ऋ० ८ । ६ । ३९) । वहस्वा सु । वहस्वा सु स्वश्व्यम् (ऋ० ८ । २६ । २३) । वनेमा ते । वनेमा ते अभिष्टिभिः (ऋ० ८ । १९ । २०) । नही नु वः । नही नु वो मरुतो अन्ति (ऋ० १ । १६७ । ९) । व इति कस्मात्[1] । नहि नु ते महिमनः (ऋ० ६ । २७ । ३) ॥

पाथा दिवो धाता रयिं सृजता गयसाधनम् ।
रास्वा चोरू न शग्धी नः सृजता मधुमत्तमम् ॥५३॥

पाथा दिवः इत्येवमादीनां पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते । पाथा दिवः । पाथा दिवो विमहसः (ऋ० १ । ८६ । १) । धाता रयिम् । धाता रयिं सहवीरं तुरासः (ऋ० ३ । ५४ । १३) । सृजता गयसाधनम् । समी वत्सं न मातृभिः सृजता गयसाधनम (ऋ० ९ । १०४ । २) । रास्वा च । रास्वा च नो अमृत मर्तभोजनम् (ऋ० १ । ११४ । ६) । उरू न । उरू न राधः सवना[2] (ऋ० ६ । ४७ । १४) । शग्धी नः । शग्धी न इन्द्र यत्त्वा[3] (ऋ० ८ । ३ । ११) । सृजता मधुमत्तमम् । आ नः सोमं पवित्र आ सृजता मधुमत्तमम् (ऋ० ९ । ६२ । २१) ॥

जही चिकित्वो वेत्था हि रक्षया न हता मखम् ।
युयोता शरुं स्वेना हि वनेमा ररिमा वयम् ॥५४॥

जही चिकित्वः । वेत्था हि । रक्षथा न । हता मखम् । युयोता शरुम् । स्वेना हि । वनेमा ररिमा वयम् । इत्येतेषां च पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते । जही चिकित्वः । जही चिकित्वो अभिशस्तिम् (ऋ० ५ । ३ । ७) । वेत्था हि । वेत्था हि वेधो अध्वनः (ऋ० ६ । १६ । ३) ।

(१) किं B[8]. (२) सवना० । B[2], सवना पुरूणि । B[n]. (३) यत्त्वा० । B[2].

रक्षथा न । रक्षथा नेमघं नशत् (ऋ० ८ । ४७ । १) । हता मखम् । हता मखं न भृगवः (ऋ० ९ । १०१ । १३) । युयोता शरुम् । युयोता शरुमस्मदा (ऋ० ८ । १८ । ११) । स्वेना हि । स्वेना हि वृत्रं शवसा[1] (ऋ० ७ । २१ । ६) । वनेमा ररिमा वयम् । स्तोमं यज्ञं चादरं वनेमा ररिमा वयम् (ऋ० २ । ५ । ७) । वयमिति कस्मात्[2] । मृग्यम्[3] ॥

प्रप्रा वो अस्मे धामा ह सना ज्योतिरपा वृधि ।
ऋध्यामा ते वामदेवे जुहोता मधुमत्तमम् ॥ ५५ ॥

प्रप्रा वो अस्मे । धामा ह । सना ज्योतिः । अपा वृधि । ऋध्यामा ते वामदेवे[4] । जुहोता मधुमत्तमम् । इत्येतेषां च पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते । प्रप्रा वो अस्मे[5] । प्रप्रा वो अस्मे स्वयशोभिरूती (ऋ० १ । १२९ । ८) । अस्मे इति किम् । प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषम् (ऋ० ८ । ६९ । १) । धामा ह । धामा ह यत्ते अजर (ऋ० ६ । २ । ९) । सना ज्योतिः । सना ज्योतिः सना स्वः (ऋ० ९ । ४ । २) । अपा वृधि । अपा वृधि परिवृतं न राधः (ऋ० ७ । २७ । २) । ऋध्यामा ते वामदेव[6] ऋषौ । ऋध्यामा त ओहैः (ऋ० ४ । १० । १) । वामदेव इति कस्मात् । ऋध्याम ते वरुण खाम् (ऋ० २ । २८ । ५) । जुहोता मधुमत्तमम । तस्मा इदास्ये हविर्जुहोता मधुमत्तमम् (ऋ० ७ । १०२ । ३) ॥

यक्ष्वा महे धिष्वा शवो जनिष्वा देववीतये ।
अधा त्वं ह्यद्याद्या श्वःश्वः सचस्वा नः स्वस्तये ॥ ५६ ॥

---

(१) शवसा० । B², शवसा जघंथ Bⁿ. (२) Bⁿ omits वयमिति कस्मात्. (३) मृग्यं B², omitted in B³I²Bⁿ. (४) वामदेवे० । B². (५) B² omits प्रप्रा वो अस्मे. (६) वामदेवे I²Bⁿ, वामदेवे । वामदेवे B³B².

यद्वा महे । धिष्वा शवः । जनिष्वा देववीतये । अधा त्वं हि । अद्याद्या श्वःश्वः । सचस्वा नः स्वस्तये[1] । इत्येतेषां च पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते । यद्वा महे । यद्वा महे सौमनसाय (ऋ० ५ । ४२ । ११) । धिष्वा शवः । धिष्वा शवः शूर येन (ऋ० २ । ११ । १८) । जनिष्वा देववीतये । जनिष्वा देववीतये सर्वताता स्वस्तये (ऋ० ६ । १५ । १८) । अधा त्वं हि । अधा त्वं हि नस्करः (ऋ० ८ । ८४ । ६) । हीति कस्मात्[2] । अध त्वमिन्द्र विद्धि (ऋ० १० । ६१ । २२) । अद्याद्या श्वःश्वः । अद्याद्या श्वःश्व इन्द्र (ऋ० ८ । ६१ । १७) । सचस्वा नः स्वस्तये । अग्ने सूपायनो भव सचस्वा नः स्वस्तये (ऋ० १ । १ । ६) । स्वस्तय इति कस्मात्[3] । सचस्व नः पराक आ (ऋ० १ । १२९ । ९) ॥

इति श्रीपार्षदव्याख्यायामानन्दपुरवास्तव्यवज्रटपुत्र-
उवट[4]कृतौ प्रातिशाख्यभाष्ये[5] सप्तमं
पटलम्[6] ॥

---

(१)The Comm. यश्वा to स्वस्तये given in $B^3 I^2$, omitted in $B^2 B^n$. (२) किं B^3. (३) किं B^3. (४) -पुत्रोव्वट- B^n. (५) प्रातिसाख्ये I^2, प्रातिशाख्ये corrected to प्रातिशाख्यभाष्ये in B^3. (६) B^2 adds समाप्तं.

अन्तःपादं विग्रह एष्वपृक्त
उकारो व्रजस्य सुधा नमोभिः ।
शुचिं पवित्रं तु महीर्नु चाप्लुतं
सुतस्येति ॥ १ ॥

अन्तःपादं विधिर्भविष्यति यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । विग्रहे च भविष्यति । अपृक्तोऽव्यञ्जन उकारः प्लवते व्रजस्य सु धाः नमोभिः शुचिम् पवित्रम् तु महीः नु चाप्लुतम् सुतस्य इत्येतेषु परेषु । व्रजस्य । व्यू व्रजस्य तमसः (ऋ० ४ । ५१ । २) । सु । अस्या ऊ षु ण उप सातये (ऋ० १ । १३८ । ४) । धाः । शंसात्युक्थं यजते व्यू धाः (ऋ० ४ । ६ । ११) । नमोभिः । होता तमू नमोभिः (ऋ० १ । ७७ । २) । शुचिम् । तमू शुचिं शुचयो दीदिवांसम् (ऋ० २ । ३५ । ३) । पवित्रम् । अत्यू पवित्रमक्रमीत् (ऋ० ९ । ४५ । ४) । तु । मायामू तु यज्ञियानामेताम्[1] (ऋ० १० । ८८ । ६) । महीः । कदू महीरधृष्टा अस्य[2] (ऋ० ८ । ६६ । १०) । नु चाप्लुतम् । समू नु पत्नीर्वृषभिः (ऋ० १ । १७९ । २) । अप्लुतमिति कस्मात्[3] । किं स्विद्वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये (ऋ० ६ । ९ । ६) । सुतस्य । त ऊ सुतस्य सोम्यस्य (ऋ० १० । ९४ । ८) । अन्तःपादमिति कस्मात्[4] । किं नोदुदु हर्षसे दातवा[5] उ[6] (ऋ० ४ । २१ । ९) । ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्याम्[7] (ऋ० १ । १३९ । ११) ।

अच्छेति विग्रहे (७ । ६) इति प्रकृते विग्रहाधिकारे पुनर्विग्रहग्रहणमुदयविशेषणार्थं क्रियते । तस्मात्—सुपुत्र आदु सुस्नुषे

(१) एताम् omitted in $B^2 B^n$. (२) अधृष्टाः । B^2. (३) किं B^3. (४) किं B^3. (५) हर्षस्ते हातवा B^n. (६) $B^2 B^n$, किं नो- to उ omitted in $B^3 I^2$. (७) B^n omits पृथिव्याम्.

(ऋ० १० । ८६ । १३) इत्यत्रोकारस्य दीर्घत्वं न भवति । यद्युदय-विशेषणार्थं विग्रहग्रहणम्—त्यं सु मेषं महया स्वर्विदम् (ऋ० १ । ५२ । १) इत्येवमादिषु न सिध्यति । अत्रापि वचनप्रामाण्यात्सिद्धम् । अथापि क्वचिदपि वचनस्यावकाशान्न सिद्धमिति तथापि न दोषः । उदयविशेषणार्थमिह निवृत्तमिति व्याख्यास्यामः । एष्विति कस्मात् । अस्मा इदु सप्तिमिव (ऋ० १ । ६१ । ५) । अपृक्तः[1] कस्मात् । सह्यो नः सोम पृत्सु धाः (ऋ० ९ । ८ । ८) ॥

यद्युदयोदया न ।

सोमसुतिं चर्किराम स्तवाम
स्तवाना गृभाय रथं श्रुधीति ॥ २ ॥

यदि व्रजस्य इत्येवमादीनामेत उदया न भवन्त्यथ उकारः प्लवते[2] । सोमसुतिम् चर्किराम स्तवाम स्तवाना गृभाय रथम् श्रुधि इति[3] । सोमसुतिम् । इमामु षु सोमसुतिम्[4] (ऋ० ७ । ९३ । ६) । चर्किराम । दधिक्राव्ण इदु नु चर्किराम (ऋ० ४ । ४० । १) । स्तवाम । आशुं दधिक्रां तमु नु ष्टवाम (ऋ० ४ । ३९ । १) । स्तवाना । इन्द्राविष्णू नृवदु षु स्तवाना (ऋ० ४ । ५५ । ४) । गृभाय । अवर्षीर्वर्षमुदु षू गृभाय (ऋ० ५ । ८३ । १०) । रथम् । युवोरु षू रथं हुवे (ऋ० ८ । २६ । १) । श्रुधि । इमा उ षु श्रुधी गिरः (ऋ० १ । २६ । ५) ॥

ते अस्ति ते महिमनः प्र वोचत
प्र वोचं नः सुमना द्रुपदाश्च ॥ ३ ॥

---

(१) अपृक्त इति B^n. (२) B^n adds एषु प्रत्ययेषु न प्लवते ।. (३) B^3B^2; the Comm. सोमसुतिम् to इति omitted in I^2B^n. (४) I^2 adds उप नः ।.

ते अस्ति। ते महिमनः। प्र वोचत। प्र वोचम्। नः सुमनाः। इमे द्वैपदा उदयोदया यदि चेन्न भवन्त्यथ उकारः प्लवते। ते अस्ति। इन्द्र य उ नु ते अस्ति (ऋ० ८। ८१। ८)। अस्तीति कस्मात्। आदू नु ते अनु क्रतुम् (ऋ० ८। ६३। ५)। ते महिमनः। क उ नु ते महिमनः समस्य (ऋ० १०। ५४। ३)। महिमन इति कस्मात्। आदू नु ते अनु क्रतुम (ऋ० ८। ६३। ५)। प्र वोचत। न तस्य विद्म तदु षु प्र वोचत (ऋ० १०। ४०। ११)। वोचतेति कस्मात्। पर्यू षु प्र धन्व वाजसातये (ऋ० ९। ११०। १)। प्र वोचम्। अभीद्धो घर्मस्तदु षु प्र वोचम् (ऋ० १। १६४। २६)। वोचमिति कस्मात्। पर्यू षु प्र धन्व (ऋ० ९। ११०। १)। नः सुमनाः। उशन्नु षु णः सुमनाः (ऋ० ४। २०। ४)। सुमना इति कस्मात्। अस्या ऊ षु ण उप[1] (ऋ० १। १३८। ४)॥

महे दधिध्वं तिर मुञ्च नो मृध-
श्चर नमध्वं नम ते नयन्त।
स्वित्येतेषु ॥ ४ ॥

महे दधिध्वम् तिर मुञ्च नः मृधः चर नमध्वम् नम ते नयन्त इत्येतेषु प्रत्ययेषु सु इत्येतत्प्लवते। महे। प्र सू महे सुशरणाय (ऋ० ५। ४२। १३)। दधिध्वम्। नि षू दधिध्वमखनन्त उत्सम् (ऋ० १०। १०१। ११)। तिर। प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः[2] (ऋ० ८। ५३। ६)। मुञ्च। वि षू मुञ्चा सुषुवुषः (ऋ० १०। ९४। १४)। नः। अध प्र सू न उप यन्तु (ऋ० १। १३९। १)। मृधः। वि षू मृधः शिश्रथः[3] (ऋ० २। २८। ७)।

---

(१) उप०। B^2. (२) B^3I^2, शचीभिः। B^2B^n. (३) शिश्रथो०। B^2.

चर । वि षू चर स्वधा अनु (ऋ० ८ । ३२ । १९) । नमध्वम् । नि षू नमध्वं भवता सुपाराः (ऋ० ३ । ३३ । ९) । नम । नि षू नमातिमतिं कयस्य (ऋ० १ । १२९ । ५) । ते । प्र सू त इन्द्र प्रवता[1] (ऋ० ३ । ३० । ६) । नयन्त । प्र सू नयन्त गृभयन्त इष्टौ[2] (ऋ० १ । १४८ । ३) ॥

एकाक्षरयोः पराणि चे-
दुपेन्द्राग्नेऽत्राध्वरमायुरेत्विति ॥ ५ ॥

एषु प्रत्ययेषु यावेकाक्षरौ नः ते[3] इति तयोः पराणि उप इन्द्र अग्ने अत्र अध्वरम् आयुः एतु इति यदीमानि भवन्त्यथ सु[4] प्लवते । उप । अध प्र सू न उप यन्तु (ऋ० १ । १३९ । १) । इन्द्र । मो षू ण इन्द्रात्र (ऋ० १ । १७३ । १२) । प्र सू त इन्द्र प्रवता[5] (ऋ० ३ । ३० । ६) । अग्ने । ओ षू णो अग्ने शृणुहि[6] (ऋ० १ । १३९ । ७) । अत्र । मो षू णो अत्र जुहुरन्त[7] (ऋ० ३ । ५५ । २) । अध्वरम् । जुषस्व सू नो अध्वरम् (ऋ० ३ । २४ । २) । आयुः । प्र सू न आयुर्जीवसे[8] (ऋ० ८ । १८ । २२) । एतु । प्र सू न एत्वध्वरः (ऋ० ८ । २७ । ३) । एकाक्षरयोः पराणि चेदिति[9] कस्मात्[10] । मो षु णः परापरा (ऋ० १ । ३८ । ६) । तां सु ते कीर्त्तिम् (ऋ० १० । ५४ । १) ॥

सदेत्येतद्योनिषुपीतयेपरम् ॥ ६ ॥

---

(१) प्रवता० । B², प्रवता परिभ्यां Bⁿ. (२) I²B³, गृभयंतः B² Bⁿ. (३) च ते । नः (for नः ते) B². (४) सु इत्येतत् Bⁿ, उकासु I². (५) प्रवता० । B². (६) शृणुहि० । B², शृणुहि त्वमी Bⁿ. (७) B² omits जुहुरन्त. (८) जीवसे० । B². (९) चेदिति B³I², चेति Bⁿ, चेदुपेंद्राग्नेत्राध्वरमायुरेत्विति B². (१०) किं B³.

सद्म इत्येतत्प्लवते योनिषु पीतये इत्येवंपरं सत्। योनिषु। उशन् होतर्नि षदा योनिषु त्रिषु (ऋ० २। ३६। ४)। पीतये। नि षदा पीतये मधु (ऋ० ८। ९७। ८)॥

धन्वेत्येतत्सोम राट् पूयमानः ॥ ७ ॥

धन्व इत्येतत्प्लवते सोम राट् पूयमानः इत्येतेषु परेषु। सोम। प्र धन्वा सोम जागृविः (ऋ० ९। १०६। ४)। राट्। ऋणो न तायुरति धन्वा राट् (ऋ० ६। १२। ५)। पूयमानः। अभि स्वर धन्वा पूयमानः (ऋ० ९। ९७। ३)॥

यदीति कृथो मनसः कवीनां
सबन्धवो गोः सरमेति तेषु ॥ ८ ॥

यदि इत्येतत्प्लवते कृथः मनसः कवीनाम् सबन्धवः गोः सरमा इत्येतेषु प्रत्ययेषु[1]। कृथः। युवा यदी कृथः पुनः[2] (ऋ० ५। ७४। ५)। मनसः। तच्चयदी मनसः (ऋ० ९। ९७। २२)। कवीनाम्। गुहा यदी कवीनाम् (ऋ० १०। २२। १०)। सबन्धवः। गिरा यदी सबन्धवः (ऋ० ९। १४। २)। गोः। स्वावृग्देवस्यामृतं यदी गोः (ऋ० १०। १२। ३)। सरमा। विदद्यदी सरमा[3] (ऋ० ३। ३१। ६)॥

चरेति पुष्टिं सोम चर्षणिप्राः ॥ ९ ॥

चर इत्येतत्प्लवते पुष्टिम् सोम चर्षणिप्राः इत्येतेषु परेषु[4]। पुष्टिम्। रेवाँ इव प्र चरा पुष्टिमच्छ (ऋ० ८। ४८। ६)। सोम। अवीरहा

(१) प्रत्ययेषु I^2B^3, परेषु B^2B^n. (२) B^2 omits पुनः।. (३) सरमा०। B^2. सरमा रुग्णमद्रिं B^n. (४) B^2 omits परेषु.

प्र चरा सोम दुर्यान् (ऋ० १ । ९१ । १९) । चर्षणिप्राः । विशः पूर्वीः प्र चरा चर्षणिप्राः (ऋ० ७ । ३१ । १०) ॥

जनिमेति हन्ति सं जातवेदाः ॥ १० ॥

जनिम इत्येतत्प्लवते हन्ति सम् जातवेदाः इत्येतेषु परेषु । हन्ति । विश्वा वेद जनिमा हन्ति शुष्णम्[1] (ऋ० ३ । ३१ । ८) । सम् । विश्वेदेते जनिमा सं विविक्तः (ऋ० ३ । ५४ । ८) । जातवेदाः । विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः (ऋ० ६ । १५ । १३) ॥

रन्धयेति येषुकंशासदुत्तरम् ॥ ११ ॥

रन्धय इत्येतत्प्लवते येषु कम् शासत् इत्येतेष्वुत्तरम् । येषु । एभ्यो नृभ्यो रन्धया येष्वस्मि (ऋ० ६ । १९ । १२) । कम् । सुन्वद्भ्यो रन्धया कं चिदव्रतम् (ऋ० १ । १३२ । ४) । शासत् । बर्हिष्मते रन्धया शासदव्रतान् (ऋ० १ । ५१ । ८) ॥

न नःकारे स्वित्युपसातयेपरे ॥ १२ ॥

न खलु सु इत्येतत्प्लवते नःकारे प्रत्यये उप सातये इत्येवंपरे सति । उप सातये । अस्या ऊ षु ण उप सातये (ऋ० १ । १३८ । ४) । सातय इति किम् । अध प्र सू न उप यन्तु (ऋ० १ । १३९ । १) ॥

महयात्र जय काव्येन गूर्धय भरेति स्वरिति प्रत्यये षट् ॥ १३ ॥

महय अत्र जय काव्येन गूर्धय भर इति षडेतानि[2] प्लवन्ते स्वः इत्येतस्मिन्प्रत्यये । महय । त्यं सु मेषं महया स्वर्विदम् (ऋ० १ । ५२ । १) । अत्र । अस्माकेभिर्नृभिरत्रा स्वर्जय (ऋ० ८ । १५ ।

---

(१) B², शुष्णम् omitted in B³I²Bⁿ. (२) एतानि षट् (for षडेतानि) B².

१२)। जय । हनो वृत्रं जया स्वः (ऋ० ८ । ८९ । ४)। काव्येन। विप्रः कविः काव्येना स्वर्चनाः (ऋ० ९ । ८४ । ५)। गूर्धय । तं गूर्धया स्वर्णरम् (ऋ० ८ । १९ । १)। भर। द्युमन्तं शुष्ममा भरा स्वर्विदम् (ऋ० ९ । १०६ । ४)॥

मद पर्ष पिपृत धन्व यच्छत
रुहेमेति स्वस्तयउत्तराणि॥ १४ ॥

मद पर्ष पिपृत धन्व यच्छत रुहेम इत्येतानि प्लवन्ते स्वस्तये इत्येवमुत्तराणि। मद। ताँ आदित्याँ अनु मदा स्वस्तये (ऋ० १० । ६३ । ३)। पर्ष। अति पर्षा स्वस्तये (ऋ० १ । ९७ । ८) । पिपृत। अद्या देवासः पिपृता स्वस्तये (ऋ० १० । ६३ । ८)। धन्व। परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये (ऋ० ९ । ७५ । ५) । यच्छत। उरु णः शर्म यच्छता स्वस्तये (ऋ० १० । ६३ । १२)। रुहेम। अरिष्यन्तमा रुहेमा स्वस्तये (ऋ० १० । ६३ । १४)॥

दधिम मदत तन्वि सिञ्चत
स्तव वदतानज रक्षतोक्षत।
पिपृत पृणत पृच्छत प्रुष
स्थ घ हिनवाय जुहोत पश्यत॥
चकृमाकुत्र भूम स्म शिशीत स्तोत पप्रत।
यथोदयानि सर्वाणि॥ १५॥

दधिम मदत तन्वि सिञ्चत स्तव वदत अनज रक्षत उक्षत पिपृत पृणत पृच्छत प्रुष स्थ घ हिनव अय जुहोत पश्यत चकृम अकुत्र भूम स्म शिशीत स्तोत पप्रत इत्येतानि सर्वाणि यथोदयानि प्लवन्ते।

दधिम। यस्मिन्वयं दधिमा शंसम् (ऋ० १० । ४२ । ६)। मदत। इन्द्रं गीर्भिर्मदता वस्वः[1] (ऋ० १ । ५१ । १)। तन्वि। न

(१) वस्वो०। B².

ध्वस्मानस्तन्वी रेपः[१] (ऋ० ४ । ६ । ६) । सिञ्चत । आमत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः (ऋ० २ । १४ । १) । स्तव । इन्द्रं स्तवा नृतमम्[२] (ऋ० १० । ८९ । १) । वदत । रोदसी आ वदता गणश्रियः (ऋ० १ । ६४ । ९) । अनज । इमां वाचमनजा पर्वतच्युते (ऋ० ५ । ५४ । १) । रक्षत । पूर्भी रक्षता मरुतः[३] (ऋ० १ । १६६ । ८) । उक्षत । घृतमुक्षता मधुवर्णम्[४] (ऋ० १ । ८७ । २) । पिपृत । निरंहसः पिपृता निरवद्यात् (ऋ० १ । ११५ । ६) । पृणत । सो[५]मेभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम् (ऋ० २ । १४ । १०) । पृच्छत । तं पृच्छता स जगाम[६] (ऋ० १ । १४५ । १) । प्रुष । अभ्रप्रुषो न वाचा प्रुषा वसु (ऋ० १० । ७७ । १) स्थ । के ष्ठा नरः श्रेष्ठतमाः (ऋ० ५ । ६१ । १) । घ । न घा स मामप जोषम्[७] (ऋ० ४ । २७ । २) । हिनव । प्र तत्ते हिनवा यत्ते[८] (ऋ० १० । ९४ । १३) । अय । नाहमतो निरया दुर्गहैतत् (ऋ० ४ । १८ । २) । जुहोत । आ जुहोता दुवस्यत (ऋ० ५ । २८ । ६) । पश्यत । तदस्येदं पश्यता भूरि[९] (ऋ० १ । १०३ । ५) ।

चक्रम । वयं हि ते चक्रमा भूरि[१०] (ऋ० ८ । ४६ । २५) । अकुत्र । माकुत्रा नो गृहेभ्यः[११] (ऋ० १ । १२० । ८) । भूम । द्यावा च भूमा जनुषः (ऋ० १ । ६१ । १४) । स्म । उत स्मा सद्य इत्परि (ऋ० ४ । ३१ । ८) । शिशीत । तं शिशीता सुवृक्तिभिः[१२]

---

(१) रेप आधुः B², रेप आ Bⁿ. (२) नृतमं० । B², नृतमं यस्य Bⁿ. (३) मरुतो यं० । B², मरुतो यमावता Bⁿ. (४) मधु० । B², मधुवर्णमर्चते Bⁿ. (५) स्तो- I²Bⁿ. (६) जगामा० । B², जगामा स वेद Bⁿ. (७) जोषं० । B². (८) ते० । B², ते अस्मे Bⁿ. (९) पश्यता० । B²; भूरि पुष्टं Bⁿ. (१०) भूरि० । B², भूरि दात्रने Bⁿ. (११) गृहेभ्यो० । B². (१२) स्वध्वरं (for सुवृक्तिभिः) Bⁿ.

(ऋ० ८ । ४० । १०) । स्तोत । इन्द्रं स्तोता नव्यं गार्भिः[1] (ऋ० ८ । १६ । १) । पप्तत । वयो न पप्तता सुमायाः (ऋ० १ । ८८ । १) ॥

त्विति चैकाक्षरोपधम् ॥ १६ ॥

तु इत्येतच्चैकाक्षरोपधं प्लवते । आ तू न उप गन्तन (ऋ० ८ । ७ । ११) । एकाक्षरोपधमिति कस्मात्[2] । पिबा तु सोमं गोऋजीकम्[3] (ऋ० ६ । २३ । ७) ॥

कदा हरिवो वरुणस्य चक्रतुः
सूर्य्यस्य निष्ट्या इव भूम तेषु न ॥ १७ ॥

कदा हरिवः वरुणस्य चक्रतुः सूर्यस्य निष्ट्या इव इत्येतेषु प्रत्ययेषु भूम इत्येतन्न प्लवते । कदा । शूने भूम कदा चन (ऋ० १ । १०५ । ३) । हरिवः । अघाय भूम हरिवः (ऋ० ७ । १९ । ७) । वरुणस्य । मा हेळे भूम वरुणस्य (ऋ० ७ । ६२ । ४) चक्रतुः । सुरेतसा पितरा भूम चक्रतुः (ऋ० १ । १५९ । २) । सूर्यस्य । मा शूने भूम सूर्यस्य संदृशि[4] (ऋ० १० । ३७ । ६) । निष्ट्या इव । मा भूम निष्ट्या इव (ऋ० ८ । १ । १३) ॥

वस्त्राणि हि बाबधे यज्ञियानां
ते दंसो द्रे नः स च शक्र तेषु तु ॥ १८ ॥

वस्त्राणि । हि । बाबधे । यज्ञियानाम् । ते दंसो द्रे । नः स च[5] । शक्र । इत्येतेषु प्रत्ययेषु तु इत्येतन्न प्लवते । वस्त्राणि । स तु वस्त्राण्यध पेशनानि (ऋ० १० । १ । ६) । हि । अध्वर्यवा तु हि षिञ्च (ऋ० ८ । ३२ । २४) । बाबधे । वि तु बाबधे रोदसी (ऋ०

---

(१) B^3 omits गीर्भिः. (२) किं B^3. (३) गोऋजीकं० । B^2, गोऋजीकमिंद्र B^n. (४) B^2 omits संदृशि. (५) I^2B^3, व B^2B^n.

६। २९। ५)। यज्ञियानाम्। मायामू तु यज्ञियानाम् (ऋ० १०। ८८। ६)। ते दंसो द्वे। तत्तु ते दंसो यदहन् (ऋ० १। ६९। ४)। द्वे इति कस्मात्। ता तु ते सत्या तुविनृम्ण[1] (ऋ० ४। २२। ६)। नः स च[2]। आ तु नः स वयति गव्यम्[3] (ऋ० ८। २१। १०)। स इति[4] कस्मात्[5]। आ तु न इन्द्र वृत्रहन् (ऋ० ४। ३२। १)। शक्र। स्तीर्णं बर्हिरा तु शक्र प्र याहि (ऋ० १। १७७। ४)॥

चकृमेति द्वैपदे भूरि दुष्कृतं
वर्धतां विप्रवचसो जिह्वयेति॥ १९॥

चकृम इत्येतन्न प्लवते। द्वैपदे भूरि दुष्कृतम्। वर्धताम्। विप्रवचसः। जिह्वया। इत्येतेषु परेषु[6]। भूरि दुष्कृतम्। न वो गुहा चकृम भूरि दुष्कृतम् (ऋ० १०। १००। ७)। दुष्कृतमिति कस्मात्। वयं हि ते चकृमा भूरि दावने (ऋ० ८। ४६। २५)। वर्धताम्। प्राञ्चं यज्ञं चकृम वर्धताम् (ऋ० ३। १। २)। विप्रवचसः। आ पुरंदरं चकृम विप्रवचसः (ऋ० ८। ६१। ८)। जिह्वया। यद्वो देवाश्चकृम जिह्वया गुरु (ऋ० १०। ३७। १२)॥

काण्वायना निष्कृतीरेतयोः स्थ॥ २०॥

काण्वायनाः निष्कृतीः इत्येतयोः स्थ इत्येतत्पदं[7] न प्लवते। काण्वायनाः। सुदेवा स्थ काण्वायनाः (ऋ० ८। ५५। ४)। निष्कृतीः। अथो यूयं स्थ निष्कृतीः (ऋ० १०। ९७। ९)॥

---

(१) नृम्ण०। B². ता तू त इंद्र महतो महानि (instead of ता तू to -नृम्ण) Bⁿ. (२) च B³, व B²Bⁿ, च or व (?) I². (३) गव्यं०। B². (४) स इति B³I², स व इति B², नः सवेति द्वे इति Bⁿ. (५) किं B³, कस्मात्। उक्तं। Bⁿ. (६) The Comm. भूरि to परेषु omitted in B³. (७) B² omits पदं.

जाताः सुरथा हवनश्रुतश्च ॥ २१ ॥

जाताः सुरथाः हवनश्रुतः इत्येतेषु[1] प्रत्ययेषु स्थ इत्येतन्न प्लवते। जाताः। ये स्थ जाता अदितेः (ऋ० १०।६३।२)। सुरथाः। स्वश्वा स्थ सुरथाः (ऋ० ५।५७।२)। हवनश्रुतः। कद्ध स्थ हवनश्रुतः (ऋ० ८।६७।५)॥

सवापरं घेति न कौत्सवैमदम् ॥ २२ ॥

सः वा इत्येवंपरं घ इत्येतत्पदं कुत्सस्य विमदस्य वार्षे वर्तमानं न प्लवते। सः। अयं घ स तुरो मदः (ऋ० १०।२५।१०)। वा। आ घ वा याभिररुणीः (ऋ० १।११२।१९)। कौत्सवैमदमिति कस्मात्[2]। सुनीथो घा स मर्त्यः (ऋ० ८।४६।४)। प्रकृतेऽपि प्रतिषेधे नकारः श्लोकपूरणार्थो द्रष्टव्यः॥

स्म राशिमित्यादिषु न ॥ २३ ॥

स्म इत्येतन्न प्लवते राशिम् इत्येवमादिषु प्रत्ययेषु। राशिमादीनुत्तरत्रोदाहरिष्यामः॥

प्रति ष्म च ॥ २४ ॥

प्रतिपूर्वं च[3] सत् स्म इत्येतन्न प्लवते। प्रति ष्म। प्रति ष्म रिषतो दह (ऋ० १।१२।५)। प्रतीति कस्मात्[4]। नहि ष्मा ते शतम् (ऋ० ४।३१।९)॥

स्म ते परेषु व्रजनं वनस्पते शुभे परुष्ण्याम् ॥ २५ ॥

स्म ते इत्येतस्मिन्द्वैपदे पूर्वं न प्लवते व्रजनम् वनस्पते शुभे परुष्ण्याम् इत्येतेषु परेषु। व्रजनम्[5]। अध स्म ते व्रजनं कृष्णम् (ऋ० ७।३।२)। वनस्पते। उत स्म ते वनस्पते (ऋ० १।२८।

(१) B^n adds च. (२) किं B^3. (३) B^2 omits च. (४) किं B^2I^2. (५) स्म (for व्रजनम्) B^2.

६)। शुभे। उत स्म ते शुभे नरः (ऋ० ५। ५२। ८)। परुष्ण्याम्। उत स्म ते परुष्ण्याम् (ऋ० ५। ५२। ९)। व्रजनमित्यादि[1] कस्मात्। नहि ष्मा ते शतं चन (ऋ० ४। ३१। ९)॥

स्म पुरा वृषाकपौ ॥ २६ ॥

स्म पुरा इत्येतन्न प्लवते वृषाकपौ। स्म पुरा। संहोत्रं स्म पुरा नारी (ऋ० १०। ८६। १०)। वृषाकपाविति कस्मात्। ये स्मा पुरा गातूयन्तीव[2] (ऋ० १। १६९। ५)॥

राशिं वाजेषु मे सद्म पूषणं
तं तृंहद्धायि मा दुर्हणायतः।
यस्मै यद् वृत्रहत्येषु मावते
वातो यं यस्य मद् दुर्गृभीयसे ॥ २७ ॥

त इमे राशिमादयो ये पूर्वसूत्रे निर्दिष्टाः। राशिम् वाजेषु मे सद्म पूषणम् तम् तृंहत् धायि मा दुर्हणायतः यस्मै यत् वृत्रहत्येषु मावते वातः यम् यस्य मत् दुर्गृभीयसे। राशिम्। उत स्म राशिं परि यासि[3] (ऋ० ९। ८७। ९)। वाजेषु। प्र स्म वाजेषु नोऽव (ऋ० ८। ६०। १०)। मे। उत स्म मेऽव्यत्यै (ऋ० १०। ९५। ५)। सद्म। उत स्म सद्म हर्यतस्य (ऋ० १०। ९६। १०)। पूषणम। वहामि स्म पूषणमन्तरेण[4] (ऋ०१०। ३३। १)। तम्। अप स्म तं पथो जहि (ऋ० १। ४२। २)। तृंहत्। कूटं स्म तृंहदभिमातिम् (ऋ० १०। १०२। ४)। धायि। इह स्म धायि दर्शतः (ऋ० ५। ५६। ७)। मा। त्रिः स्म माह्नः श्नथयः (ऋ० १०। ९५। ५)। दुर्हणायतः। अव स्म दुर्हणायतः

---

(१) Bⁿ adds परेष्विति. (२) B² adds देवाः. (३) B³, परि। B², परि०। I², परि यासि गोनां Bⁿ. (४) पूषणं। B².

(ऋ० १० । १३४ । २)। यस्मै। शुचिः ष्म यस्मा अत्रिवत् (ऋ० ५ । ७ । ८)। यत्। नहि ष्म यद्ध वः पुरा (ऋ० ८ । ७ । २१)। वृत्रहत्येषु। मघोनः स्म वृत्रहत्येषु (ऋ० ७ । ३२ । १५)। मावते। नि ष्म मावते वहथ[1] (ऋ० ६ । ६५ । ४)। वातः। उतस्म वातो वहति[2] (ऋ० १० । १०२ । २)। यम्। उत स्म यं शिशुम्[3] (ऋ० ५ । ६ । ३)। यस्य। अध स्म यस्यार्चयः (ऋ० ५ । ६ । ५)। मत्। अप स्म मत्तरसन्ती (ऋ० १० । ६५ । ८)। दुर्गृभीयसे। उत स्म दुर्गृभीयसे (ऋ० ५ । ६ । ४)॥

अत ऊर्ध्वम्—एकादशिद्वादशिनोः (८ । ३६) इत्येतत्पर्यन्तं द्वैपदग्रहणं कृतं द्रष्टव्यम्। तेषां द्वैपदानां पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते॥

पृच्छा विपश्चितमवा पुरंध्या
घा त्वद्रिग्वीरान्वनुयामा त्वोताः।
जनया दैव्यं भुजेमा तनूभि-
र्हा वहतो वासया मन्मना च ॥ २८ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते। पृच्छा विपश्चितम्। इन्द्रं पृच्छा विपश्चितम् (ऋ० १ । ४ । ४)। अवा पुरंध्या। रथमवा पुरंध्या (ऋ० ५ । ३५ । ८)। घा त्वद्रिक्। न घा त्वद्रिगप वेति[4] (ऋ० १० । ४३ । २)। वीरान्वनुयामा त्वोताः। वीरैर्वीरान्वनुयामा त्वोताः (ऋ० १ । ७३ । ९)। वीराननिति कस्मात्[5]। वयमग्ने वनुयाम त्वोताः (ऋ० ५ । ३ । ६)। जनया दैव्यम्। मनु-

(१) वहथा०। B². (२) वहति०। B². स्मा अत्रिवत् to वहति omitted in I². (३) शिशुं०। B². (४) B²Bⁿ add मे मनः. (५) किं B³.

र्भव जनया दैव्यं जनम् (ऋ० १० । ५३ । ६) । भुजेमा तनूभिः । यच्चं भुजेमा तनूभिः (ऋ० ५ । ७० । ४) । हा वहतः । आ हा वहतो मर्त्याय[1] (ऋ० ५ । ४१ । ७) । वासया मन्मना । वस्त्रेणेव वासया मन्मना शुचिम् (ऋ० १ । १४० । १) ॥

वेदा वसुधितिं रोमा पृथिव्या
वोचा सुतेषु धावता सुहस्त्यः ।
मुच्छा सुषुवुषः स्वाद्मा पितूना-
मिहा वृणीष्व बोधया पुरंधिम् ॥ २८ ॥

इत्येतेषां पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते । वेदा वसुधितिम् । स हि वेदा वसुधितिम् (ऋ० ४ । ८ । २) । रोमा पृथिव्याः । अग्निर्हं दाति रोमा पृथिव्याः (ऋ० १ । ६५ । ४) । वोचः सुतेषु । प्र नु वोचा सुतेषु वाम् (ऋ० ६ । ५९ । १) । धावता सुहस्त्यः । आ धावता सुहस्त्यः (ऋ० ९ । ४६ । ४) । मुच्छा सुषुवुषः । वि षू मुच्छा सुषुवुषः[2] (ऋ० १० । ९४ । १४) । स्वाद्मा पितूनाम् । ऊधर्न गोनां स्वाद्मा पितूनाम् (ऋ० १ । ६९ । २) । इहा वृणीष्व । अस्माँ इहा वृणीष्व (ऋ० ४ । ३१ । ११) । बोधया पुरंधिम् । प्र बोधया पुरंधिम् (ऋ० १ । १३४ । ३) ॥

अवथा स कृणुथा सुप्रतीकं
तिरा शचीभिः कृणुता सुरत्नान् ।
गमन्ता नहुषोऽनयता वियन्तः
स्मा च्यावयन्नीरया वृष्टिमन्तम् ॥३०॥

इत्येतेषां च पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते । अवथा सः । यं देवासोऽवथा स विचर्षणिः (ऋ० ४ । ३६ । ५) । कृणुथा सुप्रतीकम् ।

(१) मर्त्याय० । B², मर्त्यायज्ञं ग्रज्ञं Bⁿ. (२) सुषुवुषो० । B².

अश्रीरं चित्कृणुथा सुप्रतीकम् (ऋ० ६ । २८ । ६)। तिरा शचीभिः। प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः[1] (ऋ० ८ । ५३ । ६)। कृणुता सुरत्नान्। सुभागान्नो देवाः कृणुता सुरत्नान् (ऋ० १० । ७८ । ८)। गमन्ता नहुषः। अध गमन्ता नहुषः (ऋ० १ । १२२ । ११)। अनयता वियन्तः। ये वाजाँ अनयता वियन्तः (ऋ० १० । ६१ । २७)। स्मा च्यावयन्। त्वं हि ष्मा च्यावयन्नच्युतानि (ऋ० ३ । ३० । ४)। ईरया वृष्टिमन्तम्। प्र पर्जन्यमीरया वृष्टिमन्तम् (ऋ० १० । ९८ । ८)॥

असृजता मातरं सू रथं हुवे
नयता बद्धं स्वापया मिथूदृशा।
इता जयता गता सर्वतातय
ईरयथा मरुतो नेषथा सुगम्॥ ३१॥

इत्येतेषां च पूर्वपदान्ताः प्लुवन्ते। असृजता मातरम्। सं वत्सेनासृजता मातरम्[2] (ऋ० १ । ११० । ८)। सू रथं हुवे। युवोरु षू रथं हुवे (ऋ० ८ । २६ । १)। हुव इति कस्मात्[3]। अस्माकं सु रथं पुरः (ऋ० ८ । ४५ । ९)। नयता बद्धम्। न जानीमो नयता बद्धमेतम् (ऋ० १० । ३४ । ४)। स्वापया मिथूदृशा। नि ष्वापया मिथूदृशा (ऋ० १ । २९ । ३)। इता जयत। प्रेता जयता नरः (ऋ० १० । १०३ । १३)। आ गता सर्वतातये। त आदित्या आ गता सर्वतातये (ऋ० १ । १०६ । २)। आ गतेति कस्मात्[4]। ईरयथा मरुतः। उदीरयथा मरुतः समुद्रतः[5] (ऋ०

(१) शचीभिः। B^2. (२) B^2B^n add पुनः. (३) B^2, किं $B^3I^2B^n$. (४) कस्मात् B^2, किं B^3. आ गतेति कस्मात् omitted in B^n. (५) B^2 omits समुद्रतः.

५। ५५। ५)। नेषथा सुगम्। चक्षुरिव यन्तमनु नेषथा सुगम् (ऋ० ५। ५४। ६)॥

अन्यत्रा चित्पिबता मुञ्जनेजनं
घा स्या वोचेमा विदथेष्विता धियम्।
इता नि यत्रा वि दशस्यथा कृविं
चा बोधाति द्रावया त्वं किरा वसु॥ ३२॥

इत्येतेषां च पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते। अन्यत्रा चित्। नू अन्यत्रा चिदद्रिवः (ऋ० ८। २४। ११)। पिबता मुञ्जनेजनम्। इदं वा घा पिबता मुञ्जनेजनम् (ऋ० १। १६१। ८)। घा स्याः। त्वं त्वं वा घा स्या अहम् (ऋ० ८। ४४। २३)। वोचेमा विदथेषु। तमिद्वोचेमा विदथेषु शंभुवम् (ऋ० १। ४०। ६)। इता धियम्। एता धियं कृणवामा सखायः[1] (ऋ० ५। ४५। ६)। इता नि। आ त्वेता नि षीदत (ऋ० १। ५। १)। यत्रा वि। मनो यत्रा वि तद्दधुर्विचेतसः[2] (ऋ० ८। १३। २०)। दशस्यथा कृविम्। याभिर्दशस्यथा कृविम् (ऋ० ८। २०। २४)। चा बोधाति। स चा बोधाति मनसा यजाति (ऋ० १। ७७। २)। द्रावया त्वम्। अध्वर्यो द्रावया त्वम् (ऋ० ८। ४। ११)। किरा वसु। आ नः सोम पवमानः किरा वसु (ऋ० ९। ८१। ३)॥

हा पदेव कर्तना श्रुष्टिं
योधया च जग्रभा वाचम्।
पायया च तर्पया कामं
गातुया च मन्दया गोभिः॥ ३३॥

इत्येतेषां च पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते। हा पदेव। आ हा पदेव गच्छसि (ऋ० ४। ३१। ५)। कर्तना श्रुष्टिम्। अध्वर्यवः कर्तना

(१) B², कृणवाम B³Bⁿ (°-वामः Bⁿ). (२) दधुः। B².

श्रुष्टिमस्मै (ऋ० २ । १४ । ९) । योधया च । स योधया च क्षय-या च[1] (ऋ० ३ । ४६ । २) । जग्रभा वाचम् । प्रतीचीं जग्रभा वाचम् (ऋ० १० । १८ । १४) । पायया च । आ सादय पायया चा मधूनि (ऋ० ३ । ५७ । ५) । तर्पया कामम् । व्यश्नुहि तर्पया काममेषाम्[2] (ऋ० १ । ५४ । ९) । गातुया च । क्षशस्या च गातुया च (ऋ० ८ । १६ । १२) । मन्दया गोभिः । इमं कामं मन्दया गोभिरश्वैः (ऋ० ३ । ३० । २०) ॥

घा स्यालादेना सुमतिं
वोचा नु व्यथया मन्युम् ।
नेथा च चक्रा जरसं
भवता मृळयन्तश्च ॥ ३४ ॥

इत्येतेषां च पूर्वपदान्ताः प्लुवन्ते । घा स्यालात् । विजामातुरुत वा घा स्यालात् (ऋ० १ । १०९ । २) । एना सुमतिम् । विद्वाँ एना सुमतिं यात्यच्छ (ऋ० ९ । ९६ । २) । वोचा नु । अधि वोचा नु सुन्वते (ऋ० १ । १३२ । १)[3] । व्यथया मन्युम् । अमित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्र (ऋ० ६ । २५ । २) । नेथा च । पाथ नेथा च मर्त्यम्[4] (ऋ० १० । १२६ । २) । चक्रा जरसम् । यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम्[5] (ऋ० १ । ८९ । ९) । भवता मृळयन्तः । आदि-त्यासो भवता मृळयन्तः (ऋ० १ । १०७ । १) ॥

एवा चन भजा राये रश्मा ते भजा भूरि ।
श्रुधी न उभयत्रा ते भजा त्वं मृळया नश्च ॥ ३५ ॥

---

(१) च० । B², च जनान् । Bⁿ. (२) कामं । B²Bⁿ. (३) स्वापया मिथूदृशा । नि ष्वापया (in the Comm. on Sūtra 31) to सुन्वते omitted in I². (४) मर्त्यं० B². (५) तनूनाम् omitted in B².

इत्येतेषां च पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते । एवा चन । मोत सूरो अह एवा चन (ऋ० ६ । ४८ । १७) । भजा राये । अभक्ते चिदा भजा राये अस्मान (ऋ० १० । ११२ । १०) । ररिमा ते । पिबा सोमं ररिमा ते मदाय (ऋ० ३ । ३२ । २) । भजा भूरि । वि भजा भूरि ते वसु (ऋ० १ । ८१ । ६) । श्रुधी नः । अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी नः (ऋ० १ । १३३ । ६) । उभयत्रा ते । इन्द्र भ्रातरुभयत्रा ते अर्थम् (ऋ० ३ । ५३ । ५) । गुरूदयार्थं ग्रहणम्[1] । भजा त्वम् । आ गोमति व्रजे भजा त्वं नः (ऋ० ७ । २७ । १) । मृळया नः । सोम राजन्मृळया नः स्वस्ति (ऋ० ८ । ४८ । ८) ।

एकादशिद्वादशिनोर्लघावष्टममक्षरम् । उदये संहिताकाले ॥ ३६ ॥

एकादशाक्षरद्वादशाक्षरयोः पादयोरष्टममक्षरं प्लवते संहिताकाले लघावुदये सति । एकादशिनः । तादीत्ना शत्रुं न किला विवित्से (ऋ० १ । ३२ । ४) । द्वादशिनः । अग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव (ऋ० १ । ९४ । १) । एकादशिद्वादशिनोरिति कस्मात् । भद्रं नो अपि वातय मनः (ऋ० १० । २० । १) । लघाविति कस्मात्[2] । वृषा समत्सु दासस्य नाम चित् (ऋ० ५ । ३३ । ४) । प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिष्ये (ऋ० ४ । ३३ । १) । संहिताकाल इति कस्मात् । आदित्यासस्ते अक्रा न वावृधुः (ऋ० १० । ७७ । २) । इदं त एकं पर ऊ त एकम् (ऋ० १० । ५६ । १)॥

नःकारे च गुरावपि ॥ ३७ ॥

नःकार उदये गुरावपि चैकादशिद्वादशिनोरष्टममक्षरं प्लवते । द्युभिर्हितो जरिमा सू नो अस्तु (ऋ० १० । ५९ । ४)॥

---

(१) B^3B^2, गुरूदयार्थं ग्रहणम् omitted in I^2B^n.
(२) किं B^3.

दशमं चैतयोरेवम् ॥ ३८ ॥

दशमं चाक्षरं प्लवत एतयो[1]रेकादशिद्वादशिनोर्लघावुदये संहिताकाले। नःकारे च गुरावपि। अद्धा विश्वा सुमना दीदिही नः (ऋ० ३। ५४। २२)। अव रुद्रा अशसो हन्तना वधः (ऋ० २। ३४। ९)। एकादशिद्वादशिनोरिति[2] कस्मात्। प्र सुवानासो बृहद्दिवेषु हरयः (ऋ० ९। ७९। १)। लघाविति कस्मात्। राय एषेऽवसे दधीत धीः (ऋ० ५। ४१। ५)। तन्म ऋतमिन्द्र शूर चित्र पातु (ऋ० ८। ९७। १५)। नःकारे च गुरौ। नू देवासो वरिवः कर्तना नो भूत नः (ऋ० ७। ४८। ४)॥

षष्ठं चाष्टाक्षरेऽक्षरम् ॥ ३९ ॥

अष्टाक्षरे च पादे षष्ठमक्षरं प्लवत एवम्। कथम्। यथैकादशिद्वादशि[3]नोरष्टममक्षरं दशमं च। ईशानो यवया वधम् (ऋ० १। ५। १०)। अष्टाक्षर इति कस्मात्[4]। पिबा सोममभि यमुग्र तर्दः (ऋ० ६। १७। १)। लघाविति कस्मात्। आ पवस्व देव सोम (ऋ० ९। ६७। ३०)। संहिताकाल इति कस्मात्। नेमिं तष्टेव सुद्रूवम् (ऋ० ७। ३२। २०)॥

व्यूहैः संपत्समीक्ष्योने क्षैप्रवर्णैकभाविनाम् ॥ ४० ॥

ऊने पादे क्षैप्रवर्णानां[5] च[6] संधीनामेकीभाविनां च व्यूहैः पादस्य संपत्समीक्षितव्या। उद्वृत्स्वस्मा अकृणोतना तृणम् (ऋ० १। १६१। ११) इति क्षैप्रसंधिव्यूहाद् द्वादशाक्षरस्य पादस्य दशममक्षरं प्लवते। क्षैप्रैकभाविनामित्येव[7] सिद्धे वर्णग्रहणसामर्थ्यात्—गोर्न

---

(१) एवं कथं (instead of एतयोर्) B². (२) -द्वादशिनोः दशमं चेति B². (३) द्वादशि- omitted in B². (४) किं B³. (५) B² adds अक्षैप्रवर्णानां. (६) च omitted in B². (७) एवं B².

पर्व वि रदा तिरश्चा (ऋ० १ । ६१ । १२) इति वर्णव्यूहादे[1]का-
दशाक्षरस्याष्टममक्षरं प्लवते । प्रेता जयता नरः (ऋ० १० । १०३ ।
१३) इत्येकीभावव्यूहादष्टाक्षरस्य षष्ठमक्षरं प्लवते । एवं संपत्सर्वत्र
समीक्ष्या । ऊन इति वचनात्पूर्णे व्यूहो न भवति । प्रत्यग्रभीष्म
नृतमस्य नृणाम् (ऋ० ५ । ३० । १२)॥

न वावृधन्त वातस्यावद्यानि जिघांससि ।
सासह्याम ववृत्याम दीदिहयष्टमसूर्णुहि ॥ ४१ ॥

न तु खल्वेकादशिद्वादशिनोरष्टाक्षरे[2] चै[3]वमादीनि प्लवन्ते यानि
वक्ष्यामः[4] । वावृधन्त । वातस्य । अवद्यानि । जिघांससि । सासह्याम ।
ववृत्याम । दीदिहि अष्टमम् । ऊर्णुहि । इति[5] । वावृधन्त । द्युत-
द्यामानं वावृधन्त नृणाम् (ऋ० १० । ९३ । १२) । वातस्य ।
युजानो अश्वा वातस्य धुनी (ऋ० १० । २२ । ४) ।

प्रतिषेधाधिकारे वातस्येति ग्रहणमनर्थकं दशाक्षरत्वात्पादस्य ।
नानर्थकम् । व्यूहेन द्वादशाक्षरं[6] लिङ्गं भवति । नास्य व्यूह
इष्यते । कस्मात्[7] । सर्वा[8]नुक्रमण्यामनुष्टुभस्ताः स्वराजो
बृहत्यो वा विराजोऽव्यूह इत्यनूहः[9] । तस्मादुभयोरपि दशाक्षर

---

(१) वर्णव्यूहाद् $I^2 B^n$, वर्णव्यूहः । व्यूहवर्णे च B^2, व्यूहावर्णस्य च B^3. (२) -क्षरेण B^2. (३) B^2 omits च. (४) एवमादीनि to वक्ष्यामः omitted in I^2. (५) वावृधन्त to इति omitted in $B^2 I^2$. (६) -क्षरं $B^3 B^2 B^n$, a (M. M.); corrected to -क्षरत्वे in I^2; -क्षर- M. M. (७) a (M. M.) omits कस्मात्. (८) सर्वा- $B^2 I^2 B^n$, a (M. M.); corrected to छंदो- on the margin in B^3. (९) स्वराजो बृहत्यो वा विराजो व्यूहे इत्यनूहः B^3; स्वराजः । बृहत्यो विराज इत्युक्तत्वात् । व्यूहे इत्यनूहः B^2; स्वराजो बृहत्यो वा विराजोऽव्यूह त्यनूहः इति उक्तत्वात् । व्यूहेन सतो विराजो बृहत्यः I^2; स्वराज इत्युक्तत्वात् । व्यूहेन सता विराजो बृहत्यः B^n, a (M.M.).

एवायं[1] पाठो भवति। अत एव वातस्येति ग्रहणमनर्थकं भवतीति मर्तस्येति तस्य स्थाने पठन्ति। यज्ञं मर्तस्य रिपोः (ऋ० ८। ११। ४)।

अवद्यानि। सन्तो[2]ऽवद्यानि पुनानाः (ऋ० ६। ६६। ४)। जिघांससि। यत् स्तोतारं जिघांससि सखायम् (ऋ० ७। ८६। ४)। सासह्याम। इन्द्रत्वोताः सासह्याम पृतन्यतः (ऋ० १। १३२। १)। ववृत्याम। आ ते मनो ववृत्याम मघाय (ऋ० ७। २७। ५)। दीदिहि अष्टमम्। शोचा शोचिष्ठ दीदिहि विशे मयः (ऋ० ८। ६०। ६)। अष्टममिति कस्मात्। अहा विश्वा सुमना दीदिही नः (ऋ० ३। ५४। २२)। ऊर्णुहि। पुनान इन्द्र ऊर्णुहि वि वाजान् (ऋ० ९। ९१। ४) ॥

पुरुप्रजातस्याभि नः
कृणुहि द्व्यक्षरोपधम्।
हर्यश्वोत भवन्त्विन्द्र
सदनायास्ति नाम चित् ॥ ४२ ॥

इत्येतानि चै[3]कादशिद्वादशिनोरष्टाक्षरे च न प्लुवन्ते। पुरुप्रजातस्य। विदत्पुरुप्रजातस्य गुहा यत् (ऋ० १०। ६१। १३)। अभि नः। पतिरिव जायामभि नो न्येतु (ऋ० १०। १४९। ४)। न इति कस्मात्। तं दुरोषमभी नरः (ऋ० ९। १०१। ३)। कृणुहि द्व्यक्षरोपधम्। वर्षीयो वयः कृणुहि शचीभिः (ऋ० ६। ४४। ९)। द्व्यक्षरोपधमिति कस्मात्[4]। जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः (ऋ० ६। २५। ३)। हर्यश्व। स नः प्रजायै हर्यश्व

(१) एव B². (२) अंतः संतो (अंतः marginal) I². (३) B² omits च. (४) किं B³.

मृळय (ऋ० १० । १२८ । ८) । उत । अदिते मित्र वरुणोत मृळ (ऋ० २ । २७ । १४) । भवन्तु । स्वस्तय आदित्यासो भवन्तु नः (ऋ० ५ । ५१ । १२) । इन्द्र । यथा त्रिते छन्द इन्द्र जुजोषसि (ऋ० ८ । ५२ । १) । सदनाय । सूर्यामासा सदनाय सधन्या (ऋ० १० । ९३ । ५) । अस्ति । रायस्पूर्धि स्वधावोऽस्ति हि ते (ऋ० १ । ३६ । १२) । नाम चित् । वृषा समत्सु दासस्य नाम चित् (ऋ० ५ । ३३ । ४) । चिदिति कस्मात्[1] । दिवेदिवे अधि नामा दधाना (ऋ० १ । १२३ । ४) ॥

चमसाँइवात्रि वसवान
द्वादशिनः सृजास्य विमदस्य ।
सुमखाय धारय ददातु
रक्ष धिया दधातु दिधिषेय ॥ ४३ ॥

इत्येतानि चैकादशिद्वादशिनोरष्टाक्षरे च न प्लुवन्ते । चमसाँ इव । धारया चमसाँ इव विवक्षसे (ऋ० १० । २५ । ४) । अत्रि । देवस्य त्रातुरत्रि भगस्य (ऋ० ४ । ५५ । ५) । वसवान । मा रिषण्यो वसवान वसुः सन् (ऋ० १० । २२ । १५) । द्वादशिनः सृज । सं राया भूयसा सृज मयोभुना (ऋ० ३ । १६ । ६) । द्वादशिन इति कस्मात्[1] । स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा सम् (ऋ० १० । १२० । ३) ।

अस्य । सम्वारन्नकिरस्य मघानि (ऋ० १० । १३२ । ३) । विमदस्य । तव चेन्द्र विमदस्य च ऋषेः (ऋ० १० । २३ । ७) । सुमखाय । कद्रुद्राय सुमखाय हविर्दे (ऋ० ४ । ३ । ७) । धारय । अस्मे रयिं नि धारय वि वो मदे (ऋ० १० । २४ । १) । ददातु । अग्निरिषां सख्ये ददातु नः (ऋ० ८ । ७१ । १३) । रक्ष धिया ।

(१) किं B³.

ज्योतिष्मतः पथो रच्च धिया कृतान् (ऋ० १० । ५३ । ६) । धियेति कस्मात् ।[1] दधातु । स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः (ऋ० ५ । ५१ । ११) । दिधिषेय । स्तोतारमिद्दिधिषेय रदावसो (ऋ० ७ । ३२ । १८) ॥

अङ्ग सरस्वति पञ्च चरन्ति
ग्नाभिरिहेन्वसि रण्यसि धाव ।
विद्धि षु णोऽभि षतः सुविताय
त्वा समिधान दधीमहि देव ॥४४॥

इत्येतानि[2] च षष्ठमष्टमं[3] दशममष्टाक्षर[4] एकादशे[5] द्वादशे च[6] न प्लवन्ते[7] । अङ्ग । इन्द्रासोमा युवमङ्ग तरुत्रम् (ऋ० ६ । ७२ । ५) । सरस्वति । अयमु ते सरस्वति वसिष्ठः (ऋ० ७ । ९५ । ६) । पञ्च । विश्वे देवा अदितिः पञ्च जनाः (ऋ० १ । ८९ । १०) । वृत्तात्प्रायत्नलोयस्त्वान्नैतदुदाहरणम् । इदं तर्ह्युदाहरणम्—ये युक्त्वाय पञ्च शतास्मयु[8] (ऋ० १० । ९३ । १४) । चरन्ति । समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरः (ऋ० ६ । ४७ । ३१) । ग्नाभिरिह । शं नस्त्वष्टा ग्नाभिरिह शृणोतु[9] (ऋ० ७ । ३५ । ६) । ग्नाभिरिति कस्मात्[10] । अधा ते अग्ने किमिहा वदन्ति (ऋ० ४ । ५ । १४) । इन्वसि । वृषा यज्ञो यमिन्वसि वृषा हवः (ऋ० ८ । १३ । ३२) । रण्यसि । उक्थे वा यस्य रण्यसि समिन्दुभिः (ऋ० ८ । १२ । १८) । धाव । अव्यो वारे परि धाव

(१) रचा णो अग्ने B^n (as a footnote). (२) इत्येतेषां B^2. (३) अष्टम- B^n. (४) -क्षरे च B^n. (५) एकादश- B^n. (६) एकादशद्वादशिनोर् (for एकादशे to च) B^2. (७) इत्येतानि to प्लवन्ते (with variants noted before) given as a footnote in B^n. (८) शता । B^3. (९) B^2 omits शृणोतु । (१०) किं B^3.

मधु प्रियम् (ऋ० ६। ८६। ४८)। विद्धि षु णः। वयं ते वय इन्द्र विद्धि षु णः (ऋ० २। २०। १)। विद्धीति कस्मात्[१]। द्युभिर्हितो जरिमा सू नो अस्तु (ऋ० १०। ५६। ४)। अभि षतः। मह्रो विश्वाँ अभि षतः (ऋ० ८। २३। २६)। सत इति कस्मात्[१]। तं दुरोषमभी नरः (ऋ० ६। १०१। ३)। सुविताय। इन्द्रा याहि सुविताय महे नः (ऋ० ६। ४०। ३)। त्वा समिधान। मर्तासस्त्वा समिधान हवामहे (ऋ० १०। १५०। २)। दधीमहि। प्रति स्तोमं दधीमहि तुराणाम् (ऋ० ७। ४०। १)। देव। कृधी नो अह्रयो देव सवितः (ऋ० १०। ६३। ६)॥

जामिषु जासु चिकेत किरासि
स्मस्युप पात्यसि सोम शतस्य।
आयुषि चेतति विष्टपि मास्व
प्रोश्मसि मूर्धनि सद्म वरन्त॥४५॥

जामिषु जासु चिकेत किरासि स्मसि उप पाति असि सोम शतस्य आयुषि चेतति विष्टपि मास्व प्र उश्मसि मूर्धनि सद्म वरन्त[२] इत्येतानि चैकादशिद्वादशिनोरष्टाक्षरे[३] च न प्लुवन्ते। जामिषु। गर्भं दधासि जामिषु विवक्षसे (ऋ० १०। २१। ८)। जासु। अनमीवो रुद्र जासु नो भव (ऋ० ७। ४६। २)। चिकेत। अयं ध्रुवो रयीणां चिकेत यत् (ऋ० ६। १०२। ४)। किरासि। आ यथा मन्दसानः किरासि नः (ऋ० ८। ४६। ४)। स्मसि। युष्मे इद्वो अपि ष्मसि सजात्ये (ऋ० ८। १८। १६))। उप। इमामु षु सोमसुतिमुप नः (ऋ० ७। ६३। ६)। पाति। जातो बृहन्नभि पाति तृतीयम् (ऋ० १०। १। ३)। असि।

(१) किं B³. (२) The Comm. जामिषु to वरन्त omitted in B². (३) B², अष्टके B³ I² Bⁿ.

पुरू यो दग्धासि वना (ऋ० ५। ९। ४)। सोम। अनु हि त्वा सुतं सोम मदामसि (ऋ० ९। ११०। २)। शतस्य। नि धेहि शतस्य नृणाम् (ऋ० १। ४३। ७)। आयुषि। पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे (ऋ० ४। ४। ७)। चेतति। सोमो जैत्रस्य चेतति यथा विदे[1] (ऋ० १०। १०६। २)। विष्टपि। समुद्रस्याधि विष्टपि मनीषिणः (ऋ० ९। १०७। १४)। मास्व। नू नो रयिमुप मास्व नृवन्तम् (ऋ० ९। ९३। ५)। प्र। अभि सव्येन प्र मृश (ऋ० ८। ८१। ६)। उश्मसि। ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै (ऋ० १। १५४। ६)। मूर्धनि। नि पर्वतस्य मूर्धनि सदन्ता (ऋ० ७। ७०। ३)। सद्म। नक्षद्धोता परि सद्म मिता यन् (ऋ० १। १७३। ३)। वरन्त। माद्भिः शरद्भिर्दुरो वरन्त वः (ऋ० २। २४। ५)॥

प्रदिवि वरुण तमसि तिरसि
घृतमिव दिवि मम हि नु विशः।
उषसि पृथिवि रजसि वहसि
हनति पितरि वि विहि नि मधु ॥४६॥

प्रदिवि वरुण तमसि तिरसि घृतमिव दिवि मम हि। नु[2] विशः। उषसि पृथिवि रजसि वहसि हनति पितरि वि विहि नि मधु[3] इत्येतानि चैकादशि[4]द्वादशिनोरष्टाक्षरे च न प्लुवन्ते। प्रदिवि। इन्द्रं सोमासः प्रदिवि सुतासः (ऋ० ३। ४६। ४)। वरुण। अव ते हेळो वरुण नमोभिः (ऋ० १। २४। १४)। तमसि। यो अपाचीने तमसि मदन्तीः (ऋ० ७। ६। ४)। तिरसि। प्र

(१) B[2] omits यथाविदे. (२) The Comm. प्रदिवि to नु omitted in B[2]B[n]. (३) विशः to मधु omitted in B[2]B[n]. (४) -दश- B[2].

वेधसश्चित्तिरसि मनीषाम् (ऋ० ४ । ६ । १) । घृतमिव । मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतम्[1] (ऋ० ४ । ५७ । २) । दिवि । श्येना इवेदधि दिवि निषेद (ऋ० ४ । ३५ । ८) । मम । अधा कामा इमे मम वि वो मदे (ऋ० १० । २५ । २) । हि । यूपादमुञ्चो अशमिष्ट हि षः (ऋ० ५ । २ । ७) । नु विशः । तृ[2]षस्कन्दस्य नु विशः (ऋ० १ । १७२ । ३) । विश इति कस्मात्[3] । तूर्वन्न यामन्नेतशस्य नू रणे (ऋ० ६ । १५ । ५) । उषसि । तमिद्दोषा तमुषसि यविष्ठम् (ऋ० ७ । ३ । ५) । पृथिवि । तद्दतं पृथिवि बृहत् (ऋ० ५ । ६६ । ५) । रजसि । असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते (ऋ० १० । ८२ । ४) । वहसि । अतन्द्रो हव्या वहसि हविष्कृतः (ऋ० ८ । ६० । १५) । हनति । पुरू च वृत्रा हनति नि दस्यून् (ऋ० ६ । २९ । ६) । पितरि । कामं कृण्वाने पितरि युवत्याम् (ऋ० १० । ६१ । ६) । वि । ओभे[4] अप्रा रोदसी वि ष आवः (ऋ० ९ । ९७ । ३८) । विहि । यजस्व वीर प्र विहि मनायतः (ऋ० २ । २६ । २) । नि । पराजितासो अप नि लयन्ताम् (ऋ० १० । ८४ । ७) । मधु । आनो वायो मधु पिब (ऋ० ८ । २६ । २०) ॥

सहस्राणि ओमतेनासनाम
छायामिवेषण्यसि सस्तु पाहि ।
गोपीथ्याय पवमानो वसन्ता-
न्सख्याय वोचेमहि मानुषस्य ॥४७॥

सहस्राणि ओमतेन असनाम छायामिव इषण्यसि सस्तु पाहि गोपीथ्याय पवमान । उ वसन्तान् । सख्याय वोचेमहि मानु-

(१) वहण । अव to सुपूतम् omitted in B³. (२) ऋ- B³, नृ- Bⁿ. (३) किं B³. (४) उभे Bⁿ.

षस्य[1] इत्येतानि चैका[2]दशिद्वादशिनोरष्टाक्षरे च न प्लवन्ते। सहस्राणि। त्वं पुरू सहस्राणि शतानि च (ऋ० ८। ६१। ८)। श्रोमतेन। केनो नु कं श्रोमतेन न शुश्रुवे (ऋ० ८। ६६। ९)। असनाम। रथं युक्तमसनाम सुषामणि (ऋ० ८। २५। २२)। छायामिव। उप च्छायामिव घृणेः (ऋ० ६। १६। ३८)। इषण्यसि। कं नश्चित्रमिषण्यसि चिकित्वान् (ऋ० १०। ९९। १)। सख्तु। सख्तु माता सख्तु पिता[3] (ऋ० ७। ५५। ५)। पाहि। इन्द्र त्वं रथिरः पाहि नो रिषः (ऋ० ३। ३१। २०)। गोपीथ्याय। जज्ञिष इत्था गोपीथ्याय हि (ऋ० १०। ९५। ११)। पवमान। सोम जहि पवमान दुराध्यः (ऋ० ९। ७९। ३)। उ वसन्तान्। शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान् (ऋ० १०। १६१। ४)। वसन्तानिति कस्मात्। इदं त एकं पर ऊत एकम् (ऋ० १०। ५६। १)। सख्याय। मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे (ऋ० १। १०१। १)। वोचेमहि। वयं श्वो वोचेमहि समर्ये (ऋ० १। १६७। १०)। मानुषस्य। अप द्रुहो मानुषस्य दुरो वः (ऋ० १। १२१। ४)॥

आव्य भूमेति पादान्तौ व्यञ्जनेषु ॥ ४८ ॥

आव्य भूम इत्येतौ पादान्तौ व्यञ्जनेषु[4] प्लवेते। आव्य। अया धिया मनवे श्रुष्टिमाव्या साकम् (ऋ० १।१६६। १३)। भूम। सं विव्य इन्द्रो वृजनं न भूमा भर्ति (ऋ० १। १७३। ६)। तपन्ति शत्रुं स्वर्ण भूमा महासेनासः (ऋ० ७। ३४। १९)। व्यञ्जनाधिकारे पुनर्व्यञ्जनग्रहणं लघावित्यधिकारनिवृत्त्यर्थम्। पादान्ताविति[5] कस्मात्। शूने भूम कदा चन (ऋ० १। १०५। ३)[6] ॥

(१) B³, the Comm. सहस्राणि to मानुषस्य omitted in B² I² Bⁿ. (२) चैका- Bⁿ, एका- B³B²I². (३) पिता०। B². (४) व्यंजने B². (५) पदांत इति B². (६) पादान्ताविति to चन omitted in I²Bⁿ, supplied on the margin in B³.

श्रुधी हवम् ॥ ४९ ॥

श्रुधि इत्ययं पादान्तो[1] हवम् इत्येतस्मिन्प्लवते। श्रुधी हवम्। इमं मे वरुण श्रुधी हवम् (ऋ० १।२५।१९)। हवमिति कस्मात्। उत्तरेष्वप्येवं योजना ॥

सद्मा होता क्ष्मा सनेमि धर्मा सं भूषता रथः ॥५०॥

इत्येते च पा[2]दान्ता यथागृहीतं प्लवन्ते। सद्मा होता। स दूतो विश्वेदभि वष्टि सद्मा होता (ऋ० ४।१।८)। क्ष्मा सनेमि। कृतं चिद्धि ष्मा सनेमि (ऋ० ४।१०।७)। धर्मा सम्। समिध्यमानः प्रथमानु धर्मा सम् (ऋ० ३।१७।१)। भूषता रथः। अभूदिदं वयुनमो षु भूषता रथः (ऋ० १।१८२।१)॥

इति श्री[3]पार्षदव्याख्यायामानन्दपुरवास्तव्य-
वज्रटपुत्रउवट[4]कृतौ[5] प्रातिशाख्य-
भाष्येऽष्टमं पटलम्[6] ॥

---

(१) पादांते B². (२) प- B². (३) I² omits श्री-. (४) -पुत्रोव्वट- Bⁿ. (५) -कृते Bⁿ. (६) Bⁿ adds समाप्तम्.

सर्वत्र पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते वसुमघयोः परयोः ॥ १ ॥

इत्येतयोः परयोः सतोः । वसु । पुरूवसुर्हि मघवन् (ऋ० ७ । ३२ । २४) ।[1] विश्वावसुं सोम गन्धर्वमापः (ऋ० १० । १३६ । ४) । मघ । अश्वामघा गोमघा वां हुवेम (ऋ० ७ । ७१ । १) । तुविदेष्णं तुवीमघम् (ऋ० ८ । ८१ । २) ।

सर्वत्रग्रहणं पादान्ताधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वपदान्ता इत्येव सिद्धम् । नहि पूर्वपदान्तस्य[2] पादान्ते[3] संभवोऽस्ति । वक्ष्यति हि—पदाभेदेन पादानां विभागः (१७ । २४) इति । तस्मान्नार्थः सर्वत्रग्रहणेन[4] । यदि न[5] क्रियेत पादान्ते वर्तमानयोरेव वसुमघयोः पूर्वपदान्ताः प्लुवन्त इति विज्ञायेत । तदे[6]हैव स्यात्—त्वावतः पुरूवसो (ऋ० ८ । ४६ । १) तुविदेष्णं तुवीमघम् (ऋ० ८ । ८१ । २) इति । इह न स्यात्—पुरूवसुर्हि मघवन्[7] (ऋ० ७ । ३२ । २४) अश्वामघा गोमघा[8] (ऋ० ७ । ७१ । १) इति । नैष दोषः । नैवं हि शक्यं विज्ञातुं प्रथमानिर्दिष्टत्वात्पादान्तग्रहणस्य ।

अन्तःपादाधिकारनिवृत्त्यर्थं तर्हि सर्वत्रग्रहणं क्रियते । ननु चैतदपि पूर्वपदान्ता इत्येव सिद्धम् । नहि पूर्वपदान्ता अनन्तः[9]पादं संभवन्ति । न सिध्यति । नहि पादादि[10]स्थस्यान्तःपाद[11]कार्याणी-

---

(१) B^n adds वसुं. (२) पूर्वंपदांते M. M. (a). (३) पदाते B^3, पादांत- M. M. (a). (४) -ग्रहणे । न M. M., -ग्रहणे न B^3. (५) B^n omits न. (६) I^2 omits इति विज्ञायेत । तदा; B^2 and M. M. (a) omit तदा; विज्ञायते (for विज्ञायेत) M. M. (a). (७) M. M. (a) adds सनादसि. (८) M. M. (a) adds वां हुवेम. (९) B^3I^2, M. M.; अंतः- B^2B^n. (१०) पादादि-पादांत- B^2. (११) B^2B^n; -पादं B^3I^2, M. M.

ष्यन्ते। कस्मात्[1]। यदयं[2] दधिमादिषु यथोद्दयेषु स्तवशब्दस्य पाठे सति[3] —शृणुधि शृणुत यन्त यच्छत स्तव (७।३३) इति पादादिप्लुत्यर्थं शते च पठति तज्ज्ञापयति न पादादिस्थस्यान्तःपाद-[4] कार्याणि भवन्तीति। यद्येतज्ज्ञाप्यते[5] पूर्वस्मिन्नन्तःपादाधिकारे—महाँ इन्द्रः परश्च (ऋ० १।८।५) इति नकारस्य लोपो न प्राप्नोति। नैष दोषः। नात्र पदं[6] गृहीत्वा कार्यमुच्यते किं तर्हि नकारम्। नकारः पुनरन्तःपादं भवति। यत्र तर्हि पदं गृहीत्वा कार्यमुच्यते तत्र दोषो भवत्येव। यथा—वास्तोरित्येतत्पतिशब्द उत्तरे (४।४६) इति—वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान् (ऋ० ७।५४।१) इति पादादिस्थस्य न स्यात्। अमीवहा वास्तोष्पते (ऋ० ७।५५।१) इत्येतत्पादान्तःस्थस्यैव[7] स्यात्। तथा—शवसो महः सहस इळायाः पात्वित्येकं पुत्रशब्दे पराणि (४।५९) इतीहैव स्यात्—पिपर्षि यत्सहसस्पुत्र देवान् (ऋ० ५।४।६) इति। इह न स्यात्—सहसस्पुत्रो अद्भुतः (ऋ० २।७।६) इति। एवं तर्हि दीर्घभाव एवैतज्ज्ञापकं भविष्यतीति प्रकरणात्। अन्यत्र त्वन्तःपादाधिकारे वर्तमाने षत्वसत्वयोर्वर्णविशेषणत्वात्—वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान् (ऋ० ७। ५४। १) सहसस्पुत्रो अद्भुतः[8] (ऋ० २।७।६) इति सिद्धं भवति। तज्ज्ञापकादिहैव स्यात्—वाजेषु प्रासहं युजम् (ऋ० १।१२९।४) इत्येवमादिषु। इह न स्यात्—

---

(१) B² omits कस्मात्. (२) Bⁿ, M. M. (a); तदयं B³ B², M. M. (३) न सिध्यति to सति omitted in I². (४) B² Bⁿ; -पादं B³I², M. M. (५) ज्ञाप्येत M. M. (६) पदांत (for पदं) B². (७) M. M.; इत्येतत्पादांतस्थस्यैव B³Bⁿ (-स्येव Bⁿ), इत्येतत्तत्पादांतस्यास्यैवत्स्यात् (*sic*) I²; इत्यंतःपादस्थस्यैव B², M. M. (a). (८) पुत्र M. M.

प्रासहा सम्राट् (ऋ० ८ । ४६ । २०) इत्येवमादिषु । तस्मात्सर्वत्रग्रहणं क्रियते । वसुमघयोरिति कस्मात् । हरी विपक्षसा रथे (ऋ० १ । ६ । २) ॥

रवे तुवि ॥ २ ॥

रवे प्रत्यये तुवि इत्ययं[1] पूर्वपदान्तः प्लवते । स इद्दासं तुवीरवम् (ऋ० १० । ६६ । ६) । कथा कविस्तुवीरवान् (ऋ० १० । ६४ । ४) । रव इति कस्मात्[2] । तुविदेष्णं तुवीमघम् (ऋ० ८ । ८१ । २) ॥

विश्व विभ्व धन्व रथर्ति शत्रु द्युम्न यज्ञेति सहतौ ॥ ३ ॥

विश्व विभ्व धन्व रथ ऋति शत्रु द्युम्न यज्ञ[3] इत्येते पूर्वपदान्ताः सहतौ प्रत्यये प्लवन्ते । विश्व । विश्वासाहमवसे (ऋ० ३ । ४७ । ५) । विभ्व । होतर्विभ्वासहं रयिम्[4] (ऋ० ५ । १० । ७) । धन्व । धन्वासहा नायते (ऋ० १ । १२७ । ३) । रथ । युद्वा हि त्वं रथासहा[5] (ऋ०८ । २६ । २०) । ऋति । तं वो दस्ममृतीषहम् (ऋ० ८ । ८८ । १) । शत्रु । शत्रूषाहः स्वग्नयः (ऋ० ८ । ६० । ६) । द्युम्न । द्युम्नासाहमभि योधान उत्सम् (ऋ० १ । १२१ । ८) । यज्ञ । यज्ञासाहं दुव इषे (ऋ० १० । २० । ७) ॥

प्र चाप्लुते ॥ ४ ॥

प्र इत्येवं[6] च पूर्वपदान्तः प्लवतेऽप्लुते सहतौ प्रत्यये ।[7] अचेति[8] प्रासहस्पतिस्तुविष्मान् (ऋ० १० । ७४ । ६) । अप्लुत इति कस्मात् । मत्सरासो जहृंषन्त प्रसाहम् (ऋ० ६ । १७ । ४) ॥

---

(१) इत्येवं B^n. (२) किं B^3B^2. (३) The Comm. विश्व to यज्ञ omitted in B^2. (४) B^2 omits रयिम्. (५) -सहा B^2I^2, -सह B^3B^n. (६) इत्ययं B^n. (७) B^2adds प्र ।. (८) प्रचेति B^n.

सहप्रवादा उदयास्तमान्ताः ॥ ५ ॥

वसु मघ रव सहति[1] वृति[2] वर्त[3] यवस तम इत्येते च तमान्ता उदयाः सहप्रवादा वेदितव्याः । एतेषामाद्यानां चतुर्णां सहप्रवादानामुक्तान्युदाहरणानि । अवशिष्टानामुत्तरत्रोदाहरिष्यामः ॥

पर्यभ्यपापीति वृतावृवर्णे ॥ ६ ॥

परि अभि अप अपि[4] इत्येते च पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते वृतौ तु ऋवर्णे प्रत्यये । परि । अपो बिभ्रतं तमसा परीवृतम (ऋ० १० । ११३ । ६)। अभि । घृतेन द्यावापृथिवी अभीवृते (ऋ० ६ । ७० । ४) । अभीवृतं कृशनैर्विश्वरूपम्[5] (ऋ० १ । ३५ । ४) । अप । राधो विश्वायु शवसे अपावृतम् (ऋ० १ । ५७ । १) । अपि । अपीवृतो अधयन्मातुरूधः (ऋ० १० । ३२ । ८) । ऋवर्ण इति कस्मात्[6] । उत व्रजमपवर्तासि गोनाम् (ऋ० ४ । २० । ८) ॥

अभीवर्तः सूयवसो रथीतमः
पुरूतमोऽनन्तरर्धर्च उत्तमः ॥ ७ ॥

अभीवर्तः सूयवसः रथीतमः पुरूतमः[7] इत्येतेषां च पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते । उत्तमस्तु पुरूतम इत्यर्धर्चस्यादावन्ते वा[8] वर्तमानः प्लवते । अभीवर्तः । अभीवर्तेन हविषा (ऋ० १० । १७४ । १) । अभीवर्तो यथाससि (ऋ० १० । १७४ । ३ ।) सूयवसः । प्रजावतीः सूयवसं रिशन्तीः (ऋ० ६ । २८ । ७) । धेनुं न त्वा सूयवसे[9] (ऋ० ७ । १८ । ४) । रथीतमः । रथीतमं रथीनाम् (ऋ० १ । ११ । १) पवमानो रथी-

---

(१) B^n, सहतिः B^3B^2 I^2. (२) वृतिः B^2. (३) B^2 adds सूयवसः. (४) The Comm. परि to अपि omitted in B^2. (५) कृशनैः । B^2. (६) किं B^3. (७) The Comm. अभीवर्तः to पुरूतमः omitted in B^2. (८) वा B^3I^2, च B^2, omitted in B^2. (९) दुदुचन् added in B^2B^n.

तमः (ऋ० ९ । ६६ । २६)। पुरूतमः[1]। पुरूतमं पुरूणाम् (ऋ० ६ । ४५ । २९)। अध्वराणां पुरूतमम् (ऋ० ८ । १०२ । ७)। अनन्तरर्धर्चे इति कस्मात्[2]। मरुतां पुरुतममपूर्व्यम् (ऋ० ५ । ५६ । ५)॥

कवर्दु धान्य मिथु चर्षणि स्तन
पिबेति सर्वत्र यथोदयं च ॥ ८ ॥

कव ऋदु धान्य मिथु चर्षणि स्तन पिब[3] इत्येते च पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते। यथोदयं च यस्मिन्कस्मिन्[4] वा प्रत्यये। कव। तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः (ऋ० ५ । ३४ । ३)। ऋदु। ऋदूपे चिदृदूवृधा (ऋ० ८ । ७७ । ११)। धान्य। वपन्तो बीजमिव धान्याकृतः (ऋ० १० । ९४ । १३)। मिथु। नि ष्वापया मिथूदृशा (ऋ० १ । २९ । ३)। चर्षणि। गां न चर्षणीसहम् (ऋ० ८ । १ । २)। चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यम् (ऋ० ३ । ५१ । १)। स्तन। स्तनाभुजो अशिश्वोः (ऋ० १ । १२० । ८)। पिब। पिबापिबेदिन्द्र शूर सोमम् (ऋ० २ । ११ । ११)। सर्वत्रग्रहणमनन्तरर्धर्चे इत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम्॥

त्विष्युक्थेत्येता उदये मकारे ॥ ९ ॥

त्विषि उक्थ[5] इत्येतौ पूर्वपदान्तौ प्लवेते मकारे उदये। त्विषि। त्विषीमन्तो अध्वरस्येव[6] (ऋ० ६ । ६६ । १०)। उक्थ। बृहस्पतिरुक्थामदानि शंसिषत् (ऐ० ब्रा० २ । ३८ । ९)। मकार इति कस्मात्[7]। उक्थभृतं सामभृतम् (ऋ० ७ । ३३ । १४)॥

पर्युर्वक्षेत्यमकारेऽनुनासिके ॥ १० ॥

---

(१) पुरूतमं B^n. (२) किं B^3. (३) The Comm. कव to पिब omitted in B^2. (४) I^2 omits कस्मिन्. (५) B^2 omits त्विषि उक्थ. (६) -स्येव०। B^2, -स्येव दिद्युत् B^n. (७) किं B^3.

परि उरु अच्छ[1] इत्येते पूर्वपदान्ताः प्लवन्तेऽनुनासिके प्रत्यये मकारं वर्जयित्वा। परि। चक्राणासः परीणहं पृथिव्याः (ऋ० १। ३३। ८)। उरु। उरूणसावसुतृपौ[2] (ऋ० १०। १४। १२)। अच्छ। अच्छानहो नह्यतनोत सोम्याः[3] (ऋ० १०। ५३। ७)। अमकार इति कस्मात्[4]। विप्रासः परिमामृशुः (ऋ० ८। ९। ३)॥

पित्र्य माहिनाकृषि भङ्गुराश्व
विश्वदेव्य भेषज तुग्र्य पस्त्य।
सुम्नर्तारातीत्युदये वकारे॥ ११॥

पित्र्य माहिन अकृषि भङ्गुर अश्व विश्वदेव्य भेषज तुग्र्य पस्त्य सुम्न ऋत अराति[5] इत्येते च पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते वकारे प्रत्यये। पित्र्य। योषेव पित्र्यावती (ऋ० ९। ४६। २)। माहिन। त्र्यनीकः पत्यते माहिनावान् (ऋ० ३। ५६। ३)। अकृषि। बह्वन्नामकृषीवलाम् (ऋ० १०। १४६। ६)। भङ्गुर। अप हत रक्षसो भङ्गुरावतः (ऋ० १०। ७६। ४)। अश्व। अश्वावतीं सोमावतीम् (ऋ० १०। ९७। ७)। विश्वदेव्य। विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता (ऋ० १०। १७०। ४)। भेषज। भेषजावान्[6]। तुग्र्य। मन्दन्तु तुग्र्यावृधः (ऋ० ८। १। १५)। पस्त्य। मर्यो देव धन्व पस्त्यावान् (ऋ० ९। ९७। १८)। सुम्न। सुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती (ऋ० १। ११३। १२)। ऋत। ऋतावा यस्य रोदसी (ऋ० ३। १३। २)। अराति। अरातीवा मा नस्तारीत्[7] (ऋ० ९। ११४। ४)। वकार इति कस्मात्। ये अश्वदा उत (ऋ० ५। ४२। ८)॥

(१) परि उरु अच्छ omitted in B². (२) -तृपैा०। B², -तृप उदंवलैा Bⁿ. (३) नह्यतन। B². (४) किं B³. (५) The Comm. पित्र्य to अराति omitted in B². (६) भेषजा भेषजावान् (for भेषजावान्) M. M. (७) नः। B².

वैश्वादयश्च ॥ १२ ॥

वैश्वादयश्च पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते वकारे प्रत्यये । वैश्वादीनुत्तरत्रोदाहरिष्यामः ॥

पृशनादयस्तु यकारे ॥ १३ ॥

पृशनादयस्तु पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते यकारे प्रत्यये । पृशनादींश्चोत्तरत्रोदाहरिष्यामः ॥

अराति कवि सुक्रतु श्रुधि
पितु सुम्न रय्यृताश्वेति चैते ॥ १४ ॥

इत्येते च पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते यकारे प्रत्यये । अराति । अरातीयतो नि दहाति वेदः[1] (ऋ० १ । ९९ । १) । कवि । कवीयमानः क इह प्र वोचत् (ऋ० १ । १६४ । १८) । सुक्रतु । वि यो ममे रजसी सुक्रतूयया (ऋ० १ । १६० । ४) । श्रुधि । श्रुधीयतश्चिद्यतथः[2] (ऋ० ६ । ६७ । ३) । पितु । प्रवत्ते अग्ने जनिमा पितूयतः (ऋ० १० । १४२ । २) । सुम्न । सुम्नायव ईमहे देवयन्तः (ऋ० ६ । १ । ७) । रयि । अयमु वां पुरुतमो रयीयन् (ऋ० ३ । ६२ । २) । ऋत । ऋतायिनी मायिनी[3] (ऋ० १० । ५ । ३) । अश्व । अश्वायन्तो गव्यन्तः[4] (ऋ० १० । १६० । ५) । यकार इति कस्मात्[5] । ये अश्वदा उत[6] (ऋ० ५ । ४२ । ८) ॥

न त्वश्व सुम्नर्त वृषेति पद्या
एकाक्षरादा उदये यकारे ॥ १५ ॥

न तु[7] खलु प्लवन्ते अश्व सुम्न ऋत वृष[8] इत्येते पद्या एकाक्षरादौ यकारे प्रत्यये । अश्व । अश्वयुर्गव्यू रथयुः[9] (ऋ० १ । ५१ । १४) ।

(१) दहाति । B². (२) यत० । B², यथतोः महित्वा Bⁿ. (३) मायिनी० । B². (४) गव्यंतो० । B². (५) किं B³. (६) उत वा सं० । B². (७) B² omits तु. (८) The Comm. अश्व to वृष omitted in B². (९) रथयुर्वे० । B², रथयुर्वसूयुः Bⁿ.

सुम्न । तं वः शर्धं मारुतं सुम्नयुः[1] (ऋ० २ । ३० । ११) । ऋत। त्वं न इन्द्र ऋतयुः (ऋ० ८ । ७० । १०)। वृष। अत्यो न यूथे वृषयुः[2] (ऋ० ९ । ७७ । ५) । एकाक्षरादाविति कस्मात् । अश्वायन्तो गव्यन्तः[3] (ऋ० १० । १६० । ५)। सुम्नायव ईमहे[4] (ऋ० ६ । १ । ७) । ऋतायिनी मायिनी[5] (ऋ० १० । ५ । ३)। वृषायमाणोऽवृणीत (ऋ० १ । ३२ । ३)। यकार इति कस्मात्[6] । ऋतावा यस्य रोदसी (ऋ० ३ । १३ । २)॥

पृशनाजिरर्जु मधु पुत्रि जनि
क्रतु वल्गु वन्धुर वृकाङ्कु दम ।
वृजिनाध्वरीषु वृष मध्य सखि
स्तभु दुच्छुनाघ यवि शत्रु वसु ॥ १६ ॥

पृशन अजिर ऋजु मधु पुत्रि जनि क्रतु वल्गु वन्धुर वृक अङ्कु दम वृजिन अध्वरि इषु वृष मध्य सखि स्तभु दुच्छुन अघ यवि शत्रु वसु[7] इतीमे पृशनादयो ये पूर्वसूत्रे निर्दिष्टाः। पृशन । ता अस्य पृशनायुवः (ऋ० १ । ८४ । ११) । अजिर । स्तोम[8] इन्द्राजिरायते (ऋ० ८ । १४ । १०)। ऋजु। ऋजूयन्तमनु व्रतम् (ऋ० १ । १३६ । ५)। मधु । शमू षु वां मधूयुवा (ऋ० ५ । ७४ । ९)। पुत्रि। पुत्रीयन्तः सुदानवः (ऋ० ७ । ९६ । ४)। जनि। जनीयन्तो न्वग्रवः (ऋ० ७ । ९६ । ४) । क्रतु । क्रतूयन्ति क्रतवः (ऋ० १० । ६४ । २)।

---

(१) सुम्नयुर्गिरा । B². (२) वृषयुः कनि० । B², वृषयुः कनिक्रदत् Bⁿ. (३) गव्यन्तो० । B². (४) ईमहे० । B², ईमहे देवयन्तः Bⁿ. (५) Bⁿ. मायिनी० । B², मायिनी omitted in B³I². (६) किं B³ (७) The Comm. पृशन to वसु omitted in B²Bⁿ. (८) M. M.; I² corrects स्तोमम् to स्तोम; स्तोमम् B³B²Bⁿ.

वल्गु । वल्गूयति वन्दते[1] (ऋ० ४ । ५० । ७)। वन्धुर । यः सूर्यां वहति वन्धुरायुः (ऋ० ४ । ४४ । १)। वृक । वृकायुरादिदेशति (ऋ० १० । १३२ । ४)। अङ्कु । यमङ्कूयन्तमानयन् (ऋ० ६ । १५ । १७)। दम । शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन् (ऋ० ६ । ४७ । १६)।

वृजिन । सत्यध्वृतं वृजिनायन्तम्[2] (ऋ० १० । २७ । १)। अध्वरि । जामयो अध्वरीयताम् (ऋ० १ । २३ । १६)। इषु । क्रत्वा वेधा इषूयते (ऋ० १ । १२८ । ४)। वृष । वृषायमाण उप[3] (ऋ० ३ । ५२ । ५)। मध्य । मध्यायुव उप शिक्षन्ति[4] (ऋ० १ । १७३ । १०)। सखि । विश्वश्रुष्टिः सखीयते (ऋ० १ । १२८ । १)। स्तभु । स्तभूयमानं वहतो वहन्ति (ऋ० ३ । ७ । ४)। दुच्छुन । किमस्मान्दुच्छुनायसे[5] (ऋ० ७ । ५५ । ३)। अघ । अघायते जातवेदः (ऋ० ८ । ७१ । ७)। यवि । स धर्ता जज्ञे सहसा यवीयुत् (ऋ० १० । ६१ । ६)। शत्रु । शत्रूयन्तो अभि[6] (ऋ० १ । ८९ । १५)। वसु । अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुः (ऋ० १ । ५१ । १४)॥

वैभु ह्रादुनि पुष्ट पर्वताहुति
शुभ्र हृदयामति सह वृष्ण्य शक्ति ।
सप्ति स्वधिति कृशन वयुनर्ण
घृणि हित धित विषु सुतत्विय नीय ॥१७॥

वैभु ह्रादुनि पुष्ट पर्वत आहुति शुभ्र हृदय अमति सह वृष्ण्य शक्ति सप्ति स्वधिति कृशन वयुन ऋण घृणि हित धित विषु सुत

(१) वंदते० । B², वंदते पूर्वभाजं Bⁿ. (२) -यन्तं० । B², -यन्तमाभुं Bⁿ. (३) B³I², वृषायमाण उप० । B², वृषायमाणो वृणीत सोम Bⁿ. (४) शिक्षंति० । B², शिक्षंति यज्ञैः Bⁿ. (५) -यसे० । B². (६) अभि येन । B².

ऋत्विय नीथ[1] इतीमे वैभ्वादयो ये पूर्वसूत्रे निर्दिष्टाः। वैभु। वैभूवसो मूर्धन्यध्न्यायाः (ऋ० १०। ४६। ३)। ह्रादुनि। अब्दया चिन्मुहुरा ह्रादुनीवृतः (ऋ० ५। ५४। ३)। पुष्ट। पुष्टावन्तो यथा पशुम् (ऋ० ८। ४५। १६)। पर्वत। चरन्तः पर्वतावृधः (ऋ० ९। ४६। १)। आहुति। युवानमाहुतीवृधम् (ऋ० ९। ६७। २९)। शुभ्र। अन्तः शुभ्रावता पथा (ऋ० ९। १५। ३)। हृदय। उतापवक्ता हृदयाविधश्चित्[2] (ऋ० १। २४। ८)। अमति। न मे स्तोतामतीवा न[3] (ऋ० ८। १९। २६)। सह। सहावाँ इन्द्र सानसिः (ऋ० १। १७५। २)। वृष्ण्य। यः पत्यते वृषभो वृष्ण्यावान् (ऋ० ६। २२। १)। शक्ति। शक्तीवो यद्विभरा रोदसी[4] (ऋ० ५। ३१। ६)।

सप्ति। सप्तीवन्ता सपर्यवः (ऋ० ७। ९४। १०)। स्वधिति। रुक्मो न चित्रः स्वधितीवान् (ऋ० १। ८८। २)। कृशन। मद-च्युतः कृशनावतः[5] (ऋ० १। १२६। ४)। वयुन। वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इत् (ऋ० ५। ८१। १)। ऋण। ऋणावा बिभ्यद्धन-मिच्छमानः[6] (ऋ० १०। ३४। १०)। घृणि। घृणीवाञ्चेतति त्मना[7] (ऋ० १०। १७६। ३)। हित। विपन्यामहे वि पणिर्हि-तावान् (ऋ० १। १८०। ७)। धित। श्रुष्टीवानं धितावानम् (ऋ० ३। २७। २)। विषु। विषूवृदिन्द्रो अमतेः[8] (ऋ० १०। ४३। ३)। सुत। सुतावन्तस्त्वा वयम् (ऋ० ८। ६५। ६)। ऋत्विय।

---

(१) वैभु to नीथ omitted in B²Bⁿ. (२) -विधः। B². पर्वत। चरन्तः to चित् omitted in I². (३) B³, -मतीवा०। B², -मतीवा। Bⁿ I². (४) विभरा०। B², विभरा रोदसी उभे Bⁿ. (५) -वतो०। B². (६) धनम्। B². (७) चेतति B². (८) अमतेरुत। Bⁿ, अमतेरुत क्षुधः। B².

इयं त ऋत्वियावती (ऋ० ८ । १२ । १०) । नीथ । नीथाविदो जरितारः (ऋ० ३ । १२ । ५) ॥

नर्तवाकेनाश्ववित्सुम्नयन्ता
वसुवसु प्रसहानोऽभिवावृते ।
परिवृतं नाभिवृत्य ॥ १८ ॥

ऋतवाकेन अश्ववित् सुम्नयन्ता वसुवसु प्रसहानः अभिवावृते परिवृतं न अभिवृत्य[1] इत्येते पूर्वपदान्ताः पूर्वलक्षणप्राप्ता न प्लवन्ते । ऋतवाकेन । ऋतवाकेन सत्येन (ऋ० ९ । ११३ । २) । अश्ववित् । परि णो अश्वमश्ववित् (ऋ० ९ । ६१ । ३) । सुम्नयन्ता । गोभिर्मित्रावरुणा सुम्नयन्ता (ऋ० ६ । ४९ । १) । वसुवसु । वसुवसु वः पार्थिवाय[2] (ऋ० १० । ७६ । ८) । प्रसहानः । स सनीळेभिः प्रसहानो अस्य[3] (ऋ० १० । ९९ । २) । प्र चाप्लुते (९ । ४) इति प्राप्ते । अभिवावृते । येनेन्द्रो अभिवावृते[4] (ऋ० १० । १७४ । १) । पर्यभ्यपापीति वृतावृवर्णे[5] (९ । ६) इति प्राप्ते । अत्रोच्यते । वकारेण व्यवधानात्प्राप्तिरेव नास्ति । तस्मान्नार्थः प्रतिषेधनिपातनेन[6] । एवं सिद्धे सति यन्निपातनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः व्यवहितेऽपि निमित्ते क्वचित्कार्यं भविष्यतीति । किमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोजनम् । उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तं पदेऽक्षरम् (३ । ७) इति इन्द्रः इत्यत्र नकारदकाररेफव्यवहितस्यापि स्वरितस्याकारस्यानुदात्तत्वं

---

(१) ऋतवाकेन to अभिवृत्य omitted in B^2B^n. (२) पार्थिवाय० । B^2, पार्थिवा सुन्वते B^n. (३) B^3, सहानः । $B^2B^nI^2$. (४) -वावृते० । B^2. (५) पर्यभ्य- to -वर्णे omitted in I^2. (६) B^2B^n, प्रतिषेधनिपातेन B^3, प्रतिपातेन corrected to प्रतिषेधेन in I^2.

भवतीति। स्यान्मतं[1] वचनाद्भविष्यतीति। अस्ति वचनस्यावकाशः। प्रउगम् (ऋ० १०। १३०। ३) इति। परिवृतं न। अपा वृधि परिवृतं न राधः (ऋ० ७। २७। २)। नेति कस्मात्[2]। अपो बिभ्रतं तमसा परीवृतम् (ऋ० १०। ११३। ६)। अभिवृत्य। अभिवृत्य सपत्नान् (ऋ० १०। १७४। २)॥

अश्ववच्च पादान्ते ॥ १९ ॥

अश्ववत् इत्येतस्मिन्पूर्वपदान्तः[3] पादान्ते[4] न तु[5] प्लवते। अश्ववत्। दधानो गोमदश्ववत् (ऋ० ८। ४६। ५)। पादान्त इति कस्मात्[2]। अश्वावद्गोमद्यवमत् (ऋ० ८। ९३। ३)॥

सर्वत्र परे मघस्य ॥ २० ॥

मघस्य[6] इति षष्ठ्यन्ते परे सति वसुमघयोरिति प्राप्ते पूर्वपदान्तो[7] न प्लवते। मघस्य। प्रार्य स्तुषे तुविमघस्य दानम् (ऋ० ५। ३३। ६)। षष्ठ्यन्तादन्यत्र प्लवते। श्रुधि चित्रामघे हवम् (ऋ० १। ४८। १०)। सर्वत्रग्रहणं पादान्ताधिकारनिवृत्त्यर्थम्॥

अश्वयूपायाश्वयुजोऽश्वयोगाः
सहवाहः सुम्नयन्तर्तयन्त।
सहवसुं सहवत्सर्तयुक्तिं
सहवीरं वयुनवच्चकार ॥ २१ ॥

इत्येतेषां च पूर्वपदान्ताः पूर्वलक्षणप्राप्ता न प्लवन्ते। अश्वयूपाय। चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति (ऋ० १। १६२। ६)। अश्वयुजः।

---

(१) B³ gives on the margin तत्र (for - न्मतं) either as a correction or as a different reading. (२) किं B³. (३) - पदान्ताः B². (४) पादान्ते struck out in I². (५) तु struck out in I². (६) मघ corrected to मघस्य in I², मघ B³B²Bᴰ. (७) B², पूर्वपदान्तो omitted in B³I²Bⁿ.

वयोवृधो अश्वयुजः परिज्मयः (ऋ० ५ । ५४ । २)। अश्वयोगाः । उत न ईं मतयोऽश्वयोगाः (ऋ० १ । १८६ । ७) । सहवाहः । बृहस्पतिं सहवाहो वहन्ति (ऋ० ७ । ९७ । ६) । सुम्नयन्ता । गीर्भिर्मित्रावरुणा सुम्नयन्ता (ऋ० ६ । ४९ । १) । ऋतयन्त । कद्रु स्तुवन्त ऋतयन्त[1] (ऋ० ८ । ३ । १४) । सहवसुम् । यो नार्मरं सहवसुम्[2] (ऋ० २ । १३ । ८) । सहवत्सा । दानुः शये सहवत्सा न[3] (ऋ १ । ३२ । ९) । ऋतयुक्तिम् । ऋतं वदन्त ऋतयुक्तिमग्मन् (ऋ० १० । ६१ । १०) । सहवीरम् । धाता रयिं सहवीरं तुरासः (ऋ० ३ । ५४ । १३) । वयुनवच्चकार । सूर्येण वयुनवच्चकार[4] (ऋ० ६ । २१ । ३) । चकारेति कस्मात्[5] । ज्योतिस्तमसो वयुनावदस्थात् (ऋ० ४ । ५१ । १) ॥

सुम्नायुर्जुह्व ऋतायन्नृतायु-
सुग्रादेवं दक्षिणावानृतायोः ।
वृषारवाय समयं शताव-
न्नपीजुवापरीवृतोऽनपावृत् ॥ २२ ॥

सुम्नायुर्जुह्वे ऋतायन् ऋतायुम् उग्रादेवम् दक्षिणावान् ऋतायोः वृषारवाय सूमयम् शतावन् अपीजुवा अपरीवृतः अनपावृत्[6] इत्येतेषां पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते । सुम्नायुर्जुह्वे । सुम्नायुर्जुह्व अध्वरे (ऋ० ६ । २ । ३) । जुह्व इति कस्मात्[7] । देवाञ्जिगाति सुम्नयुः (ऋ० ३ । २७ । १) ऋतायन् । सर्गो न सृष्टो अर्वतीर्ऋतायन् (ऋ० ७ । ८७ । १) । ऋतायुम् । उदीमृतायुमीरयत्[8] (ऋ० ८ । ७९ । ६) ।

---

(१) B[2] adds देवता० । . (२) सहवसुं नि० । B[2]. (३) न० । B[2], न धेनुः B[n]. (४) सूर्येण to चकार omitted in B[3]. (५) किं B[3]B[2]. (६) The Comm. सुम्नायुर् to -वृत् omitted in B[2]B[n]. (७) किं B[3]. (८) -युमीमृत । B[2].

एतेषां त्रयाणाम्—एकाक्षरादा उदये यकारे (९। १५) इति प्रतिषेधे प्राप्ते निपातनम्। उग्राद्देवम्। उग्रादेवं हवामहे (ऋ० १। ३६। १८)। दक्षिणावान्। हस्ते दधे दक्षिणे दक्षिणावान् (ऋ० ३। ३९। ६) ऋतायोः। प्रणेतारः कस्य चिदृतायोः (ऋ० १। १६९। ५)। अस्यापि[1] प्रतिषेधे प्राप्ते निपातनम्। वृषारवाय। वृषारवाय वदते (ऋ० १०। १४६। २)। सूमयम्। तुविक्षं ते सुकृतं सूमयं धनुः (ऋ० ८। ७७। ११)। शतावन्। वहिष्ठयोः शतावन्नश्वयोरा (ऋ० ६। ४७। ९)। अपीजुवा। उषासानक्ता जगतामपीजुवा (ऋ० २। ३१। ५)। अपरीवृतः। अपरीवृतो वसति प्रचेताः[2] (ऋ० २। १०। ३)। अनपावृत्। इत्था सृजाना अनपावृदर्थम् (ऋ० ६। ३२। ५)॥

इन्द्रावतः सोमावतीमवायती
दीर्घाधियोऽमित्रायुधो रथीतरः।
अन्नावृधं विश्वापुषं वसूजुवं
विश्वाभुवे यज्ञायते घृतावृधा॥ २३॥

इन्द्रावतः सोमावतीम् अवायती दीर्घाधियः अमित्रायुधः रथीतरः अन्नावृधम् विश्वापुषम् वसूजुवम् विश्वाभुवे यज्ञायते घृतावृधा[3] इत्येतेषां पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते[4]। इन्द्रावतः। ऋजिप्य ईमिन्द्रावतो न भुज्युम् (ऋ० ४। २७। ४)। सोमावतीम्। अश्वावतीं सोमावतीम् (ऋ० १०। ९७। ७)। अवायती। कन्या वारवायती (ऋ० ८। ९१। १)। दीर्घाधियः[5]। दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्यम्[6]

(१) B³I² add तथैव. (२) B² omits प्रचेताः. (३) The Comm. इन्द्रावतः to -वृधा omitted in B². (४) इन्द्रावतः (Sūtra) to प्लवन्ते omitted on f. 133, but given on f. 133b in I². (५) दीर्घाधियः omitted in B³. (६) रक्षमाणाः। B².

(ऋ० २ । २७ । ४)। अमित्रायुधः । अमित्रायुधो मरुतामिव प्रयाः (ऋ० ३ । २९ । १५)। रथीतरः । नकिष्ट्वद्रथीतरः (ऋ० १ । ८४ । ६)। अन्नावृधम् । अन्नावृधं प्रति चरन्त्यन्नैः (ऋ० १० । १ । ४)। विश्वापुषम् । पुंसः पुत्राँ उत विश्वापुषं रयिम् (ऋ० १ । १६२ । २२)। वसूजुवम् । वसवानं वसूजुवम् (ऋ० ८ । ९९ । ८ ।)। विश्वाभुवे । अर्चा विश्वानराय विश्वाभुवे (ऋ० १० । ५० । १)। यज्ञायते । यज्ञायते वा पशुषः[1] (ऋ० ५ । ४१ । १)। घृतावृधा । घृतश्रिया घृतपृचा घृतावृधा (ऋ० ६ । ७० । ४) ॥

सुम्नायन्निन्मित्रायुव ऋषीवो देवावान्दिवः ।
एवावदस्य क्षेत्रासामृतावने सदनासदे ॥ २४ ॥

सुम्नायन्नित् मित्रायुवः ऋषीवः देवावान्दिवः एवावदस्य क्षेत्रासाम् ऋतावने सदनासदे[2] इत्येतेषां पूर्वपदान्ताः प्लवन्ते । सुम्नायन्नित् । सुम्नायन्निद्विशो अस्माकम् (ऋ० १ । ११४ । ३) । इदिति कस्मात्[3] । अर्चामि सुम्नयन्नहम् (ऋ० १ । १३८ । १)। मित्रायुवः[4] । मित्रायुवो न पूर्पतिम् (ऋ० १ । १७३ । १०)। ऋषीवः[5] । शिप्रिन्नृषीवः शचीवः (ऋ० ८ । २ । २८)। देवा[6]वान्दिवः । सोमं भरद्दादृहाणो देवावान्दिवः (ऋ० ४ । २६ । ६)। दिव इति कस्मात् । स गृणानो अद्भिर्देववानिति (ऋ० १० । ६१ । २६)। एवा[7]वदस्य । एवावदस्य यजतस्य[8] (ऋ० ५ । ४४ । १०)। क्षेत्रासाम्[9] । क्षेत्रासां ददथुरुर्वरासाम्[10] (ऋ० ४ । ३८ । १)।

(१) प०। B², पशुषो न Bⁿ. (२) सुम्नायन्नित् (Comm.) to -सदे omitted in B². (३) किं B³. (४) मित्रयुवः B². (५) ऋषिवः B². (६) देव० B². (७) एवं० B². (८) यजतस्य० । B², यजतस्य सभ्रेः Bⁿ. (९) क्षेत्रसाम् B², omitted in B³. (१०) ददथुः ।B².

ऋताग्ने[1] । ऋताग्ने बृहते शुक्रशोचिषे (ऋ० ८ । १०३ । ८) । सदना[2]सदे । देवाय सदनासदे (ऋ० ९ । ९८ । १०) ॥

पदेष्वन्तरनिङ्ग्येषु प्लुतिः पद्येषु चोत्तरा ॥ २५ ॥

अनिङ्ग्येषु पदेषु चान्तः पद्येषु चान्तरुत्तरा प्लुतिर्भविष्यति यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः । उत्तरत्रोदाहरिष्यामः ॥

वृषस्व वन्थ वृध्वांसं वाता वातुर्वनो वृतुः ॥
वृते वृषाणा वृषाणो वृजे वन्धि मृजुर्मृशुः ।
मृजे मृजीत वानैषां व मेति सदृशादिषु ॥ २६ ॥

वृषस्व वन्थ वृध्वांसम् वाता वातुः वनः वृतुः वृते वृषाणाः वृषाणः वृजे वन्धि मृजुः मृशुः मृजे मृजीत वान्[3] इत्येतेषामुदयानां सदृशादिषूदयेषु वकारमकारौ प्लवेते । वृषस्व । उद्वावृषस्व मघवन् (ऋ० ८ । ६१ । ७) । वन्थ । यद्वावन्थ पुरुष्टुत (ऋ० ८ । ६६ । ५) । वृध्वांसमिति ग्रहणमनर्थकं श्रावयादिषु वावृधेति[4] पाठात्[5] । नानर्थकम्[6] । श्रावयादिषु वावृधेति धकारान्तस्य ग्रहणम् । इह तु [7]दकारान्तग्रहणम्—सोष्मा तु पूर्व्येण सहोच्यते सकृत्स्वेन (६ । २) इति दकारभावात् । वृद्ध्वांसम् । वावृद्ध्वांसं चिदद्रिवः[8] (ऋ० ८ । ९८ । ८) । वाता । उप ब्रध्नं वावाता वृषणा (ऋ० ८ । ४ । १४) । वातुः । वावातुः सख्युरा गहि

---

(१) ऋतग्ने B[2], omitted in B[3]. (२) सदन० B[2]. (३) वृषस्व to वान् omitted in B[2]. (४) B[3]B[2], द्रावयदाद्दहवावृधेति पाठात् I[2], वावृधेति omitted in B[n]. (५) पठितत्वात् । द्रावयदाद्दहवावृधेति पाठात् (for पठात्) B[n]. (६) नार्थकं B[n]I[2]. (७) द - B[3], M. M.; द्ध- B[n]; ध्व - B[2]; द- or द्ध - (?) I[2]. (८) अद्रिवो ० । B[2].

(ऋ० ८। १। १६)। वनः। विश्वेभिर्यद्वावनः शुक्र[1] (ऋ० ४। ११। २)। वृतुः। विश्वा चक्रेव वावृतुः (ऋ० ४। ३०। २)।

वृते। येनेन्द्रो अभिवावृते (ऋ० १०। १७४। १)। वृषाणाः। महो वाजस्य सातौ वावृषाणाः (ऋ० ६। २६। १)। वृषाणः। उद्वावृषाणो राधसे[2] (ऋ० ४। २९। ३)। वृजे। प्र वावृजे सुप्रया बर्हिः[3] (ऋ० ७। ३९। २)। वन्धि। वावन्धि यज्यूंरुत तेषु धेहि[4] (ऋ० ५। ३१। १३)। मृजुः। वशां देवासस्तन्वी नि मामृजुः (ऋ० १०। ६६। ९)। मृशुः। विप्रासः परिमामृशुः (ऋ० ८। ९। ३)। मृजे। नि मामृजे पुर इन्द्रः सु सर्वाः (ऋ० ७। २६। ३)। मृजीत। वि सातये तन्वं मामृजीत (ऋ० ७। ९५। ३)। वान। यद्वावान पुरुतमं पुराषाट् (ऋ० १०। ७४। ६)।

पदेष्वन्तरिति पूर्वपदान्ताधिकारनिवृत्त्यर्थम्[5]। अन्तरनिङ्ग्येष्विति कस्मात्। सं ते शस्तिर्देववाता जरेत (ऋ० ४। ३। १५)। सहशादिष्विति कस्मात्। वकारस्य मकारादिषु मा भूत्। मकारस्य वकारादिषु[6]॥

सहेत्यादिः पूर्वपदोपधः सन्नेकाक्षरचर्षणिधन्ववर्जम्॥ २७॥

सह इत्यादिः पूर्वपदोपधः सन्प्लुवत एकाक्षरं च पूर्वपदं चर्षणि धन्व इत्येते च[7] वर्जयित्वा। विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रम् (ऋ० ३। ४७। ५)। शत्रूषाहः स्वग्नयः (ऋ० ८। ६०। ६)। पूर्व-

(१) शुक्र०। B². (२) राधसे०। B². (३) सुप्रयाः। B² Bⁿ. (४) उत। B². (५) B², -र्थः B³I²Bⁿ. (६) B² adds मा भूत्. (७) Bⁿ, च omitted in B³B²I².

पदोपधः सन्निति कस्मात्[1]। अषाळ्हाय सहमानाय वेधसे (ऋ० २।२१।२)। एकाक्षर[2]चर्षणिधन्ववर्जमिति कस्मात्। एकाक्षरम्। प्रासहा सम्राट् सहुरिम्[3] (ऋ० ८। ४६। २०)। चर्षणि। गां न चर्षणीसहम् (ऋ० ८। १।२)। धन्व। धन्वासहा नायते (ऋ० १। १२७।३)। सहेत्यादिरिति[4] धातुग्रहणात्—चतुःसहस्रम् (ऋ० ५। ३०। १५) इत्यत्र न भवति॥

न तु पादस्याष्टिनोऽन्तं गतस्य ॥ २८ ॥

न तु खल्वस्याष्टाक्षरस्य पादस्यान्तं गतस्य सह इत्यादिः प्लवते। तं वो दस्ममृतीषहम् (ऋ० ८।८८।१)। अष्टिन इति कस्मात्[5]। सहस्रवाजमभिमातिषाहम् (ऋ० १०। १०४।७)। अन्तं गतस्येति कस्मात्। यज्ञासाहं दुव इषे (ऋ० १०।२०।७)॥

न द्वादशिनोऽनभिमातिपूर्वः ॥ २९ ॥

न तु खलु द्वादशाक्षरस्य पादस्यान्ते वर्तमानस्योत्तरपदस्य सहतेरादिरनभिमातिपूर्वः सन्[6] प्लवते। सत्रासाहो जनभक्षो जनंसहः (ऋ० २।२१। ३)। द्वादशिन इति कस्मात्[1]। सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः (ऋ० ६।७५।९)। अन्तं गतस्येति कस्मात्। सत्रासाहे नम इन्द्राय वोचत (ऋ० २।२१।२)। अनभिमातिपूर्व इति कस्मात्। तमृषिमुग्रमभिमातिषाहम् (ऋ० १०। ४७।३)॥

अभिमातिनृपृतनोपधस्तु सर्वत्र परे प्लवते यकारे ॥ ३० ॥

---

(१) किं B³. (२) एकाक्षरं Bⁿ. (३) B²Bⁿ add सहंतं. (४) B³ omits - रिति. (५) किं B³B². (६) सन्न B².

अभिमाति नृ पृतना इत्येवमुपधस्तु सहतेरादिः सर्वत्र यकारे परे प्लवते। अभिमाति। इन्द्राभिमातिषाह्ये (ऋ० ३। ३७। ३)। नृ। नृषाह्ये सासह्वाँ अमित्रान् (ऋ० १। १००। ५)। अस्मभ्यं तद्रिरीहि सं नृषाह्ये (ऋ० ६। ४६। ८)। पृतना। पृतनाषाह्याय च (ऋ० ३। ३७। १)। किमर्थं सहतेर्यकारे परे पुनरेव[1] विधीयते ननु पूर्वेणैव सिद्धम्। न सिध्यति। कथम्। शेषे चापठिते सति (७। ३३) इत्यधिकारात्पूर्वेण[2] संयोगे न प्राप्नाति। तस्मात्संयोगपरार्थं पुनर्विधीयते। यकार इति कस्मात्। तमग्ने पृतनाषहम् (ऋ० ५। २३। २)। सर्वत्रेति कस्मात्। अष्टिद्वादशिनोः पादान्तगतस्येत्यधिकारात्—नृषाह्ये सासह्वाँ अमित्रान् (ऋ० १। १००। ५) पृतनाषाह्याय च (ऋ० ३। ३७। १) इत्यत्र न स्यादिति तस्मात्सर्वत्रग्रहणम्[3]॥

आवयादीनामुदयास्त्रिवर्णाः
पदैकदेशा इति तान्प्रतीयात्॥ ३१॥

श्रावय इत्येवमादीनां प्लुतानामुदयास्त्रिवर्णा एव वेदितव्याः। अकार उच्चारणार्थो द्रष्टव्यः। पदानामेकदेशा इति ताञ्छ्रावयादीन्प्रतीयात्। तस्माच्छ्रावयेति गृहीते[4]—आ[5]श्रावयन्तइव (ऋ० १। १३९। ३) इत्यत्रापि भवति। तानुत्तरत्रोदाहरिष्यामः॥

श्रावय यावय च्यावय
यामय रामय मामह वावस।
द्रावय दादृह वावृध

---

(१) एवं B². (२) B² adds वा. (३) B³B², तस्मात्सर्वत्रग्रहणम् omitted in I² Bⁿ. (४) गृहीति corrected to ग्रहणात् in I². (५) अ-B².

तातृष सासह रारप।
आद्यक्षरं प्लुतं तेषाम् ॥ ३२ ॥

श्रावय यावय च्यावय यामय रामय मामह वावस द्रावय दाहृह वावृध तातृष साहस रारप[1] इत्येते श्रावयादयः। तेषामाद्यक्षरं प्लुतं भवति। श्रावय। श्रावया वाचम्[2] (ऋ० ८। ९६। १२)। आश्रावयन्तइव श्लोकम् (ऋ० १। १३९। ३)। यावय। यावया वृक्यं वृकम् (ऋ० १०। १२७। ६)। च्यावय। आ च्यावयस्यूतये[3] (ऋ० ८। ९२। ७)। यामय। आ नः सुम्नेषु यामय (ऋ० ८। ३। २)। रामय। नि रामय जरितः सोमे (ऋ० १०। ४२। १)। मामह। तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ताम् (ऋ० १। ९४। १६)। को न्वत्र मरुतो मामहे वः (ऋ० १। १६५। १३)। वावस। वावसाना विवस्वति (ऋ० १। ४६। १३)। स०यामनु स्फिग्यं वावसे[4] (ऋ० ८। ४। ८)। द्रावय। अध्वर्यो द्रावया त्वम् (ऋ० ८। ४। ११)। सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्नवः (ऋ० ९। ६९। ६)। दाहृह। दाहृहाणो वज्रमिन्द्रो गभस्त्योः (ऋ० १। १३०। ४)। वावृध। वावृधाना शुभस्पती (ऋ० ८। ५। ११)। वावृधीथा अहोभिरिव द्यौः (ऋ० १। १३०। १०)। तातृष। तीर्थे नाच्छा तातृषाणमोकः (ऋ० १। १७३। ११)। यस्तातृषाण उभयाय[5] (ऋ० १। ३१। ७)। सासह। येना समत्सु सासहः (ऋ० ८। १९। २०)। सुप्रकेतेभिः सासहिर्दधानः[6]

---

(१) श्रावय (Comm.) to रारप omitted in B^2. (२) वाचं०। B^2. (३) -तये०। B^2. (४) वावसे वृषा० B^2, वावसे वृषा B^n. (५) उभ०। B^2, उभयाय जन्मने B^n. (६) सासहिः। $B^2 B^n$.

(ऋ० १ । १७१ । ६)। रारप। शोचिषा रारपीति मित्रमहाः (ऋ० ६ । ३ । ६)॥

अनन्वित्यस्य मध्यमम् ॥ ३३ ॥

अनन्वित्येतस्य मध्यममक्षरं प्लुतं भवति। अनन्[1]। अनानुदो वृषभो जग्मिः (ऋ० २ । २३ । ११)॥

द्विवर्णः प्रत्ययोऽन्त्यस्य ॥ ३४ ॥

तेषां आवयादीनामन्त्यस्य रारप इत्येतस्य[2] द्विवर्ण एव प्रत्ययो वेदितव्यः। सोम रारन्धि नो हृदि (ऋ० १ । ९१ । १३)॥

प्रवादाः षळितः परे ॥ ३५ ॥

परे[3] ये वक्ष्यन्ते ते प्रवादा इति षडेवेति च[4] वेदितव्याः। तानुत्तरत्रोदाहरिष्यामः॥

दूणाशः ॥ ३६ ॥

दूणाशः[5] इत्ययं प्लवते। दूणाशः[5]। दूणाशं सख्यं तव (ऋ० ६ । ४५ । २६)। दूणाशेयं दक्षिणा[6] (ऋ० ६ । २७ । ८)॥

उक्थशासश्च ॥ ३७ ॥

उक्थशास इत्ययं प्लवते। उक्थशासः। असुतृप उक्थशासश्चरन्ति (ऋ० १० । ८२ । ७)। यज्ञन्यं सामगामुक्थशासम् (ऋ० १० । १०७ । ६)॥

इकारान्तश्च दाधृषिः ॥ ३८ ॥

दाधृषिरित्ययं प्लवत इकारान्तः सन्। दाधृषिः। ब्रह्मणा यामि सवनेषु दाधृषिः (ऋ० २ । १६ । ७)। सत्राहणं दाधृषिं

---

(१) I[2] omits अनन्. (२) इत्यस्य B[2]. (३) इतः परे B[2]. (४) B[3]B[2], षडेवेति I[2], षट् B[n]. (५) दूणाशम् B[n]. (६) दक्षिणा०। B[2], दक्षिणा पार्थिवानां B[n].

तुभ्रमिन्द्रम् (ऋ० ४ । १७ । ८) । इकारान्त इति कस्मात् । वाजेषु दधृषं[1] कवे (ऋ० ३ । ४२ । ६) ॥

पादान्तेऽपद्यः सादनम् ॥ ३९ ॥

पादान्ते वर्तमानोऽपद्यः सन्सादनमित्ययं[2] प्लवते । सादनम् । धारा ऋतस्य सादने (ऋ० १ । ८४ । ४) । ध्रुवं मित्रस्य सादनम् (ऋ० १ । १३६ । २) । पादान्त इति कस्मात् । योनिष्ट इन्द्र सदने अकारि (ऋ० ७ । २४ । १) । अपद्य इति कस्मात् । रण्वा नरो नृषदने (ऋ० ५ । ७ । २) ॥

अर्धर्चान्ते तु पूरुषः ॥ ४० ॥

पू[3]रुष इत्ययं त्वर्धर्चान्ते वर्तमानः प्लवते । पू[4]रुषः । विराजो अधि पूरुषः (ऋ० १० । ९० । ५) । आत्मानं तव पूरुष (ऋ० १० । ९७ । ८) । अर्धर्चान्त इति कस्मात् । सहस्रशीर्षा पुरुषः (ऋ० १० । ९० । १) ॥

दोषामस्मै राजतोऽक्रन्वनस्पतीन्
महीयमानां कति तुभ्यमेभ्यः ।
उषासमित्युत्तरं सर्वदेश्यम् ॥ ४१ ॥

दोषाम् अस्मै राजतः अक्रन् वनस्पतीन् महीयमानाम् कति तुभ्यम् एभ्य[5] उत्तरमुषासमि[6]ति प्लवते सर्वदेश्यं सर्वत्रेत्यर्थः । दोषाम् । दोषामुषासमीमहे (ऋ० ५ । ५ । ६) । अस्मै । अस्मा उषास आतिरन्त यामम्[7] (ऋ० ८ । ९६ । १) । राजतः ।

---

(१) -षि B², -षि corrected to -षं in B³. (२) Bⁿ, इत्ययं omitted in B³B²I². (३) Bⁿ, पु- B³I²B². (४) B²Bⁿ, पु- B³I². (५) दोषाम् (Comm.) to एभ्य omitted in B². (६) B², उपसमि- Bⁿ, उषास इ- B³I². (७) B² omits यामम्; आतिरं । Bⁿ.

अधि श्रिया विराजतः। उषासावेह सीदताम् (ऋ० १। १८८। ६)। अक्रन्। अक्रन्नुषासो वयुनानि[1] (ऋ० १। ९२। २)। वनस्पतीन्। आ पशुं गासि पृथिवीं वनस्पतीनुषासा (ऋ० ८। २७। २)। महीयमानाम्। महान् महीयमानाम्। उषासमिन्द्र सं पिणक्[2] (ऋ० ४। ३०। ९)। कति। कत्युषासः कत्यु स्विदापः (ऋ० १०। ८८। १८)। तुभ्यम्। तुभ्यमुषासः शुचयः परावति[3] (ऋ० १। १३४। ४)। सर्वदेश्यग्रहणमर्धर्चान्ताधिकारनिवृत्त्यर्थम्। सर्वत्रेति सिद्धे सर्वदेश्यग्रहणं नानार्धर्चस्थादपि निमित्तात्प्राप्त्यर्थम् ॥

पादस्य चैकादशिनो यदन्ते ॥ ४२ ॥

एकादशाक्षरस्य पादस्यान्ते वर्तमानं यदुषासमिति तच्च प्लवते। रेवदुच्छन्तु सुदिना उषासः (ऋ० १। १२४। ९)। एकादशिन इति कस्मात्। अग्ने विवस्वदुषसः (ऋ० १। ४४। १)। अन्त इति कस्मात्। अग्रे बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थात् (ऋ०। १०। १। १)॥

इति षट्प्रवादाः समाप्ताः ॥

ययुरस्मयः ससाहिषे
ववृधन्तो रमया गिरा ररभ्म।
ययसि ततृषाणमोषति
अवयन्तोऽददृहन्त ते नृषह्ये ॥ ४३ ॥

ययुः। अस्मयः। ससाहिषे। ववृधन्तः। रमया गिरा। ररभ्म। ययसि। ततृषाणमोषति। अवयन्तः। अददृहन्त। ते नृषह्ये[4]। इत्येतानि च[5] पूर्वलक्षण[6]प्राप्तानि न प्लवन्ते। ययुः। त्वामिद्ययुर्मम

---

(१) वयुनानि०। B^2. (२) इन्द्र। B^2. (३) शुचयः। B^2. (४) ययुः (Comm.) to -ह्ये omitted in B^2. (५) च struck out in B^2. (६) B^2, -लक्षणोक्तानि $B^3 I^2 B^n$.

(ऋ० ८ । ७८ । ६) । अरमयः । अरमयः सरपसस्तराय कम् (ऋ० २ । १३ । १२) । ससाहिषे । प्र ससाहिषे पुरुहूत[1] (ऋ० १० । १८० । १) । ववृधन्तः । शुचन्तो अग्निं ववृधन्तः[2] (ऋ० ४ । २ । १७) । रमया गिरा । नमस्या रमया गिरा (ऋ० ५ । ५२ । १३) । गिरेति कस्मात्[3] । नि रामय जरितः सोमे[4] (ऋ० १० । ४२ । १) । ररभ्म । ररभ्मा शवसस्पते (ऋ० ८ । ४५ । २०) । यवयसि । सस्थावाना यवयसि (ऋ० ८ । ३७ । ४) । ततृषाणमोषति । दक्षन्न विश्वं ततृषाणमोषति (ऋ० १ । १३० । ८) । ओषतीति कस्मात्[5] । तीर्थे नाच्छा तातृषाणमोकः (ऋ० १ । १७३ । ११) । अवयन्तः । अगोह्यं यच्छ्रवयन्त ऐतन[6] (ऋ० १ । ११० । ३) । अददृहन्त । यदेदन्ता अददृहन्त[7] (ऋ० १० । ८२ । १) । ते नृषह्य इति—अभिमातिनृपृतनोपधस्तु (६ । ३०) इति[8] प्राप्ते । ते नृषह्ये[9] । इन्द्र देवेभिरनु ते नृषह्ये (ऋ० ६ । २५ । ८) । त इति कस्मात्[5] । नृषाह्ये सासह्वाँ अमित्रान् (ऋ० १ । १०० । ५) ॥

अवयतं वाजसातौ नृषह्ये
विभ्वासहं दूणशा रोचनानि ।
न ततृषाणो यमयो ररप्शे
पुरुषीणां यवयन्त्विन्दवश्च ॥ ४४ ॥

अवयतम् । वाजसातौ नृषह्ये । विभ्वासहम् । दूणशा रोचनानि । न ततृषाणः । यमयोः । ररप्शे । पुरुषीणाम् । यवयन्त्विन्दवः[10] । इत्ये-

(१) पुरुहूत॰ B², पुरुहूत शत्रून् Bⁿ. (२) ववृधंत इन्द्रं । B² Bⁿ. (३) किं B³. (४) सोम B², सोमे omitted in Bⁿ. (५) किं B³. (६) -यन्तः । B³I². (७) B²Bⁿ add पूर्वे. (८) B² adds दीर्घे. (९) ते नृषह्ये omitted in B². (१०) अवयतं (Comm.) to -न्दवः omitted in B².

तानि पूर्वलक्षणप्राप्तानि न प्लुवन्ते। अवयतम्। आ नो जने अवयतं युवाना[1] (ऋ० ७। ६२। ५)। वाजसातौ नृषह्य इति—अभिमातिनृपृतनोपधस्तु (६। ३०) इति प्राप्ते। परि स्रव वाजसातौ नृषह्ये (ऋ० ६। ६७। १६)। वाजसाताविति कस्मात्[12]। नृषाह्ये सासह्वाँ अमित्रान्[2] (ऋ० १। १००। ५)। विभ्वासहमिति—सहेत्यादिः (६। २७) इति प्राप्ते। विभ्वासहम्[3]। होतर्विभ्वासहं रयिम् (ऋ० ५। १०। ७)। दूणशा रोचनानीति[4]—प्रवादाः षळितः[5] परे (६। ३५) इति प्राप्ते[6]।[7] त्रिरुत्तमा दूणशा रोचनानि (ऋ० ३। ५६। ८)। रोचनानीति कस्मात्[12]। दूणाशेयं दक्षिणा[8] (ऋ० ६। २७। ८)। न ततृषाणः। आ यो घृणे न ततृषाणो अजरः (ऋ० ६। १५। ५)। नेति कस्मात्। यस्तातृषाण उभयाय[9] (ऋ० १। ३१। ७)। यमयोः। यमयोश्चिन्न समा वीर्याणि (ऋ० १०। ११७। ६)। ररप्शे। वि यो ररप्श ऋषिभिः (ऋ० ४। २०। ५)। पुरुषीणामिति—अर्धर्चान्ते तु पूरुषः (६। ४०) इति प्राप्तौ[10]। पुरुषीणाम्[11]। पर्जन्यः पुरुषीणाम् (ऋ० ७। १०२। २)। यवयन्त्विन्दवः। उत मा स्रामाद्यवयन्त्विन्दवः (ऋ० ८। ४८। ५)। इन्दव इति कस्मात्[12]। ते विश्वास्मद्दुरिता यावयन्तु (ऋ० ७। ४४। ३)॥

---

(१) युवाना०। B². (२) सासह्वान्। B². (३) B² omits विभ्वासहम्. (४) इति omitted in B²Bⁿ (Bⁿ reads दूणशा रोचनानि after प्राप्ते). (५) षळिति B³. (६) B²Bⁿ, प्राप्तौ B³I². (७) I² adds दूणशा।, B³ strikes it out. (८) दक्षिणा०। B², दक्षिणा पाथवानां (*sic*) Bⁿ. (९) उभयाय०। B², उभयाय जन्मने Bⁿ. (१०) प्राप्ते Bⁿ. (११) B² omits पुरुषीणाम्. (१२) किं B³.

ररक्ष यवय स्तेनं ससाहे यवया वधम् ।
परमया द्रवयन्त अवयन्नरते च न ॥ ४५ ॥

ररक्ष । यवय स्तेनम् । ससाहे । यवया वधम् । परमया । द्रवयन्त । अवयन् । ररते[1] । इत्येतानि पूर्व[2]लक्षणप्राप्तानि न प्लुवन्ते । ररक्ष । ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदाः (ऋ० १। १४७। ३)। यवय स्तेनम् । यवय स्तेनमूर्म्ये (ऋ० १०। १२७। ६) । स्तेनमिति कस्मात् । यावया वृक्यं वृकम् (ऋ० १०। १२७। ६)। ससाहे। बृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाहे[3] (ऋ० ८। ९६। १५)। ससाहे शक्रः पृतनाः[4] (ऋ० १०। १०४। १०)। यवया वधम् । वरीयो यवया वधम् (ऋ० १०। १५२। ५)। वधमिति किम् । यावया दिद्युमेभ्यः[5] (ऋ० ६। ४६। ९)। परमया । तं वो धिया परमया[6] (ऋ० ६। ३८। ३)। द्रवयन्त । ऊर्मिर्न निम्नैर्द्रवयन्त वक्राः (ऋ० १०। १४८। ५)। अवयन् । प्रान्धं श्रोणं अवयन्[7] (ऋ० २। १३। १२)। ररते[8] । चनिष्ठं पित्वो ररते विभागे (ऋ० ५। ७७। ४)॥

साह्वांसो वः सत्रासाहं सादन्यं सत्यं तातान ।
नानाम श्रूयाः शुश्रूया रीषन्तं गातूयन्तीव ॥ ४६ ॥

साह्वांसः । वः सत्रासाहम् । सादन्यम् । सत्यं तातान । नानाम । श्रूयाः । शुश्रूयाः । रीषन्तम् । गातूयन्तीव[9] । इत्येतानि प्लुवन्ते ।

---

(१) ररक्ष (Comm.) to ररते omitted in B². (२) Bⁿ, पूर्व- omitted in B³I²B². (३) This quotation omitted in Bⁿ; given before ससाहे in I². (४) B² omits पृतनाः. (५) वधमिति to -भ्यः omitted in I²; वृक्यं वृकं (instead of दिद्युमेभ्यः) Bⁿ. (६) परमया० । B², परमया पुराजं Bⁿ. (७) त्सास्यु० । Added in B². (८) I² adds चिनेश (?). (९) साह्वांसः (Comm.) to ;-व omitted in B².

साह्वांसः। साह्वांसो दस्युमव्रतम् (ऋ० ६। ४१। २)। वः सत्रा-साहमिति—न तु पादस्याष्टिनः (९। २८) इति निषेधप्राप्तौ[1]। वः सत्रासाहम्[2]। त्यमु वः सत्रासाहम् (ऋ० ८। ९२। ७)। व इति कस्मात्[3]।[4] साह्वन्यम्। साह्वन्यं विदथ्यम् (ऋ० १। ९१। २०)। सत्यं तातान। सत्यं तातान सूर्यः (ऋ० १। १०५। १२)। सत्यमिति कस्मात्[5]। आ यस्ततान रोदसी (ऋ० ५। १। ७)। नानाम। प्रति नानाम रुद्रोपयन्तम् (ऋ० २। ३३। १२)। श्रूयाः। श्रूया अग्निश्चित्रभानुः (ऋ० २। १०। २)। शुश्रूयाः। यच्छुश्रूया इमं हवम् (ऋ० ८। ४५। १८)। रीषन्तम्। द्रुहे रीषन्तं परि धेहि राजन् (ऋ० २। ३०। ९)। गातूयन्तीव। ये स्मा पुरा गातूयन्तीव देवाः (ऋ० १। १६९। ५)॥

वावर्त येषां रीषतोऽदकारे
सान्त्यभि नृषाहमपूरुषघ्नः।
सान्ति गुहा तन्वं रीरिषीष्ट
जानि पूर्व्योऽभीवृतेव श्रथाय॥ ४७॥

वावर्त येषाम्। रीषतोऽदकारे। सान्त्यभि। नृषाहम्। अपूरुषघ्नः। सान्ति गुहा। तन्वं रीरिषीष्ट। जानि पूर्व्यः। अभीवृतेव। श्रथाय[6] इत्येतानि प्लवन्ते। वावर्त येषाम्। वावर्त येषां राया (ऋ० १०। ९३। १३)। येषामिति कस्मात्[5]। को अध्वरे मरुत आ ववर्त (ऋ० १। १६५। २)। रीषतोऽदकारे। पाहि रीषत उत वा (ऋ० १। ३६। १५)। अदकार इति कस्मात्[5]। प्रति ष्म रिषतो दह (ऋ० १।

(१) B^3I^2, प्रतिषेधे प्राप्ते B^2, प्राप्ते B^n. (२) वः सत्रासाहम् omitted in B^2B^n. (३) B^2, व इति किं B^3, omitted in I^2 B^n. (४) B^2 adds मृग्यं।. (५) किं B^3. (६) वावर्त (Comm.) to श्रथाय omitted in B^2.

१२। ५)। सान्त्यभि। विश्वानि सान्त्यभ्यस्तु मह्ना[1] (ऋ० २। २८। १)। अभीति कस्मात्[2]। सन्ति कामासो हरिवः (ऋ० ८। २१। ६)। नृषाहमिति—एकाक्षरच[3]र्षणिधन्वन्वर्जम् (९। २७) इति निषेधप्राप्तौ। नृषाहम्[3]। नरं नृषाहं मंहिष्ठम्[5] (ऋ० ८। १६। १)। अपूरुषघ्नः। अपूरुषघ्नो अप्रतीत[6] (ऋ० १। १३३। ६)। सान्ति गुह्य। आविः सान्ति गुह्य परः (ऋ० ८। ८। २३)। गुहेति कस्मात्[7]। सन्ति कामासो हरिवः[8] (ऋ० ८। २१। ६)। तन्वं रीरिषीष्ट। स्वयं रिपुस्तन्वं रीरिषीष्ट (ऋ० ६। ५१। ७)। तन्वमिति कस्मात्[7]। स्वैः ष एवै रिरिषीष्ट[9] (ऋ० ८। १८। १३)। जानि पूर्व्यः। अग्निर्हि जानि पूर्व्यः (ऋ० ८। ७। ३६)। पूर्व्य इति कस्मात्[7]। देवस्य भर्गः सहसो यतो जनि (ऋ० १। १४१। १)। अभीवृतेव। अभीवृतेव ता महापदेन (ऋ० १०। ७३। २)। श्रथाय। वि मच्छ्रथाय रशनामिवागः (ऋ० २। २८। ५)॥

साहन्त्साहा जर्हृषन्त प्रसाहं
नक्तोषासा सूर्यसुषासमग्निम्।
परिरापः सूनृते जारयन्ती
शुश्रूयातं यूयुविः सादना ते॥ ४८॥

साहन्। साहाः। जर्हृषन्त प्रसाहम्। नक्तोषासा। सूर्यमुषासमग्निम्। परिरापः। सूनृते जारयन्ती। शुश्रूयातम्। यूयुविः। सादना ते[10]। इत्येतानि च प्लवन्ते। साहन्। जयञ्छत्रूँरमित्रान्पृत्सु साहन् (ऋ० ६। ७३। २)। साहाः। साह्वा ये सन्ति मुष्टिहेव

(१) मह्ना०। B². (२) किं B³. (३) - श्च - Bⁿ. (४) B² omits नृषाहम्. (५) - ष्टम् B². (६) B² adds शूर।. (७) किं B³. (८) कामासः। B². (९) B²Bⁿ add युः।. (१०) साहन् (Comm.) to ते omitted in B².

(ऋ० ८ । २० । २०) । जर्हृषन्त प्रसाहमिति—एकाक्षर[1]चर्षणिवन्ववर्जम् (६ । २७) इति निषेधप्राप्तिः[2] । [3] मत्सरासो जर्हृषन्त प्रसाहम् (ऋ० ६ । १७ । ४) । जर्हृषन्तेति[4] कस्मात् । वाजेषु प्रासहं युजम् (ऋ० १ । १२९ । ४) । नक्तोषासा । नक्तोषासा सुपेशसा (ऋ० १ । १३ । ७) । सूर्यमुषासमग्निम् । जनयन्ता सूर्यमुषासमग्निम् (ऋ० ७ । ९९ । ४) । सूर्यमिति कस्मात्[5] । दधिक्रां वः प्रथममश्विनोषसमग्निम् (ऋ० ७ । ४४ । १) । अग्निमिति कस्मात्[5] । येभिः सूर्यमुषसं मन्दसानः (ऋ० ६ । १७ । ५) । परिरापः । बृहस्पते वि परिरापो अर्दय[6] (ऋ० २ । २३ । १४) । सूनृते जारयन्ती । रेवत्स्तोत्रे सूनृते जारयन्ती (ऋ० १ । १२४ । १०) । सूनृत इति कस्मात्[7] । जरयन्ती वृजनं पद्वत् (ऋ० १ । ४८ । ५) । शुश्रूयातम् । शुश्रूयातमिमं हवम् (ऋ० ५ । ७४ । १०) । यूयुविः । द्विषो युयोतु यूयुविः (ऋ० ५ । ५० । ३) । सादना ते । तेऽत्रा यमः सादना ते मिनोतु (ऋ० १० । १८ । १३) । त इति कस्मात्[8] । पितृभ्य आ सदने जोहुवाना[9] (ऋ० ५ । ४७ । १) ॥

करन्नुषाहा घृतवान्ति साहा-
नृजूयेव सूयवसाद् वृषाय ।
उषासानक्ता पृथुजाघने च
राष्टेभी रीरिषत ग्लापयन्ति ॥ ४९ ॥

---

(१) -रं Bⁿ. (२) B²I², निषेधे प्राप्तिः B³, प्राप्तेः Bⁿ. (३) जर्हृषंत प्रसाहं । added in B³I². (४) B², जर्हृषंत प्रसाहमिति B³I²Bⁿ. (५) किं B³. (६) -रापो० । B², -रापो अर्दयति Bⁿ. (७) I², किं B³B²Bⁿ. (८) किं B³ Bⁿ. (९) B²I²; instead of this quotation B³Bⁿ, M.M. have देवाय सदनासदे.

करन्सुषाह्वा घृतवान्ति साह्वान् ऋजूयेव सूयवसात् वृषाय उषासानक्ता पृथुजाघने च[1]। राथ्येभिः रीरिषत ग्लापयन्ति[2] इत्येते च[3] प्लवन्ते[4]। करन्सुषाहेति—एकाक्षर[5]चर्षणिधन्ववर्जमिति निषेधे प्राप्ते। करेन्सुषाह्वा[6]। करन्सुषाह्वा विथुरं न शवः (ऋ० १ । १८६ । २)। करन्निति कस्मात्[7]। सुषह्वा सोम तानि ते (ऋ० ६ । २६ । ३)। घृतवान्ति। अव द्रोणानि घृतवान्ति सीद (ऋ० ६ । ६६ । १३)। साह्वान्। साह्वान्विश्वा अभियुजः (ऋ० ३ । ११ । ६)। ऋजूयेव। दिशं न दिष्टामृजूयेव यन्ता (ऋ० १ । १८३ । ५)। सूयवसात्। सूयवसाद्भगवती हि भूयाः[8] (ऋ० १ । १६४ । ४०)। वृषाय। स[9] पर्जन्यं शंतनवे वृषाय (ऋ० १० । ६८ । १)। उषासानक्ता। उषासानक्ता बृहती सुपेशसा (ऋ० १० । ३६ । १)। पृथुजाघने च[10]। पृथुष्टो पृथुजाघने (ऋ० १० । ८६ । ८)। चकारः समुच्चयार्थः। राथ्येभिः। अथो ह स्थो रथ्या राथ्येभिः (ऋ० १ । १५७ । ६)। रीरिषत। मा नो मध्या रीरिषतायुर्गन्तोः[11] (ऋ० १ । ८६ । ६)। ग्लापयन्ति। ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमव ग्लापयन्ति (ऋ० १ । १६४ । १०)॥

अध्वानयद्रीरिषत्प्रावणेभी
रथीयन्तीवादमायः ससाहे।
सासाह यूयुधिरिवाश्वथायः
पूरुषघ्नं रीरिषः पूरुषादः ॥ ५० ॥

---

(१) B[n] omits च. (२) करन् (Comm.) to -न्ति omitted in B². (३) इत्येते च B³, एते च Bⁿ, एतानि B², omitted in I². (४) I² omits प्लवन्ते. (५) -रम् Bⁿ. (६) करन्सुषाह्वा omitted in B². (७) किं B³. (८) हि। B². (९) स B³I², वि Bⁿ; omitted in B². (१०) Bⁿ omits च. (११) B² omits गन्तोः.

अध्वानयत् रीरिषत् प्रावणेभिः रथीयन्तीव अदमायः ससाहे सासाह यूयुधिरिव अश्वथायः पूरुषघ्नम् रीरिषः पूरुषादः[1] इत्येतानि प्लवन्ते। अध्वानयत्[2]। अध्वानयद्दुरिता दम्भयच्च (ऋ० ६। १८। १०)। रीरिषत्। मा च हा मा च रीरिषत् (ऋ० ३। ५३। २०)। प्रावणेभिः। प्रावणेभिः सजोषसः (ऋ० ३। २२। ४)। रथीयन्तीव। रथीयन्तीव प्र जिहीत ओषधिः (ऋ० १। १६६। ५)। अदमायः। त्वं ह नु त्यददमायो दस्यून् (ऋ० ६। १८। ३)। ससाह इतीह च[3] —ससाहे यवया वधम् (६। ४५) इत्यत्र च[4] द्विः कस्मान्निपात्यते। आवयादिप्लुतेः प्रतिषेधार्थं तत्र। द्वितीयस्य प्लुतिविधानार्थमिह। ससाहे[5]। ससाहे शक्रः पृतना अभिष्टिः[6] (ऋ० १०। १०४। १०)। सासाह। सासाह यो युधा नृभिः (ऋ० ५। २५। ६)। यूयुधिरिव। गावइव ग्रामं यूयुधिरिवाश्वान्[7] (ऋ० १०। १४६। ४)। अश्वथायः। सतीनमन्युरश्वथायः[8] (ऋ० १०। ११२। ८)। पूरुषघ्नम्। आरे ते गोघ्नमुत पूरुषघ्नम् (ऋ० १। ११४। १०)। रीरिषः। मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः (ऋ० १। ११४। ८)। पूरुषादः। ततो वयः प्र पतान्पूरुषादः (ऋ० १०। २७। २२)॥

अपूरुषं जाहृषाणेन रीषत
ऋतायुभी रथीनां साहिषीमहि।
पवीतारः कियात्ये पूरुषत्वत
ऋतावरीरिव हव्यानि गामय ॥ ५१ ॥

---

(१) अध्वानयत् to -षादः omitted in B². (२) अध्वानयत् omitted in B³. (३) इति Bⁿ. (४) इत्यत्र I², इत्यत्रेह च Bⁿ. (५) ससाहे omitted in B²I². (६) पृतनाः। B². (७) -श्वान्० B². (८) -थायो० । B², -श्वायो अद्रिं Bⁿ.

अपूरुषम् जाहृषाणेन रीषते ऋतायुभिः रथीनाम् साहिषीमहि पवीतारः कियात्या ई पूरुषत्वता ऋतावरीरिव हव्यानि गामय[1] इत्येतानि च प्लवन्ते । अपूरुषम् । सिन्धोः पारे[2] अपूरुषम् (ऋ० १० । १५५ । ३) । जाहृषाणेन । यो व्यंसं जाहृषाणेन (ऋ० १ । १०१ । २) । रीषते । मा रीषते सहसावन् (ऋ० १ । १८९ । ५) । ऋतायुभिः । पवमान ऋतायुभिः (ऋ० ९ । ३ । ३) । रथीनाम् । रथीतमं रथीनाम् (ऋ० १ । ११ । १) । साहिषीमहि । वीळु चित्साहिषीमहि (ऋ० ८ । ४० । १) । पवीतारः । पवीतारः पुनीतन (ऋ० ९ । ४ । ४) । कियात्या । अहरहर्यात्यक्तुरपां कियात्या (ऋ० २ । ३० । १) । एष आकारः प्रत्युदाहरणार्थो यदन्यदस्ति[3] कियतीति ह्रस्वान्तम् । अथ नास्ति ततो[4] विशेषणार्थः । कियती[5] योषा (ऋ० १० । २७ । १२) इत्येतदप्याकारेऽक्रियमाणे सांशयिकं स्यात् । ईकारादि हि परतः प्रतिकण्ठग्रहणं भवति । ई पूरुषत्वता । दीनैर्दक्षैः प्रभूती पुरुषत्वता[6] (ऋ० ४ । ५४ । ३) । ईकारोपधग्रहणं किमर्थम् । न तस्य विद्म पुरुषत्वता वयम् (ऋ० ५ । ४८ । ५) । ऋतावरीरिव । ऋतावरीरिव संक्रोशमानाः (ऋ० ४ । १८ । ६) । हव्यानि गामय । तत्र हव्यानि गामय[7] (ऋ० ५ । ५ । १०) । हव्यानीति कस्मात्[8] । अधरं गमया तमः (ऋ० १० । १५२ । ४) ॥

वृषायस्व प्रसवीता ससाहिषे
तातृपाणा तातृपिं सादनस्पृशः ।

---

(१) अपूरुषम् (Comm.) to गामय omitted in B²I². (२) इत्ये- to पारे omitted in I². (३) अस्तीति B³. (४) ततोपि I². (५) कियतीति B³, कयती I². (६) B² omits this quotation. (७) B² omits this quotation. (८) कि॰ B³.

साह्यामेयान्ति पशुमान्ति जागृधुः
पवीतारं सूर्य्यमुषासमीमहे ॥ ५२ ॥

वृषायस्व प्रसवीता ससाहिषे तातृपाणा तातृपिम् सादनस्पृशः साह्याम इयान्ति पशुमान्ति जागृधुः पवीतारम् सूर्यमुषासमीमहे[1] इत्येतानि च प्लवन्ते । वृषायस्व । प्रैषिकम्[2] । वृषायस्वायूया[3] बाहुभ्याम्[4] (प्रै० पृ० १४६)[5] । प्रसवीता । उद्वेति प्रसवीता जनानाम् (ऋ० ७ । ६३ । २) । ससाहिष इत्यस्याप्युभयत्र निपातने प्रयोजनं पूर्ववद् द्रष्टव्यम् । ससाहिषे[6] । प्र ससाहिषे पुरुहूत[7] (ऋ० १० । १८० । १) । तातृपाणा । ताद्देवेदं तातृपाणा[8] (ऋ० १० । ९५ । १६) । तातृपिम् । पिबा वृषस्व तातृपिम् (ऋ० ३ । ४० । २) । सादनस्पृशः । मा नो निर्भाग्वसुनः सादन-स्पृशः (ऋ० ९ । ७२ । ८) । साह्याम । साह्याम दासमार्यम् (ऋ० १० । ८३ । १) । इयान्ति । गन्तेयान्ति सवना हरिभ्याम् (ऋ० ६ । २३ । ४) । पशुमान्ति । परि सद्मेव पशुमान्ति होता (ऋ० ९ । ९२ । ६) । जागृधुः । निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः (ऋ० २ । २३ । १६) । पवीतारम् । अवन्त्यस्य पवीतारमाशवः (ऋ० ९ । ८३ । २) । सूर्यमुषासमीमहे । अनागास्त्वं सूर्यमुषासमी-महे (ऋ० १० । ३५ । २) । सूर्यमिति किम् । दधिक्रां वः प्रथमम-

---

(१) वृषायस्व (Comm.) to - महे omitted in B^2. (२) B^3I^2, प्रैषिकम् omitted in B^2B^n. (३) I^2B^3, -स्वायूपा B^2, -स्वापूया B^n. (४) वहुभ्याम् I^2. (५) B^2 adds प्रैषिकम्. (६) B^2 omits ससाहिषे. (७) B^2 adds शत्रून् ।. (८) B^2 adds चरामसि ।.

श्विनोषसम् (ऋ० ७ । ४४ । १) । ईमह इति कस्मात्[१] । येभिः सूर्यमुषसं मन्दसानः[२] (ऋ० ६ । १७ । ५)[३] ॥

इति श्रीपार्षदव्याख्यायामानन्दपुरवास्तव्यवज्रटपुत्रउवट[४]-कृतौ[५] प्रातिशाख्यभाष्ये नवमं पटलम् ॥

॥ प्रातिशाख्यार्धम्[६] ॥

---

(१) किं $B^3 B^2$. (२) उषसं । B^2. (३) B^2 adds साकं सूर्यमुषसं गातुं ।. (४) -सुतोव्वट- B^n. (५) -कृते B^n. (६) B^3, प्रातिशाख्यार्धं स्य I^2, omitted in $B^2 B^n$.

क्रमः ॥ १ ॥

क्रम इत्यधिकारो वेदितव्यो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ॥

द्वाभ्यामभिक्रम्य प्रत्यादायोत्तरं तयोः ।
उत्तरेणोपसंदध्यात्तथार्धर्चं समापयेत् ॥ २ ॥

द्वाभ्यां पदाभ्यामभिक्रम्यारभ्येत्यर्थः । तयोर्द्वयोरभिक्रान्तयोरुत्तरं पदं प्रत्यादाय पुनर्गृहीत्वा ताभ्यामुत्तरेण पदेनोपसंदध्यात् । एतेन कल्पेना[1]र्धर्चं समापयेत् । पर्जन्याय प्र । प्र गायत । गायत दिवः । दिवस्पुत्राय । पुत्राय मीळ्हुषे । मीळ्हुष इति मीळ्हुषे[2] (ऋ० क० ७ । १०२ । १) ॥

एकवर्णमनोकारं नते सु स्मेति नःपरे ।
पदेन च व्यवेतं यत्पदं तच्च व्यवायि च ॥
ईं लुप्तान्तं प्लुतादीनि स्कम्भनेनेति लुप्तवत् ।
इतो षिञ्चतावतमः पूर्वं द्वैपदयोर्द्वयोः ॥
स्वसारमस्कृतेत्युभे परं वीरास एतन ।
अतीत्यैतान्यवस्यन्ति ॥ ३ ॥

एकवर्णं पदमेकाक्षरमित्यर्थः । ओकारं वर्जयित्वा । आ ऊँ इति[3] इत्येते पदे अतीत्यावस्यन्ति । आ मन्द्रम् । मन्द्रमा वरेण्यम् (ऋ० क० ६ । ६५ । २६) । उद्वेति (ऋ० क० ७ । ६३ । २) । उदु त्यम् । ऊँ इत्यूँ । त्यं जातवेदसम्[4] (ऋ० क० १ । ५० । १) ।

---

(१) कल्पेना- $B^3 B^2$, Reg.; क्रमेणा- B^n; क्रमेणा I^2. (२) मीळ्हुष इति मीळ्हुषे B^2, Reg.; इति मील्हुषे I^2; omitted in $B^3 B^n$. (३) इति omitted in B^2. (४) $B^3 I^2 B^n$, Reg.; ऊँ इत्यूँ । त्यं जातवेदसम् omitted in B^2.

अनोकारमिति कस्मात् । अभूदो[1] (ऋ० क्र० १। ११३। ११) ।[2]

नते सु स्मेति नःपरे। नते षत्वभूते सु स्म[3] इत्येते नःपरे अतीत्यावस्यन्ति। मो षु णः (ऋ० क्र० १। ३८। ६)। आसु ष्मा णः (ऋ० क्र० ६। ४४। १८)। नते इति कस्मात्[4] । प्र सू न आयुर्जीवसे[5] (ऋ० ८। १८। २२)। इन्द्र सूरीन्कृणुहि स्मा नो अर्धम् (ऋ० ६। ४४। १८)। नःपरे इति कस्मात्[6] । मो षु त्वा वाघतश्चन[7] (ऋ० ७। ३२। १)। त्वं हि ष्मा च्यावयन्नच्युतानि[8] (ऋ० ३। ३०। ४)।

पदेन च व्यवेतं यत्पदं तच्च व्यवायि च। पदेन च व्यवेतं यत्पदं यच्च व्यवैति ते उभे अतीत्यावस्यन्ति। ईयते नरा च शंसं दैव्यम् (ऋ० क्र० ९। ८६। ४२)।

ईं लुप्तान्तम्। ईमित्येतत्पदं लुप्तान्तमतीत्यावस्यन्ति। यमी गर्भम् (ऋ० क्र० ९। १०२। ६)। लुप्तान्तमिति कस्मात्[9]। समीं रेभासः (ऋ० ८। ९७। ११)।

प्लुतादीनि। प्लुतादीनि पदानि चाती[10]त्यावस्यन्ति। योनिमारैगप[11](ऋ० क्र० १। १२४। ८)। कुरुश्रवणमावृणि राजानम् (ऋ० क्र० १०। ३३। ४)।

स्कम्भनेनेति लुप्तवत्। स्कम्भनेनेत्येतत्पदं लुप्तवदतीत्यावस्यन्ति। चित्स्कम्भनेन स्कभीयान् (ऋ० क्र० १०। १११। ५)। लुप्तवदिति कस्मात्[12]। अयं महान्महता स्कम्भनेन (ऋ० ६। ४७। ५)।

---

(१) अभूदो०। B², अभूदो। ओ ते। त्यो इत्यो। Bⁿ. (२) एकाक्षरं पदमन्यन्नास्ति added in B², Reg., M. M. (a). (३) सुस्मे I². (४) किं B³. (५) अयुः (instead of आयुर्जीवसे) B².(६) किं B³. (७) वाघातश्चन I², वावनश्चन Bⁿ. (८) च्यावयन् B². (९) किं B³. (१०) च before पदानि in B². (११) -थ I². (१२) किं B³.

इतो षिञ्चतावर्तमः पूर्वे द्वैपदयोर्द्वयोः। इतो षिञ्चत। आवर्तमः। इत्येतयोर्द्वैपदयोः पूर्वे पदे अतीत्यावस्यन्ति। इतो षिञ्चत। परीतो षिञ्चत (ऋ० क० ९। १०७। १)। आवर्तमः। उषा आवर्तमः (ऋ० क० १। ९२। ४)।

स्वसारमस्कृतेत्युभे। स्वसारमस्कृत[1]। उभे इत्येते पदे अतीत्यावस्यन्ति[2]। निरु स्वसारमस्कृतोषसम् (ऋ० क० १०। १२७। ३)।

परं[3] वीरास एतन। वीरास एतन[4]। इत्येतस्य द्वैपदस्य परं पदमतीत्यावस्यन्ति। वीरास एतन। परा वीरासः।[5] वीरास एतन मर्यासः (ऋ० क० ५। ६१। ४)॥

प्लुतादिप्रभृतीनि च ॥ ४ ॥

तान्यतीत्यावस्यन्ति। शुनश्चिच्छेपं निदितम् (ऋ० क० ५। २। ७)। नरा वा शंसं पूषणम् (ऋ० क० १०। ६४। ३)। किमर्थमिदमुच्यते। ननु—पदेन च व्यवेतं यत्पदं तच्च व्यवायि च (१०। ३) इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। कथम्। क्रमो द्वाभ्यामभिक्रम्य (१०। १—२) इति प्राप्तावसानानि हि—एकवर्णमनोकारम् (१०। ३) इत्येवमादीन्यवसानादपोद्यन्ते। तस्माद्यत्रोभे व्यवायिव्यवेते पदे प्राप्तावसाने तत्रैव स्यात्। ईयते नरा च शंसं दैव्यम् (ऋ० क० ९। ८६। ४२) इति। अन्यत्र न स्यात्। एवमर्थमिदमुच्यते। एवमेके वर्णयन्ति।

---

(१) स्वसारं। अस्कृत B^n, स्वसारं। अकृत $B^3 I^2 B^2$. (२) After -स्यन्ति। B^3 B^2 add स्वसारं, struck out in I^2, omitted in B^n. (३) परा B^2. (४) वीरासः। एतन B^n. वीरासः। इतन $B^3 I^2 B^2$. (५) परा वीरासः। B^2, Reg; परा B^3 I^2; परं B^n.

अपरे[1] पुनः—पदेन च व्यवेतं यत्पदम् (१० । ३) इत्येव सर्वेषु सिद्धमिति मन्यमाना अन्यथा वर्णयन्ति । प्लुतादिप्रभृतीनि चेति चकारं वाशब्दस्यार्थे वर्णयन्ति । प्लुतादिप्रभृतीनि वा[2]तीत्या-वस्यन्ति । योनिमारैक् (ऋ० क० १ । १२४ । ८) । चित्कम्भनेन (ऋ० क० १० । १११ । ५) । वीरास एतन (ऋ० क० ५ । ६१ । ४) । परीतः[3] (ऋ० क० ९ । १०७ । १) । प्लुतादि-प्रभृतीनीति[4] प्रभृतिशब्दः प्रकारार्थो द्रष्टव्यः । प्लुतादिप्रकाराणीति । किं कृतं भवति[5] । वक्ष्यति हेतावनवसानीयेषु केषु[6] केषुचित्—द्व्यभिक्रमं पूर्वनिमित्तमानिनः (११ । ११) इति । तदिहापि दर्शितं भवति ॥

पूर्वोत्तरकृतं रूपं प्रत्यादानावसानयोः ।
न ब्रूयात् ॥ ५ ॥

पूर्वकृतं रूपं प्रत्यादाने न ब्रूयात् । उत्तरकृतं रूपमवसाने न ब्रूयात्[7] । पूर्वकृतं रूपम् । यच्छक्करीषु । शक्करीषु बृहता (ऋ० क० ७ । ३३ । ४) । मो षु । मो इति मो । सु त्वा (ऋ० क० ७ । ३२ । १) । प्र णः । न इन्द्रो (ऋ० क० ९ । ४४ । १) । उत्तरकृतं रूपम् । घनेव वज्रिन् । घनेवेति घनाऽइव । वज्रिञ्छ्नथिहि (ऋ० क० १ । ६३ । ५) । अग्ने अच्छ । अच्छा वद (ऋ० क० १० । १४१ । १) ॥

---

(१) अपरे तु B^2. (२) I^2B^n, M. M.; चा- B^3B^2. (३) परीतो षिञ्चत B^n, (Cp. also the Upalekha by M. Pertsch, P. VII, Note 4.) (४) M. M.; -प्रभृतीनि B^3B^2 I^2; -प्रभृतीति B^n. (५) इति added in B^2, (६) केषु seems to be struck out in I^2. (७) पूर्वकृतं to ब्रूयात् omitted in I^2.

सर्वमेवान्यद्यथासंहितमाचरेत् ॥ ६ ॥

पूर्वकृताद्रूपादुत्तरकृताच्च यदन्यत्तत्सर्वं यथासंहितमाचरेत्। यथा संहिताविधाने विहितं तथैवाचरेदित्यर्थः। वाजेषु सासहिः। सासहिर्भव (ऋ० क्र० ३। ३७। ६)॥

अवगृह्याण्यतिक्रम्य सहेतिकरणानि च।
धक्षिधुक्षिप्रवादौ च विकृतादी प्लुतादि च ॥
अन्तःपदं च येषां स्याद्विकारोऽनन्यकारितः।
एतानि परिगृह्णीयात् ॥ ७ ॥

अवगृह्याणि द्विखण्डानि पूर्वोत्तरपद्यभूतानि पदा[1]न्यतीत्य परिगृह्णीयात्। ऋषिभिरीड्यः। ऋषिभिरित्यृषिऽभिः (ऋ० क्र० १।१।२)।

सहेतिकरणानि चे[2]तिकरणसहितानि च[3] पदान्यतिक्रम्य परिगृह्णीयात्। इन्द्राग्नी अषात्। इन्द्राग्नी इतीन्द्राग्नी (ऋ० क्र० ६।५९।६)।

धक्षि धुक्षि इत्येतौ च प्रवादौ[4] विकृतादी सन्तावतिक्रम्य परिगृह्णीयात्। अनु दक्षि। दक्षि[5] दावने। धक्षीति धक्षि (ऋ० क्र० २।१।१०)। मन्दिनं दुक्षन्। दुक्षन्वृधे। धुक्षन्निति धुक्षन् (ऋ० क्र० १। १२१। ८)। विकृतादी इति किम्[6]। नीचा तम्। धक्षि। धक्ष्यतसम् (ऋ० क्र० ४।४।४)। निर्धुक्षन्। धुक्षन्वक्षणाभ्यः (ऋ० क्र० ८।१।१७)।

---

(१) पा- (for पदा-) I^2. (२) सहेतिकरणानि च omitted in B^2. (३) सह (instead of -सहितानि च) B^2. (४) च added in $I^2 B^3 B^n$ (with a mark of deletion in B^3), omitted in B^2. (५) अनु दक्षि (instead of अनु दक्षि। दक्षि) I^2. (६) कस्मात् B^2.

प्लुताद्धि च पदमतिक्रम्य परिगृह्णीयात्। आरैक्पन्थाम्। अरैगित्यरैक् (ऋ० क० १। ११३। १६)। आयुत्तातामश्विना अयुत्तातामित्ययुत्ताताम्। (ऋ० क० १। १५७। १)।

अन्तर्मध्ये येषां पदानां विकारोऽनन्यकारित आत्मकारित इत्यर्थः। तानि चातिक्रम्य परिगृह्णीयात्। सुषुमा यातम्। सुसुमेति सुसुम (ऋ० क० १। १३७। १)। वावृधाना शुभः। ववृधानेति ववृधाना (ऋ० क० ८। ५। ११)। अनन्यकारित इति किम्। शक्र एणम्। एनं पीपयत्[1] (ऋ० क० ८। १। १९)॥

बहुमध्यगतानि च॥ ८ ॥

बहूनां पदानां मध्यगतानि च यानि[2] पदानि तानि चा[3]तिक्रम्य परिगृह्णीयात्। ईयते नरा च शंसं दैव्यम्। नराशंसमिति नराशंसम्। चेति च (ऋ० क० ९। ८६। ४२)। शुनश्चिच्छेपं निदितम्। शुनःशेपमिति शुनःऽशेपम्। चिदिति चित् (ऋ० क० ५। २। ७)। नरा वा शंसं पूषणम्। नराशंसमिति नराशंसम्। वेति वा (ऋ० क० १०। ६४। ३)। मो षु णः। मो इति मो। स्विति सु (ऋ० क० १। ३८। ६)॥

अर्धर्चान्त्यं च॥ ९ ॥

अर्धर्चान्ते वर्तमानं चा[4]तीत्य परिगृह्णीयात्। पुत्राय मीळ्हुषे[5]। मीळ्हुष इति मीळ्हुषे (ऋ० क० ७। १०२। १)॥

नाकारं प्रागतोऽननुनासिकम्॥ १० ॥

---

(१) B^3B^2, एनं पीपयत् omitted in I^2B^n. (२) च यानि omitted in B^2. (३) च omitted in B^2. (४) च omitted in B^2. (५) B^n, M. M.; पुत्राय मीळ्हुषे omitted in B^3 I^2B^2.

अननुनासिकमा[1]कारमर्धर्चान्त्यात्प्राङ् न परिगृह्णीयात्। मन्द्रमा वरेण्यम्[2] (ऋ० क्र० ९। ६५। २९)। प्रागत इति किम्। तनूष्वा। एत्या (ऋ० क्र० ९। ६५। ३०)। अननुनासिकमिति[3] किम्। गभीर आँ उग्रपुत्रे। एत्या (ऋ० क्र० ८। ६७। ११)॥

प्रत्यादायैव तं ब्रूयादुत्तरेण पुनः सह ॥ ११ ॥

प्रत्यादाय तमननुनासिकमाकारं पुनरुत्तरेणैव सह ब्रूयात्। मन्द्रमा वरेण्म्। आ वरेण्यम्। (ऋ० क्र० ९। ६५। २९)॥

उपस्थितं सेतिकरणम् ॥ १२ ॥

इतिकरणयुक्तं पदं तदुपस्थितसंज्ञं वेदितव्यम्। बाहू इति (ऋ० प० १। ९५। ७)। उपस्थितसंज्ञायाः प्रयोजनम्—व्ययवद्ध्युपस्थिते (११। ६१) इति॥

केवलं तु पदं स्थितम् ॥ १३ ॥

केवलं तु पदमितिकरणरहितं स्थितसंज्ञं वेदितव्यम्। अग्निम्[4]। स्थितसंज्ञायाः प्रयोजनम्—स्थिति[5]स्थितोपस्थितयोश्च दृश्यते पदं यथावत् (११। ६१) इति॥

तत्स्थितोपस्थितं नाम यत्रोभे आह संहिते ॥ १४ ॥

तत्पदं नाम स्थितोपस्थितं वेदितव्यम्। कतरत्तत्। उभे स्थितोपस्थिते यत्राह संहिते वक्ता। विभावसो इति विभाऽवसो (ऋ० प० १। ४४। १०)। स्थितोपस्थितसंज्ञायाः प्रयोजनम्—स्थितिस्थितो[6]पस्थितयोश्च दृश्यते पदं यथावत् (११। ६१) इति॥

---

(१) अननुनासिकम् B^2I^2, अनुनासिकरहितम् B^3B^n. (२) $B^3I^2B^2$, Reg.; आ मन्द्रम्। मद्रमावरेण्यं। आ वरेण्यम् B^n; आ मन्द्रम्। मन्द्रमा वरेण्यम् M. M. (३) -क इति B^3 I^2. (४) अग्निम् omitted in B^2. (५) I^2, स्थित- $B^3B^2B^n$. (६) स्थितितो- I^2, स्थितिस्थितो- $B^3B^2B^n$.

अदृष्टवर्णे प्रथमे चोदकः स्यात्प्रदर्शकः ।
एतदिष्टम् ॥ १५ ॥

प्रथमे द्वैपदे पूर्वपदस्यान्ते वर्णेऽदृष्टे तस्य प्रदर्शकश्चोदकः स्यात् । चोदकः परिग्रह इत्यनर्थान्तरम् । तन्नः । तदिति तत् (ऋ० क० १ । १०७ । ३) । तं नः । तमिति तम् (ऋ० क० २ । ३४ । ७), तां त्वाम् । तामिति ताम् (ऋ० क० १ । ४९ । ४) । एतत्प्रदर्शनमिष्टम् । कस्मादिति[1] न पठ्यते । इष्टवचनादेवास्यानित्यत्वं गम्यते ॥

समासांस्तु पुनर्वचन इङ्गयेत् ॥ १६ ॥

समासांस्त्ववगृह्याणि पदानि । तानि च पुनर्वचने परिग्रहस्य द्वितीये वचन इङ्गयेद[2]वगृह्णीयात् । पुरोजिती वः । पुरोजितीति पुरःऽजिती[3] (ऋ० क० ६ । १०१ । १) ॥

इतिपूर्वेषु संधानं पूर्वैः स्वः स्यादसंहितम् ।
तदवग्रहवद् ब्रूयात् ॥ १७ ॥

इतिपूर्वेषु पदेषु । परिग्रहे क्रियमाणे य इतिपूर्वास्[4] तेष्वितिना संधानं पूर्वैराचार्यैरिष्टम्[5] । अस्माकमपि[6] । स्वरितीदं[7] पदमसंहितं[8] स्यात् । [9]आचार्यग्रहणं पूजार्थम् । असंहितमिति यथेतिकरणान्तो[10]

---

(१) यदीष्टं कस्मादिति (instead of कस्मादिति) M. M. (a). (२) The Comm. समासांस्त्व- to इङ्गयेत् omitted in I². (३) पुरःरजिती I². (४) ये इतिपूर्वास् I²; corrected to यानीतिपूर्वाणि on the margin in B³; य इतिपूर्वस् Bⁿ; इतिपूर्वो येभ्यस्ते इतिपूर्वास् B²; इतिः पूर्वो येभ्यस्ते इतिपूर्वास् Reg., M. M. (a). (५) इष्टं I²Bⁿ, Reg., M. M. (a); इष्टं B³B². (६) I²Bⁿ, Reg., M. M. (a); इष्टं added in B³B². (७) B³I²Bⁿ, Berlin MS. 394 (Cp. Reg.); स्वरिति B², Reg., M.M.(a). (८) पदसंहितं Reg. (९) Before आचार्य्य- I² adds तदग्रहवत्स्यात्. (१०) -करणांतां B², करणान्तोभि- B³.

निघातं न प्राप्नुयात्स्वरिति प्रत्यये। तदवग्रहवद् ब्रूयात्। अवग्रहवदिति यथा मात्राकालोऽन्तरं स्यात्। स्वरिति स्वः[1] (ऋ० प० १। ५२। १२)॥

संधिर्नार्धर्चयोर्भवेत् ॥ १८ ॥

अस्मिन्क्रमविधानेऽर्धर्चयोः संधिर्न भवेत्। केन प्राप्तावयं प्रतिषेध आरभ्यते। दृष्टक्रमत्वात्समयान्[2] संदध्यात्सर्वशः क्रमे (१०। १९) इति प्राप्ते[3]॥

दृष्टक्रमत्वात्समयान्संदध्यात्सर्वशः क्रमे। पदेन च पदाभ्यां च प्रागवस्येदतीत्य च ॥ १९ ॥

दृष्टक्रमत्वाद्धेतोः समयान्[4] संदध्यात्सर्वशः क्रमे[5]। पदेन च[6]। समयं प्राप्य पदेनावस्येत्। समयमतीत्य पदाभ्यामवस्येत्। प्रप्र वः। प्रप्रेति प्रऽप्र। वस्त्रिष्टुभमिषं मन्दद्वीरायेन्दवे (ऋ० क्र० ८। ६९। १)। योनिष्ट इन्द्र सदने अकारि। अकारि तमा नृभिः पुरुहूत। (ऋ० क्र० ७। २४। १)। दृष्टक्रमत्वादिति हेतुसामान्ये सत्यपि[7]— अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानाम् (ऋ० १। २४। २) इत्ये[8]वमादीनामनुदृष्टानां[9] सर्वशः संदध्यादिति तन्नोपपद्यते[10]। कस्मात्[11]। समयसंज्ञाया अभावात्॥

---

(१) स्व१रितिऽस्वः B³. (२) -यांत् B²I², -यात् B³Bⁿ. (-त् Bⁿ). (३) प्राप्तेः Reg. (४) -यांत् B²I², -यात् B³Bⁿ. (५) Instead of क्रमे B³ reads संपूर्णसमयेन। न पदाभ्यां पदाभ्यां। क्रमे। न पदकाले।. (६) पदेन च omitted in B². (७) -सामान्योत्यपि corrected to -सामान्येपि I². (८) -मृतानाम्रिम्रित्ये- I². (९) पदकाले अनुत्सृष्टानां (instead of अनुदृष्टानां) B². (१०) तवोपपदंद्यते I². (११) कस्मात् omitted in B³.

नकारस्योष्मवद्वृत्तं प्लुतोपाचरिते नतिः ।
प्रश्लेषश्च प्रगृह्यस्य प्रकृत्या स्युः परिग्रहे ॥ २० ॥

नकारस्य यदूष्मवद्वृत्तं[1] प्लुतश्चोपाचरितश्च नतिश्च प्रश्लेषश्च[2] प्रगृह्यस्य य[3] एतानि सर्वाणि प्रकृत्या भवन्ति परिग्रहे क्रियमाणे ।

नकारस्योष्मवद्वृत्तम् । अस्माँअस्माँ इत् । अस्मानस्मानित्यस्मान्ऽअस्मान्[4] (ऋ० क० ४ । ३२ । ४) । अभीशूँरिव सारथिः । अभीशूनिवेत्यभीशून्ऽइव (ऋ० क० ६ । ५७ । ६)[5] । विभ्राजमानाँश्चमसान् । विभ्राजमानानिति विऽभ्राजमानान् (ऋ० क० ४ । ३३ । ६) । आवदँस्त्वम् । आवदन्नित्याऽवदन् (ऋ० क० २ । ४३ । ३) । स्वतवाँः पायुः । स्वतवानिति स्वऽतवान् (ऋ० क० ४ । २ । ६) ।

प्लुतः । मत्तूमत्तू कृणुहि । मत्तुमत्त्विति मत्तुऽमत्तु (ऋ० क० ३ । ३१ । २०) ।

उपाचरितः । ज्योतिष्कृदसि । ज्योतिःकृदिति ज्योतिःऽकृत् (ऋ० क० १ । ५० । ४) ।

नतिः । सुषुमा यातम् । सुसुमेति सुसुम (ऋ० क० १ । १३७ । १) । पितृयाणं द्युमत् । पितृयानमिति पितृऽयानम् । (ऋ० क० १० । २ । ७) ।

प्रगृह्यस्य प्रश्लेषः । दंपतीव क्रतुविदा[6] । दंपतीइवेति दंपतीऽइव[7]

---

(१) B², यदूष्मांतवद्वृत्तं B³I², यदूष्मा तद्वद्वृत्तं Bⁿ. (२) प्रश्लेषश्च omitted in B². (३) Bⁿ, after यः B³I²B² add प्रश्लेषः. (४) This quotation is given after स्वऽतवान् (below) in Reg. (५) Bⁿ, Reg. add साह्वांश्चिकित्वान् । सह्वानिति सह्वान् (साह्वानिति साऽह्वान् Bⁿ). (६) B²Bⁿ, दंपतीव Reg., दंपतीव क्रतुविदा omitted in B³I². (७) ऽइव omitted in Reg.

(ऋ० क० २ । ३९ । २)। प्रगृह्यस्येति किम् । श्वघ्नीव यः । श्वघ्नीवेति श्वघ्नोऽइव (ऋ० क० २ । १२ । ४) ॥

शौद्धाक्षरागमोऽपैति ॥ २१ ॥

शौद्धाक्षराणां संधीनामागमो य उक्तः सोऽपैति परिग्रहे क्रियमाणे। पुरुश्चन्द्रं यजतम् । पुरुचन्द्रमिति पुरुऽचन्द्रम् (ऋ० क० ५ । ८ । १)। वनर्षदो वायवः । वनसद इति वनऽसदः (ऋ० क० १० । ४६ । ७)॥

न्यायं यान्त्युत्तरे त्रयः ।
रिफितान्यूष्मणोऽघोषे दूभावः स्वधितीव च ॥ २२ ॥

न्यायं यान्ति प्रकृतिं गच्छन्तीत्यर्थः। उत्तरे त्रयः संधयः परिग्रहे क्रियमाणे । रिफितानि चोष्मणो[1] यान्यघोषे प्रत्यये। दूभावश्च । स्वधितीवेति च पदम् । अघोषे रिफितानि । स्वर्चक्षा रथिरः। स्वश्चक्षा[2] इति स्वःऽचक्षाः (ऋ० क० ९ । ९७ । ४६)। धूर्षदं वनर्षदम् । धूःसदमिति धूःऽसदम् (ऋ० क० १० । १३२ । ७) । स्वर्पतिं यत् । स्वःपतिमिति स्वःऽपतिम् (ऋ० क ८ । ९७ । ११)। दूभावः । दूणाशं सख्यम् । दुर्नशमिति दुःऽनशम् (ऋ० क० ६ । ४५ । २६)। जनस्य दूढ्यः। दुर्ध्य[3] इति दुःऽध्यः (ऋ० क० ८ । १९ । १५)। दूळभो रथः। दुर्दभ इति दुःऽदभः (ऋ० क० ४ । ९ । ८)। स्वधितीव रीयते । स्वधितिरिवेति स्वधितिःऽइव (ऋ० क० ५ । ७ । ८)। अघोष इति किम् । स्वर्जितं महि । स्वर्जितमिति स्वःऽजितम् (ऋ० क० १० । १६७ । २) ॥

अपर इदं सूत्रं योगविभागेन वर्णयन्ति ।

न्यायं यान्त्युत्तरे त्रयः ।

---

(१) वा उष्मणा (instead of चोष्मणो) I³. (२) स्वस्वक्षा I³. (३) दुध्यs B³.

शौद्धाच्चरागमादुत्तरे त्रय: संधय: प्रकृतिं यान्ति परिग्रहे क्रियमाणे। कतरे[1] त्रय:। जुघुक्षत इति धक्षिघुक्षिप्रवादौ च। न जुगुक्षत:। जुघुक्षत इति जुघुक्षत: (ऋ० क्र० ८ । ३१ । ७)। अनु दक्षि। दक्षि दावने। धक्षीति धक्षि (ऋ० क्र० २ । १ । १०)। दुक्षन्वृधे। धुक्षन्निति धुक्षन् (ऋ० क्र० १ । १२१ । ८)। योगविभागादृते परिग्रह एतेषां प्रकृतिभावो न सिध्यति। योगविभागे ह्यसत्युत्तरे[2] त्रय इति ग्रहणमनर्थकं भवति ॥

रिफितान्यूष्मणोऽघोषे द्रूभाव: स्वधितीव च।

इति यथोक्तमेवेति ॥

इति श्रीपार्षदव्याख्यायामानन्दपुरवास्तव्यवज्रट-
पुत्रउवटकृतौ[3] प्रातिशाख्य[4]भाष्ये क्रमपटलं
दशमम्[5] ॥

---

(१) कतमे Reg. (२) च added in I². (३) -पुत्रोव्वटकृते Bⁿ. (४) -शाख्ये I². (५) Bⁿ adds समाप्तम्.

अथार्ष्यलोपेन यदाह स क्रमः
समानकालं पदसंहितं द्वयोः ॥ १ ॥

अथार्ष्याः संहितायाः अलोपेन द्वयोः[1] पदसंहितं ते च पदे तयोश्च संहितां[2] समानकालं तुल्यकालं यदाह वक्ता स क्रमोऽधिकृतो वेदितव्यः। अग्निमीळे। ईळे पुरोहितम् (ऋ० क० १।१।१)। समानकालं पदसंहितं द्वयोरिति किम्। स्वरानुस्वारोपहितो द्विरुच्यते संयोगादिः स क्रमः[3] (६।१) इति मा भूत्॥

अथो बहूनामविलोपकारणः
परैरवस्यन्त्यतिगम्य कानिचित्॥ २ ॥

अपि बहूनां पदानामा[4]र्ष्या अविलोपार्थं क्रमो भवतीति वेदितव्यम्[5]। तत्र परैः पदैरवस्यन्त्यतिगम्य कानिचित्पदानि। तानि पदान्युत्तरत्रोदाहरिष्यामः॥

अपृक्तमेकाक्षरमद्वियोनि यत्
तदानुनासिक्यभयादतीयते ॥ ३ ॥

अपृक्तमव्यञ्जनमेकाक्षरमद्वियोन्यसंध्यक्षरं यत्तत्पदमानु[6]नासिक्यभयादतीयते। अष्टावाद्यानवसानेऽप्रगृह्यानाचार्या आहुरनुनासिकान्स्वरान् (१।६३) इति तन्मा भूदिति[7]। मन्द्रमा वरेण्यम् (ऋ० क० ६।६५।२९)। उद्धेति (ऋ० क० ७।६३।२)। अपृक्तमिति किम्। दुहितुराः (ऋ० क० १०।६१।५)। एकाक्षरग्रहणं पदविशेषणम्। अपृक्तमेकाक्षरं पदमनवसानीयमिति। इतरथा ह्यक्षरं विशेष्येत[8]। अपृक्तमद्वियोनि यदक्षरं

---

(१) पदयोः added in B². (२) संहिता Bⁿ, Reg. (३) क्रमोविक्रम B². (४) पदानाम् omitted in B³. (५) B², -तव्यः B³I²Bⁿ. (६) पदं चानु- B². (७) इति omitted in B². (८) B³I², Reg.; विशिष्येत B²; विशिष्यते Bⁿ.

तदन्तमनवसानीयमिति। अत्र को दोषः। शमीध्वमध्रिगा३उ[1] (ऐ० ब्रा० २। ७। ११) इत्यवसानं न स्यात्।[2] अध्रियोनीति किम्। अभूदो (ऋ० क्र० १। ११३। ११)॥

नतं च पूर्वेण परस्य कारणं
नतेः परस्योभयहेतुसंग्रहात्॥ ४॥

नतं च पूर्वेण पदेन परस्य च[3] नतेर्यत्कारणं तत्पदमनवसानीयं भवति। किं कारणम्। परस्य पदस्यो[4]भयहेतुसंग्रहार्थम्। मो षु णः (ऋ० क्र० १। ३८। ६) इत्यत्र—स्वबह्वचरेण (५। ५) इति नामिनिमित्तं षत्वम्। षु ण इत्यत्र—नते सु स्म (५। ५८) इति[5] षत्वनिमित्तं णत्वम्। नाम्य[6]भावे षत्वं न स्यात्। षत्वाभावे णत्वं न स्यात्[7]। स विलोपः। अत उभयहेतुसंग्रहार्थमतीयते। मो षु णः (ऋ० क्र० १। ३८। ६)। आसु ष्मा णः (ऋ० क्र० ६। ४४। १८)॥

परीत इत्युत्तरमेतयोर्द्वयोः
परं हि पूर्वं नमतीत्यतीयते॥ ५॥

परि इतः इत्येतयोर्द्वयोः पदयोः परं[8] पदमनवसानीयं भवति। किं कारणम्। अनवसानीयात्परं सिञ्चतेति पदं व्यवहितमपि पूर्वं[9] परीति पदं नमतीति[10]। परीतो षिञ्चत (ऋ० क्र० ९। १०७। १) इति॥

---

(१) Reg., -गा उ B³B²I²Bⁿ. (२) शमी गाव इति तु वृत्तौ added in B²Bⁿ. (३) पदस्य supplied on the margin after च in I². (४) पदस्य omitted in Reg. (५) स्मेति B², Reg.; ष्म इति Bⁿ; स्मे इति B³I². (६) नाम्या- B². (७) इति (instead of स्यात्) Reg. (८) उत्तरं B³. (९) पूर्वं corrected to पूर्वः in I². (१०) B²I², Reg.; नमयतीति B³Bⁿ.

ततोऽपरे संध्यमवेक्ष्य कारणं
तदर्थजं द्विक्रममत्र कुर्वते ॥ ६ ॥

ततस्तेभ्योऽपर आचार्या[1] अस्यामवस्थायां संधिजं कारणमवेक्ष्य। किं[2] कारणम्। इतो षिश्चत (५। १७) इत्योत्वनिपातनम्। तदर्थमेव[3] षत्वार्थमेवौत्वं[4] मन्यमाना द्विक्रममत्र कुर्वते। परीतः। इतो षिश्चत (ऋ० क० ९। १०७। १)॥

तमःपरं रेफनिमित्तसंशयात्
तथावरित्येतदपोद्यते पदम् ॥ ७ ॥

तमःपरमावरित्येतत्पदं तथा। यथा[5] पूर्वोक्तम्। अ[6]वसानादपोद्यतेऽपनीयते। किं कारणम्। रेफनिमित्तसंशयात्। नहि विज्ञायते पूर्वेण पदान्तेनोत्तरेण वा पदादिना रेफो भवतीति। अत उभयहेतु[7]संग्रहार्थमपनीयते[8]। उषा आवर्तमः (ऋ० क० १। ९२। ४)॥

अदो पितो सो चिदुषर्वसूयवो
न घक्षि घुक्ष्त्यपि चातियन्ति किम् ॥ ८ ॥

यद्यावरित्येतत्पदं रेफनिमित्तसंशयादनवसनीयं भवति। सांशयिकनिमित्तानि अदो पितो सो चित् उषर्वसूयवः इतीमानि पदानि घक्षि घुक्षि इत्येतौ च प्रवादौ च[9] किं कारणं नाति-

---

(१) तेभ्यः परे आचार्या Reg., अपर आचार्या omitted in I^2. (२) तत् supplied on the margin in I^2. (३) $B^3 I^2 B^n$; तदर्थजमेव B^2, Reg. (४) ओत्वं (instead of षत्वार्थमेवौत्वं) I^2, षत्वं Reg. (५) यथा omitted in I^2. (६) पूर्वोक्तम- corrected to अ- on the margin in I^2. (७) हेतु- omitted in Reg. (८) -मतीयते Reg. (९) B^2, च। with a mark of deletion in B^3, वा I^2, omitted in B^n.

यन्ति । इमान्यपि हि तेन तुल्यानि । सत्यम् ।[१] क्रमशास्त्रेऽऽनवसानीयेऽनतु[२]गृहीतानीमानि[३] । तस्मान्नातियन्ति । तत्र गृहीतानामिह हेतुरुच्यते ॥

स्वसारमित्येतदपोद्यते पदं
परः सकारोपजनोऽस्कृतेति च ।
निरस्कृतेति ह्युपसर्गकारित-
स्तदन्वयादाचरितं तु पञ्चभिः ॥ ८ ॥

स्वसारमित्येतत्पदमवसानादपोद्यते । अकृतेति च परं पदमपोद्यते । किं कारणम् । परः सकारोपजनः । सकारागम इत्यर्थः[४] । निरस्कृतेत्युपसर्गकारितः[५] । तदन्वयादुपसर्गान्वयात्पञ्चभिरेव पदैरा[६]चरितं क्रमं विद्यात् । आचार्यैः[७] । निरु स्वसारमस्कृतोषसम् (ऋ० क्र० १० । १२७ । ३) ॥

सहेति चेमेति च रक्तसंहितं
गुणागमादेतनभावि चेतन ।
पदं च चास्कम्भ चिदित्यतः परं
प्लुतादि चैतानि निमित्तसंश्रयात् ॥ १० ॥

---

(१) B[3] B[n], M.M. (सत्यं on the margin in B[3]); यद्यपि तुल्यानि तथापि (instead of सत्यम् ।) B[2], Reg.; सत्यम् omitted in I[2]. (२) B[3] B[n], -नीयेष्वननु- M.M., -नीये तु न B[2], -नीयेषु न Reg., -नीये अननु- corrected to -नीये न in I[2]. (३) गृहीतानामानि corrected to गृहीतानि in I[2]. (४) इत्यर्थः struck out in I[2]. (५) अस्कृते इत्यपसर्गकारिता corrected to निरस्कृतेति ह्युपसर्गकारितः in I[2]. (६) पादैरा- B[2]. (७) इति शेषः added in B[2], M.M.

सहेति चेम्[1]। इतिकरणयुक्तमीमित्येतत्पदं लुप्तमकारमनवसानीयं भवति। किं कारणम्। निमित्तसंशयात्। न हि विज्ञायते पूर्वेण वा पदान्तेनोत्तरेण वा पदादिना मकारस्य लोपो भवतीति। अत उभयहेतुसंग्रहार्थमतीयते। यमी गर्भम् (ऋ० क्र० ९। १०२। ६)।

एति च रक्तसंहितम्। आ इत्येतत्पदं रक्तसंहितं यत्तदनवसानीयं भवति। किं कारणम्[2]। निमित्तसंशयात्। न[3] ज्ञायते पूर्वेण वा पदान्तेनोत्तरेण वा पदादिना[4] आकारस्य रागो भवतीति। अत उभयहेतुसंग्रहार्थम्[5]। अभ्र आँ अपः[6] (ऋ० क्र० ५। ४८। १)।

गुणागमादेतन भावि चेतन। गुणागमादेकारागमादेतनभूतम् इतन[7] इत्येतत्पदमनवसानीयं भवति। किं कारणम्[2]। न ज्ञायते पूर्वेण वा पदान्तेनोत्तरेण वा पदादिना एकारो[8] गुणागमो भवतीति। अत उभयगतः संशयः[9]। वीरास एतन मर्यासः (ऋ० क्र० ५। ६१। ४)।

---

(१) चेम B^3. (२) B^2, इति added in $B^3B^nI^2$. (३) हि added on the margin in I^2. (४) निमित्तसंशयात् to पदादिना B^2, supplied on the margin by a different hand (नहि for न) in I^2, omitted in B^3B^n. (५) अतीयते added on the margin in I^2. (६) अपः B^2, अपो वृणाना वितनोति $B^3I^2B^n$. (७) इतन इतन B^3. (८) न ज्ञायते to एकारः B^2, omitted in B^3B^n, निमित्तसंशयात्। न ज्ञायते to पदादिना निमित्तेन supplied on the margin by a different hand in I^2. (९) -गतः संशयः B^3B^2, -गतसंशयः B^n, गतः संशयः corrected to-संग्रहार्थमतीयते on the margin in I^2.

पदं च चास्कम्भ चिदित्यत: परम् । चास्कम्भ चित् इत्यस्माद् द्वै[1]पदात्परं स्कम्भनेन इति च पदमनवसानीयम्[2] । किं कारणम्[3] । केन[4] निमित्तेन सकारस्य लोपो भवतीत्युभय[5]गत: संशय:[6] । चित्कम्भनेन स्कभीयान् (ऋ० क० १० । १११ । ५) ।

प्लुतादि च । प्लुतादि च पदं योनिसारैकृ इत्येवमाद्यनवसानीयं भवति । प्लुतादिप्रभृतीनि च (१० । ४) इत्यत्र गतम् । योनिमारैगप (ऋ० क० १ । १२४ । ८) । अत्र आकारागम: पूर्ववत्संशयित: ॥

द्व्यभिक्रमं पूर्वनिमित्तमानिनस्
त्रिषूत्तमेष्वाहुरनन्तरं हि तत् ॥ ११ ॥

द्वाभ्यां पदाभ्यामभिक्रममि[7]च्छन्त्युत्तमेषु[8] त्रिषु निमित्तसंशयेषु । अनवसानीयात्पूर्वं[9] पदं निमित्तं मन्यन्ते । किं कारणम् । अनन्तरं हि तत्पूर्वं[10] पदं गुणागम: सकारलोपश्च दीर्घत्वं[11] चैषां[12] त्रयाणां[13] भवतीति । वीरास एतन (ऋ० क० ५ । ६१ । ४) । चित्क-

---

(१) द्वै- B^nI^2, द्वि- B^3B^2. (२) B^2 adds भवति. (३) $B^3I^2B^n$, किं कारण- B^2. (४) गत- corrected to केन on the margin in B^3, तेन B^n, -गत- B^2, (for I^2 see below). (५) भवतीति अत उभय- B^2. (६) Instead of केन निमित्तेन to संशय: I^2 reads गतनिमित्तेन सकारस्य लोपो भवत्तात्युभय इति गतः संशय: (*sic*). But afterwards all this is struck out and instead of it निमित्तसंशयात् is supplied on the margin. (७) अभिक्रमम् इ- B^3B^2, Reg.; अतिक्रम्य ग- I^2; अभिक्रम्य ग- B^n. (८) उत्तरेषु I^2, Reg. (९) पूर्वे- B^n. (१०) पूर्वं B^3, corrected to पूर्व- B^2, पूर्व- I^2B^n. (११) लोपश्चात्वं Reg.; -लोपश्च दीर्घत्वं corrected to लोपः प्लुतादिश्च in I^2. (१२) B^2, एषां omitted in $B^3I^2B^n$. (१३) द्व्यभिक्रमं added in B^3B^2.

म्भनेन (ऋ० क्र० १० । १११ । ५)। योनिमारैक् (ऋ० क्र० १ । १२४ । ८)॥

अनन्तरं त्वेव चतुर्थषष्ठयोः
परं कथं तत्र च न द्व्यभिक्रमम् ॥ १२ ॥

अनन्तरं तु पुनश्चतुर्थषष्ठयोरनवसानीययोः—उषा आवर्तमः (ऋ० क्र० १ । ९२ । ४) यमी गर्भम् (ऋ० क्र० ९ । १०२ । ६) इत्येतयोः परं पदं निमित्तं भवितुमर्हति। पूर्वनिमित्तमानिनां हेतुसामान्यात्। कथं तत्र च ते पूर्वनिमित्तमानिनो द्व्यभिक्रमं न कुर्वन्त्येवं स्थितेऽपि। यदि चतुर्थषष्ठयोर्द्व्यभिक्रमं न कुर्वन्ति त्रिषूत्तमेष्वपि न कर्तव्यम्। अथोत्तमेषु कुर्वन्ति चतुर्थषष्ठयोरपि कर्तव्यम्। उभयत्रापि हि विकारहेतुरानन्तर्यमेव ॥

अनानुपूर्व्ये पदसंध्यदर्शनात्
पदव्यवेतं च पदं व्यवायि च ॥ १३ ॥

अनानुपूर्व्ये[1]संहिते क्रमे क्रियमाणे पदेन यद्व्यवेतं यच्च व्यवैति ते उभे अनवसानीये भवतः। किं कारणम्। पदसंध्यदर्शनात्। शुनःशेपम् चित् इत्येतयोः पदयोरन्योन्येन[2] सह संधिरदृष्टो भवति। शुनश्चिच्छेपं निदितम् (ऋ० क्र० ५ । २ । ७)॥

ततोऽपरे द्विक्रममाहुराश्रयात्
कृताविलुप्तात्र हि वर्णसंहिता ॥ १४ ॥

ततोऽपर आचार्या अस्यामवस्थायां द्विक्रममिच्छन्ति। किं कारणम्। आश्रयाल्लक्षणात्कृता ह्यत्राविलोपेन वर्णानां वर्णैः सह संहिता भवतीति। शुन इत्यत्र विसर्जनीयश्चिदिति प्रत्यये—अघोषे रेफ्यरेफी चोष्माणं स्पर्श उत्तरे (४ । ३१) इति शकारमापन्नः। चिदित्यत्र

(१) Reg.; -पूर्व्ये $B^3 I^2 B^2 B^n$. (२) पदयोरन्येन Reg.

तकारः शेपप्रत्यये—तालव्येऽघोष उदये चकारम् (४ । ११) इति चकारमापन्नः। सर्वैः प्रथमैरुपधीयमानः शकारः शाकन्यपितुश्छकारम् (४ । ४) इति शकारश्[1] छकारमापन्नः। शेपमित्यत्र मकारः पदान्ते वर्तमानो नकारे प्रत्यये—विस्थाने स्पर्श उदये मकारः सर्वेषामेवोदयस्योत्तमं स्वम् (४ । ६) इति नकारमापन्नः। शुनश्चित्। चिच्छेपम्। शेपन्निदितम्[2] (ऋ० क्र० ५ । २ । ७)[3] ॥

पदानुपूर्व्येण सपूर्व आ ततस्
ततो व्यवेतं च सह व्यवायि च ॥१५॥

पदानामानुपूर्व्येण सपूर्वे विद्यमानपूर्वेऽनानुपूर्व्ये[4]संहितेऽर्धर्चस्य पूर्वे द्वैपदशः क्रमो वक्तव्य आ ततोऽनानुपूर्व्यसंहितायाः। द्वा जना। जना यातयन्। यातयन्नन्तः। अन्तरीयते (ऋ० क्र० ६ । ८६ । ४२)। किमर्थमिदमुच्यते। ननु—क्रमो द्वाभ्यामभिक्रम्य (१० । १-२) इत्येव[5] सिद्धम्। न सिध्यति। ईयत इत्ये[6]तस्य नरा इत्येतेन पदैकदेशेन सह संधिर्दृष्टः। नराशंसमित्येतेन पदेन सह संधिरदृष्टः। तदा पदसंध्यदर्शनादीयत इत्येतस्यापि पदस्यानवसानीयता प्राप्नोति। सा मा भूदित्युच्यते।

ततो व्यवेतं च पदं यच्च व्यवैति ते उभे सह वक्तव्ये। केन सह। ईयते दैव्यम् इत्येताभ्यां सह। ईयते नरा च शंसं दैव्यम् (ऋ० क्र० ६ । ८६ । ४२)। एवमेके।

---

(१) शकारश् P, omitted in $B^3B^2I^2B^n$. (२) शुनश्चित्। to निदितम्। Reg., B^3B^2; शुनश्चित्। चिच्छेपं निदितं। I^2; omitted in B^n. (३) $B^3B^2B^n$ add शुनश्चिच्छेपन्निदितं, struck out in I^2. (४) Reg.; -पूर्व्ये $B^3I^2B^2B^n$. (५) इत्येवमेव B^3. (६) इत्ये- omitted in I^2.

अपरे पुनरन्यथा। ईयत इत्येतस्यानवसानीयता नैव प्राप्नोति। कथम्। पदैकदेशेन वा कृत्स्नेन वा पदसंधिर्दृष्टो भवतीति। किमर्थं तर्हीदमुच्यते। ततो व्यवेतं च सह व्यवायि चेत्येवमाद्यपूर्वविधिः। स चानुक्तः[1] पुनरुच्यते ॥

ततो निराहेतरयोश्च ते पदे
ततोऽव्यवेतेन परस्य संहिता ॥ १६ ॥

ततोऽस्यामव[2]स्थायां निराह वक्ता। परिग्रहेण योजयतीत्यर्थः। ते पदे। कतरे। व्यवेतं च यच्च व्यवैति।[3] नराशंसमिति नराशंसम्। चेति च[4] (ऋ० क्र० ९। ८६। ४२)। इतरयोश्च। कतरयोः। अविद्यमानपूर्वयोस्ते पदे निराह। शुनश्चिच्छेपं निदितम्। शुनःशेपमिति शुनःऽशेपम्। चिदिति चित् (ऋ० क्र० ५। २। ७)। नरा वा शंसं पूषणम्। नराशंसमिति नराशंसम्। वेति वा (ऋ० क्र० १०। ६४। ३।) ततोऽव्यवेतेन पदेन परस्य संहिता कर्तव्या। दैव्यं च (ऋ० क्र० ९। ८६। ४२)। निदितं सहस्रात् (ऋ० क्र० ५। २। ७)। पूषणमगोह्यम् (ऋ० क्र० १०। ६४। ३)। असंदिग्धार्थमिदमाचार्येण विस्तरेणोक्तम् ॥

अनन्तरे त्रिक्रमकारणे यदि
त्रिभिश्च गार्ग्यः पुनरेव च त्रिभिः ॥१७॥

---

(१) तस्मात् added in B³. (२) -स्यामेवाव- B². (३) After व्यवैति। B² and Reg. add ईयते नरा च शंसं दैव्यं, omitted in B³I²Bⁿ. (४) चदि चित् (instead of चेति च) I².

अनन्तरे अव्य[१]वहिते त्रिक्रम[२]कारणे[३] द्वे[४] यदि भवतस्त्रिभिः पदैरवसानमिच्छत्याचार्यो गार्ग्यः[५] । तेषामेव[६] त्रयाणां मध्यमं पदं प्रत्यादाय पुनरेव च[७] त्रिभिः । किं कारणम् । एवमपि निमित्त-[८]निमित्ति[९]नाम विलोपो भवतीति[१०] । उदू षु । ऊ षु णः (ऋ० क० ८ । ७० । ६) ॥

त्रिसंगमे पञ्चभिराच्र्यनुग्रहः ॥१८॥

अस्मिन्निमित्तनिमित्तिनां[११] त्रयाणां नामिषत्वणत्वानां सङ्गमे पञ्चक्रमेणाच्यां अविलोपो भवतीति मन्यन्त एक आचार्याः । किं कारणम् । उक्तं हि । उदू षु णः (ऋ० ८ । ७० । ६) इत्यत्र नामिनिमित्तं षत्वम् । षत्वनिमित्तं णत्वम् । नाम्यभावे षत्वं न स्यात् । षत्वाभावे णत्वं न स्यात् । स विलोप इति । न इत्येतस्या-

---

(१) B^2I^2, Reg., M.M. (a); -न्तरेऽव्य- B^3B^n. (२) I^2, Reg., M.M. (a); त्रिक्रमयोः $B^3B^2B^n$. (३) I^2, Reg., M.M. (a); कारणे निमित्ते $B^3B^2B^n$. (४) द्वे omitted in B^3B^n. (५) तदा प्रथमतः त्रिभिः पदैः क्रमं ब्रूयात् (instead of त्रिभिः पदैर् to गार्ग्यः) B^3B^n; B^2 adds it after गार्ग्यः; omitted in Reg., I^2, M. M. (a). येगार्थः (instead of गार्ग्यः) M. M. (a). (६) I^2, Reg., M. M. (a); पुनस्तेषामेव B^2; पुनः B^3B^n. अनन्तरे अव्य- to तेषामेव omitted in I^2, but supplied on the margin by a different hand with the variants: अव्यहिते, त्रिभिश्च, and इति गार्ग्यो मन्यते (for इच्छत्याचार्यो गार्ग्यः). (७) च omitted in I^2. (८) निमित्त- omitted in $B^3I^2B^n$. (९) -त्ती- B^2. (१०) इति गार्ग्यो मन्यते added in B^3 and गार्ग्यो मन्यते in B^n. (११) Reg., निमित्तीनां B^2, -नैमित्तिनां $B^3I^2B^n$.

नवसानीयत्वं कस्मात्[1] । नकार[2]स्योत्तरेण[3] पदेन सह[4] प्रत्यादाने[5] णो वसो इति[6] सह सन्धिरदृष्टो भवतीति । उदू षु णो वसो (ऋ० क्र० ८ । ७० । ६) ॥

चतुःक्रमस्त्वाचरितोऽत्र शाकलैः ॥ १९॥

एवं पदान्तरगमनेऽप्य[7]स्मिंस्त्रिसङ्क्रमे शाकलाश्चतुःक्रममाचरन्ति । तुशब्दः पदान्तरनिवृत्त्यर्थः । उदू षु णः (ऋ० क्र० ८ । ७० । ६) ॥

अलोपभावादपरे बहुक्रमं
प्रतिस्वमार्षीति न कुर्वते क्वचित् ॥२०॥

अलोपभावादार्ष्या लोपस्याभावादपर आचार्या बहुक्रमं क्वचिदपि न कुर्वते[8] । यदि बहुक्रमो न क्रियते निमित्तनैमित्तिक[9]विप्रयोगे[10] कथमार्ष्या अलोपो भवति । प्रतिस्वमार्षी भवतीति[11]। पदान्तस्य पदादिना[12] सन्धौ क्रियमाणे लोपागमविकाराः[13] प्रतिस्वं भवन्ति[14]।

---

(१) अलोप इति कस्मात् (instead of स विलोप to कस्मात्) I^2. (२) $B^3B^2B^n$; णकार- I^2; नकारभूतस्य णकारस्य Reg., M. M. (३) -तर- B^n. (४) स B^2, सह omitted in I^2. (५) प्रत्यादाने omitted in I^2. (६) $B^3B^2B^n$, उदू ष णो वसो इति I^2, नो वसो इत्यत्र वसो इत्यनेन Reg., नो वसो इत्यत्र णो वसो इति M. M. (७) -गमनेष्व- B^n. (८) कुर्वन्ति I^2. (९) -निमित्तिक- (for -नैमित्तिक-) Reg. (१०) -प्रयोगे (for -विप्रयोगे) I^2, योगे B^n. (११) B^2I^2, Reg.; प्रतिस्वमार्षी भवतीति omitted in B^3 B^n, M. M. (१२) पदान्तस्य पदादिना $B^3I^2B^n$, M. M.; पदांतपदाद्योः B^2, Reg. (१३) -विकारः I^2. (१४) भवति I^2, omitted in Reg.

एवं[1] द्वयोर्द्वयोः पदयोरार्ष्या अलोपो[2] भवति[3]। मो षु । सु नः (ऋ० क्र० १ । ३८ । ६) ॥

असर्वशस्त्रिप्रभृतिष्वनेकशः स्मरन्ति संख्यानियमेन शाकलम् ॥ २१ ॥

प्रतिस्वमार्षीति यदुक्तं तदसर्वशः । न सर्वत्र युज्यत इत्यर्थः । कथम् । यत्र पदान्तपदाद्योरन्योन्यं प्रति निमित्तत्वं तत्र युक्तम् । तन्नः । नो मित्रः (ऋ० क्र० १ । १०७ । ३) इत्यादौ[4] । यत्र तु ताभ्यां[5] पूर्वं पदं[6] विकारस्य निमित्तं भवति[7] न तत्र युक्तम् । त्रि[8]प्रभृतिषु पदेषु । मो षु णः (ऋ० १ । ३८ । ६) इत्यत्र नामिनिमित्तं षत्वम् । षत्वनिमित्तं णत्वम् । नाम्यभावे षत्वं न स्यात् । षत्वाभावे णत्वं न स्यात् । यथापदं सन्धिमपेतहेतुषु (११ । २३) इति वक्ष्यमाणत्वात्[9] । स विलोप इत्युक्तम् । तस्मादनेकशो बहवः

---

(१) एवं I^2; इति Reg.; omitted in $B^3B^2B^n$, M. M. (२) अविलोपो I^2. (३) भवति $B^3B^2B^n$; भवतीति I^2, M. M. द्वयोरार्ष्यविलोप एवेति (instead of द्वयोर् to भवति) Reg. After भवति $B^3B^2B^n$ and M. M. add प्रतिस्वमार्षी भवतीति, omitted in I^2 and Reg. -पभावादार्ष्या to कथमार्ष्या अलो- and पदान्तस्य to भवति, with the variants noted above, is supplied on the margin by a different hand in I^2. (४) तन्नः to -दौ omitted in I^2. (५) ताभ्यां $B^3B^2I^2$, द्वाभ्यां Reg., पदाभ्यां B^n, उभाभ्यां M. M. (६) $B^3B^2B^n$, पूर्वपदं च I^2, पूर्वं परं वा Reg., पूर्वं परं वा पदं M. M. (७) न added before भवति by Reg. (wanting in his MS.). (८) युक्तं त्रि- corrected to युक्तस्त्रि- in I^2. (९) न स्यात् to -त्वात् omitted in I^2.

स्मरन्तीच्छन्त्याचार्याः संख्यानियमेन। त्रि[1]क्रमश्चतुःक्रमः पञ्चक्रम इत्येतेन संख्यानियमेन। शाकलविधानम्। मो षु णः (ऋ० क्र० १।३८।६)। उदू षु णः (ऋ० क्र० ८।७०।९)। निरु ष्वसारमस्कृतोषसम् (ऋ० क्र० १०।१२७।३)॥

अयावने पूर्वविधानमाचरेत्॥ २२॥

अयावनेऽमिश्रणे। किमुक्तं भवति। यत्र क्रमे वचनप्राप्ताभ्यां पदाभ्यां पूर्व[2]पदं निमित्तं न भवति तत्रेत्युक्तं भवति। पूर्वविधानमाचरेदिति। द्वाभ्यां क्रममाचरेदित्यर्थः। अग्निमीळे। ईळे पुरोहितम् (ऋ० क्र० १।१।१)। यत्र यत्र यावनं तत्र तत्र बहुक्रममाचरेत्। मो षु णः (ऋ० क्र० १।३८।६) इति॥

यथापदं संधिमपेतहेतुषु॥ २३॥

यथापदं संधिं कुर्यादपेतहेतुषु पदेषु। प्र णः। न इन्द्रो (ऋ० क्र० ९।४४।१)। प्रशब्दो णत्वहेतुस्तस्यापाय उत्तरेण सह प्रत्यादाने क्रियमाणे नत्वम्। विलोपसंशयनिवृत्त्यर्थं ग्रहणम्। न इन्द्रो[3]॥

अथो पदाभ्यां समयं पदेन च
क्रमेष्ववस्येदतिगम्य संदधत्॥ २४॥

अथो पदाभ्यां समयमतिक्रम्यावस्येत्। संदधत्तथा समयं पदेन। किं पुनः कारणं समयातिक्रमणे। दृष्टक्रमत्वात् (१०।१९) इत्युक्तं क्रमशास्त्र एव। किमर्थं पुनर्द्वाभ्यामतिक्रम्यावसानम्। अदृष्टक्रमत्वादिति वक्तव्यम्। एकेन कस्मात्संदधदवस्यति। संध्यर्थमिति वक्तव्यम्। त्वां ह। ह[4] त्यदिन्द्रार्णसातौ स्वर्मीळ्हे। (ऋ० क्र० १।६३।६)।

क्रमेष्विति ग्रहणात्पादव्यवस्थायां समयोत्तरपदद्वयान्तेऽवसानं न स्यात्—त्वां ह त्यदिन्द्रार्णसातौ (ऋ० १। ६३। ६) इत्यादिषु।

---

(१) B² and Reg., त्रिः B³I²Bⁿ. (२) पूर्वं Bⁿ. (३) न इन्द्रो I². (४) त्वां ह (for त्वां ह। ह) I².

यच्चिद्धि सत्य सोमपाः (ऋ० १ । २९ । १) इत्यादिषु तु[1] समयोत्तरपदद्वयान्तेऽवसानं स्यादेव पादलक्षणवशात्[2] ॥

सहेतिकाराणि समासमन्तभाग
बहुक्रमे मध्यगतानि यानि च ।
तृतीयतां गच्छति यस्य सोष्मवा-
ननन्ययोगं विकृतं प्लुतादि च ।
अतीत्य तेषां पदतां प्रदर्शयेत् ॥ २५ ॥

सहेतिकाराणीतिकरणयुक्तानि । समासमवगृह्याणि । अन्तभागधर्चान्तं यत्पदं भजते । बहुक्रमे मध्यगतानि यानि च । त्रिक्रमप्रभृतिषु बहुक्रमेषु[3] यानि मध्यगतानि पदानि[4] । तृतीयतां गच्छति यस्य सोष्मवान् । जुगुक्षतो दुदुक्षन्नित्येवमादि । तेषु सोष्मा घकारादिश्[5] चतुर्थः स्व[6]वर्गतृतीयं[7] गकारादिमा[8]पद्यते । तत्[9] । अनन्ययोगं[10] विकृतम् । अनन्यकृतो यस्य विकार आत्मकारित इत्यर्थः । प्लुतादि च[11] । प्लुतादीनि च पदानि[12]—योनिमारैक् (२ । ७५) इत्येवमादीनि । तेषां पदानामुत्तरेण सह प्रत्यादानं कृत्वा या पदे प्रकृतिर्दृष्टा तां[13] प्र[14]दर्शयेत् । केन । परिग्रहेण । किं कारणम् । स्त इति स्तः (ऋ० क्र० १ । ६१ । ८) स्विति सु[15] (ऋ० क्र० १ । ३८ । ६)

---

(१) Bⁿ omits तु. (२) क्रमेष्विति to -वशात् omitted in I². (३) Bⁿ and Reg., -क्रमे B³B²I². (४) BⁿI² add यानि च. (५) घकारादिश् P (also P¹), घकारश् B³B²I²Bⁿ. (६) स्व-P (also P¹), सन् B³B²I², स च Bⁿ. (७) -तृतीयतां Bⁿ. (८) गकारादिमा- P¹, घकारादिमा- P, दकारादिमा- B², दकारमा- B³Bⁿ. (९) तत् B³B²Bⁿ, omitted in P (also in P¹). (१०) B²Bⁿ, -योग- B³ (-गं corrected to -ग-). (११) प्लुतादि च omitted in Bⁿ. (१२) पदादि B³. (१३) B³, Reg.; तं Bⁿ, -नां B². (१४) B³Bⁿ omit प्र-. (१५) स्त इति to सु B³Bⁿ, M.M.; स्विति सु । स्त इति स्तः B², Reg.

इत्यत्र—युग्मान्तस्थादन्तमूलीयपूर्वैः (५।२०) इति परिग्रहस्य द्वितीये वचने[1] षत्वप्रसङ्गः स मा भूदिति। समास इति। दुर्हणो इति दुः॰हनो (ऋ० क० १०। १५५।३) इत्यत्र—ऋकाररेफषकारा नकारम् (५।४०) इति परिग्रहस्य पूर्ववचने णत्वप्रसङ्गः। स मा भूदिति।

अन्तभाक्। महान्हि षः। स इति सः (ऋ० क० ८।१३। १) इत्यत्र—युग्मान्तस्था० (५।२०) इति पूर्ववत्। बहुक्रमे मध्यगतानि[2]। मो षु णः (ऋ० क० १।३८।६) इत्यत्र पूर्ववत्। तृतीयतां गच्छति यस्य सोष्मवान्। जुघुक्षत इति जुघुक्षतः (ऋ० क० ८।३१।७) इत्यत्र परिग्रहस्य संहितावत्पूर्ववचनं पदवदुत्तरमिति परिग्रहस्य पूर्वे[3] वचने तृतीयत्वप्रसङ्गः। स मा भूदिति[4]। अनन्ययोगं[5] विकृतम्। सुसुमेति सुसुम (ऋ० क० १।१३७।१) इत्यत्र परिग्रहस्य संहितावत्पूर्ववचनं पदवदुत्तरमिति परिग्रहस्य[6] पूर्ववचने षत्वप्रसङ्गः। स मा भूदिति। प्लुतादि। योनिमारैक् (२। ७५) इत्येवमादिषु। अरैगित्यरैक् (ऋ० क० १। १२४।८) इत्यत्र पूर्ववचने दीर्घत्वप्रसङ्गः। स मा भूदिति॥

अस्यैवापरा योजना। अतीत्य तेषां पदतां प्रदर्शयेदिति। सहेतिकाराणीत्येवमादीन्यतिक्रम्य परिग्रहेण तेषां पदानां पदतां प्रदर्शयेत्। किं कारणम्। नहि परिग्रहादृते तेषां पदता दृश्यते। सहेतिकारेषूप-[7] स्थितान्तप्रदर्शनार्थं च। इन्द्राग्नी तपन्ति। इन्द्राग्नी इतीन्द्राग्नी (ऋ० क० ६।५९।८)। प्रगृह्यत्व[8]प्रदर्शनार्थं च[9]। प्रातः

---

(१) वचने omitted in B³Bⁿ. (२) Bⁿ adds यानि. (३) पूर्व- B². (४) B² omits इति. (५) B³B²Bⁿ. (६) पूर्व- to परिग्रहस्य omitted in Bⁿ. (७) तावदुप- Bⁿ. (८) Bⁿ omits -त्व-, supplied on the margin in B³. (९) M.M. omits च.

सोमम्। प्रातरिति प्रातः (ऋ० क० ७। ४१। १)। रेफप्र[1]दर्शनार्थं च[2]। समासेष्ववग्रहप्रदर्शनार्थं च। पुरोहितं यज्ञस्य। पुरोहितमिति पुरःऽहितम् (ऋ० क० १। १। १)। अन्तभागृद्धवर्धर्चान्तख्यापनार्थम्। अर्णाचित्ररथावधीः। अवधीरित्यवधीः (ऋ० क० ४। ३०। १८)। पदादिप्रदर्शनार्थं च। बहुक्रमे[3] मध्यगतेषु पदवद्भावप्रदर्शनार्थम्[4]। निरु स्वसारमस्कृतोषसम्। ऊँ इत्यूँ। स्वसारमिति स्वसारम्। अकृतेत्यकृत (ऋ० क० १०। १२७। ३)।

तृतीयतां गच्छति यस्य सोष्मवानिति पृथग्ग्रहणमनर्थकम्। अनन्ययोगं[5] विकृतमित्येव[6] सिद्धत्वात्। नानर्थकम्। परिग्रहस्योभयोरपि वचनयोः पद[7]त्वप्रदर्शनार्थम्। दधृषः कृष्णजंहसः। धधृष इति धधृषः (ऋ० क० १। १४१। ७)। किमुच्यत उभयोरपि वचनयोः पदत्वप्रदर्शनार्थं पृथग्ग्रहणमिति। अन्येष्वप्यनन्ययोग[8]विकृतेपूभयोरपि वचनयोः पदत्वं प्रदर्श्यते[9]। सत्यम्[10]। नकारलोपोष्मरभावमानयेत् (११। ३६) इत्येवमादिवचनात्। यत्र यत्र तु वचनं[11] नास्ति तत्र तत्र परिग्रहस्य पूर्ववचने विकारो भवत्येव। यथा—रजेषितमिति रजःऽइषितम् (ऋ० क० ८। ४६। २८)। अनन्ययोगविकृतेषु[12] पदत्वप्रदर्शनार्थमेव[13]। सुषुमा यातम्। सुसुमेति

---

(१) B^2 omits -प्र-. (२) B^3 omits च. (३) -क्रमेषु B^n. (४) M.M. adds च. (५) -योग- M.M. (६) इत्येवमेव B^n. (७) गकारादिम् (page 338, line 12) to पद- omitted in I^2. (८) -योगं B^n, corrected to -योग- in B^3. (९) B^2, M.M.; प्रदश्यते $B^3 I^2 B^n$. (१०) I^2 omits सत्यम्, supplied on the margin in B^3. (११) तु वचनं M.M., वचनं B^n, कारणं I^2, कारणं corrected to वचनं on the margin in B^3, तु वचनं कारणं B^2. (१२) पकारः in B^n and यकारा in I^2 added. (१३) -र्थं च M.M.

सुसुम (ऋ० क० १। १३७। १)।[1] प्लुतादिषु पदत्वप्र[2]दर्श-नार्थमित्येव[3]। आरैक्पन्थाम्। अरैगित्यरैक् (ऋ० क० १। ११३। १६)॥

कृते तु गार्ग्यस्य पुनस्त्र्यभिक्रमे ॥ २६ ॥

गार्ग्यस्याचार्यस्य पक्षे—त्रिभिश्च गार्ग्यः पुनरेव च त्रिभिः (११। १७) इति पुनस्त्र्यभिक्रमे कृत एव[4] पदतां प्रदर्शयेत्। उदू षु। ऊ षु णः। ऊँ इत्यूँ। स्विति सु (ऋ० क० ८। ७०। ९)॥

अदृष्टवर्णे प्रथमे प्रदर्शनं
स्मरन्ति तत्त्वत्र निराह चोदकः ॥२७॥

प्रथमे द्वैपदे पूर्वपदस्यान्त्यवर्णेऽदृष्टे तस्य प्रदर्शनमाचार्याः स्मरन्तीच्छन्ति। तत्तु प्रदर्शनं निराहेति प्रवदति चोदकः परिग्रहः। किं कारणम्। पदान्तसंशयनिवृत्त्यर्थम्। तान्त्वाम् (ऋ० १। ४९। ४) इत्यत्रार्धर्चाद्ये द्वैपदे न ज्ञायते नकारान्तं वा पदं मकारान्तं वा। तस्मात्परिगृह्णाति[5]। तामिति ताम् (ऋ० क० १। ४९। ४)॥

पदं यदा केवलमाह सा स्थितिः ॥ २८ ॥

पदं केवलमनितिकरणं यदाह वक्ता सा स्थितिरिति वेदितव्या। संज्ञाकरणं स्थित्यभिक्रमार्थम्। तन्नः (ऋ० १। १०७। ३)। तत्। तान्नः (ऋ० १०। १५६। २)। ताम्[6]॥

---

(१) B^2 adds : ननु च। तृतीयतां गच्छति यस्य सोष्मनित्यस्य पृथगुपादानप्रयोजनाभाव एव। अनन्ययोगमित्यनेनैव सिद्धेः। न सिद्ध्यति। अदोपितो सो चिदुपधैसूयव इत्यादिसूत्रे निमित्तसंशयेषु धच्चिधुच्चिप्रवादानां गृहीतत्वात् तत्र अनन्ययोगविकृतत्वस्य असंभावितत्वात्। सूक्तं तृतीयतां गच्छति यस्य सोष्मवानिति। (*sic*). (२) B^3, M. M. omit -प्र-. (३) -र्थमेव B^u. (४) एवं I^2B^n. (५) -गृह्णन्ति B^n, -गृह्यंह्णाति I^2. (६) B^3B^2, तंनः (instead of तन्नः to ताम्) I^2, तान्नः तामिति ताम् B^n, तान्नः। ताम् Reg.

यदेतिकारान्तमुपस्थितं तदा ॥ २९ ॥

इतिकरणान्तं यत्पदमाह वक्ता तत्पदमुपस्थितसंज्ञं वेदितव्यम्। संज्ञाकरणमुपस्थितेनाभिक्रमार्थम्। इन्द्राग्नी इति (ऋ० प० ६। ५९। ८)[1] ॥

अथो विपर्यस्य समस्य चाह ते
यदा स्थितोपस्थितमाचरन्त्युत ॥ ३० ॥

अथो ते पदे स्थित्युपस्थिते विपर्यस्योपस्थितं तत्पूर्वं कृत्वा स्थितं पश्चात् समस्य च यदाह वक्ता तत्पदं स्थितोपस्थितसंज्ञं वेदितव्यम्। संज्ञाकरणं स्थितोपस्थितेनाभिक्रमणार्थम्[2]। विभावसो इति विभाऽवसो (ऋ० क० १। ४४। १०)। तान्नः। तामिति ताम्[3] (ऋ० क० १०। १५६। २)। आचरन्त्युत। एवं स्थित्युपस्थित[4]स्थितोपस्थितानामन्यतमेन पदप्रदर्शनमाचरन्ति ॥

पुनर्ब्रुवँस्तत्र समासमिङ्गयेत् ॥ ३१ ॥

तत्र स्थितोपस्थिते क्रियमाणे पुनर्ब्रुवन्वक्ता समासमवगृह्णीयात्। पुरोहितमिति पुरःऽहितम् (ऋ० क० १। १। १)। अतीत्य तेषां पदतां प्रदर्शयेत् (११। २५) इत्येवं[5] सिद्ध इदं वचनं परिग्रहस्य पूर्वे[6] वचनेऽवग्रह[7]प्रतिषेधार्थम् ॥

स्वरित्यतोऽन्येषु च संधिमाचरेत्।
अवग्रहस्यैव हि कालधारणा
परिग्रहेऽस्तीत्युपधेत्यनुस्मृता ॥ ३२ ॥

---

(१) B³B² and Reg., तामिति added in Bⁿ, तां नः। तामिति (instead of इन्द्राग्नी इति) I². (२) B³B², -क्रमणार्थं I², -क्रमार्थं Bⁿ. (३) नाना। तानिति। तां (instead of तान्नः to ताम्) I². (४) -स्थित- omitted in I². (५) इत्येव B². (६) B³ I², पूर्व- B²Bⁿ. (७) -ग्रह्य- I², -ग्रहस्य corrected to -ग्रह B².

तस्मिन्नेव च[1] स्थितोपस्थिते स्वरित्येतत्पदं वर्जयित्वान्येषु पदेष्वि[2]तिकरणात्परेषु सत्स्वितिना तेषां यथोक्तं सन्धिं कुर्यात्। औौर्वभृगुवदित्यौर्वभृगुऽवत् (ऋ० क्र० ८।१०२।४)। इन्द्राग्नी इतीन्द्राग्नी (ऋ० क्र० ६।५९।८)। स्वरित्यतोऽन्येष्विति कस्मात्। स्वरित्येतस्य हि पदस्यावग्रहस्येव हि मात्राकालः कालधारणा परिग्रह इत्युपधास्ती[3]तीतिपूर्वा शाकलैरनुस्मृता। आचार्यग्रहणं पूजार्थम। स्वरिति स्वः (ऋ० प० १।५२।१२)। क्रमशास्त्र एव हेतुरुक्तः—इतिपूर्वेषु सन्धानं पूर्वैः (१०।१७) इति॥

अभिक्रमेतोभयतोऽनुसंहितं
ततोऽस्य पश्चात्पदतां प्रदर्शयेत्।
यथापदं वान्यतरेण संदधत्
त्रिषूत्तमेष्वेतदलोपसंभवात्॥३३॥

अलोप[4]संभवदर्शनादथवाभिक्रमं कुर्यादुभयतः पूर्वेण च परेण चानुसंहितम्। ततः पश्चादस्य पदस्य पदतां प्रदर्शयेत्। क। त्रिषूत्तमेषु निमित्तसंशयेषु[5]। निमित्तहेतोरेवमप्यलोपः संभवति। वीरास एतन। एतन मर्यासः। इतनेतीतन (ऋ० क्र० ५।६१।४)। चित्कम्भनेन। कम्भनेन स्कभीयान्। स्कम्भनेनेति स्कम्भनेन (ऋ० क्र० १०।१११।५)। योनिमारैक्। आरैगप। अरैगित्यरैक् (ऋ० क्र० १।१२४।८)।

---

(१) च or व struck out in I². (२) पदेषु omitted in I². (३) -स्ती- I². (४) B³B²Bⁿ; अलोप-omitted in I², M.M. (a), Reg. (५) निमित्तसंशयेषु added in I².

यथापदं वा[1]न्यतरेण पदेन पूर्वेण परेण वा[2] सह संदधत्[3] क्रमं ब्रूयात् । वीरास एतन । इतन मर्यासः । वीरास इतन । एतन मर्यासः (ऋ० क० ५ । ६१ । ४) । चित्स्कम्भनेन ।[4] स्कम्भनेन स्कभीयान् । चित्स्कम्भनेन । कम्भनेन स्कभीयान् (ऋ० क० १० । १११ । ५) । योनिमारैक्[5] । अरैगप । योनिमरैक् । आरैगप (ऋ० क० १ । १२४ । ८) । एवमप्यल्लोपः संभवति ।

द्वाविमौ पक्षौ । उभयतोऽनुसंहितमिति च यथापदं वा[6]न्यतरेणेति च । एतयोः को[7]ऽभिप्रायः । अज्ञायमाने विकारनिमित्तेऽन्यतरयोगे विकारो भवतीति पूर्वस्याभिप्रायः । अन्यतरवचनादन्यतरं[8] निमित्तं भवितुमर्हतीति परस्य । एवमेके वर्णयन्ति ॥

अपरे पुनर्निवृत्तत्वान्निमित्तसंशयाधिकारस्य त्रिपूत्तमेष्विति प्रकृतानामेव—सहेतिकाराणि (११ । २५) इत्ये[9]तेषां त्रिपूत्तमेषु—तृतीयतां गच्छति यस्य सोष्मवान् (११ । २५) इत्येवमादिषु वर्णयन्ति । पत्मन्दक्षुषः । द[10]क्षुषः कृष्णजंहसः । धक्षुष इति धक्षुषः (ऋ० क० १ । १४१ । ७) । वरुणो मामहन्ताम् । मामहन्तामदितिः । ममहन्तामिति ममहन्ताम् (ऋ० क० १ । ९४ । १६) । योनिमारैक् । आरैगप । अरैगित्यरैक् (ऋ० क० १ । १२४ । ८) ॥ पूर्वोत्तरयोः[11]—अतीत्य तेषां पदतां प्रदर्शयेत् (११ । २५) इत्येव[12]

---

(१) वा- B^n, चा- or वा- (?) I^2, चा- B^3B^2. (२) वा Reg., च $B^3B^2I^2B^n$. (३) After संदधत् I^2 adds स्कंभनेन स्कभीयान् । चित्स्कंभनेन । कंभनेन स्कभीयान् । योनिमारैक । आरैगप. (४) स्कंभनेन । added in B^3. (५) स्कंभनेन to -रैक omitted in I^2. (६) वा- B^n, चा- or वा- (?) I^2, चा- B^3B^2, M. M. (७) एतयोस्को I^2. (८) B^3, M. M.; -तर- B^2B^n; -वचनांतर- (instead of -वचनादन्यतरं) I^2. (९) -णां नात्येव (instead of -णि इत्ये-) I^2. (१०) ध- Reg. (११) $B^2B^3I^2$ (पक्षयोः on the margin in B^3), पक्षयोः पूर्वोत्तरयोः B^n. (१२) B^2I^2, इत्येवं B^3B^n.

सिद्धत्वादिह ग्र[1]हणमनर्थकम्। नानर्थकम्। यथापदं वा[2]न्यतरेण संदधदित्यपूर्वार्थविधिः। तत्रोक्तो[3]प्यर्थः पुनः कीर्त्यते। पत्मन्दच्छुषः। धच्छुषः[4] कृष्णजंहसः (ऋ० क० १।१४१।७)। वरुणो माम-हन्ताम्। म[5]महन्तामदितिः (ऋ० क० १।६४।१६)। योनिमारैक्। अ[6]रैगप (ऋ० क० १।१२४।८)। यदवशिष्टं तत्पूर्ववद् द्रष्टव्यम्॥

अरक्तसंध्येत्यपवाद्यते पदं
पुनस्तदुक्त्वाध्यवसाय पूर्ववत्॥३४॥

अरक्तसंधि आ इत्येतत्पदमपवाद्यते। कस्मात्। परिग्रहात्। कस्य हेतोः। बहुक्रमे मध्यगतानि यानि च (११।२५) इति परिग्रहोऽस्य मा भूदिति। कथं तर्हि वक्तव्यम्। पुनस्तत्पदमुक्त्वा। कतरत्। आ इत्येतत्। पूर्ववत्परेण पदेनाध्यवसानं कृत्वा क्रमेत। मन्द्रमा वरेण्यम्। आ वरेण्यम्[7] (ऋ० क० ६।६५।२९)। अरक्तसंधीति कस्मात्। अभ्र आँ अपः[8]। एत्या[9] (ऋ० क० ५।४८।१)॥

तथा यदृच्छोपनते बहुक्रमे
क्रमेत तस्यैकपदानि निःसृजन्॥३५॥

तथा। कथम्। यथा आकारस्य पद[10]प्रदर्शनार्थं प्रत्यादानमुक्तं पूर्ववदध्यवसानम्। यद[11]च्छोपनते बहुक्रमे तस्य बहुक्रमस्यैकैकं पदं निःसृजन्नपनयन्वक्ता क्रमेत। कस्य हेतोः। यथा सर्वे[12] पदान्ताः

(१) सिद्धत्वात् वि गृ- I^2. (२) वा अ- B^n, च अ- B^3B^2, अ-I^2. (३) तत्रोक्तो- B^2, स य उक्तो- B^3, स पा उक्ता- I^2, स उक्तो- B^n. (४) धच्छुषः omitted in I^2. (५) B^3B^2, मा- I^2B^n. (६) B^3B^2, आ- I^2B^n. (७) B^3B^2, आ वरेण्यम् omitted in I^2B^n. (८) पथ added in I^2. (९) B^3B^2, एत्या omitted in I^2B^n. (१०) पदता M.M. (११) $B^3I^2B^n$, एवं यद- B^2 and M.M. (१२) सर्वेषां B^3.

स्वराश्च सार्थदृष्टाः स्युरिति । आ त्वेता नि । त्वेता नि । एता नि[1] । इता नि (ऋ० क० १ । ५ । १) । निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन यो बहुक्रमः क्रमशास्त्रेषु[2] नाम्नातः स यदृच्छोपनतः । यथा आ त्वेता नि इत्यत्र आ तु इति द्वाभ्यामवसाने क्रियमाणे तकारस्य द्वित्वाभावात्तदनवसानीयं भवति । अनुनासिकभयात्तृतीयम् । दीर्घभावार्थं चतुर्थम्[3] ॥

नकारलोपोष्मरभावमानये-
दपेतरागां प्रकृतिं परिग्रहे ॥३६॥

नकारस्य खलु लोपभावं चोष्मभावं च रभावं चापेतरागां रागवर्जितां प्रकृतिमानयेत्परिग्रहे क्रियमाणे । कस्य हेतोः । पक्षप्रदर्शनार्थम् । दृष्टा हि लोपोष्मरभावा[4] द्वै[5]पदाभिक्रमेण[6] भवन्ति । तस्मात्स्वां प्रकृतिमानयेत् । लोपभावः । अस्माँअस्माँ इत् । अस्मानस्मानित्यस्मान्ऽअस्मान् (ऋ० क० ४ । ३२ । ४)। ऊष्मभावः । स्वतवाँः पायुः । स्वतवानिति स्वऽतवान् (ऋ० क० ४ । २ । ६)। नैतदुदाहरणं युक्तम् । कथम्[7] । स्वतवाँः पायुरिति पायुशब्दे हि नकारस्य विसर्जनीयसम्बन्धः । इदं तर्ह्युदाहरणम् । नॄँः पात्रमिति नॄन्पात्रम् (ऋ० क० १ । १२१ । १)। विभ्राजमानाँश्चमसान् । विभ्राजमानानिति विऽभ्राजमानान् (ऋ० क० ४ । ३३ । ६)। रभावः[8] । अभीशूँरिव सारथिः । अभीशूनिवेत्यभीशून्ऽइव (ऋ० क० ६ । ५७ । ६)।

---

(१) B³B², त्वेत । एत (instead of त्वेता नि । एता नि) I²Bⁿ and Reg. (२) सो added in I². (३) दीर्घ- to चतुर्थम् omitted in I². (४) -भावः B². (५) द्वि- I². (६) -क्रमणे Bⁿ. (७) B³Bⁿ, कथम् omitted in B²I². (८) I², रभावं B³B², omitted in Bⁿ.

अतीत्य तेषां पदतां प्रदर्शयेत् (११ । २५) इत्येवं सिद्धे किमर्थं नकारलोपादीनां संहितानां परिग्रहे पुनर्निवृत्तिरुच्यते। परिग्रहस्योभयोर्वचनयोर्विकारनिवृत्त्यर्थम्। तेन ह्यु[1]त्तरस्मिन्नेव स्यात्। नैष दोषः। तेनाप्युभयोर्भवतीति ज्ञापकं ब्रूमः। यदयम्—पुनर्ब्रुवंस्तत्र समासमिङ्गयेत् (११ । ३१) इति पूर्वस्मिन्वचनेऽवग्रह[2]प्रतिषेधार्थं कुर्वन्नेतद्[3] ज्ञापयति। अन्यत्रोभयोरपि वचनयोः पदतया[4] प्रदर्शनं भवतीति। एवं च[5] —अतीत्य तेषां[6] पदतां प्रदर्शयेत् (११ । २५) इत्येवं[7] सिद्धे नकारलोपोष्मरभावमानयेदित्येवमादीनां नियमार्थमनुक्रमणं कुर्वञ्ज्ञापयति। अननु[8]क्रान्तानां विकाराणां[9] परिग्रहस्य पूर्ववचने[10] निवृत्तिर्न[11] भवति। यथा। धनर्चमिति धनऽअर्चम् (ऋ० क्र० १० । ४६ । ५)। ककुद्मानिति ककुत्ऽमान् (ऋ० क्र० १० । ८ । २)। अहोभिरित्यहःऽभिः (ऋ० क्र० १० । १४ । ९)। दशोणिमिति दशऽओणिम् (ऋ० क्र० ६ । २० । ८)॥

नतिम् ॥ ३७ ॥

नतिं च प्रकृतिमानयेत्परिग्रहे क्रियमाणे। कस्य हेतोः। पदप्रदर्शनार्थम्। सुषुमा यातम्[12]। सुसुमेति[13] सुसुम (ऋ० क्र० १ । १३७ । १)। दुर्हणो[14] इति दुःऽहनो (ऋ० क्र० १० । १५५ । ३)॥

प्लुतोपाचरिते च ॥ ३८ ॥

---

(१) ह्यु- B². (२) -ग्रहस्य B². (३) B³, कुवन्नेव तत् I², कुर्व तत् Bⁿ, कुर्वन् B². (४) B³Bⁿ, पदतायाः B², omitted in I². (५) B², चैतत् B³, चेत् Bⁿ, च omitted in I². (६) B² Bⁿ, अतीत्य तेषां omitted in B³I². (७) I²Bⁿ, इत्येव B³B². (८) B³, अनु- I²Bⁿ, इह अननु B². (९) B³B², विकरणानां I²Bⁿ. (१०) B²Bⁿ, पूर्वे वचने I², पूर्वे चने B³. (११) न omitted in I². (१२) B²Bⁿ, सुषुमा यातम् omitted in B³I². (१३) सुसुमेति omitted in I². (१४) दुर्हणो। दुर्हनो Bⁿ.

प्लुतं चोपाचरितं च प्लुतोपाचरिते एते[1] प्रकृतिमानयेत्परिग्रहे क्रियमाणे। कस्य हेतोः। समानो हेतुः पूर्वेण। प्लुतः। मत्तूमत्तू कृणुहि। मत्तुमद्विवति मत्तुऽमत्तु (ऋ० क० ३।३१।२०)। उपाचरितः। ज्योतिष्कृदसि। ज्योतिःकृदिति ज्योतिःऽकृत् (ऋ० क० १।५०।४)॥

यत्र च प्रगृह्यमेकीभवति स्वरोदयम् ॥३८॥

यत्र[2] यस्मिन्समुदाये स्वरोदयं प्रगृह्यं पदमेकीभावं[3] गच्छति। यथा[4]—अ्यत्तरान्तास्तु नेवे (२।५५) इति प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे। तत्र[5] प्रकृतिमानयेत्परिग्रहे क्रियमाणे। कस्य हेतोः। प्रगृह्यस्य[6] प्रकृतिभावप्रदर्शनार्थम्[7]। दम्पतीइवेति दम्पतीऽइव (ऋ० क० २। ३९।२)॥

प्रवादिनो दूणाशदूढ्यदूळभान् ॥ ४० ॥

प्रवादान् दूणाश[8] दूढ्य दूळभ इत्येतांश्च प्रकृतिमानयेत्परिग्रहे क्रियमाणे। कस्य हेतोः। पदप्रकृतिप्रदर्शनार्थम्। दूणाशं सख्यम्[9]। दुर्नशमिति दुःऽनशम् (ऋ० क० ६।४५।२६)। जनस्य दूढ्यः। दुर्ध्य इति दुःऽध्यः (ऋ० क० ८।१९।१५)। दूळभो रथः। दुर्दभ इति दुःऽदभः (ऋ० क० ४।९।८)॥

परेष्वघोषेषु च रेफमूष्मणः ॥ ४१ ॥

अघोषेषु च परेषूष्मणो रेफः क्रियते तं च प्रकृतिमानयेत्परिग्रहे क्रियमाणे। कस्य हेतोः। पदप्रकृतिप्रदर्शनार्थम्। काव्येना स्वर्चनाः। स्वश्चना इति स्वःऽचनाः (ऋ० क० ९।८४।५)। घूर्षदं वनर्षदम्।

---

(१) प्लुतोपाचरिते एते omitted in I². (२) यत्र omitted in B². (३) यत्रैकीभावं (instead of यत्र to एकीभावं) I². (४) I²Bⁿ, तथा B³B². (५) B²I², तत्र B³Bⁿ. (६) B²I², प्रगृह्य B³Bⁿ. (७) After -र्थम्। Bⁿ adds दंपतीव क्रतुविदा. (८) दूणश I². (९) तव added in I².

धूःसदमिति धूःऽसदम् (ऋ० क० १० । १३२ । ७) । पूर्पतिं सुशिष्टौ । पूःपतिमिति पूःऽपतिम् (ऋ० क० १ । १७३ । १०) ॥

महाप्रदेशं स्वधितीव चानयेत् ॥४२॥

महाप्रदेशं[1] स्वधितीव[2] इत्येतच्च पदं प्रकृतिमानयेत्परिग्रहे क्रियमाणे । महाप्रदेशमिति । महानयं प्रदेशो यत्प्रतिकण्ठमस्य[3] ग्रहणम् । सर्वाणि हि शास्त्राणि प्रतिकण्ठं पठ्यन्ते । सर्वशास्त्रार्थं प्रतिकण्ठमुक्तम् (१ । ५४) । प्रतिकण्ठे चास्य[4] विधिरुक्तः । नाम्रा इन्दुः स्वधितीवाह एव (४ । ४०) इति[5] रेफस्य च लोपो दीर्घत्वं च पुरा[6] निपातितम् । तस्मात्स महाप्रदेशः[7] । स्वधितिरिवेति स्वधितिःऽइव (ऋ० क० ५ । ७ । ८) ॥

नुदेच्च छौद्धाक्षरसंध्यमागमम् ॥ ४३ ॥

नुदेच्[8] छौद्धाक्षरसंधिजं चागमम् । प्रकृतिमानयेत् । परिग्रहे क्रियमाणे । कस्य हेतोः । पदप्रकृतिप्रदर्शनार्थम् । सुश्चन्द्र दस्म । सुचन्द्रेति सुऽचन्द्र (ऋ० क० ५ । ६ । ५) । परिष्कृण्वन्ननिष्कृतम् । परिकृण्वन्निति परिऽकृण्वन् (ऋ० क० ९ । ३९ । २) । धूर्षदं वनर्षदम् । धूःसदमिति धूःऽसदम् । वनसदमिति वनऽसदम् (ऋ० क० १० । १३२ । ७) ॥

अभिक्रमे पूर्वविधानमाचरेत्
पुनर्ब्रुवँस्तूत्तरकारितं क्रमे ।

---

(१) B^3B^n, महाप्रदेशं omitted in B^2I^2. (२) स्वधितीव omitted in I^2. (३) B^2, Reg.; -कंठं चास्य $B^3I^2B^n$. (४) प्रतिकण्ठस्य (instead of प्रतिकण्ठमुक्तम् to चास्य) I^2, Reg. (५) B^2I^2, -धितीवेति B^3B^n. (६) युगपत् added in B^2, Reg. (७) $B^3B^2B^n$, तस्मादयं महाप्रदेशः Reg., तस्मात् to -शः omitted in I^2. After -प्रदेशः B^3B^n add प्रकृतिमानयेत्. (८) नुदेच् omitted in B^2.

विकारमन्यद्यदतोऽनुसंहितं
तदाचरेदन्तगताद्ययोस्तु न ॥४४॥

क्रमविधावभिक्रमे द्वैपदस्य प्रथमे वचने पूर्वविधानमाचरेत्। पूर्वप्रयुक्तं विकारं पठेदित्यर्थः। यथा—प्र ण इन्दो (ऋ० ९।४४।१) इत्यत्र प्र णः। पुनर्न्नुवन्द्वितीये वचन उत्तरकारितमाचरेत्। न पूर्वकारितं[1] विकारम्। अन्यदिति[2]। यदतः पूर्वोत्तरकृतवि[3]कारादन्यत्। यत्[4] पदं स्वयंविकृतं तदनुसंहितमाचरेत्। क्रमकाल उभयवचनेऽपि यथासंहितं पठेदित्यर्थः। अन्तगताद्ययोस्तु न। अन्तगत[5]स्याद्यगत-स्य[6](?) स्वयंविकृतस्याप्यु[7]भयवचने नाचरणं कुर्यात्। तयोरुभय-वचनस्याभावादिति भावः॥

सकृद्यथासंहितमेषु वाचरेत्
पुनर्विवक्षन्पदमप्यसंदधत्।
परिग्रहे संधिषु कारणान्वयात् ॥४५॥

अथ च सकृद्यथासंहितमेषु वा[8]चरेत्। एषु कतरेषु। नकारलो-पोष्मरभावमानयेत् (११। ३६) इत्येवमादिषु। पुनर्द्वितीयं[9] वचनं विवक्षन् वक्ता। पदमपि क्रियते[10]। संदधत्संधिमकुर्वन्परिग्रहे क्रिय-माणे। कस्य हेतोः। संधिषु कारणान्वयात्। एषु हि नकारलोपादिषु

---

(१) I², न इन्दो added in B³B²Bⁿ. (२) अन्यादति I². (३) यदवपूर्वोत्ततधि- (instead of यदतः to वि-) I². -कृतं वि- (for -कृत वि-) B². (४) यत् omitted in I². Reg. (५) B²I²Bⁿ, Reg.; अन्तग० B³, M. M. (६) -द्यगतस्य B²I², Reg.; -द्यगस्य B³Bⁿ, M.M. See note. (७) -विकृतस्यापि च उ- I². (८) चा- or वा- (?) I², चा- B²B³Bⁿ. (९) द्वितीय- B². (१०) B³B²I² P, पदमर्विक्रियते Bⁿ.

संधिषु[1] यस्मिंस्ते नकारलोपादयो विहितास्[2] तत्कारणमन्वेति परिग्रहस्य पूर्ववचने[3]। श्येनाँइव ध्रजतः[4]। श्येनाँइवेति श्येनान्ऽइव (ऋ० क० १।१६५।२)। विश्वश्चन्द्रा अमित्रहन्। विश्वश्चन्द्रा इति विश्वऽचन्द्राः (ऋ० क० १०।१३४।३)॥

अविक्रमं द्व्यूष्मसु चोष्मसंधिषु ॥ ४६ ॥

अविक्रममेव कुर्याद्वक्ता द्व्यूष्मसूष्मसंधिषु परिग्रहे क्रियमाणे। किमर्थमिदमुच्यते। इह[5] निष्षिध्वरीः स्वर्षाता इति च[6] नते[7] रेफस्य च निवृत्तौ कृतायां पुनर्विसर्जनीयस्य—तमेवोष्माणमूष्मणि (४।३२) इति नित्यविधिं बाधित्वा—ऊष्मणि चानते (४।३४) इति विभाषा प्राप्नोति। तत्र व्यापत्तिरेवेष्यते न विक्रमः। एवमर्थमिदमुच्यते। निष्षिध्वरीस्ते। निस्सि[8]ध्वरीरिति निःऽसिध्वरीः (ऋ० क० ३।५५।२२)। स्वर्षाता यत्। स्वस्सा[9]तेति स्वःऽसाता (ऋ० क० ६।३३।४)। द्व्यूष्मस्विति कस्मात्[10]। द्विवःपृथिव्योः[11] (ऋ० क० २।२।३) इत्यत्राप्युपाचारस्य[12] निवृत्तौ कृतायाम्—प्रथमोत्तमवर्गीये स्पर्शे वा (४।३३) इति व्यापत्तिरेव स्यात्। अविक्रममिति परिग्रहे विक्रमस्य प्रतिषेधात्। स्यान्मतम्—अव्यापत्तिः

---

(१) संधिषु B^n; संधौ B^3B^2, M. M.; संधौ हि Reg.; omitted in I^2. (२) $B^3B^2B^n$; यस्मिंस्ते to विहितास् omitted here but given after -वचने in I^2, Reg., M. M. (३) पूर्वे वचने I^2, Reg. (४) B^2, M. M., Reg.; श्ये- to -तः omitted in $B^3I^2B^n$. (५) इह omitted in B^3, M. M. (६) -ति च omitted in I^2. (७) न रेफस्य च नत (for नतेः) I^2. (८) निः सि- I^2B^n. (९) B^3, M. M.; स्वःसा-$I^2B^2B^n$. (१०) I^2B^2, किं B^3B^n. (११) -पृथिव्याः Reg. (१२) B^3B^2, उपचारस्य I^2, उपाचरितस्य B^n.

कखपफेषु वृत्तिः (४ । ३८) इत्युक्तत्वान्न[1] भविष्यतीति[2] । तच्च न । परिग्रहादन्यत्र सावकाशत्वात्तस्य ॥

समानकालावसमानकारणा-
वनन्तरौ वा यदि संनिगच्छतः ।
पदस्य दोषावथ हेत्वसंग्रहे
नियुक्तमार्ष्यन्यतरेण लुप्यते ॥ ४७ ॥

समानकालावेककालौ । असमानकारणौ नानानिमित्तौ । अनन्तरौ वा अव्यवहितौ[3] निमित्ताद्व्यवहितौ वा[4] । यत्र संनिगच्छतः संनिहितौ भवतः[5] । पदस्य दोषौ विकाराविस्यर्थः[6] । अथास्यामवस्थायाम् । हेत्वसंग्रहे बहुक्रमेण निमित्तापरिग्रहे सति । नियुक्तं नियोगतः । आर्षी संहिता । अन्यतरेण वचनेन लुप्यते । पूर्वेण वा परेण वा । प्रणः (ऋ० क० ६ । ४४ । १) इत्यत्र प्रनिमित्तं णत्वमुदात्तनिमित्तमनुदात्तस्य स्वरितत्वं चोत्तरेण सह प्रत्यादाने क्रियमाणे लुप्यते । न इन्दो[7] (ऋ० क० ६ । ४४ । १) । व्यवहिते । शक्र एणम्[8] (ऋ० क० ८ । १ । १६) इत्यत्र रेफनिमित्तं णत्वमुदात्तनिमित्तमनुदात्तस्य स्वरितत्वं तदुत्तरेण प्रत्यादाने क्रियमाणे च[9] लुप्यते । एनं पीपयत् (ऋ० क० ८ । १ । १६) ॥

---

(१) B^3B^n, इति वचनान्न B^2, इत्युक्तत्वान्न omitted in I^2. (२) भवतीति (instead of भविष्यतीति) I^2. (३) निमित्ताद्व्यवहितौ वा (instead of अव्यवहितौ) I^2. (४) निमित्ताद्व्यवहितौ वा omitted in I^2. (५) संनिहितौ भवतः omitted in I^2. (६) B^2, Reg., M.M.; विकारौ कार्याविस्यर्थः B^n; कार्यौ इत्यर्थः I^2; कार्याविस्यर्थः corrected to विकाराविस्यर्थः on the margin in B^3. (७) न इन्द्रो I^2. (८) एणम् omitted in B^3I^2. (९) च is struck out in I^2.

मकारलोपे विकृतस्वरोपधे तृतीयभावे प्रथमस्य च ध्रुवम् ॥ ४८ ॥

मकारलोपे विकृतस्वरोपधे सति प्रथमस्य तृतीयभावे च बहुक्रमेऽक्रियमाणे ध्रुवमार्षी लुप्यते। ए रिणन्ति (ऋ० ९। ७१। ६) इत्यत्र चैकादेशनिमित्तमेत्वमुदात्तत्वं च तदुत्तरेण प्रत्यादाने क्रियमाणे लुप्यते। ई[1] रिणन्ति। प्रथमस्य तृतीयभावे। इन्द्रस्य त्रिष्टुप्[2]—इत्यत्र पकारस्य परनिमित्तं तृतीयत्वं तत्पूर्वेण तु[3] वचने[4] लुप्यते। इन्द्रस्य त्रिष्टुबिह भागो अह्नः[5] (ऋ० १०। १३०। ५)॥

विपर्य्यया वेतरथाभ्युपेयुषाम् ॥ ४९ ॥

अथवा बहुक्रमादृतेऽपि प्रथमस्य तृतीयभावे[6] विपर्ययः। कश्च विपर्ययः। लोप इति प्रकृतमलोपस्तस्य विपर्ययः। इतरथाभ्युपेयुषाम्। कथम्। तस्मादन्यमवसाने तृतीयं गार्ग्यः स्पर्शम् (१। १५) इति गार्ग्यमतं येऽभ्युपगच्छन्ति तेषाम्। इन्द्रस्य त्रिष्टुब्[7] (ऋ० क० १०। १३०। ५)॥

अथोभयेषामनुनासिकोदये ॥ ५० ॥

अथान्यार्षी लुप्यत एवानुनासिकोदये प्रथमे सति। उभयेषाम्। गार्ग्यमतं येऽभ्युपगच्छन्ति ये च शाकटायनमतम्[8]। त्रिककुम्निवर्तत् (ऋ० क० १। १२१। ४) इत्यत्र पकारस्य परनिमित्तं मत्वं तत्पूर्वेण सह वचने लुप्यते। प्रसर्गे त्रिककुप् (ऋ० क० १। १२१। ४)॥

---

(१) ईं Reg. (२) B², Reg.; त्रिष्टुबिह B³I²Bⁿ. (३) तु struck out in I². (४) वचनेन Bⁿ. (५) भागो अह्नः omitted in B². (६) -भाव- I². (७) I², Reg.; त्रिष्टुप् B³B²Bⁿ, M. M. (८) Bⁿ; तथा- B³I²B², M. M. (९) यथा added in B².

अथो नतेनोपहितेऽनुनासिके ॥५१॥

अथो नतेनोपहितेऽनुनासिके सति परेण सह बहुक्रमेऽक्रियमाण आर्षी लुप्यते। मो षु णः (ऋ० १ । ३८ । ६) इत्यत्र षत्वनिमित्तं णत्वं तदुत्तरेण सह प्रत्यादाने क्रियमाणे लुप्यते । नः परापरा (ऋ० क० १ । ३८ । ६) ॥

तथाक्षरस्य क्रम एकपातिनः ॥ ५२ ॥

अक्षरस्य क्रमो द्विर्वचनं बहुक्रमेऽक्रियमाण उभयोर्वचनयोर्लुप्यत एकाक्षरस्य पदस्य[1] । मुञ्चता वि । व्यंहः (ऋ० क० ४ । १२ । ६) ॥

न चात्र पूर्वः स्वरितेन संहितां
लभेत तस्मिन्नियतस्वरोदये ॥ ५३ ॥

अत्रैकपातिनः क्रमे तस्मादेकपातिनः पूर्वः[2] स्वरः स्वरितेन संहितां न लभते[3] तस्मिन्नियतस्वरोदये सति। हंसि नि। न्यत्रिणाम् (ऋ० क० ८ । १२ । १) ॥

यदा च गच्छत्यनुदात्तमक्षरं
वशं पदादेरुदयस्य तेन च ॥५४ ॥

यदा चानुदात्तमक्षरमुदात्तस्य पदादेर्वशं गच्छति। स्वरितं च। उदात्तवत्येकीभाव उदात्तं संध्यमक्षरम् (३ । ११) इति तेनोदात्तेनैकीभावे। तदा च बहुक्रमेऽक्रियमाणे ध्रुवमार्षी लुप्यते। आ तेऽवः (ऋ० ५ । ३५ । ३) इत्यत्र त इत्यनुदात्तस्याव इत्युत्तरेणैकादेश उदात्तत्वम्। तत् पूर्वेण सह वचने[4] लुप्यते। आ ते। त्वां

---

(१) एकाक्षरस्य पदस्य omitted in I². (२) B³B², M.M., Reg.; पूर्वे I²Bⁿ. (३) लभेत M.M. (४) B²Bⁿ, प्रत्यादे corrected to वचने on the margin in B³, प्रत्यादे corrected to प्रत्यादाने on the margin I².

सोम[1] पवमानं स्वाध्योऽस्तु (ऋ० ६ । ८६ । २४) इत्यत्र स्वाध्य[2] इति स्वरि[3]तस्य—उदात्तवत्येकीभावे (३ । ११) इत्युत्तरेणैकादेश उदात्तत्वं तत्पूर्वेण सह पठने[4] लुप्यते । प[5]वमानं स्वाध्यः ॥

उदात्तपूर्वे नियतस्वरोदये
परो विलोपोऽनियतो यदावरः ॥ ५५ ॥

उदात्तपूर्व एकादेशे नियतस्वरोदये सति[6] । परः । परेण सह वचन इत्यर्थः[7] । आर्ष्या[8] विलोपो भवतीति[9] । अनियतो यदावरः । अनियत उदात्तो यदा परो भवत्यनुदात्तश्च[10] पूर्वस्तदा । अवरः । पूर्वेण सह वचन इत्यर्थः । आर्ष्या विलोपो भवति । यद्येवं पूर्वस्यायं शेषः[11]। इह कस्मादुच्यते । उदात्तपूर्वेऽप्येकादेशे—इकारयोश्च प्रश्लेषे (३ । १३) इत्येवमादौ शाकले विधाने पूर्वेणापि सह वचन आर्ष्या विलोपो भवतीति ख्यापनार्थम् ।

उदात्तपूर्वे । एन्द्र सानसिम् (ऋ० १ । ८ । १) इत्यत्र आकारेण सहैकादेशनिमित्तमिकारस्योदात्तत्वम् । तस्य परेण सह प्रत्यादाने विलोपः । इन्द्र सानसिम् ।[12] तथा—तेऽवन्तु (ऋ० क्र० १० । १५ । ५) इत्यत्र त इत्युदात्तस्यावन्त्वित्यनुदात्तेन[13] सहैकादेशनिमित्तं

---

(१) B^3B^n; त्वां सोम omitted in B^2I^2, Reg. (२) B^2, स्वाध्यो $B^3I^2B^n$. (३) स्वरि- omitted in I^2. (४) पठने corrected to पाठे in I^2. (५) पा- B^2. (६) सति omitted in I^2. (७) इत्यर्थः । Omitted in Reg. (८) $B^3I^2B^n$; आर्षी- B^2, Reg. (९) $B^3I^2B^n$; इति omitted in B^2, Reg. (१०) अनुदात्तः I^2. (११) भावः (instead of शेषः) I^2. (१२) After सानसिम् । B^n adds शाकलविधानस्योदाहरणं which is given as a marginal note in B^3. (१३) उदात्तेन (instead of अनुदात्तेन) M.M.

स्वरितत्वम्। तस्य पूर्वेण सह वचने विलोपः। श्रुवन्तु ते (ऋ० क्र० १०। १५। ५) इति।[1]

अनियतो यदावर इत्येतस्य पूर्वसूत्रे निर्दिष्टमेवोदाहरणम्॥

स्वरैकदेशं स्वरितस्य चोत्तरं
यदा निहन्यादनिमित्तमक्षरम्॥ ५६॥

स्वरित[2]स्वरस्योत्तरमनु[3]दात्तमेक[4]देशं तूदात्तस्वरित[5]परं सन्तं निहन्ति वक्ता[6]। श्रोण्यो[7] रसम् (ऋ० ६। १६। १) इति। तदक्षरं यदा पूर्वेण सहानिमित्तं ब्रूयादार्षी[8] लुप्यते। सोतार श्रोण्योः (ऋ० क्र० ६। १६। १)॥

उदात्तपूर्वोऽप्यनुदात्तसंगमो
यदा स्वरौ द्वौ लभतेऽपि वा बहून्॥५७॥

उदात्तपूर्वोऽपि[9] स्वरितपूर्वोऽप्य[10]नुदात्तानामक्षराणां समवायो यदा द्वौ स्वरौ लभते। अपि वा[11] बहून्स्वरान्। तदा बहुक्रमेऽक्रियमाण आर्षी लुप्यते। उत देवा अवहितम् (ऋ० १०। १३७। १) इत्यत्र देवा इत्यनुदात्तसंगमस्य पूर्वनिमित्तमाद्यस्य स्वरितत्वम्। तदुत्तरेण सह प्रत्यादाने क्रियमाणे लुप्यते। देवा अवहितम्[12]।

---

(१) After इति there is no pause in B^n and I^2. (२) स्वरितस्य M.M. (३) स्वरस्यानु- I^2. (४) एका- B^2, M.M. (५) -स्वरित- omitted in I^2, repeated in B^3. (६) निहन्ति वक्ता B^2I^2 (वक्तारः corrected to वक्ता in I^2), निहंति वक्तारः B^3 and M.M., निहन्यात्स्वरः B^n. (७) श्रोण्यो३ I^2, M. M., Reg.; श्रोण्यो२ $B^3B^2B^n$. (८) आर्षा corrected to तदा आर्षी on the margin in I^2. (९) $B^3I^2B^2$; -पूर्वः B^n, Reg. (१०) स्वरितपूर्वोऽपि omitted in I^2. (११) B^2, Reg.; वा omitted in $B^3I^2B^n$. (१२) B^3B^2, देवा अवहितम् omitted in I^2B^n.

तथा परनिमित्तमन्त्यस्यानुदात्तत्वम्। तत्पूर्वेण सह वचने लुप्यते। उत देवाः[1]।

स्वरबहुत्वे। पुरू पुरुभुजा यत्[2] (ऋ० ५।७३।१) इत्यत्र पूर्वापाये स्वरितो लुप्यते स्वरितापाये प्रचयाः[3]। पुरुभुजा यत्। उत्तरापाये चानुदात्तः। पुरू पुरुभुजा।

स्वरितपूर्वः। वदता[4] वदद्भ्यः (ऋ० क० १०।९४।१) इत्यत्र पूर्वापाये प्रचयस्वरौ लुप्येते[5]। वाचं वदत (ऋ० क० १०। ९४।१) इत्यत्रोत्तरापायेऽनुदात्तः॥

यस्माद्ब[6]हुक्रमेऽक्रियमाणे—समानकालावसमानकारणौ (११। ४७) इत्येवमादिभिर्विहितेष्वार्षो लुप्यते तस्माद्बहुक्रममिच्छन्त्येक आचार्याः॥

यथा प्रक्लृप्ते स्वरवर्णसंहिते
तयोस्तयोरक्षरवर्णयोस्तथा।
अदर्शनेऽनार्ष्यविलोप उच्यते
क्रमेष्वनार्षं ब्रुवतेऽपरे स्वरम्॥ ५८॥

यथा येन प्रकारेण प्रक्लृप्ते विहिते स्वरसंहिता वर्णसंहिता च तयोस्तयोर[7]क्षरवर्णयोः। अक्षरस्य स्वरस्य संहिता वर्णानां च वर्ण-संहिता। तयोः स्वरवर्णसंहितयोरदर्शने सत्युच्यतेऽनार्ष्यविलोपः। किमिदमनार्ष्यविलोपः। आर्षीविलोप इत्यर्थः। कोऽस्य विग्रहः।

---

(१) B^3, उत देवा अवहितं B^2, उत देवाः। देवा अवहितं I^2B^n. (२) I^2B^n, Reg., M.M.; यत् omitted in B^3B^2. (३) च प्रत्ययाः (instead of प्रचयाः) B^2. (४) B^3B^n, वाचं वदता B^2I^2. (५) -स्वरो लुप्यते I^2. (६) यस्माद् B^3B^2, यथा I^2B^n. (७) तयोस्तयोर् B^3B^2, M.M.; तयोर् I^2B^n.

विलोपो विनाशः । तस्याभावोऽविलोपः । आर्ष्या अविलोप आर्ष्यविलोपः । न आर्ष्यविलोपोऽनार्ष्यविलोपः ।

प्र णः (ऋ० क० ६ । ४४ । १) इत्यस्मिन्वचने णत्वस्वरितयोर्दर्शनादप्य[1]नार्ष्यविलोपो भवतीति[2] । यद्यपि णत्वस्वरितौ तत्र दृष्टौ । न इन्द्रो । इन्द्रो महे (ऋ० क० ६ । ४४ । १) इत्यत्रेन्द्रो इत्येतस्य प्रचयस्वरस्याभावाद्विलोप एव[3] । नैष दोषः । क्रमेषु ह्यपर आचार्याः स्वरमनार्षं ब्रुवते[4] ॥

अदृष्टमार्ष्यां यदि दृश्यते क्रमे
विलोपमेवं ब्रुवतेऽपरे तथा ।
स कारणान्यार्ष्यविलोपविक्रमः
क्रमेण युक्तोऽपि बहूनि सन्दधत् ॥५९॥

यद्यप्यन्यतरस्मिन्वचन आर्षौ दृश्यते पुनरदृष्टं संहितायां यदि क्रमे दृश्यत एवमस्यामवस्थायामपर[5] आचार्या विलोपं मन्यन्ते । कस्मात् । असतः प्रादुर्भावात् । न इन्द्रो[6] (ऋ० क० ६ । ४४ । १) । तथा । कथम् । यथा—समानकालावसमानकारणौ (११ । ४७) इति विहितेषु । स क्रमः । कः । आर्ष्यविलोपविक्रम[7] आर्ष्य[8]विलोपहेतुः । क्रमेण युक्तस्तमलोपं प्र[9]ति कारणानि निमित्तानि बहून्यपि पदानि संदधत्पठति[10] । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वती शुतुद्रि स्तोमम् (ऋ० क० १० । ७५ । ५) ॥

---

(१) अपि omitted in I², Reg. (२) भवतीति corrected to भवति I², भवति Reg. (३) एव omitted in B³, M.M. (४) क्रमंते Reg. (५) अवस्थाया अपरे B³. (६) इति added in I², इन्द्रो महे added after इन्द्रो । In B². (७) कः । आर्ष्यविलोपविक्रम omitted in I². (८) आर्ष्या I². (९) -लोपं प्र- omitted in I². (१०) पठति omitted in I².

पदं पदान्तश्च यदा न गच्छति
स्वरावसानं स तु योऽत्र युज्यते।
तदा न रूपं लभते निराकृतं
न चेन्निराहोपनिवृत्य तत्पदम् ॥ ६० ॥

पदं यदा स्वरं[1] न गच्छति। पदान्तश्च यदावसानं न गच्छति। तदा न[2] रूपं लभते निराकृतम्। विस्मृतमन्येन केनचित्[3] छादितमित्यर्थः।[4] पदकाले स्वरकृतं च वर्णकृतं चोभयम्[5]। यस्त्वत्र[6] युज्यते[7] क्रमकः स उपनिवृत्य तत्पदं[8] न चेन्नि[9]र्ब्रवीति। स्वरकृतम्। तेऽवदन्[10]। त इवि ते (ऋ० क्र० १०। १०९।१)। अत्र परिग्रहादृत उदात्तकृतं रूपं न लभते। वर्णकृतम्। नु इत्था। न्विति नु (ऋ० क्र० १। १३२। ४)। अत्र ह्रस्वकृतं रूपं न लभते॥

स्थितिस्थितोपस्थितयोश्च दृश्यते
पदं यथावद्द्वययवद्द्वयुपस्थिते।

---

(१) स्वरं I^2B^n, M.M., Reg.; स्वरांतं B^3B^2. (२) B^3; तदानु- B^2 (with marks of correction) I^2B^n, Reg., M. M. (a). (३) -वित् B^3, -चिदा- B^n. (४) After -र्थः। B^2 adds पदकाले स्वरकृतं इत्यर्थः।. (५) After चोभयं B^3B^2 B^n add रूपमिति। अस्यामवस्थायां (-या B^n) स आर्षीविलोपेन (-लोपे न B^3B^2; रूप- to -लोपे given with marks of deletion in B^3); च (instead of चोभयम्।) M. M. Reg.; चोभयम् I^2, M. M.(a). (६) यस्त्वत्र B^n; त्वत्र I^2, M. M.(a); यत्तत्र M.M. and Paris MS. (cp. Reg.); omitted in B^3B^2. (७) $B^3B^2I^2B^n$ and M.M. (a), जायते M.M. and Reg. (८) पदं B^2 and M.M., पद I^2, पदे B^3B^n. (९) B^2, M.M., Reg.; निर् omitted in $B^3I^2B^n$. (१०) -वदंनिति B^2I^2.

क्वचित्स्थितौ चैवमतोऽधि शाकलाः
क्रमे स्थितोपस्थितमाचरन्त्युत ॥६१॥

यदुक्तमधस्तात्स्थित्युपस्थितस्थितोपस्थितानामन्यतमेन पदप्रदर्शनमाचरन्तीति तदयुक्तम्। कस्मात्। स्थितिस्थितोपस्थितयोरेव[1] हि यथा[2]वत्पदं दृश्यते।

आरैक्पन्थाम्[3] (ऋ० क्र० १। ११३। १६)। अरैगिति। एवमुपस्थिते सति पदान्तस्य पदे दृष्टं स्वरितत्वं तत्र न दृश्यते[4]। तस्माद् व्ययवदित्युच्यते। तथा—मो पू[5] णः (ऋ० १।१७३।१२) इत्यत्रोपस्थि[6]त्युक्ते ह्रस्वान्तं न दृश्यते। क्वचित्स्थितावप्येवम्। यथोपस्थिते तथा व्ययवद् दृश्यते। प्रातः सोमम् (ऋ० क्र० ७। ४१। १)। प्रातः। इत्यत्र[7] पदे दृष्टो रेफः स[8] न दृश्यते।

अतोऽपि[9] अस्माद्धेतोः शाकलाः क्रमे वर्तमाने स्थितोपस्थितमेवाचरन्ति। अरैगित्यरैक्। स्विति सु। प्रातरिति प्रातः॥

क्रमेत सर्वाणि पदानि निर्ब्रुवन्निति स्मरन्ति ॥६२॥

क्रमेत क्रमं[10] ब्रूयात्क्रमकः सर्वाणि पदान्येकैकं पदं निर्ब्रुवन् द्विक्रमे बहुक्रमे वेति स्मरन्ति। एवमिच्छन्त्येक आचार्याः। कस्य हेतोः। एवं

---

(१) एवं B^2. (२) अव्ययवत्। अन्यूनवदित्यर्थः marginal note on यथावत् in B^3; B^n reads it in the Comm. (३) B^3B^2 add अरैक्। आरैक्पंथां। अरैगित्यरैक्। इति (इति omitted in B^2)। आरैक्पंथां।. (४) अदृष्टमनुदात्तत्वं च दृश्यते added in B^2. Some reading supplied here on the margin in I^2 is cut off in binding. (५) पु corrected to पू in B^2. (६) उपस्थि- corrected to स्विती- on the margin in B^2. (७) प्रातरित्यत्र $B^2I^2B^n$, प्रातः। अत्र B^3. (८) स omitted in B^3. (९) I^2 is not quite distinct. The reading in it might be अतोपि or अतोधि।. (१०) क्रमे I^2.

सुखतरमाघ्र्या अविलोपो भवतीति । आ मन्द्रम् । एत्या । मन्द्रमा वरेण्यम् । मन्द्रमिति मन्द्रम् । आ वरेण्यम् । एत्या । (ऋ० क्र० ८ । ६५ । २८) । एवं सर्वत्र ॥

आचरितं तु नोत्क्रमेत् ।
क्रमस्य वर्त्म स्मृतिसंभवौ ब्रुवन्
समाधिमस्यान्वितराणि कीर्तयेत् ॥ ६३ ॥

पार्षदे[1] यदाचरितं पूर्वशास्त्रविहितम्—क्रमो द्वाभ्यामभिक्रम्य (१० । १–२) इत्येवमादि तत्तु[2] नोत्क्रमेत् । नान्यथा कुर्यादित्यर्थः । क्रमस्य वर्त्म वृत्तं स्मृतिसंभवौ हेतू[3] ब्रुवन्वक्ता । स्मृतिः शास्त्रदर्शनादि[4] । संभव उप[5]पत्तिरित्यनर्थान्तरम् । अस्य क्रमस्य समाधिं संपदमन्वितराणि । अनुगम्यानुलक्ष्य च । इतराणि कतराणि । क्रमहेतौ शासनानि । कीर्तयेत् । किमुक्तं भवति । पूर्वस्मिन्क्रमशास्त्रे या संपदुक्ता तस्या अविरोधेन हेतूक्तानि कुर्यादित्यर्थः[6] । अग्निमीळे । ईळे पुरोहितम् (ऋ० क्र० १ । १ । १) । हेतौ परिगृह्यमाणेऽत्रापि विक्रमः[7] प्राप्नोति—अदृष्टमाघ्र्यो यदि दृश्यते क्रमे (११ । ५८) इति ॥

अपरे वर्णयन्ति । समाधिमस्यान्वितराणि कीर्तयेत् । अस्य क्रमस्य समाधिमात्रमितराणि क्रमहेतौ शासनानि[8] कीर्तयेत् । कि-

---

(१) B^2B^3 and M. M., पार्षदं B^n, पार्षदं corrected to पर्षदा in I^2, पार्षदीयं M.M. (a) and Reg. (२) तु omitted in I^2. (३) I^2B^n, M.M., Reg.; हेतून् B^3B^2. (४) M.M. (a), Reg. (-णादि Reg.); स्मृतिशास्त्रदर्शनो I^2; स्मृतिशास्त्रे दर्शनादि B^n; स्मृतिः शास्त्रं तत्संदर्शनादि B^2, M.M.; स्मृतिः शास्त्रतत्संदर्शनादि B^3. (५) Reg., M. M.; संभवमुप- $B^3B^2B^n$; संभवोप- I^2. (६) किमुक्तं to -र्थः is found in $B^3B^2B^n$, omitted in I^2 and M. M. (७) त्रिक्रमः B^3. (८) इति added in B^3.

मुक्तं भवति। पूर्वस्मिन्क्रमशास्त्रे या संपदुक्ता तस्या अविरोधेन हेतावुक्तानि[1] कुर्यादित्यर्थः। यथा—अदृष्टवर्णे प्रथमे प्रदर्शनम् (११। २७)। यथा च प्लुतादिप्रभृतीनीत्येव[2]मादीनि॥

यथोपदिष्टं क्रमशास्त्रमादितः
पुनः पृथक्त्वैर्विविधैर्न साधुवत्॥ ६४॥

यथोपदिष्टं क्रमशास्त्रमादितस्तदेव साधुवदध्येतव्यम्[3]। पुनः पृथक्त्वै[4]र्विविधैर्यदुक्तं तन्न[5] साधुवद्विद्यात्। किं कारणम्। सर्वथाभिक्रमे क्रियमाणे स्वं स्वं पक्षान्तरमाश्रित्य संहिताया अविलोप इत्युच्यते॥

इति प्र बाभ्रव्य उवाच च क्रमं
क्रमप्रवक्ता प्रथमं शशंस च॥ ६५॥

इत्येवं बाभ्रव्यो बभ्रुपुत्रो भगवान्पाञ्चालः[6] क्रमस्य प्रवक्ता शिष्येभ्यः क्रमं प्रथमं प्रोवाच प्रशशंस च[7] हिताय। कथं ज्ञायते हितायेति। प्रथममधिगम्य क्रमका:[8] कृतसंक्रमा इव मार्गमाक्रमन्तः सुखमाक्रमन्ते। संशयदुर्गाणि च[9] क्रमन्ते। भवति चात्र श्लोकः।

क्रमाभिगमभिन्नानि दुर्गाणि सुमहान्त्यपि।
विलीयन्ते[10]ऽर्कभिन्नानि तमांसीव निशात्यये॥ इति॥

क्रमेण नार्थः पदसंहिताविदः
पुराप्रसिद्धाश्रयपूर्वसिद्धिभिः।

---

(१) हेता उक्तानि B². (२) -प्रभृतीनि चेत्येव- B², -प्रभृतानित्येव- I². (३) B² and Reg., साधु अध्येतव्यं B³, साधुरध्येतव्यं I²Bⁿ (-व्यः Bⁿ). (४) B³B²I²Bⁿ, पृथक्तै- Reg. (५) तं न (for तन्न) B³, तत्र Bⁿ. (६) B², पंचालः B³I²Bⁿ. (७) हि च added in B³. (८) क्रमकालाः I². (९) B², च omitted in B³I²Bⁿ. (१०) विभीयंते B³.

अकृत्स्नसिद्धश्च न चान्यसाधको
न चोदयापायकरो न च श्रुतः ॥ ६६ ॥

योऽयं विहितो विधिः—क्रमो द्वाभ्यामभिक्रम्य (१०। १–२) इति तेन नार्थः। कस्य हेतोः। पदसंहिताविदः। पदानि विदुषः संहितां चोत्तरकालं क्रमविधिरारभ्यते। किंच[1]। पुराप्रसिद्धाश्रयपूर्वसिद्धिभिः। हेतौ तृतीया[2]। पुराप्रसिद्धः[3]। एवं चास्य क्रमस्य पदसंहितात्[4] पूर्वमप्रसिद्धेः। आश्रयपूर्वसिद्धिभिः। पदसंहितं क्रमस्याश्रयस्तत्पूर्वि[5]काश्चास्य सिद्धयो भवन्ति। पुरा चेन्न विधीयते। न चान्यतो विधीयते। तस्मात्पदसंहितादनन्योऽयं क्रमो भवति। अविशेषे हि विशेषारम्भोऽनर्थकः।

अकृत्स्नसिद्धश्च। न कृत्स्नसिद्धः[6] क्रमः। यद्यपि चास्य विशेषाः सन्ति संहिताया अविलोपार्थं तथापि[7] पदसंहिताश्रयत्वादकृत्स्नसिद्ध इत्युच्यते। न चान्यसाधक इति। नायं क्रमोऽन्यशास्त्राश्रयत्वाद्[8] विशेषान्[9] साधयति। अकृत्स्नसिद्धस्य ह्यन्यसाधनं न विद्यते। न चोदयापायकर इति। न चायं क्रमोऽध्येतुरभ्युदयकरो न चापायकरः[10]। न च श्रुत इति। न चायं क्रमोऽष्टानां ब्राह्मणपथानामन्यतमस्मिन्[11] ब्राह्मणपथे श्रूयते[12]। यथा ऋषिदैव-

---

(१) $B^3 B^2$, किंच omitted in $I^2 B^n$. (२) $B^3 B^2 B^n$, पुरा- to तृतीया omitted in I^2. (३) -सिद्धेः B^2. (४) $B^3 I^2$, M.M.; -हिता- $B^2 B^n$. (५) -र्वे- I^2. (६) अकृत्स्नसिद्धः (instead of अकृत्स्न- to -द्धः) I^2. (७) B^2, तथापि omitted in $B^3 I^2 B^n$. (८) -श्रयत्वाद् B^2, -श्रयाद् $B^3 B^n$, -श्रयात् I^2. (९) विशेषात् I^2. (१०) न चापायकरः omitted in B^2. (११) अस्मिन् (instead of अन्यतमस्मिन्) B^3. (१२) $I^2 B^n$ and Reg., श्रुतः $B^3 B^2$ and M. M.

तच्छन्दोयुक्तः[१] स्वाध्यायो[२] यज्ञकर्मसु संहिताविधिः। यथा च नामाख्यातोपसर्गनिपाताः पदमिति पदविधिः। एभिः कारणैः क्रमेण नार्थ इत्युच्यते। भवति चात्र श्लोकः।

यदि विषयगतो नान्यं[३] जनयति कंचिद् गुणविशेषं कृत्स्नम्[४]।
कलुषमतिकरं साधुस्[५] तत्पर्षदि न[६] वदेदिति॥

असिध्यतः सिद्धिविपर्य्ययो यदि
प्रसिध्यतोऽसिद्धिविपर्य्ययस्तथा॥ ६७॥

यदुक्तं पदसंहितात्पूर्वमयं[७] क्रमो न सिध्यति तस्मादस्य प्रसिद्धिविपर्यय इति। तन्नास्ति। कस्य हेतोः। प्रसिध्यन्तोऽसिद्धत्वस्य विपर्ययस्तथा भविष्यति। प्रसिद्धं हि पदसंहित[८]माश्रित्य यद्ययं क्रमो वर्तते ततः प्रसिद्ध एव। अनन्य[१०]श्चायं पदसंहितात[११] क्रमो भवतीति प्रतिज्ञा पूर्वमुक्ता[१२]। एकदेशं हि साधयत्येकदेशी[१३]॥

(१) $B^3B^2I^2$ and M. M. (यज्ञ corrected to युक्तः in I^2, in B^3 also on the margin), ऋषिछंदोदैवतयुक्तः B^n, ऋषिदैवतछंदोयज्ञ- Reg. and M. M.(a). (२) B^3B^2 and M. M.; स्वाध्याय- I^2B^n, Reg.; स्वाध्याम- M.M.(a). (३) B^3, विषयगतौ नात्य I^2, विपथगतो नान्यं B^2, विषयगतो नान्यज् B^n. (४) कंचिद् to कृत्स्नम् B^3B^2, ग्रहणं। कृत्स्नां I^2, गुणान् कृत्स्नं B^n. (५) कलुषमतिकरं साधुस् B^3B^2, खलु ससभिकालं I^2, खलु समभिकालं B^n. (६) तत्पर्षदि न B^3B^2, पर्षदि न I^2, पर्षदिवं B^n. (७) B^2I^2 (-ता- corrected to -तात् I^2), Reg., M. M.; -तापूर्वमयं B^3; -तापूर्वेयं B^n. (८) B^2I^2, Reg.; -द्ध- B^3B^n, M. M. (९) -ताम् B^2B^n. (१०) B^2, Reg., M. M.; अन्य- B^3B^n; अन्यन्य- I^2. (११) -तात् B^3I^2, Reg., M. M. (-त supplied on the margin in I^2); -ता- B^2B^n. (१२) पूर्वोक्ता B^3B^n. (१३) B^3B^n, M. M.; साधयत्येकदेशः I^2, Reg. (-का- I^2); साधयेदित्येकदेशी B^2.

सहापवादेषु च सत्सु न क्रमः
प्रदेशशास्त्रेषु भवत्यनर्थकः ॥ ६८ ॥

अपवादो[1] निन्देत्यर्थः[2] । सहापवादेषु प्रदेशशास्त्रेषु सत्सु । यैरर्थाः प्रदिश्यन्ते तानि प्रदेशशास्त्राणि यथा सांख्ययोगशास्त्राणि[3] । तेष्वप्यन्यस्मिन्नन्यस्यापवादो दृश्यते । तेषु शास्त्रेषु । सत्सु विद्यमानेष्वित्यर्थः । नायं क्रमोऽनर्थको भवितुमर्हति ॥

विपर्य्ययाच्छास्त्रसमाधिदर्शनात्
पुराप्रसिद्धेरुभयोरनाश्रयात् ।
समभ्युपेयाद् बहुभिश्च साधुभिः
श्रुतेश्च सन्मानकरः क्रमोऽर्थवान् ॥ ६९ ॥

विपर्ययादिति । क्रमेण नार्थः पदसंहिताविदः (११ । ६६) इत्युक्त्वा—प्रसिध्यतोऽसिद्धिविपर्ययस्तथा (११ । ६७) इत्युक्तं स विपर्ययः । असिद्धा[4] अपि हि[5] भावाः सिद्धानाश्रित्य सिद्धा भवन्ति । शास्त्रसमाधिदर्शनाच्चायं क्रमोऽर्थवान्भवति । शास्त्रसमाधिदर्शनादिति । क्रमशास्त्रे ह्यनेक[6]विधिविशेषाः संहितापदादिपदान्तानुग्रहार्था विधीयन्ते । यथैवा[7]नवसानीयानीति[8] निमित्तसंशयानी[9]त्येवमादयः ।

पुराप्रसिद्धेश्चायं क्रमोऽर्थवान्भवति । पुराप्रसिद्धेरिति । कथं हि नाम पुरा अप्रसिद्धः सन्नवसानीयादीन्विशेषानारभेत[10]। उभयोरना-

---

(१) अपवाद- $B^3 B^n$. (२) निवृत्त्यर्थः Reg. (३) B^2, M.M.; संयोगं शास्त्राण corrected to the reading of B^2 in I^2; सांख्यं योगं शास्त्राणां B^3; सांख्ययोगशास्त्राणां B^n; संयोगशास्त्राणि Reg. (४) असिद्धाव् Reg. (५) $B^2 I^2$ and Reg., हि omitted in $B^3 B^n$ and M.M. (६) अनेके I^2. (७) -थैवा- corrected to -थैतद- in I^2. (८) $B^n B^3$ and M. M. (-नीया- omitted in B^3), -नीयानिति $B^2 I^2$. (९) -दि- (for -नी-) B^2. (१०) $B^2 I^2$, -भेत् $B^3 B^n$ and M. M.

श्रयात्[1]। उभे अपि पदसंहिते अनाश्रित्य क्रमो वर्तते तस्मादप्यर्थवान्क्रमः। कथमनाश्रयादित्युच्यते। व्यतिरिक्ते हि पदसंहिते। विशेषारम्भश्च[2] क्रमशास्त्रे दृश्यते। यथैवावगृह्याणां परिग्रहणम्। समभ्युपेयाद्बहुभिश्च साधुभिः। पूर्वाचार्यैः समभ्युपगमनाच्चायं क्रमोऽर्थवान्भवितुमर्हति। कथं हि नामानर्थकं सन्तं बहवः साधवः परिगृह्णीयुः।

श्रुतेश्च सन्मानकरः क्रमोऽर्थवान्। श्रुतेश्चा[3]यमिष्टः[4] क्रमः। द्वैपदे[5]नाङ्गिरसः प्रोचुः। त्रिपदेन वालखिल्याः। इति। एभिः कारणैरयं क्रमोऽर्थवान्भवति। भवति चात्र।

सिद्धोऽयं श्रुतितश्च लक्षितोऽनुमतश्च[6] विविधैर्गुणैर्विशेषै[7]र्वितत्य[8]।
संधिं नयति च[9] पदविषयं[10] पुनरपि च विकृतिमुचितां न जहाति॥

ऋते न च द्वैपदसंहितास्वरौ
प्रसिध्यतः पारणकर्म चोत्तमम्।
क्रमात्॥ ७०॥

इतश्चायं क्रमोऽर्थवान्भवति। क्रमादृते द्वैपदसंहिता च[11] द्वैपदस्वरश्च न सिध्यति। द्वैपदे हि सिद्ध उत्तरारम्भः शक्यते कर्तुं पादार्धर्चैकऋक्सूक्तसिद्ध्यर्थम्। पारणकर्म चोत्तममिति[12]। भगवता पाञ्चालेन[13] स्थापितानां पारायणकर्मणां क्रमपारायणमुत्तमं परम्परया महिम्ना च। भवति चात्र श्लोकः।

---

(१) -श्रयत्वात् B². (२) -रंभः B². (३) श्रुतेश्चा- B³I²Bⁿ, श्रुतौ चा- B² and Reg. (४) इष्टः I², दृष्टः B²Bⁿ and Reg., दृष्टः supplied above the line in B³. (५) B², Reg., M. M.; द्वैपदा- B³Bⁿ; द्विपदा- corrected to द्विपदे- I². (६) B²I², -मत- B³, -मितश्च Bⁿ. (७) विषयैः (for विशेषैर्) I². (८) वितत्या Bⁿ. (९) B³B², संधिं न याति च Bⁿ, सिंनिराति I². (१०) पदविषये Bⁿ. (११) च struck out in I². (१२) I² omits पारणकर्म to इति. (१३) See note.

प्रगाथे पुनरादानं[1] दृष्ट्वा यज्ञविधौ मुनिः ।
अर्थवन्तं क्रमं ब्रूयाद् देवता याश्च शास्त्रतः ॥

क्रमोऽर्थवान्भवति ।

अतोऽप्यृग्यजुषां च बृंहणं
पदैः स्वरैश्चाध्ययनं तथा त्रिभिः ॥ ७१ ॥

अतोऽप्यस्मादपि हेतोः क्रमोऽर्थवान्भवति । क्रमादृचां च यजुषां च बृंहणं संधारणं[2] क्रियते द्वैपद्येन । यथा पदाध्ययनेन चो[3]दात्तानुदात्तस्वरितैर्ऋग्यजुषां धारणं[4] क्रियते । तथाध्ययनं[5] त्रिभिरन्योन्यं वर्तते । संहितापदक्रमैः । तस्माच्चायं क्रमोऽर्थवान्भवति । भवति चात्र श्लोकः ।

शर[6]द्युज्ज्वलो वितिमिरो विभाति भगवान्यथांशुमान् ।
सत्यवचनवित्तमः क्रमकः क्रमते हि संशयांस्तमस्त[7]थात्मवान् ॥

इति ॥

इति श्री[8]पार्षदव्याख्यायामानन्दपुरवास्तव्यवज्रट-
पुत्रउवट[9]कृतौ[10] प्रातिशाख्यभाष्ये
क्रमहेतुर्नामैकादशं[11] पटलम् ॥

---

(१) प्रगाथेषु नरादानं B². (२) धारणं (for बृंहणं संधारणं) Bⁿ. (३) वो- B². (४) संधारणं B². (५) I² strikes out -ध्ययनं. (६) शरा- I². (७) Bⁿ, संशयस्तमस्त- I², संशयांस्तमसस्त- B³B². (८) B² omits श्री-. (९) -पुत्रोवट- B². (१०) -पुत्रोव्वटकृते Bⁿ. (११) क्रमहेतुकमेकादशं Bⁿ. -दशमं I² (for -दशं).

ऊष्मान्तस्थर्षोऽसचकारवर्गा नान्तं यान्त्यन्यत्र विसर्जनीयात् ॥ १ ॥

ऊष्माणश्च अन्तःस्थाश्च[1] ऋकारश्च[2] सोऽष्माणश्च[3] चकारवर्गश्च[4] इत्येते सप्तविंशति[5]वर्णाः पदान्तं न गच्छन्ति । किमविशेषेण । नेत्याह । विसर्जनीयं वर्जयित्वा । विसर्जनीयस्तूष्मसु मध्ये तिष्ठति तथापि[6] पदान्तं[7] गच्छति । अग्निः । वायुः ।

परिशेषा[8]दन्ये[9] गच्छन्ति[10] । तानुदाहरिष्यामः । एव । तया । नृऽभ्यः । अभि । देवी । वसु । बाहू । अग्ने । वायो । वै । तौ । वाक् । अर्वाङ् । विट् । वृषण्ऽवान् । यत् । देवान् । त्रिष्टुप्[11] । इन्द्रम् ॥

ऋकारल्कारौ परमर्धमूष्मणां नादिं तकारादवरे च सप्त ॥ २ ॥

ऋकारः । लृ[12]कारः । ऊष्मणां चोत्तरो[13] भागो विसर्जनीयादिरुच्यते । तकाराच्च पूर्वे झकारादयः सप्त । एते त्रयोदश वर्णाः पदादिं न गच्छन्ति[14] । पारिशेष्यादन्ये गच्छन्ति । तानुदाहरि-

(१) $B^3B^2B^n$ (-श्च supplied afterwards in B^3), -स्थाः I^2 and Reg. (२) $B^3B^2B^n$ (विसर्जनीय corrected to -श्च in B^3), -कारः I^2 and Reg. (३) च omitted in I^2, supplied in B^3. (४) B^3B^2 (-श्च supplied in B^3) -वर्ग B^n and Reg., -वर्गा I^2. (५) सप्तविंशतिर् B^2, सविंशति- I^2. (६) तिष्ठति तथापि omitted in I^2. (७) न added in B^nB^3, but struck out in B^3. (८) B^3B^n, पारिशेष्या- B^2 and Reg. (९) अन्येन B^2. (१०) अग्निः to -न्ति omitted in I^2 (११) त्रिष्टुप् after इन्द्रम् in B^2I^2. (१२) लृ-B^2. (१३) -त्तर. B^3B^n. (१४) एते to -न्ति is given before तकाराच्च in I^2.

ष्याम:[1] । अथ । आत् । ऋतम् । इन्द्रम्[2] । ईषत् । उत । ऊचुः (ऋ० ६। ४५। ८)। एषः। ओषधीः। ऐत्। औच्चन्। कः। खनमानः (ऋ० १। १७९। ६)। गङ्गे (ऋ० १०।७५।५)। घृतम्। चित्रम्। छाया (ऋ० १०। १२१। २)। जगत्। तम्। प्रत्नऽथा[3]। देवम्। धनम्। नु। परि। फलिनीः (ऋ० १०। ९७।१५)। बलम्। भयम्। मम। या। रत्नम्। लक्ष्मीः (ऋ० १०। ७१। २)। वायुः। हरिण्या[4] (ऋ० ९। १११। १)। शतम्। षट्। सः॥

नान्योन्येन मध्यमा स्पर्शवर्गाः संयुज्यन्ते ॥ ३ ॥

मध्यमा ये त्रयः स्पर्शवर्गास्तेऽन्योन्येन सह न संयुज्यन्ते। स्ववर्गीयैस्तु संयुज्यन्ते। अन्यैश्च। यज्ञनीः[5] (ऋ० १। १५। १२)। जभ्झ्[6]तीरिव (ऋ० ५।५२।६)। सुष्टुत[7] (ऋ० ८।२२। १८)। दूळ्ह्यः (ऋ० १।९४। ८)। मण्डूकः (ऋ० ७। १०३। ४)। रत्थ्येव (ऋ० १। १८०। ४)। अद्धूवनयत (ऋ० ६।१८।१०)। इन्द्रो (ऋ० १।४३।८)। ग्धेति ग्ध (ऋ० १।१५८।५)। वद्धूवः (ऋ० ५।४७।६)। अर्च्चति (ऋ० १।६।८)। वज्ज्रम् (ऋ० १।८। ३)। उष्ट्राणाम् (ऋ० ८।५।३७)। वर्त्तनीः (ऋ० ४।१९।२)। त्राद्धूवम् (ऋ० २।२९।६)। श्च्योतन्ति (ऋ० १।८७।२)।

---

(१) B², पारिशेष्यानुदाहरिष्यामः (for पारिशे- to -मः) B³I²Bⁿ. (२) B²I², इदं B³Bⁿ and M. M. (३) प्रत्नऽथा omitted in I². (४) B²Bⁿ, हिरण्या B³ and M.M., हि I². (५) यज्ञंऽनीः I². (६) -झ्- B³. (७) सुष्टु B², Reg. The duplication in this as well as in the following examples is shown only in B³ and M. M.

सृत्तौति। मध्यमा इति किम्। वाक्पतङ्गाय धीयते[1] (ऋ० १०। १८९। ३)॥

न लकारेण रेफः॥ ४॥

लकारेण सह रेफो न संयुज्यते। अर्यम्यम् (ऋ० ५। ८५। ७)। अर्चन्ति (ऋ० १। १०। १)। सर्पिः (ऋ० ९। ६७। ३२)। बर्हिः (ऋ० १। १३। ५)। वर्षम्[2] (ऋ० ५। ५८। ७)॥

स्पर्शैर्वकारो न परैरनुत्तमैः॥ ५॥

अनुत्तमैः स्पर्शैः परैर्वकारो न संयुज्यते। पूर्वैस्तु संयुज्यते। क्व। ज्वलयन्ती[3]। अनड्वाहौ[4] (ऋ० १०। ८५। १०)। त्वाम्[5]। विभ्वा[6]। अनुत्तमैरिति किम्। दधिक्राव्णः। सुत[7]पाव्ने (ऋ० १। ५। ५)॥

तथा तेषां घोषिणः सर्वथोष्मभिः॥ ६॥

तथैव तेषां स्पर्शानामुत्तमादन्ये घोषिणः सर्वैरूष्मभिः पूर्वैः परैश्च[8] सह न संयुज्यन्ते। अघोषास्तु संयुज्यन्ते। स्कम्भथुः (ऋ० ६। ७२। २)। श्चोतन्ति[9]। स्तौति[10]। स्थ। स्पट्। यक्ष्म (ऋ० १०। ९७। १३)। यखूष्म[11]। त्सरुः (ऋ० ७। ५०। १)।

---

(१) धीयते omitted in B^3. ते I^2. After धीयते B^n adds अन्यैश्च संयुज्यते; after ते I^2 adds अन्यैस्तु संयुज्यंते।. (२) वर्ष्यं Reg. (३) B^3B^2, M.M.; ज्वलंती B^n, Reg.; ज्वलता I^2. (४) अन I^2. (५) त्वम् M. M. (६) विंत्वा I^2. (७) स्नुतं- I^2. (८) B^3B^2, M.M.; पूर्वैः परैश्च omitted in I^2B^n (सह also omitted in B^n), Reg. (९) श्चोतं हि I^2. (१०) स्तौति omitted in B^2B^n. (११) यखूक्ष्म B^2.

वत्सम्[1] । विरप्शी । विरप्शी[2] । अनुत्तमैरिति किम् । यक्ष्म । पृश्निः । विष्णुः । स्म । तेषामिति किम् । ह्वयामि । स्वः । स्यात् ॥

नान्त्यान्तस्था न प्रथमोष्मभिः परैः ॥ ७ ॥

अन्त्यान्तःस्था प्रथमा चोष्मभिः परैर्न संयुज्येते[3] । पूर्वैस्तु संयुज्येते[4] । श्यावाश्वस्य[5] । स्वाहा । अन्त्याप्रथमे इति[6] किम् । अदर्शि । शतवल्शः (ऋ० ३ । ८ । ११)। बर्हिः । वर्ष्यान्[7] (ऋ० ५ । ८३ । ३) ॥

न रेफो रेफेण ॥ ८ ॥

रेफो रेफेण सह न संयुज्यते । अन्यैस्तु संयुज्यते । अर्यमा ॥

न सोष्मणोष्मवान् ॥ ६ ॥

सोष्मणा सहोष्मवान्न[8] संयुज्यते । अन्यैस्तु संयुज्यते[9] । तुच्छ्येनाभ्वपिहितम् (ऋ० १० । १२६ । ३)। अमत्थनात् (ऋ० १ । ६३ । ६) ॥

न स्पर्शैरूष्मा प्रथमः परः सन् ॥ १० ॥

स्पर्शैः सह प्रथमोष्मा परः सन्न संयुज्यते । पूर्वस्तु[10] संयुज्यते[11] पूवाह्ने (ऋ० १० । ३४ । ११)। अह्नाह्ना नः (ऋ० १० । ३७ । ६)। स्पर्शैरिति किम् । बर्हिः ॥

---

(१) वत्थ्सं B³. (२) यक्ष्म to -शी omitted in I²Bⁿ. (३) B³, -ज्येत Bⁿ, -ज्यते B², -ज्यंते I². (४) B³Bⁿ; पूर्वैस्तु संयुज्यते I²; (-ज्यं- Reg.) Reg.; omitted in B². (५) B²Bⁿ and Reg., श्यावाश्व B³I² and M.M. (६) -प्रथमेति B³. (७) वर्षान् I². (८) Bⁿ, सोष्म सह ऊष्मवान्न I², सोष्मणा सोष्मवर्णः न B³. (९) अन्यैस्तु संयुज्यते । अर्य्यमा to -ते omitted in B², अन्यैस्तु संयुज्यते omitted in Bⁿ. (१०) पूर्वस्स I², पूर्वैस्तु Bⁿ, पूर्वः सन् Reg. (११) -ज्यंते- I².

नानुत्तमैः स च सोष्मा च पूर्वौ ॥ ११ ॥

अनुत्तमैः स्पर्शैः स च हकारः सोष्मा च पूर्वौ सन्तौ न संयुज्येते । उत्तमैस्तु संयुज्येते[1] । ब्रह्म । अह्ना । वृत्रघ्नः । अमथ्नात् (ऋ० १ । ९३ । ६) । दध्ना । गृभ्णामि ॥

नानुत्तमा घोषिणोऽघोषिभिः सह स्पर्शैः स्पर्शाः ॥ १२ ॥

अनुत्तमा घोषिणः स्पर्शा अघोषैः स्पर्शैः पूर्वैः परैश्च[2] सह न संयुज्यन्ते । उत्तमास्तु संयुज्यन्ते । पलिक्नीः (ऋ० ५ । २ । ४) । अमथ्नात् (ऋ० १ । ९३ । ६) । अप्नस्वतीमश्विना (ऋ० १ । ११२ । २४) । परोदाहरणानि । य ईङ्खयन्ति[3] (ऋ० १ । १९ । ७) । पन्थाः ॥[4]

नोत्तमा ऊष्मभिः परैः ॥ १३ ॥

उत्तमाः स्पर्शा ऊष्मभिः परैः सह न संयुज्यन्ते । पूर्वैस्तु संयुज्यन्ते । ब्रह्म । विष्णुः । स्म । पृश्निः । उत्तमा इति किम् । अप्सु[5] । विरप्शी ॥

लकारस्पर्शैर्न यकार उत्तरैः ॥ १४ ॥

लकारेण स्पर्शैश्चोत्तरैर्यकारो न संयुज्यते[6] । पूर्वैस्तु संयुज्यते[7] । विबाल्यम्[8] (ऋ० ४ । ३० । १२) । दूळ्यः । सत्यम् । आरभ्य (ऋ० १ । ५७ । ४) । लकारस्पर्शैरिति किम् । इन्द्रवाय्वोः ॥

ऊष्माणोऽन्योन्येन च न ॥ १५ ॥

---

(१) -ज्यते B². (२) पूर्वैः परैश्च omitted in I². (३) -यंतीः B². (४) परोदाहरणानि to पन्थाः omitted in I². (५) अप्सु omitted in B³. (६) B², युज्यते B³I²Bⁿ. (७) युज्यते B³Bⁿ. (८) विबाल्यम् B³I²Bⁿ; पातल्ये B², Reg., M.M. (a).

ऊष्माणोऽन्योन्येन च सह न संयुज्यन्ते। स्वैस्तु संयुज्यन्ते। शुनश्शेपः[1]। निष्षिध्वरीः। निष्षपी[2] (ऋ० १। १०४। ५)। शास्सि (ऋ० १। ३१। १४)॥

ऋक्पदेष्विदम् ॥ १६ ॥

यदिदमस्मिन्पटले विधानमुक्तं तदृक्षु[3] पदमध्य एव भवति। पदसंधौ न भवतीति वेदितव्यम्। यदुक्तम्—नान्योन्येन मध्यमा स्पर्शवर्गाः (१२। ३) इति तत्[4] संधौ न भवति। वषट् ते[5] (ऋ० ७। ९९। ७)। उप मा षड्[6] द्वाद्वा (ऋ० ८। ६८। १४)। तथा—न लकारेण रेफः (१२। ४) इति संधौ न भवति। सुमदंशुर्ललामीः (ऋ० १। १००। १६)। तथा—नोत्तमा ऊष्मभिः परैः (१२। १३) इति संधौ[7] न भवति। देवान्हुवे (ऋ० १०। ६६। १)। दध्यङ् ह मे (ऋ० १। १३९। ९)। अर्वाङ्[8] शश्वत्तमम् (ऋ० ३। ३५। ६)। त्वं रजिं पिठीनसे दशस्यन्षष्टिम् (ऋ० ६। २६। ६)। प्रत्यङ्[9] स विश्वा (ऋ० ६। ८०। ३)। शर्मन्स्याम[10] (ऋ० १। ५१। १५)। इदमपि पद्यान्तरमित्युदाहरणं भवति[11]॥

नामाख्यातमुपसर्गो निपात-
श्चत्वार्याहुः पदजातानि शाब्दाः ॥ १७ ॥

---

(१) -शेपं B^2I^2. (२) निष्षपी omitted in B^2. (३) B^2B^n, तदृक् ऋक्षु B^3, तदृक्- I^2 and Reg. (४) तत् omitted in B^3B^n. (५) चपद्रे B^n. (६) -ट् B^2. (७) संधौ omitted in B^3B^n. (८) -ङ्क् B^2I^2. (९) -ङ्क् B^2I^2. (१०) -न्त्स्याम B^2I^2. (११) B^n, उदाहरणं न भवति B^3B^2, omitted in I^2 and M. M.(a).

नाम[1] । आख्यातम् । उपसर्गः । निपातः । इति चत्वारि पद-जातानि[2] शब्दविद आहुः ॥

तन्नाम येनाभिदधाति सत्त्वम् ॥ १८ ॥

तन्नामेत्युच्यते येन शब्देनाभिदधाति वक्ता सत्त्वं द्रव्यमित्यर्थः । अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः (ऋ० ५ । ४६ । २) ॥

तदाख्यातं येन भावं सधातु ॥ १९ ॥

तदाख्यातमित्युच्यते येन शब्देन ,स[3]धातुनाभिदधाति वक्ता भावं क्रियामित्यर्थः ।[4] हतं तुदेथां नि शिशीतमत्रिणः[5] (ऋ० ७ । १०४ । १) ॥

प्राभ्या परा निर्दुरनु व्युपाप
सं परि प्रति न्यत्यधि सूद्वापि ।
उपसर्गा विंशतिरर्थवाचकाः
सहेतराभ्याम् ॥ २० ॥

प्र अभि आ परा निः दुः अनु वि उप अप सम् परि प्रति[6] नि अति अधि सु उत् अव अपि इत्येते विंशतिरुपसर्गा अर्थवाचका अर्थ-वाचिनः । सहेतराभ्याम्[7] । कतराभ्याम् । नामाख्याताभ्याम् । प्र । प्रयाणे जातवेदसः (ऋ० ८ । ४३ । ६) । प्र देवं देव्या धिया भरत (ऋ० १० । १७६ । २) । अभि । अभिष्टने ते अद्रिवः (ऋ० १ ।

---

(१) Before नाम B³B²I², Reg. and M. M. (a) read उदाहरणं भवति (in B³ with marks of deletion); omitted in Bⁿ. (२) पदजातानि omitted in B³Bⁿ. (३) स- B³B², सा I², सः Bⁿ. (४) स एव च धातुरित्युच्यते added in B². (५) अत्रिणः omitted in I². (६) प्रति omitted in B³. (७) प्र अभि to -भ्याम् omitted in I².

८०। १४)। अभि ष्याम रक्षसः (ऋ० १०। १३२। २)। आ। आयन्तारं महि स्थिरम् (ऋ० ८। ३२। १४)। मरुद्भिरग्न आ गहि (ऋ० १। १९। १)। परा। परायतीं मातरमन्वचष्ट (ऋ० ४। १८। ३)। परा शृणीहि तपसा यातुधानान् (ऋ० १०। ८७। १४)। निः[१]। त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतम् (ऋ० १। २०। ६)। तिरश्चता पा[२]र्श्वान्निर्गमाणि (ऋ० ४। १८। २)। दुः[३]। पुराग्ने दुरितेभ्यः (ऋ० ८। ४४। ३०)। दुर्नियन्तुः परिप्रीतः (ऋ० १। १९०। ६)। अनु। अनु नु स्यात्यवृकाभिरूतिभिः[४] (ऋ० २। ३१ ३)। तन्न ऋभुक्षा नरामनु ष्यात् (ऋ० १। १६७। १०)। वि[५]। विराट् सम्राट् (ऋ० १। १८८। ५)। अपेत वीत वि च (ऋ० १०। १४। ९)। विपाट् छुतुद्री[६] (ऋ० ३। ३३। १)। उप। यज्ञेयज्ञ उपस्तुता (ऋ० १। १३६। १)। इन्द्रमग्निमुप स्तुहि (ऋ० १। १३६। ६)। अप। अस्य प्राणादपानती (ऋ० १०। १८९। २)। अपेहि मनसस्पते (ऋ० १०। १६४। १)। सम्। प्र[७] सम्राजं चर्षणीनाम् (ऋ० ८। १६। १)। सम्राजोरव आ वृणे[८] (ऋ० १। १७। १)। परि। विदुर्विषाणं परिपानम्[९] (ऋ० ५। ४४। ११)। वाजी सन्परि णीयते (ऋ० ४। १५। १)। प्रति। प्रतियन्तं चिदेनसः (ऋ० ८। ६७। १७)। प्रति केतवः प्रथमा अदृश्रन्[१०] (ऋ० ७। ७८। १)। नि। अपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः[११] (ऋ० ५। ८३। ६)। महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च (ऋ० ५। ८३। ८)। अति। अतिविद्धा विथुरेण

---

(१) निर B^2. (२) प- I^2. (३) दुर B^2. (४) -वृकाभिः B^2. (५) वि omitted in B^2. (६) -तुद्री-। B^2. (७) सम्। प्र omitted in I^2. (८) वृणीमहे B^2. (९) -पानं-। B^2. (१०) प्रथमाः $B^2 B^n$. (११) -ता नः omitted in B^2.

(ऋ०८ । ६६ । २) । अति क्रमिष्टं जुरतं पणेः (ऋ० १ । १८२ । ३) । अधि । मम राष्ट्रस्याधिपत्यमेहि (ऋ० १० । १२४ । ५) । अभि-[1] शस्तेरधीहि (ऋ० १ । ७१ । १०) । सु । सुकृत्सुपाणिः स्ववान्[2] (ऋ० ३ । ५४ । १२) । अश्विना स्वृषे स्तुहि (ऋ० ८ । २६ । १०) । उत् । उद्यन्नद्य[3] मित्रमहः (ऋ० १ । ५० । ११) । उभे उदेति सूर्यः[4] (ऋ० ७ । ६० । २) । अव । अवस्पर्तरधिवक्तारमस्म-युम्[5] (ऋ० २ । २३ । ८) । अवाधमं वि मध्यमं श्रथाय (ऋ० १ । २४ । १५) । अपि । यदीं गच्छन्त्युशतीरपिष्ठितम् (ऋ० १ । १४५ । ४) । देवा देवानामपि यन्ति पाथः (ऋ० ३ । ८ । ६) ॥

इतरे निपाताः ॥ २१ ॥

इतरे । कतरे । नामाख्यातोपसर्गेभ्योऽन्ये निपाता वेदितव्याः । अस्माच्च ताँश्च (ऋ० २ । १ । १६)[6] ॥

विंशतेरुपसर्गाणामुच्चा एकाक्षरा नव ॥ २२ ॥

---

(१) B³Bⁿ, पुरा तस्या अभि- B², अभि । अभि- I². (२) स्ववाँ ऋतावा B². (३) उद्यंतं त्वा (for उद्यन्नद्य) Reg. (४) सूर्यो अभि Reg., सूर्यो० । B². (५) अस्मयुम् omitted in B²Bⁿ. (६) I², M. M.(a), Reg.; instead of अस्माच्च ताँश्च B³B²Bⁿ read : अस्मान् (अअस्मान् Bⁿ) । एतां । उभा । वा । (उवा । Bⁿ) घ । सास्य । (सा । Bⁿ) वां । (स्यचां for वां Bⁿ) आवां । वा (omitted in Bⁿ) । अपां । दूतं । नूनं । शश्वद्धे (शश्वत् Bⁿ) । कुवित् । शकत् (शकृत् Bⁿ) । अथातः । अथ । अथो अरिष्टतातये । विष्णोर्नु कं । अन्यश्चेन्नाभिगच्छति । सहोजाः । कं (तं B³, ताः Bⁿ) स्विद् गर्भं (-र्भं Bⁿ) इत्येवमाद्याः मादयस्वेत्येवमादयः ।.

प्र आ निः दुः वि सम् नि सु उत् इत्येत उपसर्गाणां[1] नवसंख्या[2] एकाक्षरा उच्चा उदात्ता इत्यर्थः ॥

आद्युदात्ता दशैतेषाम् ॥ २३ ॥

एतेषामुपसर्गाणां दशाद्युदात्ता वेदितव्याः। परा अनु उप अप परि प्रति अति अधि अव अपि इत्येते ॥

अन्तोदात्तस्त्वभीत्ययम् ॥ २४ ॥

एतेषामेवोपसर्गाणां मध्ये अभि इत्ययमन्तोदात्तो वेदितव्यः। अभि प्रियाणि पवते चनोहितः (ऋ० ९। ७५। १) ॥

क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् ।
सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥ २५ ॥[3]

निपातानामर्थवशान्निपातना-
दनर्थकानामितरे च सार्थकाः ।
नेयन्त इत्यस्ति संख्येह वाङ्मये
मिताक्षरे चाप्यमिताक्षरे च ये ॥ २६ ॥

ऋज्वर्थावेतौ[4] ॥

इति श्री[5]पार्षदव्याख्यायामानन्दपुरवास्तव्यवज्रटपुत्र-
उवटकृतौ[6] प्रातिशाख्यभाष्ये द्वादशं सीमापटलम्[7] ॥

इति[8] द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः[9] ॥

---

(१) -सर्गा I^2, Reg. (२) I^2, Reg. omit नवसंख्या. (३) B^n adds ऋज्वर्थावेतौ।. (४) B^3B^2, ऋज्वर्थावेतौ omitted in I^2 B^n. (५) I^2 omits श्री- . (६) -पुत्रोव्वटकृते B^n. (७) B^3, द्वादशं पटलं B^2B^n, सामाप्तपटलं द्वादशम् I^2. (८) B^3, इति omitted in $B^2I^2B^n$. (९) B^3B^n, द्विती- to -प्तः omitted in B^2I^2.

वायुः प्राणः कोष्ठ्यमनुप्रदानं कण्ठस्य खे विवृते संवृते वा। आपद्यते श्वासतां नादतां वा वक्त्रीहायाम् ॥ १ ॥

य इमे शारीरा इह पञ्च वायवो नानाकर्माणः प्राणापानव्यानोदानसमानास्तेषां प्राणो हि नाभेरुपरिष्टाद्व्याप्यास्ये[1] व्याचरति[2]। नाभेरधस्तात्पायुमेढ्रयोरपानः। प्रसारणाकुञ्चनो[3]त्क्षेपणावक्षेपण[4]गतिकर्मा व्यानः। कर्मप्रवृत्तिषु[5] बलमारोपयत्युदानः। सर्वक्रियाणामुपरमणः समानः। एवं वाचि वर्तमानं प्राणमेक आचार्या मन्यन्ते। अपर उदानं मन्यन्ते।

उपरिष्टान्मुखादग्र ऊर्ध्वं यो वर्ततेऽनिलः।
ऊः कर्मक्रियाः सर्वाः प्राणिनां सम्प्रवर्तयन् ॥
नाभ्युरोऽथ शिरोभागं गच्छन्करणसंयुतः।
कण्ठताल्वो[6]ष्ठदन्तानां सप्रयत्नः समीरितः ॥
ह्रस्वदीर्घप्लुतान्वर्णान् स्निग्धान्रूक्षांश्च नैकधा[7]।
उदात्ताननुदात्तांश्च स्वरितान्क[8]म्पितानपि ॥
समान्विकीर्णांश्च तथा संवृतान्विवृतानपि।
देहिनामव[9]बोधार्थं तेनोदानः स उच्यते ॥

एवमुभयथाचार्यविप्रतिपत्तिदर्शनाच्छौनकेन भगवता[10] प्राणं मन्यमानेनेदं शास्त्रमेवं प्रणीतम्—वायुः प्राणः कोष्ठ्यमनुप्रदानमिति।

---

(१) -स्ते B³. (२) -ष्टोद्धारिवोच्छ्वासेवयाचरति (instead of -ष्टाद् to -ति) I². (३) -कुंचितो- B². (४) -तचौत्पणकत्तेपण- (instead of -त्क्षेपणावक्षेपण-) I². (५) कर्मव्द्व्याप्यास्येव्यावृत्तिषु (for कर्मप्रवृत्तिषु) I². (६) -ल्वौ- B². (७) I² and Reg. (-श्व- I²), रूक्षांस्त्वनेकधा B³Bⁿ and M.M. (रु- Bⁿ, M. M.,), रुक्षाननेकधा B². (८) -नक- I². (९) अव- B² and Reg., अपि B³I²Bⁿ and M. M. (१०) वता I² (before वता I² supplies शरीर- on the margin).

ये पुनरुदानं मन्यन्ते तेषामिदं न सिध्यत्युदानाभावात्[1] । तेषां च सिद्धम् । कथम् । शा[2]रीराणां पञ्चानामपि प्राण इति नाम साधारणम्[3] । तस्मात्तेषामपि वायुः प्राणः कोष्ठ्यमनुप्रदानमित्येवं सिद्धम् ।

प्राणो वायुः । कोष्ठमुदरम् । कोष्ठे भवं कोष्ठ्यमनुप्रदानम् । वायुमनु प्रदीयत इत्यनुप्रदानम् । किं च तत् । श्वासनादोभयम्[4] । केन प्रयत्नेन किमनुप्रदानमापद्यते । कण्ठस्य ग्रीवायाः खे गलस्य बिले[5] छिद्रे । विवृते विपुले[6] विशाले महति । संवृते[7] संकुचिते संश्लिष्टेऽल्पे वा[8] सति । आपद्यते श्वासतां श्वासत्वं नादतां नादत्वं वा । वक्त्री[9]हायाम् । ईहा चेष्टा । वक्तुरीहा वक्त्रीहा । तस्यां वक्त्रीहायां स वायुः कण्ठबिले[10] विवृते श्वासत्वमापद्यते संवृते नादत्वम् ॥

उभयं वान्तरोभौ ॥ २ ॥

उभौ[11] विवृतसंवृतावन्तरा कण्ठबिले[12] समे सत्युभयं श्वासं नादमापद्यते[13] ॥

ता वर्णानां प्रकृतयो भवन्ति ॥ ३ ॥

ताः खल्वेताः सर्ववर्णानां श्वासनादोभयात्मिकास्[14] तिस्रः प्रकृतयो भवन्तीति वेदितव्यम् ॥

---

(१) I², Reg., M.M.; -भावे B³B²Bⁿ. (२) श- I². (३) इति added in M.M. (४) -नादौ उभयं B². (५) विले Bⁿ, Reg. (६) I²Bⁿ and Reg, विपुले omitted in B³B² and M.M. (७) वा added on the margin in I². (८) वा omitted in B². (९) -त्क्री- B², -क्री- Bⁿ. (१०) -विले Bⁿ, Reg. (११) उभौ omitted in B². (१२) -विले Reg. (१३) M. M. (a), श्वासं नादं वा आपद्यते B², श्वासं नादमापद्येते B³I² and Reg., श्वासनादावापद्येते Bⁿ. (१४) B² and Reg., -भयास् B³Bⁿ, -भयास corrected to -भयतास् in I².

उक्तेऽप्यस्मिन्न ज्ञायते केषां वर्णानां का प्रकृतिर्भवतीति। तत्र ब्रूमः—

श्वासोऽघोषाणाम् ॥ ४ ॥

अघोषाणां वर्णानां[1] श्वासः प्रकृतिर्भवतीति वेदितव्यम् ॥

इतरेषां तु नादः ॥ ५ ॥

इतरेषाम्। कतराणाम्[2] (?)। स्वराणां घोषवतां च नादः प्रकृतिर्भवतीति वेदितव्यम् ॥

सोष्मोष्मणां घोषिणां श्वासनादौ ॥ ६ ॥

सोष्माणो ये घोषिणो वर्गचतुर्थाः। ऊष्मणां च घोषो हकारः। तेषां वर्णानामेव[3] श्वासनादौ प्रकृतिर्भवतीति वेदितव्यम्।

श्वासानुप्रदाना अघोषाः। हचतुर्था उभयानुप्रदानाः। अवशिष्टाः सर्वे नादानुप्रदाना इति वेदितव्यम् ॥

तेषां स्थानं प्रति नादात्तदुक्तम् ॥ ७ ॥

तेषां श्वासनादोभयानां[4] स्थानं प्रति यद्वक्तव्यं तदेतद्व्याख्यातम्। नादः परोऽभिनिधानाद् ध्रुवं तत्तत्कालस्थानम् (६ । ३९) इति। एवं श्वासादीनि त्रीण्यनुप्रदानानि वर्णकालस्थानानि भवन्ति। नाधिकानि[5]। न न्यूनस्थानानि ॥

तद्विशेषः करणम् ॥ ८ ॥

तत्र वर्णात्मगुणतत्त्वज्ञाने करणं नाम विशेषो वक्ष्यते[6]। करणं प्रदानमित्यनर्थान्तरमाहुः ॥

---

(१) B², वर्णानां omitted in B³I²Bⁿ. (२) B³BⁿI², कृतस्वराणां (for कतराणाम्) B².(३) एवं B². (४) B³B²I²Bⁿ. (५) नाधिकानि omitted in I². (६) वक्ष्यतो corrected to वक्ष्यते in I², वक्ष्यति B³B²Bⁿ.

स्पृष्टमस्थितम् ॥ ९ ॥

स्पृष्टं करणं स्पर्शानाम्[1]। तदस्थितं वेदितव्यम्। अस्थितमिति। यत्र वर्णस्थानमाश्रित्य मध्ये जिह्वा न सन्तिष्ठते तदस्थितमित्युच्यते[2] ॥

दुःस्पृष्टं तु प्राग्घकाराच्चतुर्णाम् ॥ १० ॥

दुःस्पृष्टमीषत्स्पृष्टमित्यर्थः। हकारात्प्राक्चतुर्णां वर्णानां यरलवानाम् ॥

स्वरानुस्वारोष्मणामस्पृष्टं स्थितम् ॥ ११ ॥

स्वराणाम् अनुस्वारस्य ऊष्मणां चास्पृष्टं स्थितं वेदितव्यम्। यत्र वर्णस्थानमाश्रित्य जिह्वावतिष्ठते[3] तत्स्थितमित्युच्यते ॥

नैके कण्ठ्यस्य स्थितमाहुरूष्मणः ॥ १२ ॥

एके आचार्याः कण्ठ्यस्योष्मणो हकारस्य च[4] विसर्जनीयस्य चास्पृष्टं करणं न मन्यन्ते। स्पृष्टं दुःस्पृष्टं वा। एवमेके। अपरेऽक-[5]ण्ठ्यस्येति वर्णयन्ति ॥

प्रयोक्तुरीहागुणसंनिपाते वर्णीभवन्गुणविशेषयोगात्।
एकः श्रुतीः कर्मणाप्नोति बह्वीः ॥ १३ ॥

प्रयोक्तुर्वक्तुरीहा। ईहैव गुण ईहागुणस्तेन संनिपाते योगे कण्ठ्यस्य वायोः। वर्णीभवन्निति वर्णत्वमापद्यमान एकः सन्[6] कण्ठ्यः स वायु-र्गुणविशेषयोगात्। गुणा एव विशेषा गुणविशेषास्तैर्योगात्। यः कण्ठ्यवायुर्बह्वीः श्रुतीर्बहुरूपाणि कर्मणा क्रियया प्राप्नोति। केऽत्र गुणविशेषा यैः संयोगाद्वर्णानां श्रुतितो विशेषो भवति। अनुप्रदान-[7]

---

(१) परिशेषात् added in B^n, given as a marginal note in B^3. (२) इति omitted in B^2. (३) -ष्ठेत B^2. (४) च omitted in B^n. (५) B^3B^n and M. M., अपरे क- B^2I^2 and Reg. (६) एकः सन् omitted in Reg., सन् omitted in I^2. (७) अनुप्रदानं B^3, अनुप्रदान। B^n.

संसर्गस्थानक[1]रणपरिमाणाख्या[2]स्तैः सह संयोगाद्वर्णानां रूपभेदो भवति ।

वर्गे वर्गे तुल्यस्थानानां तुल्यप्रयत्नानामपि प्रथमतृतीयानामनुप्रदानकृतः श्रुतिविशेषः । क च ट त प[3] ग ज ड द ब[4] इति । तथा हकारविसर्जनीययोः । संसर्गेणेति । वक्ष्यति । आहुर्घोषं घोषवतामकारमेकेऽनुस्वारमनुनासिकानाम् (१३ । १५) सोष्मतां च सोष्मणामूष्मणाहुः सस्थानेन (१३ । १६) घोषिणां घोषिणैव (१३ । १७) इति । द्वितीयचतुर्था ऊष्मणा संसृज्यन्ते । अनुस्वारेण पञ्चमः । तत्र तुल्यस्थानप्रयत्नानुप्रदानानामपि प्रथमद्वितीयानां तथा तृतीयचतुर्थानां तथा तृतीयपञ्चमानां च संसर्गकृतः श्रुतिविशेषः । क च ट त प ख छ ठ थ फ । तथा[5] । ग ज ड द ब तथा घ झ ढ ध भ तथा ङ ञ ण न म इति ।

स्थानेनेति । तुल्यप्रयत्नानुप्रदानानामपि स्थानकृतः श्रुतिविशेषः । अ ऋ इ उ । क च ट त प । य र ल व । ह[6] श ष स । करणेनेति । तुल्यस्थानानुप्रदानानामपि इकारजकारयकाराणां करणकृतः श्रुतिविशेषः । परिमाणेनेति । तुल्यस्थानप्रयत्नानुप्रदानयोरपि समानाक्षरयोः परिमाणकृतः श्रुतिविशेषः । यथा । अ आ । ऋ ॠ । इ ई । उ ऊ इति । अपि च श्लोकः ।

अनुप्रदानात्संसर्गात् स्थानात्करणविभ्रमात् ।
जायते वर्णवैशेष्यं परिमाणाच्च पञ्चमात् ॥ (तै० प्रा० २३ । २)
इति ॥

---

(१) -का- I². (२) B², Reg., M.M.; -ख्या- omitted in B³I²Bⁿ. (३) -पा Reg. (४) B², -बा B³I²Bⁿ and Reg. (५) तथा omitted in B².(६) ह omitted in B³.

एके वर्णाञ्छाश्वतिकान्न कार्यान् ॥ १४ ॥

एक आचार्या अकारादीन्वर्णाञ्छाश्वतिकान्नित्यान्न कार्यान्न कर्तव्यान्मन्यन्ते ॥

आहुर्घोषं घोषवतामकार-
मेकेऽनुस्वारमनुनासिकानाम् ॥ १५ ॥

घोषवतां वर्णानामकारं घोषमाहुरेक आचार्याः। किमुक्तं भवति। घोषवत्स्वकारः स्वस्थानादागत्य घोषत्वं जनयतीति। ग ज ड द ब। य र ल व। ह इति[1]। तथा त एवाचार्या अनुनासिकानां वर्णानामनुस्वारं[2] घोषमाहुः। किमुक्तं भवति। अनुस्वारः स्वस्थानादागत्य घोषत्वं जनयतीति। ङ ञ ण न म इति ॥

सोष्मतां च सोष्मणामूष्मणाहुः सस्थानेन ॥ १६ ॥

सोष्मणां वर्णानां सोष्मत्वं सस्थानेनोष्मणाहुः। खकारस्य ᳵक[3] इत्येते[4]न। छकारस्य श इत्येतेन। ठकारस्य ष इत्येतेन। थकारस्य स इत्येतेन। फकारस्य ᳶप[5] इत्येतेन ॥

घोषिणां घोषिणैव ॥ १७ ॥

घोषिणां सोष्मणां घोषिणैवोष्मणा। हकारेणेत्यर्थः। सोष्मतामाहुः। घ झ ढ ध भ इति[6] ॥

अन्नोत्पन्नावपर ऊष्मघोषौ ॥ १८ ॥

---

(१) ग ज to इति omitted in Reg. (२) नासिक्यं added in B², Reg. (३) B², ष्क corrected to ᳵक in I², ष्क B³ Bⁿ and Reg. (४) -ते- omitted in B³ I². (५) B². I² corrects ष्प to ᳶप. ष्प B³ Bⁿ and Reg. (६) इति omitted in B³.

अत्रैव सोष्मसु घो[1]षवत्सु चोत्पद्येते ऊष्मघोषावित्यपर आचार्या आहुः[2]। यदुक्तमकारो घोषवतां घोषवत्त्वं जनयतीति। अनुस्वारोऽनुनासिकानामिति। सोष्मणां चोष्मा[3] सोष्मत्वमिति। तन्न स्पष्टं लक्ष्यते। कस्मात्। एवमुच्यमाने सति वर्णानामनित्यत्वं प्रसज्येत। नित्याश्च वर्णाः कूटस्थाश्चाविचालिनः॥

शीघ्रतरं सोष्मसु प्राणमेके ॥ १८ ॥

सोष्मसु द्वितीयचतुर्थेषु शीघ्रतरं प्राणमेक आचार्या मन्यन्ते[4]। सर्वेषु[5] वर्णेषु स्थानकरणानुप्रदानानि त्रयो गुणाः समानाः। सोष्मसू[6]ष्मा गुणोऽधिकः। तत्र गुणबहुत्वान्मात्राकालेन शैघ्र्याहते[7] न शक्यमुच्चारयितुमिति तेषु शीघ्रतरं प्राणं मन्यन्ते। पदकारेणाप्युक्तम्—प्रथमद्वितीयाः श्वासानुप्रदाना अघोषाः। एकेऽल्प[8]प्राणा अपरे महाप्राणाः। तृतीयचतुर्था नादानुप्रदाना घोषवन्तः। एकेऽल्प[9]प्राणा अपरे महाप्राणाः[10]। इति सोष्मसु महाप्राणं विदधदेतमेवार्थमाह॥

रक्तो वचनो मुखनासिकाभ्याम् ॥ २० ॥

मुखेन नासिकया च य उ[11]च्यते स रक्तो वेदितव्यः। ङ ञ ण न म इति। सचाँ इन्द्रः (ऋ० १।५१।११)। अस्माँअस्माँ इत् (ऋ० ४।३२।४)। अभीशूँरिव (ऋ० ६।५७।६)। नँः प्रणेत्रम् (प्रै० पृ० १४२)। किमर्थमिदमुच्यते। ननु—

(१) अघो- I². (२) इत्याहुः B². (३) I² corrects चोष्मा to चोष्मणा.. (४) आहुः (for मन्यन्ते) I². (५) सर्वेषु च B². (६) सोष्मासू- B³, सोष्मसु तु ऊ- I². (७) ऋतेन Reg. (८) एके प्रथमाः अल्प- B². (९) एके तृतीया अल्प- B². (१०) महाप्राणाः omitted in B². (११) यदु- (for य उ-) B³Bⁿ.

रक्तसंज्ञोऽनु[1]नासिकः (१ । ३६) इत्येव सिद्धम्। सत्यम्। न हि संज्ञा क्रियते। किं तर्हि। तत्रानुक्तं मुखनासिकावचनत्वमिह रक्तस्य विधीयते। एवमर्थमिदमुच्यते ॥

एतद्वर्णात्मगुणशास्त्रमाहुः ॥ २१ ॥

एतत्—वायुः प्राणः (१३ । १) इत्येवमादि यदनुक्रान्तं तद्वर्णानामात्मगुणशासनं वेदितव्यम्। एतावन्तो वर्णात्मगुणाः। श्वासता। नादता। उभयता। स्पृष्टता। दुःस्पृष्टता। अस्पृष्टता। कण्ठवि[2]लस्य विवृतता संवृतता। अघोषता। घोषता। सोष्मता। अनुनासिकतेति ॥

नपुंसकं यद्बूष्मान्तं तस्य बह्वभिधानजः। अनुस्वारो दीर्घपूर्वः सिष्यन्तेषु पदेषु सः ॥ २२ ॥

नपुंसकलिङ्गं यच्छन्दस्वरूपमूष्मान्तं तस्य नपुंसकलिङ्गस्य बह्वभिधानजः। बहुवचनोत्पन्न इत्यर्थः। दीर्घपूर्वो नकारजन्यः पदमध्येऽनुस्वारो वेदितव्यः। सि षि इत्येवमन्तेषु पदेषु सोऽनु[3]स्वारो द्र[4]ष्टव्यः। भासांसि वस्ते सूर्यो न शुक्रः (ऋ० ६ । ४ । ३)। चक्षूंषीव सूर्ये सं चरन्ति (ऋ० ५ । १ । ४)। आ दैव्या वृणीमहेऽवांसि (ऋ० ७ । ९७ । २)। व्यर्य इन्द्र तनुहि श्रवांसि (ऋ० १० । ११६ । ६)। तपूंषि तस्मै वृजिनानि सन्तु (ऋ० ६ । ५२ । २)। वपूंषि जाता मिथुना सचेते (ऋ० ३ । ३९ । ३)। आ यस्मिन्मना हवींष्यग्नौ[5] (ऋ० १० । ६ । ३)।

किमर्थमनुस्वारस्य दीर्घपूर्वस्य पदमध्ये वर्तमानस्य बहुभिः श्लोकैर्लक्षणं क्रियते। ननु पाठादेव सिद्धम्। यथान्येषां वर्णानां पाठात्सिद्धम्। सत्यम्। किंतु दुराम्नाननिवृत्त्यर्थमनयोः शिक्षापटलयोर्बहूनां

---

(१) नासिकया to ऽनु- omitted in I². (२) -वि- Reg. (३) स अनु- B³I²B²Bⁿ. (४) इ- I². (५) हवींषि Reg.

वर्णानां लक्षणं क्रियते । यथा—समापाद्यान्युत्तरे षट् पकारे (१३ । ३०) शुनश्शेपो निष्षपी शास्सि निष्षाळ्विक्रमा:*[1] (१४ । ३६) ऐयेरित्यैकारमकारमाहुः (१४ । ४१) इत्येवमादीनि । कथं पुनर्दुराम्नान[2]प्रसङ्गः । सन्ति ह्यतीर्थोषिता अलसा अगुणदोषज्ञा अन्योन्याध्यापकाः सर्ववर्णान्यत्व[3]जनयितारः । तद्दोषनिवृत्त्यर्थमाचार्येण शिष्यहितार्थमिदमारब्धम् । अनुस्वारस्य तावत्स्थाने ङकारं जनयन्ति । तस्माद् ङकारात्परं ककारमन्तःपातं[4] जनयन्ति । हवींषि । सर्पींषि । भासांसि (ऋ० ६ । ४ । ३) । अवांसि । इत्येवम् । तन्निवृत्त्यर्थमनुस्वारलक्षणं क्रियते ।

यद्येवं पदान्तेऽप्यनुस्वारस्य तच्छ्रवणं तुल्यम् । त्वां ह त्यदिन्द्रार्णसातौ (ऋ० १ । ६३ । ६) । तां सु ते कीर्तिं मघवन् (ऋ० १० । ५४ । १) । तस्मादत्रापि यत्नः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । रेफोष्मणोरुदययोर्मकारोऽनुस्वारम् (४ । १५) इति विहितमनुस्वारं जानात्यसौ । तत्र पदमध्येऽनुस्वारलक्षणं नास्ति येनानुस्वारं जानीयात् । एवं सत्यपि किमर्थं दीर्घपूर्वो गृह्यते । न ह्रस्वपूर्वः । अयं सो अग्निः[5] (ऋ० ७ । १ । १६) । आ विंशत्या त्रिंशता (ऋ० २ । १८ । ५) । अंसेषु वः (ऋ० ५ । ५४ । ११) इति । उभयत्रापि हि ङकारश्रवणं तुल्यम् । तत्र तावदाहुः । यथा दीर्घपूर्वस्य व्यक्ता ङकारश्रुतिर्न तथा ह्रस्वपूर्वस्य । तस्मान्न गृह्यते । अपर[6] आहुः । अनुस्वारस्योपधां ह्रस्वां केचिद् द्राघयन्त इव पठन्ति । तन्निवृत्त्यर्थं दीर्घपूर्वः परिगृह्यते—एतावानृद्ववनुस्वारो दीर्घात् (१३ । २८) इत्येवमन्तः ॥

---

(१) -मात् B^3B^2, -मान् I^2B^n. See note on XIV. 36. (२) -म्नाय- Reg. (३) -त्वं B^2. (४) B^3B^n; ककारात्परं पकारं अपरे added in B^2, Reg., M. M.; शकारमपरे added in I^2. (५) अयं सो अग्निः omitted in B^n. (६) परे B^2.

सः सा सौ सं पदान्तेभ्यः पूर्वोऽनाम्युपधस्तथा ।
यकारो वा वकारो वा पुरस्ताच्चेदसंधिजः ॥ २३ ॥

सः सा सौ सम् इत्येतेभ्यः[1] पदान्तेभ्यः पूर्वोऽनुस्वारोऽनाम्युपधोऽवर्णोपधस्[2] तथा । कथम् । यथा सिष्यन्तेषु दीर्घपूर्व एवमिहापि दीर्घपूर्वो वेदितव्यः । असंधिजो यकारो वा वकारो वा यदि तस्मादवर्णात्पूर्वो भवति । सः । साह्वांसो दस्युम्[3] (ऋ० ६ । ४१ । २) । सा । शुश्रुवांसा चित् (ऋ० ७ । ७० । ५) । सौ । विद्वांसाविदुरः (ऋ० १ । १२० । २) । सम् । श्रेयांसं दक्षं मनसा[4] (ऋ० १० । ३१ । २) । वावृध्वांसं चित् (ऋ० ८ । ६८ । ८) । यकारो वा वकारो वा पुरस्ताच्चेदसंधिज इति कस्मात्[5] । यो व्यंसम् । (ऋ० १ । १०१ । २) ॥

जिघांसन्पांसुरे मांसं पुमांसं पौंस्यमित्यपि ।
पदेष्वेवंप्रवादेषु ॥ २४ ॥

जिघांसन् पांसुरे मांसम् पुमांसम् पौंस्यम् इत्येतेषु च पदप्रवादेष्वनुस्वारो दीर्घपूर्वो वेदितव्यः । जिघांसन् । द्रुहं जिघांसन्ध्वरसम् (ऋ० ४ । २३ । ७) । यस्तोतारं जिघांससि सखायम् (ऋ० ७ । ८६ । ४) । पांसुरे । समूळ्हमस्य पांसुरे (ऋ० १ । २२ । १७) । मांसम् । मांसमेकः पिंशति सूनयाभृतम्[6] (ऋ० १ । १६१ । १०) । ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासते[7] (ऋ० १ । १६२ । १२) । पुमांसम् । पुमांसं पुत्रमा[8] धेहि[9] (ऋ० खि० १० । १८४ । ३) ।

---

(१) इत्येवं (for इत्येतेभ्यः) B^2. (२) अवर्णोपधः B^2 and Reg., अकाराकारोपधः B^n, omitted in $B^3 I^2$. (३) दस्युं० । B^2. (४) B^2, Reg.; मनसा omitted in B^3 $I^2 B^n$. (५) किं B^3. (६) सूनयाभृतम् omitted in $B^2 B^n$. (७) उपासते omitted in $B^2 B^n$. (८) पुत्राना B^2. (९) Instead of this quotation M.M. has इन्द्र जहि पुमांसं यातुधानीन्.

पौंस्यम् । स्तुषे तदस्य पौंस्यम् (ऋ० ८ । ६३ । ३) । चकृषे तानि पौंस्या (ऋ० ४ । ६३ । ८) ॥

नामकार उपोत्तमे ॥ २५ ॥

जिघांसादीनामुपोत्तमे प्रवादेऽमकारे सत्यनुस्वारो दीर्घपूर्वो न भवति । किंतु ह्रस्वपूर्व एव भवति । पुंसः पुत्राँ उत (ऋ० १ । १६२ । २२) ॥

प्रश्लिष्टादभिनिहितात् ॥ २६ ॥

प्रश्लिष्टादेकीभावादभिनिहिताच्च परोऽनु[1]स्वारः पदे ह्रस्वपूर्वः सन् संहितायां दीर्घपूर्वो भवति । प्रश्लिष्टात् । आ भूतांशः (ऋ० १० । १०६ । ११) । अभिनिहितात् । भरेष्विन्द्रं सुहवं हवामहेंऽहोमुचम् (ऋ० १० । ६३ । ६) ॥

मांश्चत्वेऽयांसमित्यपि ॥ २७ ॥

मांश्चत्वे अयांसम् इत्येतयोश्चानुस्वारो दीर्घपूर्वो वेदितव्यः[2] । मांश्चत्वे[3] । मांश्चत्वे वा पृशने वा वधत्रे[4] (ऋ० ६ । ६७ । ५४) । अयांसमग्ने सुक्षितिम्[5] (ऋ० २ । ३५ । १५) ।

अयं योगोऽनर्थकः । कथम् । माँश्चत्वे इति[6] नायमनुस्वारः । किं तर्हि—आदिस्वरश्चोत्तरेषां पदेऽपि (४ । ८१) इत्यनुनासिकः[7] स्वरः । अयांसमिति—सः सा सौ सं पदान्तेभ्यः (१३ । २३) इत्येव सिद्धम् ।

नानर्थकः । शाखान्तरे किल मांश्चत्वे इति[8] सानुस्वारं पठन्ति । तत्प्रदर्श्यते । यद्येवं मांस्पचन्याः इति च निपातयितव्यम् । नैतदस्ति

---

(१) पर अनु- B²B³I²Bⁿ. (२) वेदितव्यः omitted in B². (३) मांश्चत्वे omitted in B²Bⁿ. (४) वधत्रे omitted in B². (५) जनाय added in B³I². (६) Reg.; मांश्चत्वेति B³B²I² Bⁿ, M. M. (७) B² I²Bⁿ; -क B³, Reg., M.M. (८) B² and Reg., मांश्चत्वे इति omitted in M. M., इति omitted in B³I²Bⁿ.

प्रयोजनम् । जिघांसन्पांसुरे मांसम् (१३ । २४) इति[1] मांसप्रवादत्वात्सिद्धम् । अयांसमित्येतस्य निपातने[2] प्रयोजनं मृग्यम्*[3] ॥

एतावान्हृस्वनुस्वारो दीर्घात् ॥ २८ ॥

नपुंसकं यदूष्मान्तम् (१३ । २२) इत्येवमादिर्योऽयमनुस्वारोऽनुक्रान्त[4] एतावानेव ऋक्षु पदमध्ये[5] दीर्घात्परो[6] वेदितव्यः । अत्रैवोदाहृतः ॥

इतरथेतरः ॥ २९ ॥

इतरथा । कथम् । उक्ताद्[7] दीर्घपूर्वाद्विषयादन्यत्र ऋक्षु पदमध्ये रेफोष्मपर इतरः । कतरः[8] । ह्रस्वपूर्वोऽनुस्वारो वेदितव्यः । अंहः । विंशत्या (ऋ० २ । १८ । ५) । अंसेषु । असंदिग्धान्स्वरान् (३ । २९) इत्युक्तः श्लोकार्थः स्वरपटले । अत्र[9] तथैव व्याख्यातव्यः ॥

समापाद्यान्युत्तरे षट् पकारे
राधो रथो ग्ना दिवो जा ऋतश्च ।
अज्ञःपा दुःप्रेति च पूर्वपद्याव-
निङ्गयन्विक्रममेषु कुर्यात् ॥ ३० ॥

समापाद्यानि षट् पदानि पकार उत्तरे । राधः । रथः । ग्नाः । दिवः । जाः । ऋतः[10] । इत्येतानि । अज्ञःपाः । दुःप्र । इत्येतौ च पूर्वपद्यौ[11] । विक्रममेतेषु[12] कुर्यादनिङ्गयन्नवग्रहमकुर्वन् । विक्रमं कुर्या-

(१) मांसमिति omitted in I². (२) निपात- Reg. (३) B²I²Bⁿ, Reg., M. M. (a); प्रयोजनमृग्यं B³. उदाहरणं is added after मृग्यम् in B²B³I²Bⁿ, Reg., M. M. (a). (४) अनुस्वार I². (५) पदसंध्ये I². (६) दीर्घपूर्वोनुस्वारो (instead of दीर्घात्परो) I². (७) उक्तपूर्वाद् B³B². (८) कतरः omitted in I². (९) अत्रापि Bⁿ. (१०) राधः to ऋतः omitted in B². (११) I²Bⁿ, समापाद्यौ added in B³B². (१२) एषु B².

दिति। विक्रममुपचारमपनीय विसर्जनीयमेषु कुर्यात्। राधः[1]। त्वं हि राधस्पते (ऋ० ८। ६१। १४)। राधःपते। रथः[1]। एष ते देव नेता रथस्पतिः (ऋ० ५। ५०। ५)। रथःपतिः। ग्नाः[1]। नराशंसो ग्नास्पतिर्नो अव्याः[2] (ऋ० २। ३८। १०)। ग्नाःपतिः। दिवः[1]। दिवस्पृथिव्योरव आ वृणीमहे (ऋ० १०। ३५। २)। दिवःपृथिव्योः। जाः[1]। सं जास्पत्यम् (ऋ० ५। २८। ३)। जाःपत्यम्। ऋतः[1]। तव वायवृतस्पते (ऋ० ८। २६। २१)। ऋतःपते। अञ्जःपाः[1]। यामन्नञ्जस्पाइव घेदुपब्दिभिः[2] (ऋ० १०। ९४। १३)। अञ्जःपाःऽ[4]इव। दुःप्राव्यः[5]। दुष्प्राव्योऽवहन्तेदवाचः (ऋ० ४। २५। ६)। दुःप्रऽअव्यः[6]।

पूर्वपद्याविति किम्। इममञ्जस्पामुभये अकृण्वत[7] (ऋ० १०। ९२। २)। अञ्जःऽपाम्[8]। इत्यत्रावगृह्यत्वान्मात्राकालो भवतीति॥

किमिदं समापाद्यमित्यत[9] आह—

समापाद्यं नाम वदन्ति षत्वं
तथा णत्वं सामवशाँश्च संधीन्।
उपाचारं लक्षणतश्च सिद्ध-
माचार्या व्यालिशाकल्यगार्ग्याः॥ ३१॥

समापाद्यं नाम वदन्ति षत्वं तथा णत्वम्। सामवशांश्च संधींस्तथा वदन्ति। लक्षणतः सिद्धमुपाचारं च तथा वदन्ति। के ते। आचार्या

(१) Words before quotations given in B², omitted in B³I²Bⁿ. (२) -पतिः B², -पतिर्नः Bⁿ. (३) B³I², -इवB² and Reg., -इव घेत् Bⁿ. (४) No sign of अवग्रह in I². (५) दुःप्राव्यः B², omitted in B³I²Bⁿ. (६) दुःप्राव्यः I². (७) अकृण्वत omitted in B², Reg. (८) Reg., अंजस्पाम् B³B² I²Bⁿ. (९) अत्र B².

व्यालिशाकल्यगार्ग्याः। षत्वम्। सुषुमा यातम् (ऋ० १। १३७। १)। णत्वम्। तदा रभस्व दुर्हणो (ऋ० १०। १५५। ३)। सामवशः। मक्षूमक्षू कृणुहि[1] (ऋ० ३। ३१। २०)। उपाचारम्[2]। त्वं हि राधस्पते (ऋ० ८। ६१। १४)॥

ह्रस्वामर्धस्वरभक्त्यासमाप्तामनुस्वारस्योपधामाहुरेके।
अनुस्वारं तावतैवाधिकं च ह्रस्वोपधम्॥ ३२॥

ह्रस्वामनुस्वारोप[3]धामर्धस्वरभक्त्या असमाप्तां पादमात्रयार्धपादमात्रया वा[4] न्यूनामाहुरेक आचार्याः। अनुस्वारं च तावता कालेनाधिकं ह्रस्वोपधम्[5]। त्वं राजेन्द्र ये च देवाः[6] (ऋ० १। १७४। १)। त्वं ह नु त्यत्[7] (ऋ० ६। १८। ३)॥

दीर्घपूर्वं तद्वनम्॥ ३३॥

दीर्घपूर्वमनुस्वारं तथैवार्धस्वरभक्त्या न्यूनमाहुः। दीर्घामुपधां तावताधिकां च[8]। गवां शता (ऋ० १। १२२। ७) तां सु ते कीर्तिम् (ऋ० १०। ५४। १)॥

---

(१) कृणुहि omitted in B². (२) उपाचारं B²B³I², omitted in Bⁿ. (३) -स्वारस्योप- B². (४) अर्धपादमात्रया वा omitted in I². (५) कालेन ह्रस्वोपधमधिकं कुर्यात् (instead of काले- to -धम्) B². (६) ये च B², ये व Bⁿ. (७) त्य I², त्यत्०। B². (८) B³Bⁿ, अनुस्वारं दीर्घपूर्वं तावता कालेन पादमात्रयाऽर्धपादमात्रया वा न्यूनं त एव आचार्या आहुः (instead of दीर्घपूर्वं० मनुस्वारं to च) B², दीर्घपूर्वमनु- to च omitted in I². Before गवां B² reads यावता कालेनोपधायाऽनुपधाया वा [-पधयानुपधया वा Reg., M. M. (a)] वृद्धिर्भवति। तावानिहेति (-निह Reg.) न विज्ञायते। तस्माच्छाखांतरे आगमः कर्त्तव्यः।. This passage is also quoted by Reg. and M. M. (from *a*), with the readings shown above.

रेफोऽस्त्यकारे च परस्य चार्धे
पूर्वे ह्रसीयाँस्तु न वेतरस्मात् ।
मध्ये सः ॥ ३४ ॥

ऋकारे रेफो विद्यते । परस्य च ऋकारस्य च पूर्वेऽर्धे रेफो विद्यते। ह्रसीयांस्तु ह्रस्वतरः[1] स[2] रेफः । इतरस्मादृकार[3]रेफादल्पतरः । न वा ह्रसीयान् । सम एव वा[4] । मध्ये सः । स रेफस्[5] तस्य ऋवर्णस्य मध्ये द्र[6]ष्टव्यः । नादौ । नान्ते[7] । ऋ ऋ ॥

र स्यैव लकारभावे धातौ स्वरः कल्पयतावॢकारः ॥ ३५ ॥

तस्य ऋवर्णस्य स्थाने[8] । रेफस्य लकारभावे यदा स रेफो लकारमापद्यते तदा । ॡकारो भवति स्वरसंज्ञश्च भवति । कल्पयतावेव धातौ नान्यत्र । चाकॢप्रे तेन ऋषयो मनुष्याः (ऋ० १० । १३० । ६) इति । अत्र स्वरात्ककारस्य द्विर्वचनं न भवत्यसंयोगादित्वात् । पकारस्य च द्वित्वं भवति स्वरोपधत्वात्[9] ॥

अनन्तस्थं तमनुस्वारमाहुः ॥ ३६ ॥

योऽसौ पुरस्तादविशेषेणानुक्रान्तोऽनुस्वारः—एतावानृद्ध्वनुस्वारो दीर्घात् (१३ । २८) इति तमनुस्वारमनन्तस्थं पदमध्ये वर्तमानमाहुराचार्याः । किमर्थमिदमुच्यते ।[10] नपुंसकं यदूष्मान्तम् (१३ । २२)

---

(१) ह्रस्वतरः omitted in I^2, Reg. (२) स omitted in Reg. (३) तस्मादकारे I^2, तस्मादृकार-Reg. (४) वा omitted in Reg. (५) स रेफस् omitted in B^2. (६) इ- I^2. (७) नांत्ये B^3B^n. (८) $B^3B^2I^2B^n$; ऋवर्णस्थस्य (for ऋवर्णस्य स्थाने) Reg. (९) B^n, पकारस्य च भवति (instead of पकारस्य to -त्वात्) Reg., omitted in $B^3I^2B^2$. (१०) स तथे ननु added in I^2.

इत्येवमाद्यनुक्रमणेनैव सिद्धम्। सत्यम्। किंतु—एतावानृद्ध्वनुस्वारो दीर्घात् (१३।२८) इत्युक्त[1] एतावानृद्ध्वनुस्वारो[2] दीर्घादिति[3] नियमविधिः प्रसज्येत[4]। तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते। सन्ति ह्यन्येऽपि दीर्घात्पदान्ताः। त्वां हि (ऋ० ६।४।७)। त्वां राजानम्[5] (ऋ० २।१।८)। तां सु ते कीर्तिम् (ऋ० १०।५४।१)॥

व्याळिर्नासिक्यमनुनासिकं वा ॥ ३७ ॥

व्याळिराचार्यः सर्वमनुस्वारं नासिकास्थानं मुखनासिकास्थानं वा मन्यते। त्वं राजेन्द्र (ऋ० १।१७४।१)। त्वां राजानम् (ऋ० २।१।८)। अंसेषु वः (ऋ० ५।५४।११)। हवींषि (ऋ० १०।६।३)। त्वँ राजेन्द्र[6]। त्वाँ राजानम्। अँसेषु वः। हवीँषि। पूर्वाणि नासिक्यपक्षे। उत्तराणि त्वा[7]नुनासिक्यपक्षे। अनुस्वारस्य पूर्वोक्तमपि नासिकास्थानं मुखनासिकास्थानविवक्षया[8] पुनरुच्यते॥

संध्यानि संध्यक्षराण्याहुरेके द्विस्थानतैतेषु तथोभयेषु ॥ ३८ ॥

संध्यानि संधितव्यानि(?) संधिजानि[9] वा संध्यक्षराण्याहुरेक आचार्याः। यथान्यान्यक्ष[10]राणि स्वयमुत्पन्नानि न तथेमानि। कथमेतदध्यवसीयते। द्वि[11]स्थानता कण्ठतालुस्थानता कण्ठो[12]ष्ठस्थानता च

(१) इत्युक्तं B². एतावानृ- to -क्त omitted in Bⁿ. (२) एतावानृक्ष्वनुस्वारो omitted in Reg. (३) दीर्घादिति omitted in Reg. (४) प्रसज्यते Reg. After प्रसज्येत। B² adds यथान्योनुस्वारो दीर्घपूर्वो नास्तीति।. (५) राजन् B³I². (६) त्वँ राजेन्द्र omitted in I². (७) त्वा- Reg., त्व- B³I²B². (८) B², Reg.; -नासिक्यविधित्सया B³Bⁿ, M. M.; -न विध्यर्थं (?) supplied on the margin for - क्यविधित्सया which is omitted in I². (९) संहितानि I², संधितानि Bⁿ. (१०) यथान्याक्ष- I², Reg. (११) B²I², यतो द्वि-B³Bⁿ and M. M. (१२) -ण्ठ्यो- I².

तथा[1] लक्ष्यत उभयेषु संध्यक्षरेषु कण्ठ्य[2]तालव्ययोः कण्ठ्योष्ठ्य-*[3]योश्च । ए ओ ऐ औ इति ॥

यदि संध्यानि क[4]योर्वर्णयोः संधिजानि भवन्ति ।

संध्येष्वकारोऽर्धमिकार उत्तरं युजोरुकार इति शाकटायनः ॥ ३८ ॥

संध्येषु संध्यक्षरेषु सत्स्वकारः[5] पूर्वमर्धं भवति । इकार उत्तरमर्धं प्रथमतृतीययोर्भवति । युजोर्द्वितीयचतुर्थयोरुकार उत्तरमर्धं भवति । एवं शाकटायन आचार्यो मन्यते । अ इ ए । अ उ ओ । अ ई ऐ[6] । अ ऊ औ[7] । इति ॥

यद्येवमेकारैकारयोरोकारौकारयोर्वा कथं श्रुतिविशेषः ।

मात्रासंसर्गादवरेऽपृथक्श्रुती ॥ ४० ॥

अवरे पूर्वे ए ओ इत्येते मात्रासंसर्गात् । मात्रयोः समयोः क्षीरोदकवत्संसर्गात् । न ज्ञायते कावर्णमात्रा क वेवर्णोवर्णयोरिति । तस्मात्ते अक्षरे अपृथक्श्रुती भवतः । किमिदमपृथक्श्रुतो इति । ए ओ इत्येतयोरिवर्णोवर्णयोः पृथक् श्रवणं न विद्यते क्षीरोदकवत्संप्रयुक्तत्वात् । एवं श्रुतिविशेषः ।

अस्यैवापरा योजना ॥

मात्रासंसर्गादवरे पृथक्-श्रुती ॥

---

(१) च added in B². (२) B², कंठ- B³I²Bⁿ. (३) All the MSS. (B²B³I²) and Bⁿ read-ष्ठ-. (४) द्व- Bⁿ. (५) B³B²Bⁿ, सत्स अकारः I², सर्वेषु अकारः Reg. (६) अ ई ऐ B³Bⁿ, M. M.; आ ई ऐ B²I²; आ इ ऐ Reg. (७) अ ऊ औ B³Bⁿ, M. M.; आ ऊ औ B²I²; आ उ औ Reg. (८) ऽपृथक्- Bⁿ.

मात्रयोः क्षीरोदकवत्संप्रयुक्तत्वात् । न ज्ञायते क्वात्रर्णस्य मात्रा क्वेवर्णोवर्णयोरिति । तस्मादक्षरे पूर्वे[1] संध्यक्षरे ए ओ इत्येते पृथक्श्रुती भवतः । ऐऔकाराभ्यामेकारौकारौ[2] पृथक्[3] श्रूयेते इत्यर्थः । एवं श्रुतिविशेषो भवति ॥

ह्रस्वानुस्वारव्यतिषङ्गवत्परे ॥ ४१ ॥

परे संध्यक्षरे ऐ औ इत्येते[4] ह्रस्वानुस्वारयोर्यो[5] व्यतिषङ्गोऽनुक्रान्तः—ह्रस्वामर्धस्वरभक्त्यासमाप्ताम् (१३ । ३२) इति तद्वद्व्यतिषङ्गो वेदितव्यः[6] । ऐ औ । किमुक्तं भवति । यथा तत्र ह्रस्वानुस्वारः[7] पादमात्राधिक उपधा च तावता न्यूना[8] एवमिहापि द्रष्टव्यम् । इवर्णोवर्णयोर्भूयसी मात्रा । अल्पीयस्यवर्णस्य । तस्मात्त[9]योर्वैषम्यान्न क्षीरोदकवत्संसर्गो भवति । तस्मात्तयोरवर्णस्य चेवर्णोवर्णयोश्च पृथक् श्रवणं भवति । ऐ औ इति ॥

त्रीणि मन्द्रं मध्यममुत्तमं च
स्थानान्याहुः सप्तयमानि वाचः ॥ ४२ ॥

वाचस्त्रीणि[10] स्थानानि सप्तयमानि सप्तयमा येषु स्थानेषु तानि

---

(१) पूर्वे B², च (for पूर्वे) B³I², omitted in Bⁿ. (२) B², एकारओकारौ B³I²Bⁿ. (३) अपृथक् Paris MS. (cp. Reg.). (४) एते P (also P¹), एतौ B³B²I²Bⁿ. (५) यो BⁿI², Reg.; omitted in B³B², M. M. (६) तद्वद्व्यतिषक्ते वेदितव्ये Reg. (७) यथानुस्वारः (instead of यथा to -रः) I², Reg. (८) Bⁿ, तावतान्यून्यूना I², तावती corrected to तावता by Reg., तावन्यूना B³, तावन्न्यूना B² and M. M. (९) B² I², यस्मात् B³Bⁿ and M. M., तस्य Reg. (१०) वाचस्त्रीणि B³Bⁿ and M.M., त्रीणि B², त्रीणि corrected to मंद्रं मध्यमं उत्तमं चेति त्रीणि वाचः on the margin in I².

सप्तयमान्याहुराचार्याः। तेषु मन्द्रमुरसि वर्तते। मध्यमं कण्ठे वर्तते। उत्तमं शिरसि वर्तते। एतानि स्थानानि स्वरविशेषणान्यपि भवन्ति। यथा मन्द्रेण स्वरेणाधीयते। मन्द्रया वाचा प्रातःसवने शंसेत्[१]। उरसाधीयत[२] इति॥

अनन्तरश्चात्र यमोऽविशेषः॥ ४३॥

अत्रैषु स्थानेष्वनन्तरोऽव्यवहितो यमोऽविशिष्टो भवति। अनन्तरे यमे विशेषो न शक्यते दर्शयितुमित्यर्थः॥

के ते यमा नाम।

सप्त स्वरा ये यमास्ते॥ ४४॥

ये ते[३] सप्त स्वराः—षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवत-निषादाः[४] स्वराः—इति[५] गान्धर्ववेदे समाम्नाताः। तथा सामसु—क्रुष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमन्द्रातिस्वार्याः (Cp. तै० प्रा० २३।१२) इति[६] ते यमा नाम वेदितव्याः॥

पृथग्वा॥ ४५॥

अथवा स्वरेभ्यः पृथग्भूता अन्ये यमाः स्वरेषु वर्तन्ते। एतेषां मृदुत्वं तीक्ष्णत्वं चेति वेदितव्यम्॥

---

(१) प्रातरेव उच्छ्वसेत् (for प्रातः- to शंसेत्) B^3I^2. (२) -धीत I^2. (३) ते omitted in B^3B^n. (४) -निषाद- B^3I^2. (५) इति स्वराः (for स्वराः इति) B^2. (६) B^3B^n, तथा सामसु क्रुष्टप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमन्द्रातिस्वार्यास्वरेषु इति B^2, तथा स्यमसुक्र-क्राष्टमप्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थमंद्रातिस्वयोष्वि इति I^2, यथा समशुक्राष्टम-प्रथमद्वितीयचतुर्थमंद्रा इति स्वरेष्विति Ṛeg., M.M.(a) (सप्त for सम- in *a*).

तिस्रो वृत्तीरुपदिशन्ति वाचो
विलम्बितां मध्यमां च द्रुतां च ॥ ४६ ॥

तिस्रो वृत्तीर्वाच उपदिशन्त्याचार्याः। विलम्बितां बालानाम-[1] ध्यापनादिषूपदिशन्ति[2]। मध्यमां व्यवहारादिषूपदिशन्ति[3]। द्रुताम-ध्ययनस्य बहुरूपाभ्यास[4] उपदिशन्ति[5] ॥

वृत्त्यन्तरे कर्मविशेषमाहुः ॥ ४७ ॥

वृत्तेरन्या वृत्तिर्वृत्त्यन्तरम्। तस्मिन्वृत्त्यन्तरे कर्मविशेषमाहुरा-चार्याः। विलम्बितायां प्रातःसवनं भवति। मध्यमायां मध्यंदिनं सवनम्[6]। द्रुतायां तृतीयं[7] सवनमि[8]ति। तेषु सवनेष्वेता वृत्तयो भवन्तीत्युक्तं भवति ॥

मात्राविशेषः प्रतिवृत्त्युपैति ॥ ४८ ॥

वृत्तिं वृत्तिं प्रति प्रतिवृत्ति[9] मात्राविशेषो मात्राधिक्यमुपैत्युप-गच्छति। द्रुतायां वृत्तौ ये वर्णास्ते मध्यमायां[10] त्रिभागाधिका भवन्ति। तथा मध्यमायां ये वर्णास्ते विलम्बितायां त्रिभागाधिका भवन्ति। चतुर्भागाधिका भवन्तीत्येक इति ॥

अभ्यासार्थे द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम्।
शिष्याणामुपदेशार्थे कुर्याद् वृत्तिं विलम्बिताम् ॥४९॥

---

(१) B^2B^n and Reg., वाचम् (for बालानाम्) B^3I^2 and M. M. (२) उपदिशन्ति omitted in Reg. (३) उपदिशन्ति omitted in Reg. (४) -शे I^2. (५) उपदिशन्ति omitted in Reg. (६) सवनम् omitted in B^2, Reg. (७) B^n, Reg., M. M.; तृतीय- $B^3I^2B^2$. (८) सवनम् omitted in Reg. (९) प्रतिवृत्ति omitted in B^3B^n. (१०) यदा added in Reg.

चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रां वायसोऽब्रवीत् ।
शिखी त्रिमात्रो विज्ञेय एष मात्रापरिग्रहः ॥५०॥

इति श्रीपार्षदव्याख्यायामानन्दपुरवास्तव्यवज्रट-
पुत्रउवटकृतौ[1] प्रातिशाख्यभाष्ये शिक्षापटलं
त्रयोदशम्[2] ॥

---

(१) -पुत्रोव्वटकृते Bⁿ. B² omits श्रीपार्षद- to -कृतौ. (२) त्रयोदशं पटलं (for शिक्षा- to -दशम्) B³.

समुद्दिष्टा वर्णगुणाः पुरस्तान्-
निर्दिष्टानां सांहितो यश्च धर्मः ।
तदायापायव्यथनानि दोषास्
तान्व्याख्यास्यामोऽत्र निदर्शनाय ॥ १ ॥

पुरस्तान्निर्दिष्टानां वर्णानां गुणाः समुदिष्टाः सम्यगुद्दिष्टाः[1] । सांहितो यश्च धर्मः समुद्दिष्टोऽनुक्रान्तेषु पटलेषु । तदायापायव्यथनानि । तेषां वर्णानामायोऽपायो व्यथनमित्येते दोषाः प्रादुर्भवन्ति । आयो नामासतो वर्णस्योपजनः । यथा ह्वयामीत्यत्र पुरस्ताद्नुनादः । अपायो नाम सतोऽपकर्षः । यथा ऊनयीरित्यत्र यीरित्येतस्य । व्यथनं नाम सतोऽन्यथाश्रवणम् । यथा रथ्या इत्यत्र थकारस्य सकारवच्छ्रवणम् । तान्दोषानुत्तरत्र नि[2]दर्शनार्थं विस्तरेणासात्रमुत्रेत्यनुक्रामन्तो व्याख्यास्यामः ॥

निरस्तं स्थानकरणापकर्षे ॥ २ ॥

निरस्तं नाम दोष उत्पद्यते स्थानकरणयोरपकर्षेण । ननु स्थानकरणयोरपकर्षो नोपपद्यते । कथम् । स्थानकरणाभ्यां हि वर्णोऽपकृष्यते । नैष दोषः । यथा स्थानकरणाभ्यां वर्णोऽपकृष्टो भवति तथा वर्णादपि स्थानकरणे अपकृष्टे भवतः । तस्मात्स दोषः परिहर्तव्यः ॥

विहारसंहारयोर्व्यासपीळने ॥ ३ ॥

विहारो विहरणं विस्तारः[3] । संहारः संहरणमन्यथाकरणं संकोचनं वा[4] । कस्य । स्थानकरणयोः । विहारे व्यासो नाम दोषो जायते । संहारे पीडनं च । व्यासोऽविवेकः[5] । पीडनं द्विर्भावः । तावपि परिहर्तव्यौ ॥

---

(१) B², Reg.; सम्यगुद्दिष्टाः omitted in B³I²Bⁿ. (२) B², Reg.; नि-omitted in B³I²Bⁿ. (३) विस्तारः omitted in I², Reg. (४) अन्यथा- to वा omitted in I², Reg. (५) व्यासो विवेकः Reg.

ओष्ठाभ्यामम्बूकृतमाह नद्धं दुष्टम् ॥ ४ ॥

ओष्ठाभ्यां नद्धम्। बद्धमित्यर्थः। यदाह वक्ता तद्दुष्टमम्बूकृतमित्युच्यते। तदपि वर्ज्यम् ॥

मुखेन सुषिरेण शूनम् ॥ ५ ॥

सुषिरेण विलम्बितेन[1] (?) मुखेन यदाह वक्ता तद्दुष्टं शूनं नाम वेदितव्यम् ॥

संदष्टं तु व्रीळन आह हन्वोः ॥ ६ ॥

व्रीडने हन्वोः[2] संदष्टं नाम दोषो भवति। स वर्ज्यः। व्रीडनं नाम हन्वोर्नीचैर्भावः ॥

प्रकर्षणे तदु विक्लिष्टमाहुः ॥ ७ ॥

हन्वोः प्रकर्षणे विक्लिष्टं नाम दोषो भवति। प्रकर्षणं नाम सर्वतश्चलनम्। विक्लिष्टं नामासंयुक्तम् ॥

जिह्वामूलनिग्रहे ग्रस्तमेतत् ॥ ८ ॥

जिह्वामूलस्य निग्रहे ग्रस्तं नाम दोषो भवति। एतं[3] वर्जयेत्। निग्रहो नाम[4] स्तम्भनम् ॥

नासिकयोस्त्वनुषङ्गेऽनुनासिकम् ॥ ९ ॥

नासिकयोर्यदा वर्णोऽनुषज्यते तदानुनासिकत्वमुत्पद्यते। स दोषस्तं परिहरेत् ॥

अयथामात्रं वचनं स्वराणाम् ॥ १० ॥

यथा मात्रा[5] यथामात्रम्। अयथामात्रं वचनं स्वराणाम्। ह्रस्वदीर्घप्लुतानामयथामात्रोच्चारणं दोषो भवति। प्रायेण दीर्घेषु

---

(१) विलंबितेन B³Bⁿ, Berlin MS. 394, M.M.; corrected to बिलवता on the margin in B²; तिलवितेन I²; विलायितेन Reg. (२) हन्वोः omitted in I². (३) तं च B², तं Bⁿ. (४) ना B². (५) मात्रा B², मात्रां B³I²Bⁿ.

ह्रस्वेषु च रक्तेषु[1] मात्राधिक्यं कुर्वन्ति। तदाचार्येण निदर्शनार्थमुत्तरत्रोदाहृतम्। रक्तं ह्रस्वं द्राघयन्त्युग्र ओकः (१४। ५१) इति॥

संदंशो व्यासः पीळनं निरासः॥ ११॥

संदंशो व्यासः पीडनं निरास इत्येते च पुरस्तात्कीर्तितास्ते स्वराणां भवन्ति। संदंश इति—संदष्टं तु व्रीळन आह हन्वोः (१४। ६) इति कीर्तितः। व्यासः पीडनमित्येतौ—विहारसंहारयोः (१४। ३) इति कीर्तितौ। निरास इति—निरस्तं स्थानकरणापकर्षे (१४। २) इति कीर्तितः॥

ग्रासः कण्ठ्ययोः॥ १२॥

जिह्वामूलनिग्रहे ग्रस्तम् (१४। ८) इति यः प्रागुक्तो ग्रासो नाम दोषः स कण्ठ्ययोरकाराकारयोरुत्पद्यते। स वर्जयितव्यः॥

अनुनासिकानां संदष्टता विषमरागता वा॥१३॥

अनुनासिकानां वर्णानां संदष्टता दोषो भवति। स व्याख्यातः[2]। विषमरागता वानुनासिकानां भवति। न हि रागं[3] प्रत्याख्यायानुनासिका वर्तन्ते[4]। तस्माद्विषमरागता दोष उच्यते। अक्रतँ एमि (ऋ० १०। ३४। ५)। अभ्र आँ अपः (ऋ० ५। ४८। १)॥

सान्तस्थानामादिलोपान्तलोपौ॥ १४॥

सहान्तःस्थया वर्तन्त इति सान्तःस्थाः। तेषां सान्तःस्थानां वर्णानां कचिदादिलोपः क्रियते कचिदन्तलोपः। तौ दोषौ ज्ञेयौ। आदिलोपः। पित्वा निषद्य (ऋ० १। १७७। ४)। अन्तलोपः। इन्द्रवाय्वोः॥

(१) रक्तेषु omitted in B². (२) संदष्टन्तु व्रीडन आह हन्वोरिति added in B", given as a marginal note in B³. (३) नहि राग B³, न निरासं I². (४) -नासिक्यं वर्तते B², Reg.

अदेशे वा वचनं व्यञ्जनस्य ॥ १५ ॥

अथवा अदेशेऽस्थानेऽसद्व्यञ्जनमुच्यते[1] । स दोषो वर्जनीयः । यथा । अस्मान्[2] । स्तोमैरभुत्स्महि (ऋ० ४ । ५२ । ४) । उत्स्नाय (ऋ० २ । १५ । ५) । विश्वप्स्न्यस्य (ऋ० ७ । ४२ । ६) । इत्यत्र सकारात्परस्तकार उच्यते । यथा यद्दमं दोषण्यम्[3] (ऋ० १० । १६३ । २) । विष्णुः । इत्यत्र षकारादिकारोकारौ[4] ॥

अन्योन्येन व्यञ्जनानां विरागः ॥ १६ ॥

व्यञ्जनानामन्योन्येन सह विरागः क्रियते । स दोषः । यथा । उप मा षड् द्वाद्वा (ऋ० ८ । ६८ । १४) इत्यत्र डकारात्परस्य दकारस्य विरागः[5] क्रियतेऽज्ञातृभिः ॥

लेशेन वा वचनं पीळनं वा ॥१७॥

लेशेन वा व्यञ्जनानां वचनं क्रियते पीडनं वा । लेशेन[6] प्रयत्नशैथिल्येन । पीडनमतिप्रयत्नः । तावुभौ दोषौ सर्वेषु वर्जयेत् ॥

घोषवतामनुनादः पुरस्तादा-
दिस्थानां क्रियते धारणं वा ॥ १८ ॥

पदादिस्थानां घोषवतां पुरस्तादनुनादो ध्वनिः क्रियते । अथवा तेषां घोषवतां धारणं[7] नामानुपलब्धिः । यथा । ह्वयामि इत्यत्र पुरस्तादधिकः शब्दः क्रियते[8] । अथवा तस्य दोषस्य परिहरणार्थं हकारस्यानुपलब्धिः क्रियते । अपरे धारणं द्विर्वचनं मन्यन्ते । ज्योतिष्कृत् (ऋ० १ । ५० । ४) । द्यावा । द्वादश ॥

---

(१) Reg., असद्व्यंजनमित्युच्यते $B^3 I^2 B^n$, व्यंजनवचनं सद्व्यंजनमित्युच्यते B^2. (२) अस्मात् Reg. (३) दोषण्यम् omitted in I^2, Reg. (४) इकारउकारौ $B^3 I^2$, इकारमुकारौ B^n. (५) विकारः (for दकारस्य विरागः) I^2. (६) लेशेनाह I^2. (७) धारणा I^2. (८) अथवा to क्रियते omitted in B^2.

सोष्मोष्मणामनुनादोऽप्यनादः ॥ १९ ॥

सोष्मणामूष्मणामपि पुरस्तात्पदादिस्थानान्ना[1] दोऽशब्दोऽनुनादश्च क्रियते[2]। यथा[3]। अभिख्या। छायामिव[4] (ऋ० ६। १६। ३८)। श्चोतन्ति। स्तौति ॥

लोमश्यं च क्ष्वेळनमूष्मणां तु ॥ २० ॥

ऊष्मणां त्वघोषाणां लोमश्यं च[5] क्ष्वेडनं च दोषौ भवतः। लोमश्यं नामासौकुमार्यम्[6]। क्ष्वेडनं नामाधिको वर्णस्य सरूपो ध्वनिः ॥

वर्गेषु जिह्वाप्रथनं चतुर्षु ॥ २१ ॥

आद्येषु चतुर्षु वर्गेषु[7] जिह्वाप्रथनं क्रियते। स दोषः। जिह्वायाः[8] प्रथनं[9] नाम विस्तारः ॥

ग्रासो मुख्ये ॥ २२ ॥

एतेषां वर्गाणां मुख्य आद्ये वर्गे ग्रासो नाम दोषो भवति। ग्रासो व्याख्यातः ॥

प्रतिहारश्चतुर्थे ॥ २३ ॥

एतेषामेव चतुर्थे वर्गे प्रतिहारो नाम दोषो भवति। अतिप्रयत्नः[10] प्रतिहारः ॥

सरेफयोर्मध्यमयोर्निरासः ॥ २४ ॥

---

(१) -स्थानात् ना- $B^3 B^2 I^2 B^n$, -स्थानां ना- Reg. and M.M. (२) After क्रियते।, स वर्ज्यः supplied on the margin in I^2. (३) यथा omitted in B^2. (४) छायां I^2. (५) च omitted in $B^2 I^2$. (६) सौकुमार्य्यं Reg. (७) वर्गेषु omitted in I^2. (८) Reg., जिह्वा- $B^3 I^2 B^2 B^n$. (९) प्रथमं I^2. (१०) अतिप्रतियत्ना I^2.

सह रेफेण वर्तेते इति सरेफौ । एतेषामेव चतुर्णां वर्गाणां यौ मध्यमौ वर्गौ तयोश्च रेफस्य च निरासो नाम दोषो भवति । स व्याख्यातः ॥

विक्लेश स्थाने सकले चतुर्थे ॥ २५ ॥

चतुर्थे वर्गे स्थाने सकले[1] । सह कलाभिः सकलम् । कला अवयवाः । के ते । करणादयः । तेषु करणा[2]दिषु स्थाने च[3] विक्लेशो नाम दोषो भवति । विक्लेशो[4]ऽवैशद्यमि[5]त्येकोऽर्थः[6] ॥

अतिस्पर्शो बर्बरता च रेफे ॥ २६ ॥

दुःस्पृष्टः स रेफोऽतिस्पृश्यते । बर्बरता चोच्यते । तौ दोषौ रेफस्य वर्जयेत् । बर्बरताप्यसौकुमार्यमेव ॥

जिह्वान्ताभ्यां च वचनं लकारे ॥२७॥

जिह्वाग्रेण वक्तव्यः स लकारो यदा जिह्वाया अन्ताग्राभ्यामुच्यते तदा स दोषो भवति । पूर्वोक्तौ चातिस्पर्शबर्बरौ । एते[7] त्रयो दोषा लकारस्य भवन्ति । तान्वर्जयेन्मेधावी ॥

श्वासोऽघोषनिभता वा हकारे ॥ २८ ॥

श्वासो वाधिकोऽघोषसदृशत्वं वा हकारस्य दोषौ[8] लक्षयेत् ॥

निरासोऽ येषूष्मसु पीळनं वा ॥ २९ ॥

येऽन्ये हकारादूष्माणस्तेषु श[9]कारादिषु निरासः पीडनं वेति[10] द्वौ दोषौ भवतः । तौ व्याख्यातौ ॥

---

(१) सहकले added in I². (२) चरणा-B³. च करणा-I² (३) स्थानेन B³B². (४) विक्लेशे B². (५) -पम्यम् (for -शद्यम्) I², cp. also Reg. footnote. (६) इत्येकोऽर्थः corrected to इत्यर्थः in I². विक्लेशोऽवै- to -र्थः omitted in M. M. (a). (७) B² and Reg., एते omitted in B³I²Bⁿ. (८) दोषौ corrected to दो in I². (९) स- I². (१०) B³Bⁿ, वाते I², चेति B².

स्वरात्परं पूर्वसस्थानमाहु-
दीर्घान्निरस्तं तु विसर्जनीयम् ॥ ३० ॥

दीर्घात्स्वरात्परं विसर्जनीयं पूर्वस्य सस्थानं निरस्तमाहुः ।[1] उक्तः स दोषः[2] । रथीः[3] । वधूः । अग्नेः । वायोः । किमुच्यते दीर्घादिति । ननु ह्रस्वादपि विसर्जनीयः पूर्वसस्थान एव श्रूयते । अग्निः । वायुः । इति । यद्यपि श्रवणं तुल्यं ततो[4]ऽप्यत्राचार्येण दीर्घग्रहणं कृतम् । तस्माद्दीर्घादेव पूर्वसस्थानत्वं[5] भवति[6] न ह्रस्वादपि भवतीति मन्तव्यम् ।

अपरे पुनरन्यथा वर्णयन्ति । अन्यस्थाने[7] दीर्घात्स्वरात्परो विसर्जनीयो देवैरपि न शक्य उच्चारयितुमिति विधिं वर्णयन्ति । दीर्घात्स्वरात्परं पूर्वसस्थानमाहुरा[8]चार्या इच्छन्तीत्यर्थः । तस्मिन्नपि पक्षे दीर्घग्रहणमनर्थकम् । ह्रस्वादपि ते[9] तथैवेच्छन्ति । एवं तर्हि परस्य योगस्यार्थे दीर्घग्रहणं वृत्तवशेनेह पठितं द्रष्टव्यम् । स्वरात्परं पूर्वसस्थानमाहुर्निरस्तं विसर्जनीयमित्य[10]स्मिन्योगे सत्युभयोरपि पक्षयोः अग्निः वायुः रथीः वधूः[11] इति सर्वं सिद्धं भवति ।

किं पुनरत्र युक्तम् । उभयम् । कथम् । शास्त्रान्तरे विधिर्दृश्यते । कण्ठ[12]स्थानौ हकारविसर्जनीयौ (तै० प्रा० २ । ४६) । उदय-

(१) स्थाः added in B^2. (२) उक्तः स दोषः omitted in I^2. (३) स्थाः (for रथीः) Reg. (४) ततो corrected to तथा in I^2, तथा Reg. (५) $B^3 I^2 B^n$, पूर्वसस्थानं B^2, and Reg. (६) भवतीति $B^3 B^n$. (७) $B^3 B^2 B^n$; -स्थान- I^2 and Reg., also Berlin MS. 394 (cp. Reg.). (८) आहुर् omitted in B^2. (९) ते omitted in $B^3 B^n$. (१०) B^2 and Reg., इति omitted in $B^3 I^2 B^n$. (११) वधीर् B^3. (१२) कण्ठ- P^1; कण्ठ्य- $B^3 B^2 I^2 B^n$, Reg., Berlin MS. 394, P.

स्वरादिसस्थानो हकार एकेषाम् (तै० प्रा० २ । ४७) । पूर्वान्त- सस्थानो विसर्जनीयः[1] (तै० प्रा० २ । ४८) इति । तेषां विसर्जनीयः पूर्वसस्थानो भवतीति । तस्मात्त[2]दपि युक्तम् । इह दोषसमुच्चयप्रकरणे वचनाद्दोषः स इति निश्चयः । कथमेतदध्यवसीयते । आचार्यप्रवृत्तिर्[3] दृश्यते । यथानुनासिकपरादूष्मणः परः[4] सस्थानयमागमो भवत्ये- केषाम् । यथा अस्मे विष्णुः इति । त[5]दिहास्माकं प्रतिषिद्धम् । परं यमं रक्तपरादघोषात् (१४ । ३४) । इति । तस्मादेतदध्य[6]वसीयते ॥

कण्ठ्याद्यथा रेफवतस्तथाहुः ॥ ३१ ॥

दीर्घात्कण्ठ्यात्परं विसर्जनीयं यथा रेफवत ऋकारात्परं जिह्वा- मूलीयं तथा निरस्तमाहुः । स दोषः । देवाः[7] । सोमाः[8] । दीर्घा- दिति कस्मात् । देवः । सोमः । ह्रस्वात्कण्ठ्यात्परो विसर्जनीयो ह्रस्व- सस्थान[9] एव भवति ॥

रक्तात्तु नासिक्यमपीतरस्मात् ॥ ३२ ॥

---

(१) उभयस्वरादिस (सं- B^n, संस- I^2)स्थानो विसर्जनीयः (for उदय- to -नीयः) $B^3 B^2 I^2 B^n$ (-भ- corrected to -द- on margin in $B^3 B^2$); उभयस्वर आदिसंस्थानो विसर्जनीयः Reg.; उभये स्वरादिसं- स्थानौ हकाररयैकेषां संस्थानो विसर्जनीयः Berlin MS. 394 (cp. Reg.); उभयस्वरसस्थानविसर्जनीयः P; उभयस्वरापिसस्थानो विसर्जनीयम् P^1. (२) -त्त- omitted in B^3;I^2 supplies it on the margin. (३)-विप्रतिपत्तिर् Reg. (४) पर- $B^3 I^2$. (५) B^n, य- corrected to त- in I^2, य- $B^3 B^2$. (६) B^n, तस्मादध्य- corrected to तस्मादेतदध्य- in I^2, तस्मादध्य- $B^3 B^2$. (७) Reg., देवाः omit- ted in I^2, देवाः । मातृः supplied on the margin in B^3, देवाः । मातृः $B^3 B^n$. (८) B^2 and Reg., सोमाः omitted in $B^3 I^2 B^n$. (९) $B^3 B^n$, विसर्जनीयः सस्थान $B^2 I^2$ and Reg.

रक्तात्कण्ठ्यादीर्घात्परं विसर्जनीयम्। इतरस्मादपि परम्। कतरस्मात्। ऋकारात्। नासिक्यमाहुः। स दोषः। स्वतवाँः पायुः (ऋ० ४।२।६)। नॄँः पतिभ्यः (प्रै० पृ० १४२)॥

संयोगादेरूष्मणः पूर्वमाहुर्विसर्जनीयमधिकं स्वरोपधात्॥ ३३॥

स्वरोपधात्संयोगादेरूष्मणः पूर्वमधिकं विसर्जनीयमाहुः। स दोषो वर्ज्यः। पावक ते स्तोका श्चोतन्ति (ऋ० ३।२१।२)। अभि ष्याम (ऋ० १०।१३२।२)। संयोगादेरिति किम्। द्विपदे शं चतुष्पदे (ऋ० ७।५४।१)। मो षु णः (ऋ० १।३८।६)। परि सोमः (ऋ० ९।५६।१) ऊष्मण इति किम्। तव त्यत् (ऋ० ८।१५।७)। स्वरोपधादिति किम्। अप्स्वग्ने (ऋ० ८।४३।९)॥

परं यमं रक्तपरादघोषात्॥ ३४॥

ऊष्मणोऽघोषाद्रक्तपरात्[1] परं यममाहुः। स दोषः। पृश्निः। विष्णुः। स्नात्वाः[2] (ऋ० १०।७१।७)॥

ऊष्माणं वा घोषिणस्तत्प्रयत्नम्॥ ३५॥

घोषिण ऊष्मणा रक्तपरात्परं तेन घोषिणा[3] तुल्यप्रयत्नमूष्माणं वाहुर्यमम्[4]। स दोषः। तं वर्जयेद् बुधः। ब्रह्म। अह्ना॥

शुनश्शेपो निष्षपी शास्सि निष्षाळ्विक्रमा ब्रह्म विष्णुः स्म पृश्निः॥३६॥

---

(१) I² omits अघोषाद्रक्तपरात्. (२) B³I²; स्नात्वा B²Bⁿ, Reg. (३) तेन घोषिणा B², Reg.; घोषिणं B³I²Bⁿ, M.M. (४) यमं वाऽऽहुः Bⁿ (for वांहुर्यमम्).

शुनश्शेपः । निष्षपी । शास्सि । निष्षाट् । ब्रह्म । विष्णुः । स्म । पृश्निः । इत्ये[1]तेऽविक्रमा भवन्ति । एतेषु विक्रमो विसर्जनीयः स दोषो वर्ज्यः । शुनश्शेपः । शुनश्शेपो यमह्वद्[2] गृभीतः (ऋ० १ । २४ । १२) । निष्षपी । मा नो मघेव निष्षपी परा दाः[3] (ऋ० १ । १०४ । ५) । शास्सि । प्र पाकं शास्सि प्र दिशो विदुष्टरः (ऋ० १ । ३१ । १४) । निष्षाट् । प्र वां शरद्वान्वृषभो न निष्षाट् (ऋ० १ । १८१ । ६) । अभीदमेकमेको अस्मि निष्षाट् (ऋ० १० । ४८ । ७) ।

ब्रह्म । ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च[4] (ऋ० १० । ४ । ७) । विष्णुः । इदं विष्णुर्विचक्रमे (ऋ० १ । २२ । १७) । स्म । कूटं स्म तृंहद-भिमातिमेति (ऋ० १० । १०२ । ४) । पृश्निः । आयं गौः पृश्निर-क्रमीत् (ऋ० १० । १८९ । १) ॥

स्पर्शोष्मसंधीन्स्पर्शरेफसंधी-
नभिप्रायाँश्च परिपाद*यन्ति ॥ ३७ ॥

चरति चक्रे (४ । ७४) इत्येवमादीन्स्पर्शोष्मसंधीन्[5] —ईका-रोकारोपहितः (४ । ६९) इति च स्पर्शरेफसंधीन्[6] —विवृत्त्यभि-प्रायेषु च (४ । ६८) इत्यभिप्रायाँश्च परिपाद*[7]यन्ति[8] । एतेष्व-नुस्वारं कुर्वन्तीत्यर्थः । स दोषः[9] । ताँस्ते अश्याम (ऋ० ९ । ९१ । ५) ।

---

(१) The Comm. शुनश्शेपः to इति in B^n and to पृश्निः in B^2 omitted. (२) ह्वद् (for यमह्वद्) Reg. (३) परा दाः omitted in B^2. (४) -वेदः B^2. (५) -संधींश्च I^2. (६) B^n, -संधींश्च B^3I^2. (७) -त- $B^3I^2B^n$. See note on the correction of -त- to -द- . (८) चरति to -यन्ति omitted in B^2. (९) स दोषः omitted in I^2.

रश्मीँरिव (ऋ० ८ । ३५ । २१)। पीवोअन्नाँ रयिवृधः[1] (ऋ० ७ । ९१ । ३) ॥

स्वरौ कुर्वन्त्योष्ठ्यनिभौ सरेफौ
तिस्रो मातॄस्त्रीन्पितॄन्यन्नृभिर्नॄन् ॥ ३८ ॥

सरेफौ ऋ ॠ इत्येतावोष्ठ्यनिभावुवर्णसदृशौ कुर्वन्ति । स दोषः । तिस्रो मातॄस्त्रीन्पितॄन् (ऋ० १ । १६४ । १०)। कर्हि स्वित्तदिन्द्र यन्नृभिर्नॄन् (ऋ० ६ । ३५ । २) ॥

दन्त्यान्सकारोपनिभानघोषान्
रथ्यः पृथ्वी पृथिवी त्वा पृथीति ॥ ३९ ॥

दन्त्यानघोषान्सकारोपनिभान्सकारसदृशान्कुर्वन्ति । स दोषः । रथ्यः पृथ्वी पृथिवी त्वा पृथी इत्येवमादिषु । रथ्यः । असर्जि वका रथ्ये यथाजौ[2] (ऋ० ९ । ९१ । १) । पृथ्वी । उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेअन्ते[3] (ऋ० १ । १८५ । ७) ॥

इदं विचार्यते । पृथिवी त्वेति त्वाग्रहणं विशेषणार्थं पृथग्ग्रहणं वेति । कुतः संदेहः । प्रायेण थकारे सकारोपनिभो[4] दोषः संलक्ष्यते न तकार इति विशेषणार्थमेके मन्यन्ते । अपरे यदि थकारस्यैव स[5] दोषः स्यात्कथं थकारं सकारोपनिभमिति लघीयसा सिद्धे[6] दन्त्यग्रहणमघोषग्रहणं च करोति[7] । तेन पृथग्ग्रहणं मन्यन्ते ।

---

(१) सुमेधाः added in B³. (२) B³I²B²; असर्जि रथ्यो यथा (instead of असर्जि to -जौ) Bⁿ, given as a marginal note in B³. (३) दूरेअन्ते omitted in B². (४) -निभता Reg. (५) स omitted in B², Reg. (६) B² and Reg., यद् added in B³I²Bⁿ. (७) कुर्यात् Reg.

पृथिवी[1]। अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः[2] (ऋ० १। ९४। १६)। त्वा। यत्त्वा सूर्य स्वर्भानुः (ऋ० ५। ४०। ५)। पृथी। पृथी यद्वां वैन्यः सादनेषु (ऋ० ८। ९। १०)॥

ऊष्मान्तस्थाप्रत्ययं रेफपूर्वं
हृस्वं लुम्पन्त्याहुरथाप्यसन्तम्।
पुरुषन्तिं पुरुवारार्यमाष्ट्रां
हरियोजनाय हरियूपीयायाम्॥ ४० ॥

ऊष्मप्रत्ययमन्तःस्थाप्रत्ययं च रेफपूर्वं हृस्वं लुम्पन्ति नाशयन्ति। अथवासन्तमविद्यमानं हृस्वं रेफात्परमाहुरुत्पादयन्ति। तौ दोषौ वर्जयेत्। पुरुषन्तिम्। पुरुवार। अर्यमा। आष्ट्राम्। हरियोजनाय। हरियूपीयायाम्[3]। एतेषु[4]। पुरुषन्तिम्। याभिर्ध्वंसन्तिं पुरुषन्तिमावतम् (ऋ० १। ११२। २३)। पुरुवार। महो रायः पुरुवार प्र यन्धि (ऋ० ४। २। २०)। पुरुवीराभिर्वृषभ क्षितीनाम्[5] (ऋ० ६। ३२। ४)। अर्यमा। अर्यमा यातयज्जनः (ऋ० १। १३६। ३)। आष्ट्राम्। आष्ट्रां पदं कृणुते अग्निधाने[6] (ऋ० १०। १६५। ३)। हरियोजनाय। अतत्तद् ब्रह्म हरियोजनाय (ऋ० १। ६२। १३)। हरियूपीयायाम्। वृचीवतो यद्धरियूपीयायाम् (ऋ० ६। २७। ५)। अर्यमा आष्ट्राम् इत्येतयोरसन्तमाहुरन्येषु लुम्पन्ति॥

ऐयेरित्यैकारमकारमाहुर्
वैयश्वेति क्रमयन्तो यकारम्॥ ४१ ॥

---

(१) पृथिवी omitted in B²Bⁿ. (२) द्यौः omitted in B². (३) B³I², the Comm. from पुरुषन्तिम् to -याम् omitted in B²Bⁿ. (४) एतेषु omitted in I². (५) क्षितीनाम् omitted in B². (६) अग्निधाने omitted in B².

ऐयेरित्यत्र वैयश्वेति[1] च ऐकारस्य स्थाने[2]ऽकारमाहुः परं[3] यकारं क्रमयन्तः। तौ दोषौ। हृणीयमानो अप हि मदैयेः (ऋ० ५।२।८)। वैयश्व[4]। वैयश्वस्य श्रुतं नरा (ऋ० ८।२६।११)॥

तदेवान्येषु विपरीतमाहुस्
ते रय्या वय्यं च हृदय्ययेति च॥ ४२॥

तद्दोषद्वयमन्येषु पदेषु विपरीतमाहुः। कथम्। अकार[5]स्थान ऐकारमाहुः परं यकारमक्रामयन्तः। तौ दोषौ। ते रय्या। वय्यम्। हृदय्यया। इत्येवमादिषु। ते रय्या[6]। ते रय्या सं सृजन्तु नः (ऋ० १०।१९।७)। वय्यम्[6]। परिप्रयन्तं वय्यं सुषंसदम् (ऋ० ९।६८।८)। हृदय्यया[6]। श्रद्धां हृदय्ययाकूत्या (ऋ० १०।१५१।४)॥

अकारस्य स्थान ऐकारमाहु-
र्लुम्पन्ति च सयमीकारमुत्तरम्।
बह्वक्षरं द्व्यक्षरतां नयन्ति
यथोनयीर्ध्वनयीत्कोशयीरिति॥ ४३॥

येन सह वर्तत इति सयः। तं सयमीकारम्। अकारस्य स्थान ऐकारमाहुः सयमीकारं लुम्पन्ति च। बह्वक्षरं सन्तं द्व्यक्षरतां नयन्ति[7] गमयन्ति[8]। एते त्रयश्चत्वारो वा दोषा भवन्ति। ऊनयीः। ध्वनयीत्। कोशयीः। इत्येवमादिषु। ऊनयीः[9]। जरितुः काममूनयीः (ऋ० १।५३।३)। ध्वनयीत्[9]। मा त्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगन्धिः

(१) B², -श्व B³, -श्वे I²Bⁿ. (२) स्थानयोः I². (३) परं परं B³. (४) B³I², वैयश्व omitted in B²Bⁿ. (५) अकारस्य Reg. (६) Words before quotations are given in B³ I², omitted in B²Bⁿ. (७) येन सह to नयन्ति omitted in I². (८) B²I², गमयन्ति omitted in B³Bⁿ. (९) B³I², omitted in B²Bⁿ.

(ऋ० १ । १६२ । १५) । कोशयीः[1] । दश कोशयीर्दश वाजिनोऽदात् (ऋ० ६ । ४७ । २२) ॥

तदेव चान्यत्र विपर्ययेण
कार्य्यं ऐत्वे सयमीकारमाहुः ।
धातोर्बिभेतेर्जयतेर्नियश्चा-
भैष्म चाजैष्म नैष्टेति चैषु ॥ ४४ ॥

तदेव सर्वत्र चान्यत्रान्येषु पदेषु कर्तव्य ऐत्वे विपर्ययेण अकारं कृत्वा सयमीकारमक्षरमसन्तमाहुः । ते तथैव दोषा भवन्ति । भी जि[2] नी इत्येतेषां धातूनां[3] प्रयोगे । अभैष्म अजैष्म नैष्ट इति[4] यथा । अभैष्म[5] । अभैष्माप तदुच्छतु[6] (ऋ० ८ । ४७ । १८) । अजैष्म । अजैष्माद्यासनाम च (ऋ० ८ । ४७ । १८) । नैष्ट । दूरं नैष्ट परावतः (ऋ० ८ । ३० । ३) ॥

इकारस्य स्थान ऋकारमाहु-
र्ऌकारं वा चन्द्रनिर्णिक्सुशिल्पे ॥ ४५ ॥

इकारस्य स्थाने कचिदृकारमाहुश्चन्द्रनिर्णिगित्येवमादिषु । कचिद् ऌ[7]कारमाहुः सुशिल्पे इत्येवमादिषु । तौ दोषौ लक्षयेत् । चन्द्रनिर्णिक्[8] । पतरेव चचरा चन्द्रनिर्णिक्[9] (ऋ० १० । १०६ । ८) । अतः सहस्रनिर्णिजा (ऋ० ८ । ८ । ११) । सुशिल्पे[8] । सुशिल्पे बृहती मही (ऋ० ९ । ५ । ६) ॥

---

(१) कोशयीः omitted in $B^2 B^n$. (२) भि जि B^n, जी B^3. (३) $B^2 I^2$, धातूनां omitted in $B^3 B^n$. (४) अभैष्म अजैष्म to इति omitted in B^2. (५) B^3 B^2, अभैष्म omitted in $I^2 B^n$. (६) -च्छंतु I^2. (७) ऋ- B^3. (८) $B^3 I^2$, omitted in $B^2 B^n$. (९) B^2. This quotation omitted in I^2, given on the margin in B^3 as a correction for the next quotation : अतः to -जा. B^n reads it after the next quotation.

अनन्तरे तद्विपरीतमाहुस्
तालव्ये शृङ्गे बिभृयाद्विचृत्ताः ॥ ४६ ॥

अनन्तरे तालव्ये सति। ऋकारात्पूर्वो वा परो वा यदि तालव्यो वर्णो भवति। तदा तद्विधानं विप[1]रीतमाहुः। यदुक्तमिकारस्य स्थान ऋकारमाहुस्तदिह ऋकारस्य स्थान इकारमाहुः। स दोषो ज्ञेयः। यथा[2]। शृङ्गे। शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे (ऋ० ५।२।९)। बिभृयात्। यमीर्यमस्य बिभृयादजामि[3] (ऋ० १०।१०।९)। विचृत्ताः। पाशा आदित्या रिपवे विचृत्ताः (ऋ० २।२७।१६)॥

तालुस्थानो व्यञ्जनादुत्तरश्चे-
दयकारस्तत्र यकारमाहुः।
शुनःशेपः शास्सि ववर्जुषीणा-
मत्के विरप्शीति निदर्शनानि ॥ ४७ ॥

यकारादन्यस्तालुस्थानो वर्णो व्यञ्जनादुत्तरो यदि[4] भवति तत्राविद्यमानं यकारमाहुः[5]। यथा[6]। शुनःशेपः[7]। शुनःशेपो यमह्वद् गृभीतः[8] (ऋ० १।२४।१२)। शास्सि[7]। प्र पाकं शास्सि प्र दिशो विदुष्टरः[9] (ऋ० १।३१।१४)। ववर्जुषीणाम्[7]। विशां ववर्जुषीणाम् (ऋ० १।१३४।६)। अत्के[10]।

(१) तद्विप-B³. (२) यथा omitted in B². (३) बिभृयात् B². (४) B² and Reg., यदि omitted in B³I²Bⁿ. (५) I² adds शुनःशेपः शास्सि ववर्जुषीणां अख्यत विरप्शी इति. (६) यथा omitted in B². (७) B³I², omitted in B²Bⁿ. (८) अह्वद् गृभीतः omitted in B². (९) प्र दिशो विदुष्टरः omitted in Reg., दिशो०। B². (१०) अख्यत् (for अत्के) I².

आ जामिरत्के अव्यत[1] (ऋ० ९। १०१। १४)। विरप्शी[2]। विरप्शी गोमती मही (ऋ० १। ८। ८)॥

लुम्पन्ति वा सन्तमेवं य्वकारं
ज्यैष्ठ्याय सम्वारन्नापृच्छ्यमृभ्वा ॥ ४८ ॥

अथवा कचिदेवं[3] सन्तं व्यञ्जनादुत्तरं सन्तं यकारं वकारं वा लुम्पन्ति। ज्यैष्ठ्याय। सम्वारन्। अयं वृत्त[4]वशेन पादैकदेशो[5] द्रष्टव्यः। आपृच्छ्यम्। ऋभ्वा। इत्येतेषु। ज्यैष्ठ्याय[6]। इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो (ऋ० १। ५। ६)। सम्वारन्[6]। सम्वारन्नकिरस्य मघानि[7] (ऋ० १०। १३२। ३)। आपृच्छ्यम्[6]। आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति (ऋ० ९। १०७। ५)। ऋभ्वा[6]। पुरुहूतो यः पुरुगूर्त ऋभ्वा (ऋ० ६। ३४। २)॥

व्यस्यन्त्यन्तर्महतोऽव्यायतं तं
दीर्घायुः सूर्यो रुशदीर्त ऊर्जम् ॥ ४९ ॥

महतः संयोगस्यान्तर्भूतं महतो दीर्घात्परं वा[8]। अव्यायतमपृथग्भूतं रेफेण संसक्तम्[9] इत्यर्थः। तमन्तर्व्यस्यन्ति रेफात्[10] पृथक् कुर्वन्ति। केनचित्स्वरेण व्यवदधतीत्यर्थः। दीर्घायुः। सूर्यः। रुशदीर्ते।

---

(१) B³B²Bⁿ, अखयद्देवो रोचमाना महोभिः (instead of आ जा- to -त) Reg., अखयदेवो रोमाना माहोभिः I², आ हर्यतो अर्जुने अत्के अव्यत M. M. (२) विरप्शी omitted in B²Bⁿ. (३) एव I²Bⁿ. (४) वृत्ति- B³. (५) -देशे B². (६) B³I², words before quotations omitted in B²Bⁿ. (७) मघानि omitted in B². (८) B³, Reg., M. M.; परं corrected to परमिति वा in I²; वा omitted in B³Bⁿ. (९) B³I² and M. M., रेफेन सक्तम् Bⁿ, परेण संसक्तम् B² and Reg. (१०) B³I²Bⁿ and M.M., रेफं B² and Reg.

ऊर्जम्। इत्येवमादिषु। दीर्घायुः[1]। दीर्घायुरस्या यः पतिः[2] (ऋ० १०। ८५। ३९)। सूर्यः[1]। सूर्यो नो दिवस्पातु[3] (ऋ० १०। १५८। १)। रुशदीर्ते[1]। पवमानो रुशदीर्ते पयो गोः (ऋ० ९। ९१। ३)। ऊर्जम्[1]। इषमूर्ज च पिन्वसे[4] (ऋ० ९। ६३। २)॥

लुम्पन्त्यन्तस्थां क्रमयन्ति वैतां
स्वरात्सस्थानादवरां परां वा।
स्वस्तयेऽधायि भुवनेयमूवुः ॥ ५० ॥

लुम्पन्त्यन्तःस्थामथवा क्रमयन्त्येतां[5] सस्थानात्[6] स्वरादवरां पूर्वां परां वा। लोपो द्विर्भावश्चेति तौ दोषौ परिहरेत्। स्वस्तये। अधायि। भुवना। इयम्। ऊवुः। इत्येवमादिषु। स्वस्तये[1]। स्वस्तये वायुमुप ब्रवामहै[7] (ऋ० ५। ५१। १२)। अधायि[1]। उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म (ऋ० १। १६२। ७)। भुवना[8]। तं संप्रश्नं भुवना यन्त्यन्या[9] (ऋ० १०। ८२। ३)। इयम्[1]। इयं शुष्मेभिर्बिसखाइवारुजत्[10] (ऋ० ६। ६१। २)। ऊवुः[11]। इन्द्रायार्कमहिहत्य ऊवुः (ऋ० १। ६१। ८)॥

रक्तं ह्रस्वं द्राघयन्त्युग्रं श्लोकः ॥ ५१ ॥

---

(१) B^3I^2, words before quotations omitted in B^2B^n. (२) पतिः omitted in B^2. (३) दिवः B^2. (४) पिन्वसि B^2. (५) अंतस्थां added in B^2. (६) संयुक्तात् (instead of सस्थानात्) I^2. (७) उप ब्रवामहै omitted in B^2. (८) भुवना omitted in B^2. (९) यंति B^2. (१०) शुष्मेभिः B^2. (११) ऊवुः omitted in B^2.

रक्तं ह्रस्वं दीर्घं कुर्वन्ति। स दोषः। उग्राँ ओक इति यथा[1]। विश्वेदहानि तविषीव उग्राँ ओकः (ऋ० ७।२५।४)। यथा प्रसूता सवितुः सवायँ एव (ऋ० १।११३।१)॥

हकारसोष्मोपहिताद्यकारा-
द्रुकाराद्वा सर्वसोष्मोष्मपूर्वात्।
तत्सस्थानं पूर्वमूष्माणमाहु-
स्तुच्छ्यान्दघ्या आपृच्छ्यमृभ्वा ह्वयेऽह्यः॥५२॥

हकारेण सोष्मभिश्चोपहिताद्यकाराद्रुकाराद्वा सर्वैरूष्मभिः सोष्मभिश्चोपहितात्पूर्वं तेषां समानस्थानमूष्माणमाहुः। स दोषः। तुच्छयान्। दघ्याः[2]। आपृच्छ्यम्। ऋभ्वा। ह्वये। अह्यः। इत्येवमादिषु। तुच्छयान्[3]। तुच्छ्यान्कामान्करते सिष्विदानः[4] (ऋ० ५।४२।१०)। दघ्याः[3]। पश्वा स दघ्या[5] यो अघस्य धाता (ऋ० १।१२३।५)। आपृच्छ्यम्[3]। आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति (ऋ० ९।१०७।५)। ऋभ्वा[3]। पुरुहूतो यः पुरुगूर्त ऋभ्वा (ऋ० ६।३४।२)। ह्वये[3]। तत्र देवाँ उप ह्वये (ऋ० १।१३।१२)। अह्यः[3]। शतचक्रं योऽह्यो वर्तनिः (ऋ० १०।१४४।४)। अश्वः[6]। वसिष्व। ह्रस्वः[7]॥

पकारवर्गोपहिताच्च रक्ताद-
न्यं यमं तृप्णुताघ्नानमौम्नात्॥५३॥

---

(१) इति यथा omitted in B². I² adds उग्रं ओकः after यथा. (२) दध्याः B². (३) B³I², words before quotations omitted in B²Bⁿ. (४) सिष्विदानः omitted in B². (५) दध्या B². (६) अश्वः B³B², अश्व्यो Bⁿ, omitted in I². (७) वसिष्व। ह्रस्वः omitted in I².

पकारवर्गेणोप[1] हिताद्रक्तादनुनासिकात्पूर्वमन्यं यमम[2]धिकमाहुः। तृप्णुत। आप्नानम्। औभ्नात्। इत्येवमादिषु। स दोषो वर्जयितव्यः। तृप्णुत[3]। समु तृप्णुत ऋभवः (ऋ० १।११०।१)। आप्नानम्[3]। आप्नानं तीर्थं क इह प्र वोचत् (ऋ० १०।११४।७)। औभ्नात्[3]। दृळ्हा न्यौभ्नादुशमान ओजः[4] (ऋ० ४।१९।४)॥

अनुस्वारमुपधां वान्यवर्णां
स्वरोपधात्सोष्मयमोदयश्चेत्।
तङ् घ्नन्त्यञ्ज्मो जङ्घ्नत ईङ्खयन्तीः
सञ्ज्ञातरूपोऽथ सञ्ज्ञानमिन्द्रः॥ ५४॥

तत्स[5]स्थानं पूर्वम् (१४।५२) इत्यतः पूर्वमित्यनुवर्तते। पकारवर्गोपहिताच्च रक्तात् (१४।५३) इत्यतो रक्तादिति वर्तते। स्वरोपधाद्रक्तात्पूर्वमनुस्वारमाहुः। उपधां वान्यवर्णाम्। तौ दोषौ परिहरेत्। स रक्तः सोष्मोदयो वा यमोदयो वा यदि भवति। तङ् घ्नन्ति। अञ्ज्मः। जङ्घ्नतः। ईङ्खयन्तीः। सञ्ज्ञातरूपः। सञ्ज्ञानमिन्द्रः। इत्येवमादिषु। तङ् घ्नन्ति। नकिष्टङ् घ्नन्त्यन्तितो न दूरात्[6] (ऋ० २।२७।१३)। अञ्ज्मः[7]। गोभिरञ्ज्मो मदाय कम् (ऋ० ९।४५।३)। जङ्घ्नतः[7]। पवमानस्य जङ्घ्नतः (ऋ० ९।६६।२५)। ईङ्खयन्तीः[7]। ईङ्खयन्तीरपस्युवः[8] (ऋ० १०।१५३।१)। सञ्ज्ञातरूपः[7]।

---

(१) -वर्गोप- B^3. (२) यमं अन्यम् (instead of अन्यं यमम्) B^2. (३) $B^3 I^2$, words before quotations omitted in $B^2 B^n$. (४) -मानः B^2. (५) -सं- I^2. (६) दूरात् omitted in B^2. (७) $B^3 I^2$, words before quotations omitted in $B^2 B^n$. (८) -यन्तीः (for -यन्तीरपस्युवः) B^2.

सञ्ज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै (ऋ० १ । ६९ । ५)। सञ्ज्ञानमिन्द्रः[1] । सञ्ज्ञानमिन्द्रश्चाग्निश्च[2] (ऋ० खि० १० । १९१ । १)। एषा योजना ये[3] रक्तात्पूर्वमनुस्वारं कुर्वन्ति तेषाम् ।

ये न कुर्वन्ति ते[4] पूर्वग्रहणं निवर्त्त्य स्वरोपधाद्रक्तात्परमनुस्वारमा[5]हुरुपधां वान्यवर्णां कुर्वन्तीति योजना कर्तव्या ।

केचिद्रक्तमेवानुस्वारमाहुः। तैरेवमयं योगः परिवर्तितव्यः[6] । अनुस्वारमुपधां वान्यवर्णां स्वरोपधं[7] सोष्मयमोदयश्चेदिति । अस्मिन्पक्षे स्वरोपधं रक्तमनुस्वारं कुर्वन्तीति योजना कर्तव्या । तान्येवोदाहरणानि ॥

सान्तस्थादौ धारयन्तः परक्रमं
शर्मन्स्यामास्मिन्सु जनान्क्षुधीयतः ॥ ५५ ॥

सान्तःस्थस्य संयोगस्यादौ[8] रक्तं धारयन्तो विलम्बमानाः परक्रमं[9] कुर्वन्ति । शर्मन्स्याम । अस्मिन्सु । जनान्क्षुधीयतः । इति यथा । शर्मन्स्याम[10] । शर्मन्स्याम मरुतामुपस्थे[11]

---

(१) B[3] corrects संज्ञानं to संज्ञानमिंद्रः on the margin, संज्ञानं I[2], omitted in B[2]B[n]. (२) B[n], संज्ञानं यत्परायणं (instead of सञ्ज्ञानमिन्द्रश्चाग्निश्च) B[2]I[2]B[3], but B[3] also supplies on the margin संज्ञानमिन्द्रश्चाग्निश्च by way of correction. (३) तु added on the margin in I[2]. (४) ते in all; Reg. suggests तेषां instead of ते. (५) अनुस्वारम् omitted in I[2]. (६) -वर्त्तितव्यः corrected to -वर्त्तयितव्यः in I[2]. (७) I[2] and Reg., -पधात् B[3]B[2]B[n]. (८) संयोगादौ Paris MS. (९) B[3]B[2]B[n]; परिक्रमं I[2], M.M. (a), and Reg. (१०) B[3]I[2], omitted in B[2]B[n]. (११) I[2]B[n], मरुतां B[2], मरुता B[3].

(ऋ० ७। ३४। २५)। अस्मिन्सु[1]। अस्मिन्स्वेतच्छकपूत एनः[2] (ऋ० १०। १३२। ५)। जनाङ्क्षुधीयतः। सं यावप्नस्थो अपसेव जनाङ्क्षुधीयतः (ऋ० ६। ६७। ३)॥

रक्तै रागः समवाये स्वराणां
न नूनं नृम्णं नृमणा नृभिर्नॄन् ॥ ५६ ॥

रक्तैः समवाये स्वराणां रागः क्रियते। न नूनम्। नृम्णम्। नृमणाः। नृभिर्नॄन्। इत्येवमादिषु। न नूनम्[1]। न नूनमस्ति नो श्वः (ऋ० १। १७०। १)। नृम्णम्[1]। नृम्णं तद्धत्तमश्विना (ऋ० ८। ९। २।)। नृमणाः[1]। नृमणा वीरपस्त्यः (ऋ० ५। ५०। ४)। नृभिर्नॄन्[1]। कर्हि स्वित्तदिन्द्र यन्नृभिर्नॄन् (ऋ० ६। ३५। २)॥

रक्तात्तु सोष्मा क्रियते हकारो
दध्यङ् ह देवान्हवते महान्हि ॥ ५७ ॥

रक्तात्परो हकारः सोष्मा क्रियते। दध्यङ् ह। देवान्हवते। महान्हि। इत्येवमादिषु। दध्यङ् ह[3]। दध्यङ् ह मे जनुषम् (ऋ० १। १३९। ९)। देवान्हवते[3]। देवान् हवत ऊतये (ऋ० १। १०५। १७)। महान्हि[3]। दक्षसो महान्हि षः (ऋ० ८। १३। १)॥

संयोगानां स्वरभक्त्या व्यवायो
विक्रमणं क्रमणं वाययोक्तम्।

---

(१) B³I², omitted in B²Bⁿ. (२) अस्मिन्सु ते सवने अस्त्वोक्यं Reg., अस्मिन्स्वे३तत Berlin MS. 391 (cp. Reg.) (३) B³I², omitted in B²Bⁿ.

विपर्ययो वा व्यत तिल्विलेऽज्म-
न्द्रप्सोऽजुषन्साञ्जयोऽष्ट्रां प्र नेष्ट्रात् ॥ ५८ ॥

संयोगानां क्वचिदविद्यमानया स्वरभक्त्या व्यवायः क्रियते । क्वचिद्वि[१]क्रमणम् । वि[२]क्रमणं नाम द्विर्व[३]चनाभावः । संयोगस्य च मध्ये क्वचित्स्वरमुत्पादयन्तीत्यर्थः[४] । क्वचिच्चायथोक्तं[५] क्रमणं क्रियते । क्वचिद्विपर्ययः । विपर्ययो नाम विद्यमानां स्वरभक्तिं न कुर्वन्तीत्यर्थः । इमे चत्वारो दोषाः संयोगस्य भवन्ति । तान्वर्जयेत् ।

व्यत इत्यत्र वि[६]क्रमणम् । तिल्विले । अज्मन् । इत्येतयो॰ द्वित्वाभिधानमकृत्वा अतीर्थोषिता उच्चारयन्ति । तत्र स्वरभक्त्या व्यवाय इव भवति । द्रप्सः । वि[७]क्रमणमेव । अजुषन् । इत्यत्र षकारात्परं ट[८]कारमिव किञ्चिदुत्पाद्यायथोक्तं[९] क्रमणं कुर्वन्ति । साञ्जयः । इत्यत्र विपर्ययः । अष्ट्राम् । प्र । नेष्ट्रात् । इत्येतेषु च[१०] क्रमणमेव ।

व्यत । शूरो यो युत्सु तन्वं परिव्यत (ऋ० २ । १७ । २) । तिल्विले[११] । भद्रे क्षेत्रे निमिता तिल्विले वा (ऋ० ५ । ६२ । ७) ।

---

(१) वि- I^2, Reg.; अवि- $B^3B^2B^n$. (२) वि- I^2, Reg.; अवि- $B^3B^2B^n$, M.M. (३) द्विव- B^3I^2, M.M. (४) Reg. reads संयोगस्य to -र्थः after व्यवायः क्रियते (above). (५) च यथोक्तं B^n. (६) -त्र वि- $B^2I^2B^n$, Reg.; -त्रावि- B^3, M.M. (७) वि- B^n; अवि- $B^3B^2I^2$, Reg., M. M. (८) ट- B^2, ड- corrected to ट-B^3, डा- corrected to ड- I^2, अ- B^n, र- M.M.(a)., ड- Reg. (९)-द्यते अयथोक्तं B^n. (१०) B^3B^2, M. M. omit च. (११) omitted in B^2.

अज्मन्[१] । विश्वो वो अज्मन्भयते वनस्पतिः[२] (ऋ० १। १६६। ५)। द्रप्सः[३] । द्रप्सश्चस्कन्द प्रथमाँ अनु द्यून् (ऋ० १०।१७।११)। अजुषन्[१] । स्वसारः श्यावीमरुषीमजुषन् (ऋ० १।७१।१)। सार्ञ्जयः[१] । भरद्वाजान्सार्ञ्जयो अभ्ययष्ट (ऋ० ६।४७।२५)। अष्ट्राम्[१] । अष्ट्रां पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्[४] (ऋ० ६।५८।२)। प्र[१] । प्र देवं देव्या धिया (ऋ० १०।१७६।२)। नेष्ट्रात्[१] । नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः (ऋ० २।३७।३)॥

विवृत्तिषु प्रत्ययादेरदर्शनं
यथा या ऐच्छश्च य औशिजश्च ॥ ५८ ॥

विवृत्तिषु प्रत्ययस्यादेरदर्शनं लोपः क्रियते। स दोषः। यथा। या ऐच्छः[५] । इमा गावः सरमे या ऐच्छः (ऋ० १०।१०८।५)। य औशिजः। कक्षीवन्तं य औशिजः (ऋ० १।१८।१)॥

इउसंधौ संध्यवचनं च कासुचित्
स इदस्ता कस्त उषा यथैते ॥ ६० ॥

इ उ इत्येतयोः संधौ कासुचिद्विवृत्तिषु[६] संध्यक्षरवचनं प्रत्ययादर्शनं च क्रियते। तौ दोषौ वर्जयेत्। यथा। स इदस्ता। स इदस्तेव प्रति धादसिष्यन् (ऋ० ६।३।५)। स इन्द्र चित्राँ अभि तृन्धि वाजान्[७] (ऋ० ६।१७।२)। कस्त उषः। कस्त उषः कधप्रिये

(१) Omitted in B²Bⁿ. (२) I² omits वनस्पतिः. (३) Omitted in B². (४) शिथिरां। B². (५) या ऐच्छः omitted in B². (६) वृत्तिषु Reg. (७) अभि तृन्धि वाजान् in B² and तृन्धि वाजान् in Bⁿ omitted.

(ऋ० १ । ३० । २०)। त उत्स्नाय रयिमभि प्र तस्थुः[1] (ऋ० २ । १५ । ५)॥

समानवर्णासु विपर्ययो वा
यथा ह्यूती इन्द्र क आसतश्च ॥ ६१ ॥

समानवर्णासु विवृत्तिषु[2] कासुचिद्विपर्ययः क्रियते। प्रत्ययादेर्वा अदर्शनम्। को[3] विपर्ययः। वर्णयोः[4] पूर्वो वर्णः परः क्रियते परश्च[5] पूर्वः क्रियते[6] । स विपर्ययः। तौ दोषौ लक्षयेत्। ऊती इन्द्र। क आसतः। इति यथा। ऊती इन्द्र[7] । आ न स्तुत उप वाजेभिरूती इन्द्र (ऋ० ४ । २९ । १)। अच्छा यो गन्ता नाधमानमूती इत्था (ऋ० ४ । २९ । ४)। क आसतः[8] । क आसतो वचसः सन्ति[9] (ऋ० ५ । १२ । ४) । त आ गमन्तु त इह[10](ऋ० ६ । ४९ । १)॥

अभिव्यादानं च विवृत्तिपूर्वे
कण्ठ्य ता आपोऽवसा एति दीर्घे ॥ ६२ ॥

विवृत्तिः पूर्वा अस्मात्स विवृत्तिपूर्वः। तस्मिन्विवृत्तिपूर्वे कण्ठ्ये दीर्घे प्रत्यय इति। यदि सप्तमीनिर्देशो विज्ञायते क आसत इत्येवमादिष्वभिव्यादानमेव स्यात्। स तत्र विपर्यय उक्तः—समानवर्णासु विपर्ययो वा (१४ । ६१) इति। तस्मान्न[11] सप्तमीनिर्देशः। कथम्।

---

(१) प्र तस्थुः omitted in B². (२) वृत्तिषु Paris MS. (३) को B³Bⁿ, कस्य B²I². (४) B²I² and Reg., वर्णयोः omitted in B³Bⁿ. (५) परो वा B², परश्च omitted in I². (६) पूर्वः क्रियते omitted in I², क्रियते omitted in Bⁿ. (७) ऊती इन्द्र omitted in B²Bⁿ. (८) B²Bⁿ omit क आसतः. (९) B²I² omit सन्ति. (१०) B² adds श्रुवंतु. (११) तस्मान्न B², तस्मात् B³I²Bⁿ.

विवृत्तिः पूर्वास्माद्[1] अक्षरात्तद्वि[2]वृत्तिपूर्वमक्षरम्। विवृत्तेः पूर्वमपि विवृत्तिपूर्वम्। ते उभे कण्ठ्ये दीर्घे यदा भवतस्तदा कासुचिद्विवृत्तिष्वभिव्यादानं क्रियते। कासुचित्प्रत्ययादेरदर्शनम्। एतौ[3] दोषौ वर्जयेन्मेधावी।

किमिदमभिव्यादानमिति। आदानमारम्भः। विविधं विपुलं[4] विशालं वा आदानम्। अथवा आदानमेव व्यादानम्।[5] केनचिदभिव्याप्तम[6]भिभूतं वा[7] व्यादानं यस्य तदिदमभिव्यादानं भवत्यक्षरम्। किमुक्तं भवति।[8] पादमात्रा विवृत्तिरिह[9] समधिका[10] क्रियते। तया परस्यारम्भो व्याप्यत इत्यर्थः। क। ता आपः। अवसा आ। इत्येवमादिषु।

ता आपः[11]। ता आपो देवीरिह मामवन्तु[12] (ऋ० ७। ४९। १)। अवसा आ[13]। स्वस्त्या गृहेभ्य आवसा आ विमोचनात् (ऋ० ३। ५३। २०)। या आपो दिव्याः[14] (ऋ० ७। ४९। २)। ता आ चरन्ति (ऋ० ४। ५१। ८)।

ते दोषाः। तत्र श्लोकः।

> अभ्रमध्ये यथा विद्युद् दृश्यते मणिसूत्रवत्।
> एष च्छेदो विवृत्तीनां यथा वालेषु कर्तरी॥
>
> (या० शि० ९३)॥

---

(१) पूर्वा यस्माद् M. M. (२) B³Bⁿ omit तद्. (३) तौ B². (४) वा added in B²I², M. M. (५) B², Reg.; अथवा added in B³I²Bⁿ, M. M. (६) अभिव्यादाम् (for केनचिदभिव्याप्तम्) I². (७) वा Reg., omitted in B³B²I²Bⁿ and M. M. (८) B³I²Bⁿ; अर्धमात्राविवृत्तेरपि added in B², M. M. (a). (९) B³ adds अपेक्षितानुपादोनमात्रा. (१०) समधि- B³I². (११) B²I² omit ता आपः. (१२) देवीः। B². (१३) B²Bⁿ omit अवसा आ. (१४) दिव्या उत। B².

न दोषाणां स्वरसंयोगजाना-
मन्तो गम्यः संख्ययाथेतरेषाम् ॥ ६३ ॥

एषां दोषाणां स्वरसंयोगजानाम् । स्वरेषूच्यमानेषू[1]त्पद्यन्ते ये[2] दोषास्तेषामित्यर्थः । अथेतरेषां[3] व्यञ्जनसंयोगजानाम् । संख्यया गणनयान्तः पारं गन्तुमशक्यम्[4] । कस्मात् । उच्चावचाः प्रयोक्तारो नानास्थानकरणानुप्रदान[5]स्वरोच्चारणास्तथा नानाप्रकृतिस्वभाव[6]शील-समाचाराः[7] केषु वर्णेषु कान्दोषाञ्जनयन्तीत्यज्ञानात् ॥

शक्यस्तु शास्त्रादधि साधु धर्मो
युक्तेन कृत्स्नः प्रतिपत्तुमस्मात् ॥ ६४ ॥

अस्माच्छास्त्रादधि वर्णानां कृत्स्नो धर्मः*[8] साधु युक्तेन[9] साधु धर्मयुक्तेन प्रतिपत्त्रा[10] प्रतिपत्तुं शक्यः । साधु युक्तो नाम मनोवाग्बुद्धि-युक्तस्तत्त्वार्थदर्शी[11] शिक्षालक्षणविदूहापोहवितर्कज्ञः शास्त्रागमकुशलो ध्यानपरोऽवितथाध्यवसायी ॥

अकारस्य करणावस्थयान्यान्स्वरान्ब्रूयात् ॥ ६५ ॥

अ ऋ इ उ एवमाद्यान्स्वरान्ब्रूयात् ॥[12]

तद्धि संपन्नमाहुः ॥ ६६ ॥

---

(१) After -मानेषु I^2 supplies on the margin: असंयुज्यमानेषु च. (२) ये B^2, Reg.; ये supplied in I^2; omitted in B^3B^n. (३) I^2 adds कतरेषां on the margin. (४) न शक्यं Reg. (५) -दातान- B^2. (६) -स्वभाव- B^2, Reg.; -स्वरभाव- B^3B^n; -स्वरस्वभाव- I^2 (स्व given above the line). (७) -चारा B^3. (८) धर्म P^1, वर्णधर्मः $B^3B^2I^2B^nP$. (९) युक्तेन Reg., P; युक्तः साधयि(-य- I^2B^n)ताकृत्स्नेन $B^3I^2B^2B^n$. (१०) प्रतिपत्त्रा P, omitted in $B^3B^2I^2B^n$. (११) -दर्शी Reg., P; omitted in $B^3B^2I^2B^n$. (१२) अ ऋ to ब्रूयात् found in $B^3B^2I^2$ B^n P

अकारस्य करणावस्थया इ ई[1] उ ऊ इत्येवमाद्यानन्यान[2]पि स्वरान्ब्रूयात् । तद्धि संपन्नं[3] भवति ॥

परान्ककारोदयवद्विवक्षेत्
सर्वत्र वर्णानिति संपदेषा ॥ ६७ ॥

परान्ककाराद्दीन[4]पि[5] व्यञ्जनसंज्ञकान्वर्णान् । अकारोदयवद्ककारोदयानिव[6] । विवक्षेद्वक्तुमिच्छेत् । सर्वत्र वर्णानित्याहुराचार्याः । क का कि की कु कू इति यथा । संपदेषा वर्णानाम् । सा संपदुभाभ्यां पटलाभ्यां व्याख्याता ॥

शास्त्रापवादात्प्रतिपत्तिभेदान्नि-
न्दन्त्यकृत्स्नेति च वर्णशिक्षाम् ॥ ६८ ॥

शास्त्राणामपवादात् । दोषाः[7] सन्ति पुनरुक्ताविस्पष्टार्थता कष्टशब्दता[8]शक्यार्थतेत्येवमादयः । तेष्वशक्यार्थता दोषो[9]ऽस्मिञ्छास्त्रे संनिहितः[10]। नहि[11] एकमक्षरं यथो[12]च्चारयितुं[13] शक्यम् । अस्माच्छास्त्राप[14]वादात् ।

---

(१) इ ई B²PBⁿ, ई इ B³, इ इI², ऋ ऋ इ ई Reg. (२) Bⁿ omits अन्यान्. (३) B² and Reg. add संपूर्णं. (४) -न- B² Reg., P; -न्य- I²Bⁿ; -न्य- corrected to -न- in B³. (५) Reg.; व्यंजनानि added in B³B²I²Bⁿ P. (६) इव B³B², Reg.; इति BⁿI²P. (७) अपवादा दोषाः Reg. (८) -शब्दता- Reg., M. M.; -शब्दार्थता B³I²B² P; -शब्दातार्था Bⁿ. (९) तेष्वशक्यार्थता दोषो B², Reg., M. M. (a); तेष्वशक्या(-क्या- Bⁿ, -क्ता- B³, -क्तया- I²)दिषु दोषेषु B³I² Bⁿ; तेष्वपि शक्तयादिषु दोषेषु P. (१०) संनिहितः B², Reg., M.M. (a); ऽसंहितम् B³ ; संहितम् I²BⁿP. (११) नहि B², Reg., M. M. (a); अपि B³I²Bⁿ P. (१२) तथो- Reg., M. M. (a). (१३) Reg., M.M.(a): न added in B³I²B²Bⁿ P. (१४) -स्त्रादप- B³I²Bⁿ P.

प्रतिपत्तिभेदाच्च निन्दन्त्यकृत्स्नेति च वर्णशिक्षाम्। किमिति। अकृत्स्नेत्यप्रयोजनेत्यर्थः। प्रतिपत्तिभेदो नाम—आहुर्घोषं घोषवतामकारम् (१३। १५) इत्युक्त्वा—अत्रोत्पन्नावपर ऊष्मघोषौ (१३। १८) इत्येवमादीनां[1] वर्णप्रतिपत्तिभेदा विरुद्धविधानानि[2] ॥

सैतेन शास्त्रैर्न विशिष्यतेऽन्यैः
कृत्स्नं च वेदाङ्गमनिन्द्यमार्षम् ॥ ६६ ॥

यदुच्यते। इह यथोक्तं तथा वर्णोच्चारणं कर्तुमशक्यं[3] तस्मादकृत्स्नेयं वर्णशिक्षेति। तन्न। कथम्। शिक्षैतेनैव विधानेनान्यैः शास्त्रैर्न विशिष्यते। अन्येष्वपि हि शास्त्रेषु ग्रस्त निरस्त इत्येवमाद्यो वर्णानां दोषा विधीयन्ते। तानि चाशक्यार्थविधानादकृत्स्नानीति नोच्यन्ते। तानि च[4] कृत्स्नान्येव भवन्ति। तस्मादिदमपि शास्त्रं कृत्स्नं भवितुमर्[5]हति।

प्रतिपत्तिभेदश्च न। अन्येष्वपि शास्त्रेष्वेवंविधा विकल्पाः सन्ति। तस्मादनिन्द्यम्। वेदाङ्गं च[6]। षट्सु वेदाङ्गेष्विदमप्येकमङ्गम्। कल्पो व्याकरणं निरुक्तं शिक्षाच्छन्दोविचिति[7]र्ज्योतिषामयनमिति। तस्माच्चानिन्द्यम्। आर्षं च वेदाङ्गशास्त्रम्। आगमश्च[8] लोके प्रमाणं भवति। तस्माच्चानिन्द्यम्। अपि चात्र श्लोकाः।

---

(१) -दीनि Reg. (२) -विघातानि Reg. (३) न शक्यं Reg. (४) च omitted in B². (५) Reg., संभवितुम् B³ B² Bⁿ, सं- struct out in I². (६) वेदाङ्गं च Reg., षडंगवत् B³B²I²Bⁿ. (७) -विवेकितः (for -विचितिर्) I². (८) आगश्च B², आर्षं शास्त्रं आर्षं च (आर्षमश्च corrected to आर्षं च) I².

उक्तो[1]दाहरणं किंचिद् बहुग्रन्थधरो नरः ।
आक्षिप्तः शैक्षिकेणेह तृणाग्निरिव शाम्यति ॥
सुबहुज्ञोऽपि यो भूत्वा शिक्षां चेन्नाधिगच्छति ।
न राजति सभायां स शैक्षिकस्य समीपतः ॥
ब्राह्मणेषु समेतेषु विद्वत्सु[2] च बहुष्वपि ।
ब्रह्मोद्ये[3] संप्रवृत्ते यः शैक्षिकः स विराजते ॥

इति श्री[4]पार्षदव्याख्यायामानन्दपुरवास्तव्यवज्रटपुत्र-
उवटकृतौ[5] प्रातिशाख्यभाष्ये[6] चतुर्दशं[7]
पटलम्[8] ॥

---

(१) B³ and M.M., उक्तो- B²I²Bⁿ. (२) विश्वद्वृत्स I². (३) B³I², M. M.; ब्रह्मौद्येद्ये Bⁿ; ब्रह्मौद्ये (or -द्ये) B². (४) B² omits श्री-. (५) -पुत्रोव्वटकृते Bⁿ. (६) I² adds आदितश्. (७) I²Bⁿ, -दश- B³B². (८) B³Bⁿ add समाप्तम्.

पारायणं वर्तयेद् ब्रह्मचारी
गुरुः शिष्येभ्यस्तदनुव्रतेभ्यः ।
अध्यासीनो दिशमेकां प्रशस्तां
प्राचीमुदीचीमपराजितां वा ॥ १ ॥

पारायणमध्यापनं वर्तयेत्कुर्याद् गुरुरुपाध्यायो ब्रह्मचारी भूत्वा तावन्तं कालम् । शिष्येभ्यस्[1] तदनुव्रतेभ्यः । गुरावध्ययने च ये भक्तास्तेभ्यः । प्रशस्तामेकां दिशमध्यासीनः । प्राचीं पूर्वामुदीचीमुत्तरामपराजितां वा प्रागुदीचीम् ॥

एकः श्रोता दक्षिणतो निषीदेद् द्वौ वा ॥ २ ॥

एकः श्रोता शिष्यो दक्षिणतो निषीदेत् । उपविशेदित्यर्थः । द्वौ वा[2] श्रोतारौ[3] दक्षिणत एव निषीदेताम् ॥

भूयांसस्तु यथावकाशम् ॥ ३ ॥

भूयांसो बहवः श्रोतारो यदि स्युर्[4] यथावकाशं यत्र यत्रावकाशस्तत्र तत्र निषीदेयुः ॥

तेऽधीहि भो३ इत्यभिचोदयन्ति
गुरुं शिष्या उपसंगृह्य सर्वे ॥ ४ ॥

ते सर्वे शिष्या उपसंगृह्य गुरोः पादौ पाणिभ्यामुपपीड्य शिरसि कृत्वाधीहि भो३[5] इत्यनेन गुरुमभिचोदयन्ति ॥

स ओ३मिति प्रस्वरति त्रिमात्रः
प्रस्वारे स्थाने स भवत्युदात्तः ।
चतुर्मात्रो वार्धपूर्वानुदात्तः
षण्मात्रो वा भवति द्विःस्वरः सन् ॥ ५ ॥

---

(१) After शिष्येभ्यो I^2 adds माणवकेभ्यः on the margin. (२) द्वौ वा B^2, द्वौ I^2, यदि द्वौ $B^3 B^n$. (३) स्यातां added in $B^3 B^n$. (४) यदि स्युर omitted in I^2. (५) $B^3 B^n$, भो $B^2 I^2$.

स गुरुः ओ३मिति प्रस्वरति शब्दं करोति। त्रिमात्रः प्रस्वारः। स ओंकारशब्दस्त्रिमात्रः। स्थाने भवति। उदात्तश्च। किमिदं स्थानमिति। उपांशुस्थानमिति। उपांशुस्थानानि[1] निषादे पञ्चमे मन्द्र[2]मध्यमतारेषु[3] स्थानानि[4]। स्थाने प्रयोज्यः[5] स्यात्। तेनैव प्रकारेण प्रणवं[6] कुर्यात्। तान्येतान्युक्तानि भवन्ति। अथवा चतुर्मात्रः सं[7]भवति। अर्ध[8]पूर्वोऽनुदात्तो यस्य सोऽर्धपूर्वो[9]ऽनुदात्तः। अथवा षण्मात्रो[10] भवति द्विः[11]स्वरः सन्। इमे त्रयः प्रणवाः। तेषामाद्यो बहुभिः परिगृहीतः। न मध्यमः। किमिति न ज्ञायते। अस्माभिस्तूत्तममन्त्यं[12] मत्वा तथा पठ्यते[13]॥

अध्येतुरध्यापयितुश्च नित्यं स्वर्गद्वारं ब्रह्म वरिष्ठमेतत्।
मुखं स्वाध्यायस्य भवेत्॥ ६॥

---

(१) B², Berlin MS. 394 (margin); उपांशुस्थानां B³; उपांशुस्थाना I², M.M.(a), P; उपांशुस्थाना corrected to उपांशुस्थानं in Reg.; उपांशुस्थानं Bⁿ. (२) निषादे पञ्चमे मन्द्र- M. M. (a), Reg., P (मंत्र- for मन्द्र-); विषादे पंचम० I²; निषादपंचममंद्र- B²; निषादपंचमम- B³; निषादपंचम- Bⁿ; पादे पंचममध्यममंत्रे Berlin MS. 394 (margin). (३) ०मध्यतारेषु M. M. (a), Reg. (४) स्थानानि I², M. M. (a)., P, Berlin MS. 394 (margin); corrected to स्थानेषु in Reg.; स्थानेषु B²; omitted in B³; ते येन Bⁿ. (५) स्थाने प्रयोज्यः B³B², M.M.(a), P, Reg., Berlin MS. 394; स्थाने प्रयोज्यं I²; स्थानेन प्रयोज्यं Bⁿ. (६) प्रवणं B³. (७) स B². (८) अर्धः B²B³; अर्धपूर्वानुदात्तः। अर्ध- Berlin MS. 394. (९) अनुदात्तो यस्य स अर्धपूर्वो B³B²I²BⁿP; अनुदात्तस्य अर्धपूर्वो M. M. (a), Reg.; अनुदात्तस्य अर्धपूर्वा- Berlin MS. 394. (१०) Bⁿ, वा added in B³B²I²P. (११) द्विः- B³Bⁿ; द्वि- B²I²P, Reg. (१२) उत्तममन्त्यं B³B²Bⁿ, M.M.; उत्तमं I², Reg., P. (१३) पाठ्यते I²P, -पद्यते Bⁿ.

अध्येतुः शिष्यस्याध्यापयितुश्च नित्यं ध्रुवं[1] प्रणवो भवति स्वर्गद्वारम् । वरिष्ठं प्रधानं ब्रह्मेत्येतदक्षरं प्रतीयात् । जानीयात् । मुखमादौ स्वाध्यायस्य भवेत्तद्ब्रह्म[2] ॥

न चैतत्संदध्यात्स्वाध्यायगतं परेण ॥ ७ ॥

एतदोंकारमक्षरं[3] स्वाध्यायार्थं प्रयुक्तं परपादेन वा[4] अर्धर्चेन वा न संदध्यात् । यज्ञकर्मणि तु संधानं भवति[5] चोदितत्वात् ॥

प्रचोदितोऽभिक्रमते यथास्य
क्रमः परस्ताद्विहितस्तथैव ॥ ८ ॥

तथा शिष्येण[6] प्रचोदितो गुरुरोंकारं कृत्वाभिक्रमतेऽध्ययनमुच्चारयति । यथास्य क्रम आनुपूर्व्यं परस्तादुत्तरत्र विहितम्—दक्षिणाय प्रथमं प्रश्नमाह (१५ । २१) इति तथैव ॥

सर्वोदात्तं त्विह तस्मिन्नपृक्त-
मक्षैप्रयुक्तं द्विरुपस्थितं वा ॥ ६ ॥

इह पारायण[7]प्रवचने तस्मिन्नभिक्रमणे[8] सर्वोदात्तं च यत्तत्पदम् । अक्षैप्र[9]युक्तम्[10] अपृक्तं वा उपस्थितं वा । शिष्यज्ञापनार्थं[11] गुरुर्द्विरुच्चा-

(१) नित्यं ध्रुवं B², Reg.; नित्यं सुखं I²B³P; सुखं नित्यं Bⁿ. (२) भवेत ब्रह्मा I²; भवेद्ब्रह्म Reg.; भवेत् । ब्रह्म P. (३) Reg.; अक्षरं omitted in B³B²I²PBⁿ. (४) B³Bⁿ; वा omitted in B²I², Reg. (५) संभवति B², Reg. (६) B², शिष्यस्य B³I²BⁿP. (७) -यणे I². (८) -क्रमे Bⁿ. (९) Cp. M.M. (a), Reg. (cp. his foot-note); आद्वैप्र- P; अचिप्र- B³I² B²Bⁿ. (१०) -युक्तत्र B³, -युक्तं च P, -युक्तं वा B²I²Bⁿ. (११) -र्थं Paris MS. (cp. Reg.).

रयति। प्र। आ। रोदसी इति। उभे इति यथा। अचैप्रयुक्तमिति[1] कस्मात्। उद्वेति (ऋ० ७। ६३। १)। एवमेके॥

अपर उकारा[2]कारयोरपि सर्वोदात्तमित्येव सिद्धत्वादपृक्तम्[3] अचैप्र[4]युक्तमित्यनर्थकं भवति। तस्मात्पाठान्तरेण[5] वर्णयन्ति[6]। उद्वेति यथा[7]। ननु अत्राप्युपस्थितमित्येव सिद्धम्। सत्यं[8] नियमार्थमिदमुच्यते। इह मा भूत्। क। उद्वेति[9]। उदु ष्य देवः (ऋ० २। ३८। १)। इत्येवमादौ[10] नियमः[11] स्यात्।

अथवोपस्थितं वेति[12] उपस्थिते[13] विभाषाप्राप्तेर्नित्यार्थमस्य ग्रहणम्। अपृक्तमचैप्र[14]युक्तमिति॥

अभिक्रान्ते द्वैपदे वाधिके वा
पूर्वं पदं प्रथमः प्राह शिष्यः॥ १०॥

---

(१) Cp. M.M.(a), Reg. (cp. his foot-note); आचैप्रमिति P; अचिप्रमिति B²; अवप्रमिति I²; अचिप्रयुक्तमिति B³Bⁿ. (२) उकारा- I²P; उद्वादा- Bⁿ; प्रशब्दा-B³B².(३) अपृक्तम् B³ B²Bⁿ, omitted in I²P. (४) अचैप्र- cp. Reg. and M.M. (foot-notes); आचैप्र- P; अचिप्र-B³B²I²Bⁿ. (५) तस्मात्पाठान्तरेण B², Reg. (?); कस्मात् तस्मात्पाठांतरेण P; कस्मात् तस्माच्चामंतरेण I²; तस्मात्त्वामंतरेणBⁿ.; तस्मात् वमंतरेण B³.(६) वर्तयंति B², Reg. (७) B³P; अपृक्तं यत्रचैप्रयुक्तमिति added in B²Bⁿ; अपृक्तं यत्र प्रयुक्तमिति added in I² (margin). (८) सत्यं B³B²Bⁿ, बाढं सिद्धं I² (margin), omitted in P. (९) क।उद्वेति B³B²Bⁿ, कुत्र I², क P. (१०) इत्येवमादौ B³B², इत्येवमादौ तु Bⁿ, इत्येवं वर्णमेवा (-मेवा on the margin) I², इत्येवं P. (११) नियमात् B². (१२) उपस्थितं वेति B³B²Bⁿ P, उपस्थितस्य (?) I². (१३) B²P, उपस्थित- B³Bⁿ, omitted in I². (१४) Reg., cp. M. M. (a); आचैप्र- P; अचिप्र- B³B²I²Bⁿ.

गुरुणा द्वैपदे वाधिके वा प्रोक्ते पूर्वं पदं प्रश्नाद्यं पदं प्राह दक्षिणः[१] शिष्यः। ततः पश्चादितरे प्राहुः। अस्मिन्पटले यदुक्तं विधानं तेन दाक्षिणात्याः[२] पठन्ति। तस्मादिष्टज्ञापनत्वा[३]भिप्रायेण किंचिदुक्तं मत्वा तत्कश्चिच्छिष्यत[४] इति ॥

निर्वाच्ये तु भो३ इति चोदना स्या-
न्निरुक्त ओं भो३ इति चाभ्यनुज्ञा ॥ ११ ॥

शिष्येण निर्वक्तव्ये[५] गुरौ[६] भो३ इति चोदना स्यात्। तेन निरुक्त ओं भो३ इति चार्थं पुनर्[७] गृहीतमावर्तयन्नभ्यनुज्ञा[८] स्यात् ॥

परिपन्नं प्राकृतमूष्मसंधिं
नकारस्य लोपरेफोष्मभावम्।
असंयुक्तमृपरं रेफसंधिं
विवृत्तिमित्यत्र निदर्शनानि ॥ १२ ॥

परिपन्नम्। त्वं राजेन्द्र[९] (ऋ० १। १७४। १) इत्येवमादि। प्राकृताक्षरमूष्मसंधिम्[१०]। अग्निश्च[११] (ऋ० ५। ६०। ७)। यस्ते मन्यो (ऋ० १०। ८३। १)। यश्शम्बरं पर्वतेषु (ऋ० २। १२। ११)।

---

(१) दक्षिणस्थानः I². (२) B³B²BⁿP, न added in I². (३) -पनात् स्वाभि- Reg., M.M.(a); -पनत्वाभि-corrected to -पनात्स्वाभि- in I². (४) छिष्यत B³P; छिवत B²Bⁿ; छिष्यत corrected to छिक्षिष्यत in I²; छिष्य Reg., M.M.(a); क्षिष्यत Berlin MS. 394. (५) -व्यो B². (६) गुरोः Bⁿ, गुरो P. (७) इति चार्थं पुनर् B³B²Bⁿ; इति च। पुनर् वा P; चार्थं पुनर् I²; वाठं पूर्णं Reg.; पाठं पूर्णं M. M. (a). (८) आवर्तयितुमभ्यनुज्ञा Bⁿ. (९) राजा B² P, Reg., M. M. (१०) Reg., M. M. (a); प्राकृतमक्षरमूष्मसंधिं PB²; प्राकृतमक्षरं ऊष्मसंधौ B³Bⁿ. (११) B², M. M.; अग्निश्चित् Reg., P; अग्निश्च यः B³Bⁿ.

नकारस्य लोपभावम्। अस्माँअस्माँ इत् (ऋ० ४। ३२। ४)। रेफभावम्। वश्मीँरिव (ऋ० ८। ३५। २१)। अभीशूँरिव (ऋ० ६। ५७। ६)। ऊष्मभावम्[1]। पशून्ताँश्चक्रे (ऋ० १०। ९०। ८)। ताँस्ते अश्याम (ऋ० ९। ९१। ५)। नॄँः पात्रम्[2] (ऋ० १। १२१। १)। असंयुक्तम्। तव वायवृतस्पते (ऋ० ८। २६। २१)। ऋपरम्। यन्नॄभिर्नॄन्[3] (ऋ० ६। ३५। २)। रेफसंधिम्। अन्तर्वावत् (ऋ० १। ४०। ७)। अग्नी रक्षांसि (ऋ० ७। १५। १०)। विवृत्तिम्। स ईं पाहि[4] (ऋ० ६। १७। २)।[5] इत्येतानि निदर्शनान्याहुराचार्याः। कस्य निदर्शनानीत्येतदागमयितव्यम्। केचिदेतं श्लोकं न[6] पठन्ति॥

प्रत्युच्चार्यैतद्वचनं परस्य
शिष्यस्य स्याद्भो३ इति चोदना वा।
अर्धर्चोदर्केषु तु वर्जयेयु-
रध्यायान्तेषूभयथा स्मरन्ति॥ १३॥

प्रत्युच्चार्यैतद्वचनं परस्य। गुरोरित्यर्थः। शिष्यस्य भो३ इति चोदना स्यात्। भो३ इति चोदना स्याद्वा[7] न वा[8]। अर्धर्चोदर्केष्वर्धर्चे-

(१) -भावं Reg.; -भावः $B^3B^2B^n$ P. (२) पतिभ्यः Reg., P. (३) $B^3B^nB^2$ (पदं for ऋपरं B^n). असंयुक्त। आवतु (उ आवतुः Reg.)। ऋपरम्। प्र ऋभुभ्यः। M.M. (a); also cp. Reg. (४) B^2 omits स ईं पाहि. (५) Instead of असंयुक्तम् to पाहि, P (also cp. Reg. and M.M.) reads : असंयुक्तस्य ऋपरं विवृत्तिपरं इत्यत्र निदर्शनानि परिपन्नमसंयुक्तं। ऋकारपरं रेफसंधिजं। आयंतु नः स ईं पाहि।. Instead of the Comm. परिपन्नम् to पाहि, I^2 reads परिपन्नमसंयुक्तं ऋकारपरं रेफसंधिजं आयंतु नः स ईं पाहि। (६) न omitted in Reg., P, M.M. (a); न on the margin in I^2. (७) B^2 omits वा. (८) न वा स्यात् (for भो३ इति to वा) B^n.

समयेषु[1] तां चोदनां वर्जयेयुः। अध्यायान्तेष्व[2]र्धर्चोदर्केषूभयथा स्मरन्त्याचार्याः। वर्जनं वा न वेति ॥

गुरुः शिष्यस्य पदमाह मुख्यं
समासश्चेदसमासो यदि द्वे ॥ १४ ॥

गुरुः शिष्यस्य प्रश्ने[3] मुख्यमेकं पदमाह यदि समासः। यद्य-समासो द्वे पदे आह ॥

एतेन कल्पेन समाप्य प्रश्नं
प्रत्याम्नायुस्तं पुनरेव सर्वे ॥ १५ ॥

एतेन विधानेन प्रश्नं समाप्य सर्वे शिष्यास्तमेव प्रश्नं पुनः पुनर-भ्यस्येयुः[4] ॥

तत ऊर्ध्वं संततं संवृतेन
प्रविग्रहेण मृद्ववग्रहेण।
सर्वोदात्तेन च चचयेयुः सर्व
इमान्युपस्थापयन्तः पदानि ॥ १६ ॥

तस्मादभ्यासादूर्ध्वं संततमविच्छिन्नम्[5]। संवृतं समानं समान-शब्देन। मृद्ववग्रहणेन[6] प्रविग्रहेण।[7] प्रश्लिष्टो[8] यस्मिन्[9] संभवति स

---

(१) -समयेषु B³I²Bⁿ P;- समाप्तिषु B², Reg., M.M. (a). (२) After अध्यायान्तेषु I² adds उभयम्. (३) B³Bⁿ; शिष्यप्रश्ने I²P; शिष्यस्य प्रश्न- B², Reg. (४) Reg.; अभ्यासयेयुः corrected to अभ्यस्येयुः in I²; अभ्यास्ययेयुः P; अभ्यासयेयुः B³B²Bⁿ. (५) I² P, Reg.; अव्यवछिन्नं B³; अव्यवस्थितं Bⁿ; अवछिन्नं B². (६) मृद्ववग्रहणेन P, मृद्वग्रहणेन I², omitted in B³B²Bⁿ. (७) Bⁿ adds स. (८) B² adds विग्रहेः; I² gives it on the margin. प्रश्लिष्टावग्रहेण (for प्रश्लिष्टो) M. M. (a), प्रवग्रहणेन (for प्रविग्रहेण। प्रश्लिष्टो) P. (९) B² adds परिग्रहे; given on the margin in B³.

प्रविग्रहः[1] । उद्वेति[2] (ऋ० ७ । ६३ । १) इत्येवमादिषु प्रविग्रहेषु प्रश्लिष्टं विश्लिष्टं[3] कुर्यात् । कालाधिक्येन[4] कुर्यादित्यर्थः । मृद्ववग्रहेण[5] । मृदवोऽवग्रहा[6] यस्मिन्स मृद्ववग्रहस्तेन । सर्वोदात्तेन स्वरेण[7] चर्चयेयुः । आदिपदिकाश्चोत्तरपदिकाश्च भूत्वा सर्वे शिष्यास्तमेव प्रश्नम् । इमानि पदानि । यानि[8] वक्ष्यामस्तान्युपस्थापयन्तः । सेतिकरणानि कुर्वन्त इत्यर्थः ।।

अभ्युत्परा निर्व्युप सं प्रति प्र
न्यध्यत्यपा दुः स्वपि पर्यवानु ॥ १७ ॥

अभि । उत् । परा । निः[9] । वि । उप । सम् । प्रति । प्र । नि अधि । अति[10] । अप । आ । दुः । सु । अपि । परि । अव । अनु । इत्येतानि पदानि[11] केषांचिच्छाखिनां[12] सेतिकरणानि भवन्ति । उदिति । परेति[13] । अस्माकं तु न । पुन[14]र्यानि सेतिकरणानि[15] तेष्वेवायं विधिः कर्तव्यः ।।

आद्यं स्थितोपस्थितमेकमेषा-
मर्धर्चान्ते कुर्युरथो द्विषंधौ ॥ १८ ॥

---

(१) परिग्रहः (for स प्रविग्रहः) M.M. (a); स परिश्लिष्टाग्रहः P. (२) इन्द्रो (for उद्वेति) B^n. (३) प्रग्रहेषु श्लिष्टं विश्लिष्टं न (for प्रविग्रहेषु to -ष्टं) M.M. (a). (४) कालाधिक्यं न M.M. (a). (५) B^n omits मृद्ववग्रहेण. (६) -ग्रहः B^2. मृदु अवग्रहो B^3 (a marginal note). (७) B^2 adds च (margin). (८) यानि यानि I^2. (९) निः B^n, Reg.; निर् $B^3 B^2$, M.M.; निर I^2. (१०) अधि । अति $B^2 B^n$; अधि I^2; अति । अधि B^3. (११) $B^2 I^2$ omit पदानि. (१२) B^2, Reg. add एतानि; I^2 adds एतानि पदानि. (१३) I^2 omits उदिति । परेति. (१४) पुनर् omitted in Reg.; पुनरस्माकं सुप I^2. (१५) I^2 adds अनिधिकरणानि.

तेषामुपसर्गाणामाद्यमभीत्येकमुपसर्गमर्धर्चान्ते वर्तमानमथो[1] द्विपर्धौ वा[2] विवृत्तिस्थाने[3] स्थितोपस्थितं[4] कुर्युः। तेषामेव शाखिनाम्। अभीत्यभि ॥

च घ हि वेति च सर्वत्र तेषा-
मनेकं चेत्संनिपतेद् द्वितीयम् ॥ १९ ॥

च। घ। हि। वा। इत्येतानि सर्वत्र स्थितोपस्थितानि कुर्युः। चेति च। घेति घ[5]। तेषामुपसर्गाणां यद्यनेकं संनिपतेद् द्वितीयमेव सेतिकरणं कुर्युः[6]। नेतरत्[7]। उत्। परेति[8] ॥

समस्यन्तश्च द्विपदाद्यर्धर्चौ
व्यवस्यन्त इतरांश्चर्चयेयुः ॥ २० ॥

पश्वा न तायुम् (ऋ० १। ६५। १) इत्येवमादीनां द्विपदानामु[9]क्तानां द्वौ द्वावर्धर्चाविकैकाम्[10] ऋचं कुर्वन्तः। व्यवस्यन्तः[11] पृथक्कुर्वन्तः। इतरा अधिका याः सूक्तेषु। साधुर्न गृध्नुः (ऋ० १। ७०। ६) इति यथा। तास्तथैव चर्चयेयुः। आद्विग्रहणम्[12] आदि-[13] पदस्यैतदुच्यते[14] ॥

---

(१) यमथो I^2. (२) B^2 omits वा. (३) -स्थान I^2. (४) I^2 omits स्थितोपस्थितं. (५) B^n omits घेति घ; I^2 omits चेति to घ. (६) तेषाम्—कुर्युः given on the margin in I^2; B^2 reads it after उत्। परेति; cp. Reg.; instead of it B^3B^n also B^2 (at this place) read तेषामुपसर्गाणामभ्यादि (-दिः B^n) वांतानां यद्यनेकं संनिपतेत् (-ते B^n) तर्हि द्वितीयमेव सेतिकरणं कुर्युः। (७) नेतरौ I^2 (marg.). (८) उत्। परेति B^2B^3, उदिति B^n, omitted in I^2. (९) I^2 corrects उ- to सू-. (१०) एकैकाम् B^2, Reg.; एकाम् $B^3I^2B^n$, M.M. (११) अवस्यंतः (for व्यवस्यन्तः) occurs after कुर्वन्तः in I^2. (१२) B^2I^2, Reg.; -णाद् B^3B^n. (१३) आद्वि-(for आदि-) B^2. (१४) आदि- to उच्यते is marked to be deleted in B^3.

दक्षिणाय प्रथमं प्रश्नमाह प्रदक्षिणं तत ऊर्ध्वं परीयुः ॥२१॥

दक्षिणाय शिष्याय[1] प्रथमं प्रश्नमाह गुरुः। ततोऽध्ययनारम्भादूर्ध्वं कचिद्गच्छन्तः शिष्याः दक्षिणम्[2] आचार्यं कृत्वा परीयुः। प्रदक्षिणावृत्ताः परीयुरिति वा योजयितव्यम् ॥

एवं सर्वे प्रश्नशोऽध्यायमुक्त्वोपसंगृह्यातिसृष्टा यथार्थम् ॥ २२ ॥

एवमेतेन विधिना प्रश्नशः सर्वे शिष्या अध्ययनान्तं[3] गत्वोपसंगृह्य गुरुं तेनातिसृष्टा[4] यथार्थाः स्युः। यद्यत्स्व[5]कर्म तत्तत्[6] कुर्युरित्यर्थः ॥

किमिदं प्रश्न इति।

प्रश्नस्तृचः ॥ २३ ॥

तृचः प्रश्न इत्युच्यते ॥

पङ्क्तिषु तु द्वृचो वा ॥ २४ ॥

पङ्क्तिषु तु ऋक्षु[7] द्वृचो वा प्रश्नो भवति। तृचो वा ॥

द्वे द्वे च पङ्क्तेरधिकाक्षरेषु ॥ २५ ॥

तस्याः पङ्क्तेरधिकाक्षरेषु त्रिष्टुबादिषु च्छन्दःसु[8] द्वे द्वे एव ऋचौ[9] प्रश्नो भवति ॥

एका च सूक्तम् ॥ २६ ॥

एका ऋग्यत्सूक्तं भवति सा[10] च प्रश्नो भवति ॥

---

(१) $B^2 I^2$ omit शिष्याय. (२) B^2, Reg.; प्रदक्षिणम् $B^3 I^2 B^n$. (३) B^n; अध्ययनानन्तरं corrected to अध्ययनान्तं in I^2; अध्ययनानन्तरं $B^3 B^2$, Reg. (४) B^n adds यथार्थं. (५) स्वं B^3. (६) तत्तत्कर्म I^2, तत् B^2. (७) B^2 omits ऋक्षु. (८) B^2, Reg.; त्रिष्टुभादिषु तस्या (for तस्याः to -सु) $B^3 B^n$; तस्याः पङ्क्तेरधिकाक्षरेष्वृक्षु (पङ्क्तेर् to -क्षु on the margin) I^2. (९) B^2, Reg.; ऋचः $B^3 B^n$; ऋचः corrected to ऋचौ in I^2. (१०) स B^2, Reg.

समयास्त्वगण्याः परावराध्यार्यः ॥ २७ ॥

समयाः परावराध्यार्याः प्रश्नेषु[१] न[२] गण्यन्ते ॥

द्विपदे यथैका ॥ २८ ॥

द्विपदे यथैका ऋक्तथा गण्येते[३] ॥

सूक्तस्य शेषोऽल्पतरो यदि स्यात्पूर्वं स गच्छेत् ॥ २९ ॥

एवं प्रश्नेषु परिकल्प्यमानेषु सूक्तस्य शेषो[४] यद्यल्पतरः[५] स्यात्प्रश्नात्पूर्वं स प्रश्नं[६] गच्छेत् ॥

यदि तु द्वृचो वा ॥ ३० ॥

यदि सूक्तस्य[७] शेषो द्वृचो भवति पूर्वं प्रश्नं गच्छेद्वा न वेति। पङ्क्त्याः प्राक्[८] छन्दसो द्वृचं[९] पूर्वमेव गच्छेत्। यदि पराणि पङ्क्त्याः स्युस्तदा पूर्वं न गच्छेत्। यदि[१०] मिश्राणि स्युः पङ्क्त्या[११] तर्हि कचित्[१२] पृथक्स्यात्। पूर्वं गच्छेद्वा[१३] संख्यावशेन[१४] ॥

ते षष्टिरध्याय उपाधिका वा
सूक्तेऽसमाप्ते यदि ते समाप्ताः ॥ ३१ ॥

---

(१) समयेषु (for प्रश्नेषु) I² (with marks of deletion). (२) B², न omitted in B³ I² Bⁿ. (३) B³ I², गण्यंते B² Bⁿ. (४) शेषं B³ Bⁿ. (५) -तरं Bⁿ, corrected to -तरः in B³. (६) पूर्वं स प्रश्नं B³, पूर्वं प्रश्नं स B², पूर्वं प्रश्नं I², पूर्वंप्रश्नो Reg., पूर्वं स प्रश्नो Bⁿ. (७) B³ Bⁿ; सूक्त- B² I², Reg. (८) युक्ताः पंक्ति- (प्राक् corrected to पंक्ति-) I² (for पङ्क्त्याः प्राक्) (९) B³ B² Bⁿ; द्वृचः Reg.; द्वृचं corrected to द्वृचः in I². (१०) पङ्क्त्याः स्युस् to यदि omitted in I², Reg. (११) पंक्त्यां Bⁿ, पंक्त्यंतं Reg. (१२) न कचित् (for तर्हि कचित्) I², Reg. (१३) I², Reg. omit वा. (१४) B³ adds वा.

ते प्रश्ना एवं गण्यमाना एकैकस्मिन्नध्याये षष्टिर्भवन्ति । उपाधिका वा[1] भवन्ति सूक्तेष्वसमाप्तेषु[2] यदि ते प्रश्नाः समापयन्ति[3] । यदि षष्टिः पूर्णा[4] भवन्ती[5]त्यर्थः । तदा यावद्भिः प्रश्नैः सूक्तशेषः समाप्यते तावद्भिरधिका ष[6]ष्टिर्भवति । एवं प्रायेण सर्वत्र युज्यते ।

कचित्सूक्ते समाप्त इति । जातिग्रहणं द्रष्टव्यम् । सूक्तेषु समाप्तेष्विति । यथा चतुःषष्टिरध्यायाः ॥

ओ३ इत्यर्धर्चे गुरुणोक्त आह
शिष्य ओं ओ३ इत्युचितामृचं च ॥ ३२ ॥

अध्यायस्यान्त्ये[7]ऽर्धर्चे समाप्ते ओ३ इति गुरुणोक्तः शिष्य ओं ओ३ इत्याह ।[8] वाढं युष्मदनुध्यानात्समाप्तमित्यर्थः । उक्तां च ऋचमाह । उचितामृचं च । उचिता ऋक् । शतधारमुत्सम् (ऋ० ३ । २६ । ९) इति[9] । तथा—नमो ब्रह्मणे नमोऽस्त्वग्नये (आ०गृ०३ । ३ । ४) इति या[10] नित्यं[11] स्वाध्याये परिधानीया ऋक्स्यात्[12] ॥

अथैके प्राहुरनुसंहितं तत्पारायणे प्रवचनं प्रशस्तम् ॥ ३३ ॥

---

(१) I² omits वा. (२) समाप्तेषु (for असमाप्तेषु) I², Reg. (३) समाप्ता भवंति Reg. M.M. (a). (४) षष्टिः पूरणा B²; षष्टिपूरणा Reg., M.M.(a). (५) Corrected to भवती- in I². (६) र- B³. (७) -न्ते I², Reg. (८) M.M. (a), Reg.; चार्थे added in B³B²BⁿI² (चार्थे or वार्थे I²). (९) उचिताम् to इति (Comm.) B² (उत्सम् omitted), M.M. (a), Reg. (उचिता च for उचिता); उचितामृचः B³I², उचिता स्यात् Bⁿ. after इति B³I², M.M. (a), Reg. add काव्यवत्स्यात्. (१०) सा B², यो I². (११) नित्य- I², Reg. (१२) I² omits स्यात्.

अथैक आचार्याः प्राहुरेतदेव पारायणस्य प्रवचनमनुसंहितं संहिताक्रमेण प्रशस्तमिति[१] ॥

इति श्रीपार्षदव्याख्यायामानन्दपुरवास्तव्यवज्रटपुत्र-
उवटकृतौ[२] प्रातिशाख्यभाष्ये[३] पञ्चदशं
पटलम् ॥

———

(१) न क्रमेण प्रश्न इति (for संहिताक्रमेण to इति) B[3]; प्रश्न इति corrected to संहिताक्रमेण प्रशस्तमिति in I[2] (margin). (२) -पुत्रोवटकृते B[n]. (३) B[3] adds समाप्तमिदं.

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्च बृहती च प्रजापतेः।
पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्जगती च सप्त च्छन्दांसि तानि ह।
अष्टाक्षरप्रभृतीनि ॥ १ ॥

गायत्री। उष्णिक्। अनुष्टुप्। बृहती। पङ्क्तिः। त्रिष्टुप्। जगती। इत्यष्टाक्षरप्रभृतीनि सप्त च्छन्दांसि। तानि प्रजापतेर्वेदितव्यानि ॥

चतुर्भूयः परं परम् ॥ २ ॥

यथापरंपरं तेषु च्छन्दःसु पूर्वस्मात्[1] पूर्वस्माच्[2] छन्दस उत्तरमुत्तरं चतुर्भिरक्षरैर्भूयो भवति ॥

दैवान्यपि च सप्तैव ॥ ३ ॥

देवानामपि सप्तैव[3] च्छन्दांसि भवन्ति ॥

सप्त चैवासुराण्यपि ॥ ४ ॥

आसुराण्यपि[4] सप्तैव[5] च्छन्दांसि भवन्ति ॥

एकोत्तराणि देवानां तान्येवैकाक्षरादधि ॥ ५ ॥

तान्येव गायत्र्यादीन्येकाक्षर[6]प्रभृतान्येकोत्तराणि देवानां भवन्ति ॥

एकावमान्यसुराणां ततः पञ्चदशाक्षरात् ॥ ६ ॥

तान्येव पञ्चदशाक्षरात्प्रभृति चेमान्ये[7]कावमान्येकैकन्यूनान्यसुराणां भवन्ति ॥

तानि त्रीणि समागम्य सनामानि सनाम तत्।
एकं भवत्यृषिच्छन्दस्तथा गच्छन्ति संपदम् ॥७॥

(१) पूर्वस्मात् omitted in B³, Reg. (२) पूर्वमस्माच् Reg. (३) सप्त B³ Bⁿ. (४) -राणि I². (५) सप्त (for सप्तैव) I². (६) B³ Bⁿ, -क्षरात् B² I² and Reg. (७) गायत्रीछंदस आरभ्य (instead of प्रभृति चेमानि) B², Reg.

तानि प्रजापतिदेवासुराणां छन्दांसि। समाननामानि तानि त्रीणि समागम्य सह भूत्वा[1] सहभूतानां सनाम तदेकमृषिच्छन्दो भवति। तथा। कथम्। प्रजापतेर्गायत्रमष्टाक्षरं देवानामेकाक्षरमसुराणां पञ्चदशाक्षरम्। तानि चतुर्विंशतिश्[2] चतुरुत्तराणि भवन्ति। एवं सर्वाणि ऋषिच्छन्दांसि[3] संपदं गच्छन्ति॥

एवं त्रिप्रकृतीन्याहुर्युक्तानि चतुरुत्तरम्।
ऋषिच्छन्दांसि॥ ८॥

एवं कथम्। युक्तानि समाननामानि सनामेति च। त्रि[4]प्रकृतीनि ऋषिच्छन्दांसि चतुरुत्तराण्याहुः॥

तैः प्रायो मन्त्रः श्लोकश्च वर्तते॥ ९॥

तैरृषि[5]च्छन्दोभिः प्रायेण मन्त्रोऽनुवर्तते। श्लोकश्च॥

तत्पादो यजुषां छन्दः साम्नां तु द्वावृचां त्रयः॥ १०॥

तत्पादस्तेषामृषि[6]च्छन्दसां चतुर्थोंऽशो यजुषां छन्दो वेदितव्यम्। साम्नां छन्दो द्वौ पादौ वेदितव्यौ। ऋचां छन्दस्त्रयः पादा वेदितव्यम्[7]॥

गायत्र्यादि जगत्यन्तमेकद्व्यधिकं तु तत्।
आर्षवत्तत्समाहारो ब्राह्मो वर्गः षळुत्तरः॥ ११॥

---

(१) Bⁿ, सह भूत्वा सह भूत्वा B³, सह भूत्वा omitted in I², सह भूत्वा तेषां B² and Reg. (२) -विंशतिः Reg., -विंशतिः। अथैकं गायत्रं भवंति। B², -विंशते: B³I²Bⁿ. (३) छंदांसि (instead of ऋषिच्छन्दांसि) B³Bⁿ. (४) B², Reg.; त्रिः B³I²Bⁿ. (५) Bⁿ, तैस्त्रिभिश् B²I² and Reg., तैः त्रिभिः corrected to तैरृषि- on the margin in B³. (६) ऋषि- omitted in B³. (७) -तव्याः Reg. (Berlin MS. 394).

तानि च्छन्दांसि यजुःसामऋचां गायत्र्यादिजगत्यन्तानि क्रमेणै-कद्वित्र्यधिकानि भवन्ति। कः क्रमः । यजुषां गायत्री षडक्षरा। उष्णिक्सप्ताक्षरा। एवम्[1] । तथा साम्नां द्वादशाक्षरा गायत्री । उष्णिक् चतुर्दशाक्षरा । तथा ऋचां गायत्र्यष्टादशाक्षरा[2] । उष्णिगेकविंशत्य-क्षरेति । एवं सर्वत्र[3] । तत्समाहारस्तेषामृग्यजुःसाम्नां छन्दसां समा-हार आर्षवद्दैवच्छन्दोवद् द्रष्टव्यः । स ब्राह्मो[4] ब्रह्मणोऽयं वर्गो गणः[5] षडुत्तरो वेदितव्यः ॥

अक्षराणि तु षट्त्रिंशद्गायत्री ब्रह्मणो मिता ॥ १२ ॥

एवं समाहारे गायत्री ब्राह्मी[6] षट्त्रिंशदक्षरा वेदितव्या[7] ॥

यजुषां षळृचां त्रिः षट् साम्नां द्वादश संपदि ॥ १३ ॥

कथं यद्ब्रह्मणो गायत्री षट्त्रिंशदक्षरा भवतीति मन्यसे। तच्छृणु। यजुषां गायत्री षडक्षरा। ऋचां त्रिः षट्। अष्टादशाक्षरेत्यर्थः। साम्नां द्वादशाक्षरा । अस्यां संपदि षट्त्रिंशदक्षरा भवति[8] ॥

ऋषीणां तु त्रयो वर्गाः सप्तका एकधेतरे ॥१४॥

ऋषीणां वर्गास्तु त्रयः सप्तका वेदितव्याः । इतरे प्रजापतिदेवासुर-यजुर्[9]ऋक्सामब्रह्मणां वर्गा एकधैकप्रकारा भवन्तीत्यर्थः । एतदुक्तं

---

(१) एवम् $B^3 B^2$, omitted in B^n. (२) $B^3 B^2$, अष्टादशा-क्षरा गायत्री B^n. (३) The Comm. of this सूत्र up to एवं सर्वत्र omitted in I^2 and Paris MS. (cp. Reg.). (४) B^n and Reg., ब्रह्मणः $B^3 B^2 I^2$. (५) I^2 and Reg., वर्गगणः $B^3 B^2 B^n$. (६) ब्राह्मा Reg. (७) B^2, Reg.; एवं समाहारे to वेदितव्या omitted in $B^3 I^2 B^n$. (८) एकोत्तरो यजुर्वर्गः साम्नो वर्गस्तु द्व्युत्तरः। ऋचां तु त्र्युत्तरो वर्गो ब्राह्मो वर्गः षळुत्तरः। क्षेपकः। added in B^3. Cp. also Reg. (९) यजुर् M.M., यजु $B^3 B^2$.

भवति। आर्षादन्येषां सप्तानामुदाहृतानां छन्दसां ये वर्गास्ते गायत्र्यादि-जगत्यन्त्या इत्यर्थः[1] ॥

ऋषिच्छन्दांसि ॥ १५ ॥

प्रजापतिप्रभृतीनां[2] छन्दांसि व्याख्यातानि । तेषु ऋषिच्छन्दांसि सोदाहरणानि विस्तरेण वक्ष्यति ॥

गायत्री सा चतुर्विंशत्यक्षरा ।
अष्टाक्षरास्त्रयः पादाश्चत्वारो वा षळक्षराः ॥ १६ ॥

तेषु गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा स्यात् । तस्या[3] अष्टाक्षरास्त्रयः पादा[4] भवन्ति । अग्निमीळे पुरोहितम् (ऋ० १ । १ । १) । षडक्षरा वा चत्वारः पादा भवन्ति ॥

इन्द्रः शचीपतिर् बलेन वीळितः ।
दुश्च्यवनो वृषा समत्सु सासहिः ॥ १७ ॥

इति षडक्षराया उदाहरणम् ॥

पञ्चकाः पञ्च षड् वान्त्यः पदपङ्क्तिर्हि सा भुरिक् ।
द्वौ वा पादौ चतुष्कश्च षट्कश्चैकस्त्रिपञ्चकाः ॥ १८ ॥

---

(१) The Comm. ऋषीणां to इत्यर्थः supplied on the margin in B[3]; B[2] reads it after वक्ष्यति in the next Sūtra's Comm.; instead of it, I[2] supplies on the margin: ऋषीणां सप्तकाख्यो वर्गो वेदितव्यः गायत्र्यादिः प्रथमो वर्गः अतिजगत्यादिर्द्वितीयः कृत्यादिस्तृतीयः । एकधेतरे । इतरे तु प्राजापत्यादयो ये वर्गास्ते एकधा भवन्ति त्रिधा न भवन्तीत्यर्थः । अथवा पादादिविभागो न भवति एकत्रैव पठ्यत इत्यर्थः ।; omitted in B[n], M.M. (a), Paris MS. (cp. Reg.). (२) B[2], Reg.; -प्रभृतीनि B[3] I[2] B[n]. (३) B[3] B[n], तस्याम् B[2], तस्याः पादाः I[2]. (४) पादा struck out in I[2].

पञ्चाक्षरा: पञ्च पादा भवन्ति यस्या: सा[1] पदपङ्क्तिर्नाम वेदितव्या । षडक्षरो वान्त्य: पादो भवति चत्वारश्च पञ्चका: सा भुरिक् पदपङ्क्तिर्नाम वेदितव्या । अथवा[2] द्वौ पादावेकश्चतुष्क एक: षट्क: । त्रयश्च पञ्चाक्षरा भवन्ति । सापि[3] । तासामुदाहरणं वक्ष्यति ॥

अधा हीन्द्रेति च तृचौ घृतमग्ने तमित्यृच: ॥ १८ ॥

अधा हि । इन्द्र । इति तृचौ[4] । घृतम् । अग्ने तमद्य । इत्येताश्च ऋचस्तासामु[5]दाहरणानि भवन्ति[6] । अधा ह्यग्ने (ऋ० ४ । १० । २) । इन्द्रेति षोडशिन: स्तोत्रिय: । इन्द्र जुषस्व प्रवहा याहि शूर हरीह[7] । पिबा सुतस्य मतिर्न मध्वश्चकानश्चारुर्मदाय (शा० श्रौ० ६ । ५ । २) । एवमष्टाक्षरैर्विना पञ्चका: पञ्च पादा भवन्ति । घृतं न पूतम् (ऋ० ४ । १० । ६) । अग्ने तमद्य (ऋ० ४ । १० । १) ॥

अष्टको दशकः सप्तो विद्वांसाविति सा भुरिक् ॥२०॥

अष्टक: प्रथम: पाद उत्तरो दशकोऽन्त्य: सप्तक: सा भुरिक् । उदाहरणम्[8] । विद्वांसाविद् दुर:[9] पृच्छेत्[10] (ऋ० १ । १२० । २) ॥

युवाकु हीति गायत्री त्रयः सप्ताक्षरा विराट् ।
सैषा पादनिचृन्नाम गायत्र्येवैकविंशिका ॥ २१ ॥

युवाकु हि शचीनाम्[11] (ऋ० १ । १७ । ४) इत्येषा त्रि: सप्ताक्षरा गायत्र्येव विराडेकविंशत्यक्षरा पादनिचृन्नाम वेदितव्या ॥

---

(१) I^2, Reg., M.M. (a); भुरिक् added in $B^3B^2B^n$. (२) B^2 and Reg.; अथवा omitted in $B^3I^2B^n$. (३) B^3 B^2; सापि omitted in I^2B^n, Reg., M.M. (a). (४) ऋचौ I^2. (५) एतासाम् B^2. (६) भवन्ति omitted in B^2. (७) हरीह I^2B^n, हरी इह B^3B^2. (८) उदाहरणम् omitted in B^2. (९)- वित् दुर: I^2. (१०) इत्युदाह- । added in B^2. (११). शचीनाम् omitted in B^2.

षट्कः सप्तकयोर्मध्ये स्तोतॄणां विवाचीति ।
यस्याः सातिनिचन्नाम गायत्री द्विदशाक्षरा ॥ २२ ॥

सप्तकयोर्मध्ये यस्याः—स्तोतॄणां विवाचि—इति[१] षट्कः पादः सातिनिचृन्नाम[२] विंशत्यक्षरा गायत्री । पुरूतमं पुरूणां स्तोतॄणाम्[३] (ऋ० ६ । ४५ । २९) इति ॥

षट्कसप्तकयोर्मध्ये स्तुह्यासावातिथिम् ।
षळक्षरः प्रकृत्यैष व्यूहेनाष्टाक्षरोऽपि वा ॥ २३ ॥

तथा यस्या मध्ये—स्तुह्यासावातिथिम्[४] —प्रकृत्यैष[५] षडक्षरो[६] व्यूहेनाष्टा[७]क्षरः[८] सा च गायत्र्यतिनिचृदेव । प्रेष्ठ[९]मु प्रियाणाम् (ऋ० ८ । १०३ । १०) इति ॥

उत्तरोत्तरिणः पादाः षट् सप्ताष्टाविति त्रयः ।
गायत्री वर्धमानैषा त्वमग्ने यज्ञानामिति ॥ २४ ॥

उत्तरोत्तरिण एकैकाक्षरेण वर्धमानास्त्रयः पादाः षट्सप्ताष्टाक्षरा यस्याः सा गायत्री वर्धमाना नाम वेदितव्या । त्वमग्ने यज्ञानाम् (ऋ० ६ । १६ । १) इति[१०] ॥

अष्टकौ मध्यमः षट्क एकेषामुपदिश्यते ॥ २५ ॥

एकेषां शाखिनामाद्यन्तावष्टकौ पादौ मध्यमः षट्को यस्याः सा वर्धमानैवो[११]पदिश्यते ॥

---

(१) यस्याः स्तोतॄणां विवाचीति B^2, omitted in $B^3 I^2 B^n$. (२) अति- (for साति) I^2. (३) स्तोतॄणाम् omitted in $B^2 I^2$. (४) तथा to -तिथिं B^2 and Reg., omitted in $B^3 I^2 B^n$. (५) प्रकृत्य Reg. (६) षडक्षरो omitted in I^2, षळक्षरं Reg. (७) B^2, Reg.; अक्षरव्यूहेनाष्टा- $I^2 B^n$, अक्षरव्यूहे अष्टा- B^3. (८) षट्कसप्तकयोर्मध्ये added in $B^3 I^2 B^n$. (९) -स्थ- I^2, -ष्व- B^n. (१०) य- । (instead of यज्ञानामिति) B^2. इति omitted in B^n. (११) यस्याः सा वर्धमानैव omitted in I^2.

स नो वाजेषु पादौ द्वौ जागतौ द्विपदोच्यते ॥ २६ ॥

स नो वाजेष्वविता पुरूवसुः (ऋ० ८ । ४६ । १२) इति जागतौ पादौ[1] द्विपदा गायत्र्युच्यते ॥

आद्यान्त्यौ सप्तकौ यस्या मध्ये च दशको भवेत् ।
यवमध्या च गायत्री स सुन्व इति दृश्यते ॥ २७ ॥

आद्यान्त्यौ पादौ सप्तकौ यस्या मध्ये च दशको भवेद्यवमध्या नाम सा गायत्री वेदितव्या । स सुन्वे यो वसूनाम् (ऋ० ९ । १०८ । १३)[2] ॥

षळक्षरः सप्ताक्षरस्तत एकादशाक्षरः ।
एषोष्णिग्गर्भा गायत्री ता मे अश्व्यानामिति ॥ २८ ॥

षडक्षरः प्रथमः[3] पादस्ततो द्वितीयः[4] सप्ताक्षरस्तृतीय एकादशाक्षरो यस्या[5] एषोष्णिग्गर्भा नाम गायत्री[6] वेदितव्या । ता मे अश्व्यानां हरीणां नितोशना (ऋ० ८ । २५ । २३) इति[7] ॥

अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् सा पादैर्वर्तते त्रिभिः ।
पूर्वावष्टाक्षरौ पादौ तृतीयो द्वादशाक्षरः ॥ २९ ॥

यस्या अष्टाविंशत्यक्षराणि[8] । त्रिभिश्च पादैर्वर्तते । पूर्वावष्टाक्षरौ पादौ[9] तृतीयो द्वादशाक्षरः[10] । सोष्णिग्भवति ॥

---

(१) यस्याः सा added in B^2. (२) इति दृश्यते added in $B^3 I^2$. (३) प्रथमः omitted in B^2. (४) द्वितीयः omitted in $B^2 I^2$. (५) यस्याः सा B^2. (६) गायत्री नाम (for नाम गायत्री) B^2, गायत्री omitted in I^2. (७) आश्व्यामिति (instead of अश्व्यानां to इति) I^2; नितोशना इति omitted in B^2; इति omitted in B^n. (८) सा उष्णिग्भवति added in $I^2 B^n$. (९) पादौ omitted in B^2. (१०) यस्या अष्टाविंश- to -क्षरः omitted in B^3.

पुरउष्णिक् तु सा तस्मिन्प्रथमे मध्यमे ककुप् ॥३०॥

तस्मिन्द्वादशाक्षरे प्रथमे सति पुरउष्णिग्भवति । तस्मिन्द्वादशाक्षरे मध्यमे सति ककुब्भवति ॥

अग्ने वाजस्य तच्चक्षुः सुदेवः समहेति च ।
ऋचौ निदर्शनार्थैताः परा यास्ता यथोदिताः ॥ ३१ ॥

उष्णिक्पुरउष्णिक्ककुभो क्रमेणैता ऋचो निदर्शनानि[1] भवन्ति[2] । अग्ने वाजस्य गोमतः (ऋ० १ । ७९ । ४) । तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत् (ऋ० ७ । ६६ । १६) । सुदेवः समहासति (ऋ० ५ । ५३ । १५) । परा या ऋचस्ता[3] यथोदिता यथा[4] कथ्यमानास्तथा[5] जानीयात् ॥

सप्ताक्षरैश्चतुर्भिर्द्वे नदं मंसीमहीति च ।
पादैरनुष्टुभौ विद्यादक्षरैरुष्णिहाविमे ॥ ३२ ॥

सप्ताक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्द्वे ऋचावु[6]ष्णिहौ भवतः । पादैरनुष्टुभौ जानीयात् । अक्षरैः कृत्वोष्णिहौ भवतः । नदं व ओदतीनाम् (ऋ० ८ । ६९ । २) मंसीमहि त्वा वयम् (ऋ० १० । २६ । ४) इत्येते ॥

ददी रेक्ण इति त्वेषा ककुम्न्यङ्कुशिरा निचृत् ।
एकादशोऽस्याः प्रथम उत्तमश्चतुरक्षरः ॥ ३३ ॥

अस्याः प्रथम एकादशाक्षरः । नाम्नि[7] ककुप्शब्दाद् द्वितीयो द्वादशाक्षरः । उत्तमस्तृतीयश्चतुरक्षरः । एषा[8] ककुम्न्यङ्कुशिरा

---

(१) निदर्शनाय B^2. (२) एता ऋचो निदर्शनानि (instead of उष्णिक् पुर- to भवन्ति) I^2, cp. also Reg. (३) ता अपि B^3B^n, ता अपि उत्तरत्र B^2. (४) उत्तरत्र यथा B^3B^n. (५) तथा B^2I^2, Reg.; तत्र तत्र यथा B^3; तत्र तथा B^2. (६) एते (for ऋचौ) B^2. (७) B^2, नाम्नि B^3, नाभि B^n. (८) B^3B^n, एका B^2.

निचृत् । उदाहरणम् । ददी रेक्णस्तन्वे ददिर्वसु[1] (ऋ० ८ । ४६ । १५)[2] ॥

एकादशाक्षरौ च द्वौ मध्ये चैकः षळक्षरः ।
उष्णिक् पिपीलिकमध्या हरी यस्येति दृश्यते ॥ ३४ ॥

यस्या एकादशाक्षरौ द्वौ पादौ तयोर्मध्य एकः षडक्षरः पिपीलिकमध्या नाम सो[3]ष्णिग्वेदितव्या । हरी यस्य सुयुजा विव्रता वेः[4] (ऋ० १० । १०५ । २) ॥

ताभ्यां परः षळक्षरः प्र या तनुशिरा नाम ॥ ३५ ॥

ताभ्यामेकादशाक्षराभ्यां पादाभ्यां[5] षडक्षरः पादः परो भवति सोष्णिक्[6] तनुशिरा नाम वेदितव्या । प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे (ऋ० १ । १२० । ५)[7] ॥

आद्यः पञ्चाक्षरः पाद उत्तरेऽष्टाक्षरास्त्रयः ।
अनुष्टुब्गर्भेषोष्णिक् सागस्त्येऽस्ति पितुं न्विति ॥ ३६ ॥

आद्यः पञ्चाक्षरः पाद उत्तरे त्रयः[8] पादा अष्टाक्षरा यस्या एषानुष्टुब्गर्भोष्णिग्[9] भवति । सा[10]गस्त्य ऋषौ विद्यते । पितुं नु स्तोषम् (ऋ० १ । १८७ । १) इति ॥[11]

---

(१) ददिर्वसु omitted in B². (२) तृतीयः (-य Reg.) पादः चतुरक्षरः (instead of the whole Comm. अस्याः to वसु) I² and Paris MS. (cp. Reg). (३) I², नामो- B³B²Bⁿ. (४) विव्रता वेः omitted in B². इति दृश्यते added in B³I². (५) पादाभ्यां omitted in B². (६) I² adds भवति. (७) इति added in I². (८) त्रयः omitted in I². (९) B³Bⁿ, अष्टाक्षराः पादाः यस्याः सा अनुष्टुप्गर्भैव एषा उष्णिग् (instead of पादा to उष्णिग्) B², पादा अष्टाक्षरा यस्याः सानुष्टुब्गर्भैव एवा उष्णिग् I². (१०) अग- (for साग-) I². (११) B²I², इति omitted in B³Bⁿ.

द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् चत्वारोऽष्टाक्षराः समाः ॥३७॥

या[1] द्वात्रिंशदक्षरा सानुष्टुब्भवति । तस्याश्चत्वारः पादा अष्टाक्षरास्ते च समा वेदितव्याः ।[2] उदाहरणम्[3] । गायन्ति त्वा गायत्रिणः (ऋ० १ । १० । १) इत्येवमादयः[4] ॥

कृतिर्द्वौ द्वादशाक्षरावेकश्चाष्टाक्षरः परः ॥३८॥

यस्याः पादौ द्वादशाक्षरौ पूर्वौ स्तः परः पादोऽष्टाक्षरो भवति सानुष्टुप् कृतिर्नाम[5] वेदितव्या । उदाहरणं वक्ष्यति[6] ॥

यस्यास्त्वष्टाक्षरो मध्ये सा पिपीलिकमध्यमा ॥३९॥

यस्यास्तु द्वादशाक्षरयोर्मध्येऽष्टाक्षरः पादो भवति सा पिपीलिकमध्यानुष्टुब्भवति[7] । वक्ष्यमाणोदाहरणम्[8] ॥

नवकौ द्वादशी द्व्यूना
ता विद्वांसेति काविराट् ॥ ४० ॥

नवकावाद्यन्तौ पादौ मध्ये च द्वादशी पादो द्वाभ्यां न्यूना[9] का[10]विराड् वेदितव्या । ता विद्वांसा हवामहे वाम् (ऋ० १ । १२० । ३) इति ॥[11]

तेषामेकाधिकावन्त्यौ
नष्टरूपा वि पृच्छामि ॥ ४१ ॥

(१) यं I^2. (२) B^2 adds सानुष्टुप् भवति. (३) उदाहरणम् omitted in I^2. (४) इत्येवमादयः B^2I^2, इति B^3, omitted in B^n. (५) B^3B^n, कृतिर्नामानुष्टुप्सा (for सा to नाम) B^2I^2. (६) उदाहरणं वक्ष्यति omitted in I^2. वक्षति (for वक्ष्यति) B^2. (७) B^3B^n, नाम वेदितव्या (for अनुष्टुब्भवति) B^2I^2. (८) वक्ष्य- to-म् omitted in I^2. (९) विराळित्यर्थः added in B^3B^n. (१०) का- omitted in I^2, Reg., Berlin MS. 394 (cp. Reg.). (११) B^2I^2, इति omitted in B^3B^n.

तेषामेव नवकद्वादशिनां पादानाम[1]न्त्यावे[2]कैकेनाक्षरेणाधिकौ भवतः। नवाक्षरः प्रथमः पादः। दशाक्षरो द्वितीयः। त्रयोदशाक्षरोऽन्तिमः[3]। सानुष्टुन्महद्रूपा नाम वेदितव्या। वि पृच्छामि पाक्या न देवान्[4] (ऋ० १। १२०। ४)॥

दशाक्षरास्त्रयो विराट् त्रयो वैकादशाक्षराः॥ ४२॥

दशाक्षरास्त्रयः पादा एकादशाक्षरा वा त्रयो यस्या[5] भवन्ति अनुष्टुब् विराण्नाम सा वेदितव्या। तयोरुदाहरणे वक्ष्यामः[6]॥

षण्महापदपङ्क्तिस्तु षट्कोऽन्त्यः पञ्च पञ्चकाः॥ ४३॥

षड्भिः पादैर्यानुष्टुप्सा महापदपङ्क्तिरित्युच्यते। अन्त्यः पादः[7] षट्कः। सर्वे[8] पञ्च पञ्चका आद्याः[9]। उदाहरणं वक्ष्यति[10]॥

सा कस्मै पर्यू षु प्रध्यग्ने
तव स्वादिष्ठा ता ऋचः॥ ४४॥

---

(१) -दशिनां पादानाम् omitted in I². (२) After अन्त्यौ B²I² add पादौ यस्या अनुष्टुभः. (३) Instead of अन्त्याव् to -न्तिमः I² reads only दशाक्षरोन्तिमः; but अन्त्यौ to त्रयोदशाक्षर उ, with the variants noted above, is supplied on the margin, while दशाक्षरोन्तिमः is corrected to दशाक्षरा त्तमः. The reading is meant to be supplied before -त्तमः. (४) देवान् omitted in B²; इति added in I². (५) यस्यां B³ B². (६) तयोर् to -मः omitted in I². (७) पादः omitted in I². (८) सर्वे omitted in B³Bⁿ. (९) आद्याः omitted in I². (१०) उदा- to -ति omitted in I².

मा कस्मै । पर्यू षु । श्रुधि । अग्ने । तव स्वादिष्ठा[1] । इत्येता[2] ऋचो निर्दिष्टलक्षणानाम[3]निर्दिष्टो[4]दाहरणानामुदाहरणानि ।

कृतिः[5] । मा कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नः (ऋ० १ । १२० । ८)। अनुष्टुप् पिपीलिकमध्या[5] । पर्यू षु[6] प्र धन्व वाजसातये (ऋ० ९ । ११० । १) । दशाक्षरा विराट्[5] । श्रुधी[7] हवं विपिपानस्याद्रेः[8] (ऋ० ७ । २२ । ४) । एकादशाक्षरा[5] । अग्न[9] इन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे[10] (ऋ० ३ । २५ । ४)। महापङ्क्तिः[5] । तव[11] स्वादिष्ठाग्ने संदृष्टिः (ऋ० ४ । १० । ५) ॥

चतुष्पदा तु बृहती प्रायः षट्त्रिंशदक्षरा ।
अष्टाक्षरास्त्रयः पादास्तृतीयो द्वादशाक्षरः ॥४५॥

बृहती षट्त्रिंशदक्षरा चतुष्पदा भवति । तस्यास्त्रयः पादा अष्टाक्षराः । तृतीयो द्वादशाक्षरः पादो भवति । एषा बृहती प्रायः । किमिदं प्राय इति । प्रायेण प्रयुज्यत[12] इत्यर्थः । मा चिदन्यद्वि शंसत (ऋ० ८ । १ । १) इति यथा ॥[13]

पुरस्ताद्बृहती नाम प्रथमे द्वादशाक्षरे ।
उपरिष्टाद्बृहत्यन्त्ये द्वितीये न्यङ्कुसारिणी ।
स्कन्धोग्रीव्युरोबृहती त्वेधैनां प्रतिजानते ॥ ४६ ॥

---

(१) The Comm. मा to -ष्ठा omitted in B². (२) I², the Comm. मा to इति is given before कृतिः (below) in B³Bⁿ. (३) निर्दिष्ट- to -नाम् omitted in I². (४) निर्दिष्टो- (for अनिर्दिष्टो-) I². (५) These names of metres omitted in I². (६) पर्यू षु । पर्यू षु I². (७) श्रुधि । श्रुधी I². (८) -पानस्य B². (९) अग्ने । अग्न I². (१०) दुरोणे omitted in B². (११) तव स्वादिष्ठा । तव I². (१२) युज्यत B². (१३) इति यथा omitted in B³Bⁿ.

प्रथमे द्वादशाक्षरे सति पुरस्ताद्बृहती नाम वेदितव्या ।[1] अन्तिमे[2] द्वादशाक्षरे सत्यु[3]परिष्टाद्बृहती नाम भवति[4] ।[5] द्वितीये[6] द्वादशाक्षरे न्यङ्कुसारिणीति[7] केचिदाहुः । अपरे स्कन्धोग्रीवीति[8] मन्यन्ते । उरोबृहतीत्यन्ये[9] । तासामुदाहरणानि[10] वक्ष्यति[11] । एवमेनां त्रिधा[12] प्रतिजानत आचार्याः ॥

त्रयो द्वादशका यस्याः सा हो र्ध्वबृहती विराट् ॥४७॥

यस्या बृहत्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराः सा विराडूर्ध्वबृहती नाम वेदितव्या । उदाहरणं वक्ष्ये[13] ॥

महो योऽधीन्न तं मत्सीजानन्मिदजीजनः ॥४८॥

महो यः । अधीत् । न तम् । मत्सि । ईजानमित् । अजीजनः[14] । निर्दिष्टलक्षणानामनिर्दिष्टोदाहरणानामि[15]त्येतान्यु[16]दाहरणानि । पुरस्ताद्बृहत्या द्वे[17] । महो[18] यस्पतिः शवसो असाम्या

---

(१) तस्या उदाहरणे वक्ष्यामः । added in B^3. (२) B^3B^n, अंते B^2, अंत्ये Reg., तस्मिन्नन्त्ये I^2. (३) द्वादशाक्षरे सति B^2, द्वादशाक्षरे B^3B^n, सति I^2. (४) भवति B^3, omitted in B^n, वेदि० । B^2, विज्ञेया I^2. (५) उदाहरणं वक्ष्यति added in B^3. (६) द्वितीयेस्मिन् I^2. (७) $B^3I^2B^n$, -रिणी B^2 and Reg. -णी। स्कन्धो- (Text) to न्यङ्कुसारि- (Comm.), with the variants noted above, is supplied on the margin by a different hand in I^2. (८) -ग्रीवी B^3B^n. (९) -बृहत्यन्ये B^n. (१०) B^n, -हरणे B^3. (११) B^3, वक्षति B^n. तासां to -ति omitted in B^2I^2. (१२) त्रेधा B^2. (१३) उदा- to वक्ष्ये omitted in I^2. (१४) महो यः to -जनः omitted in B^2. (१५) निर्दिष्ट- to -नाम् omitted in I^2. (१६) इत्येतानि omitted in B^3B^n. (१७) पुर- to द्वे omitted in I^2. (१८) महो यः । महो I^2.

(ऋ० १० । २२ । ३)। अधी[1]न्न्वत्र सप्ततिं च सप्त च (ऋ० १० । ९३ । १५)। उपरिष्टाद्बृहत्याः[2] । न[3] तमंहो न दुरितम् (ऋ० १० । १२६ । १)। न्यङ्कुसारिणीस्कन्धोग्रीव्युरोबृहतीनां द्वे[4] । मत्स्य[5]पायि ते महः (ऋ० १ । १७५ । १)। ईजानमिद्[6] द्यौर्गूर्ता-वसुः (ऋ० १० । १३२ । १)। विराडूर्ध्वबृहत्याः[7] । अजीजनो[8] अमृत मर्त्येष्वा (ऋ० १० । ११० । ४)॥

अष्टिनोर्दशकौ मध्ये विष्टारबृहती युवम् ॥ ४९ ॥

अष्टिनोः पादयोर्मध्ये दशकौ यस्याः सा विष्टारबृहती नाम वेदि-तव्या[9] । युवं द्यास्तं महो रन् (ऋ० १ । १२० । ७) इति [10] ॥

एकागस्त्ये पितुस्तोमे नवाक्षरपदोत्तमा ॥ ५० ॥

अगस्त्य ऋषावन्नस्तुतिसूक्त उत्तमान्त्यैका नवाक्षरपादा विद्यते । बृहत्येव[11] । तं त्वा वयं पितो वचोभिः[12] (ऋ० १ । १८७ । ११) ॥

द्वयोश्चोपेदमाहार्षं सर्वे व्यूहे नवाक्षराः ॥ ५१ ॥

उपे[13]दमुपपर्चनम् (ऋ० ६ । २८ । ८) आहार्षं त्वाविदं त्वा (ऋ० १० । १६१ । ५) इत्येतयोश्च द्वयोर्ऋचोः सर्वे पादा व्यूहे सति नवाक्षरा भवन्ति । बृहत्येव[14]॥

---

(१) अधीन् । अधीन् I². (२) उप- to -त्याः omitted in B²I². (३) न तं । न I². (४) न्यङ्कु- to द्वे omitted in B²I². (५) मत्सि । मत्स्य- I². (६) ईजानमित् । ईजान-मिद् I². (७) विरा- to -त्याः omitted in B²I². (८) अजीजनः । अजीजनो I². (९) नाम वेदितव्या omitted in B³Bⁿ. (१०) इति omitted in B³Bⁿ. (११) बृहत्येव omitted in I². (१२) वचोभिः omitted in B². (१३) उपेदम् । उपे- I². (१४) बृहत्येव omitted in B²I².

त्रयोदशाक्षरौ च द्वौ मध्ये चाष्टाक्षरो भवेत् ।
अभि वो वीरमित्येषा सा पिपीलिकमध्यमा ॥ ५२ ॥

त्रयोदशाक्षरयोर्मध्ये चाष्टा[1]क्षरः पादः सा पिपीलिकमध्यमा बृहती[2] नाम वेदितव्या । अभि वो वीरमन्धसो मदेषु गाय (ऋ० ८। ४६। १४)[3] ॥

नवकाष्ट दश सहैकः परमोऽष्ट च यदि पादाः ।
बृहती विषमपदा सा सनितः सुसनितरुग्र ॥ ५३ ॥

नवाक्षरः प्रथमः पादः। अष्टाक्षरो द्वितीयः। एकादशाक्षरस्तृतीयः। परमश्चा[4]ष्टाक्षर इति। ईदृशा यदि भवन्ति सा बृहती विषमपदा नाम वेदितव्या। सनितः सुसनितरुग्र (ऋ० ८। ४६। २०) इति[5] ॥

पङ्क्तिरष्टाक्षराः पञ्च ॥ ५४ ॥

सा[6] पङ्क्तिरिष्यते यस्या अष्टाक्षराः पञ्च पादा भवन्ति। इन्द्रो मदाय वावृधे (ऋ० १। ८१। १) ॥

चत्वारो दशका विराट ॥ ५५ ॥

यस्याश्चत्वारः पादा दशकाः सा विराट्पङ्क्तिर्भवति[7] । मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानाम् (ऋ० ८। ९६। ४) ॥

आदेशेऽष्टाक्षरौ विद्यात्सोपसर्गेषु नामसु ॥ ५६ ॥

---

(१) वा अष्टा- I^2. (२) बृहती occurs after नाम in B^2. (३) इति added in I^2. (४) परमोन्त्यश्चा- B^3, परमः अंत्यो- B^n. (५) इति omitted in B^3. (६) सा omitted in B^3I^2. (७) B^3B^n, विराड् भवति B^2I^2.

आस्तारपङ्क्तिः (१६ । ५९) इत्येवमादिषु[1] ज्ञोपसर्गेषु नामस्था-दितोऽन्ततो मध्यत इत्येवमादिष्वष्टाक्षरौ पादौ विद्यात् ॥

युग्मावष्टाक्षरौ पादावयुजौ द्वादशाक्षरौ ।
सा सतोबृहती नाम ॥ ५७ ॥

यस्या युग्मौ द्वितीयचतुर्थौ पादावष्टाक्षरौ भवतः । अयुजौ प्रथमतृतीयौ द्वादशाक्षरौ । सा पङ्क्तिः सतोबृहती नाम वेदितव्या । मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसो[2] (ऋ० १ । ८४ । २०) ॥

विपरीता विपर्यये ॥ ५८ ॥

तेषां विपर्यये युग्मौ द्वादशाक्षरावयुजावष्टाक्षरौ । सा विपरीता पङ्क्तिर्नाम[3] वेदितव्या । य ऋष्वः श्रावयत्सखा (ऋ० ८ । ४६ । १२) ॥

आस्तारपङ्क्तिरादितः ॥ ५९ ॥

आद्यावष्टाक्षरौ[4] । अन्त्यौ द्वादशकौ[5] । सास्तारपङ्क्तिर्नाम । अग्निं न स्ववृक्तिभिः (ऋ० १० । २१ । १) इति[6] ॥

प्रस्तारपङ्क्तिरन्ततः ॥ ६० ॥

यस्या अन्त्यौ पादावष्टाक्षरौ[7] भवतः[8] । आद्यौ द्वादशकौ[9] ।

---

(१) अष्टाक्षरा पंक्तिरित्येवमादिषु (instead of आस्तार- to -षु) B³; but on the margin is given आस्तारपंक्तिरादित इत्येवमादौ either as a correction or as a note. (२) मा त ऊतयो वसो omitted in B². इति added in I². (३) तेषां आदिपश्चाद्भावे विपरीता नामेति (instead of तेषां to नाम) I². Also cp. Reg. (४) B² adds पादौ यस्याः. (५) अन्त्यौ द्वादशकौ omitted in I². (६) इति omitted in B³Bⁿ. (७) यस्या अष्टाक्षरौ पादौ अंततः अंत्यौ (instead of यस्या to -क्षरौ) B². (८) भवतः omitted in B²Bⁿ. (९) आद्यौ द्वादशकौ omitted in I².

सा प्रस्तारपङ्क्तिर्नाम वेदितव्या[1]। महि द्यावापृथिवी भूतमुर्वी[2] (ऋ० १०।९३।१)॥

संस्तारपङ्क्तिर्मध्यतः॥ ६१॥

मध्येऽष्टाक्षरौ पादावाद्यान्त्यौ[3] द्वादशाक्षरौ भवतः। सा संस्तारपङ्क्तिर्नाम वेदितव्या[4]। पितुभृतो न तन्तुमित्सुदानवः[5] (ऋ० १०।१७२।३) इति[6]॥

विष्टारपङ्क्तिर्बाह्यतः॥ ६२॥

आद्यान्त्यौ[7] चाष्टाक्षरौ[8] मध्ये[9] द्वादशाक्षरौ[10] भवतः। सा विष्टारपङ्क्तिर्नाम वेदितव्या[11]। अग्ने तव श्रवो वयः (ऋ० १०।१४०।१) इति[12]॥

मन्ये त्वा मा ते राधांसि
य ऋष्व आग्निं महीति च।
पितुभृतो नाग्ने तव
ता ऋचोऽत्र निदर्शनम्॥ ६३॥

मन्ये त्वा यज्ञियम्[13] (ऋ० ८।९६।४)। मा ते राधांसि[13] (ऋ० १।८४।२०)। य ऋष्वः श्रावयत्सखा[15]

---

(१) B³Bⁿ omit वेदितव्या. (२) पितुभृतो न०। (instead of महि to उर्वी) B², एवा स्यावो मरुत इति। I². (३) -त्यंतौ I². (४) B³Bⁿ omit वेदितव्या. (५) B³ omits इत्सुदानवः. (६) B³Bⁿ omit इति. (७) आद्यांतौ I². (८) B² adds पादौ. (९) I² adds द्वौ. (१०) द्वादशकौ B³Bⁿ. (११) B³Bⁿ omit वेदितव्या. (१२) B³Bⁿ omit इति. (१३) B³ adds यज्ञियानां. (१४) I², राधांसि मा त ऊतयो वसो B³, राधांसि मा त Bⁿ. (१५) B³I², श्रावय Bⁿ.

(ऋ० ८ । ४६ । १२) । प्राग्निं न स्ववृक्तिभिः (ऋ० १० । २१ । १) । महि द्यावापृथिवी[1] (ऋ० १० । ९३ । १) । पितुभृतो न तन्तुम्[2] (ऋ० १० । १७२ । ३) । अग्ने[3] तव[4] (ऋ० १० । १४० । १) । ता[5] ऋचोऽत्र निदर्शनं यथाक्रमम्[6] । पुरस्तादेव निदर्शितानि[7] ॥

चतुश्चत्वारिंशत् त्रिष्टुबक्षराणि चतुष्पदा ।
एकादशाक्षरैः पादैः ॥ ६४ ॥

चतुश्चत्वारिंशदक्षरैकादशाक्षरैः[8] पादैश्चतुष्पदा त्रिष्टुब्भवति । पिबा सोममभि यमुग्र तर्दः (ऋ० ६ । १७ । १)[9] ॥

द्वौ चेत्तु द्वादशाक्षरौ ।
प्रायस्योपजगत्येषा
परस्यास्य तु सा त्रिष्टुप् ॥ ६५ ॥

यदि द्वौ द्वादशाक्षरौ भवतः द्वावेकादशाक्षरौ । परस्य जागतस्य । प्रायसि भवा प्रायस्या[10] । जागत[11]प्राये वर्तमानेत्यर्थः । उपजगती नाम वेदितव्या । यथा । सो चिन्नु वृष्टिर्यूथ्या स्वा

---

(१) Bⁿ, भूतमुर्वी added in B³, वीतिवा added in I². (२) Bⁿ, तन्तुमित्सुदानवः B³. (३) नाग्ने (for न तन्तुम् । अग्ने) I². (४) I²; श्रवो in Bⁿ and श्रवो वयः in B³ added. (५) एता Bⁿ. (६) Bⁿ adds विराट्पंक्तीत्यादीनां. (७) -तानां Bⁿ. Instead of the Comm. मन्ये त्वा to -तानि, B² reads : उदाहरणानि उक्तानि । यथाक्रमं पुरस्तादेव !. (८) B² adds चतुर्भिः. (९) I² adds इति. (१०) B², Reg., M. M. ; जागतस्य to प्रायस्या omitted in B³I²Bⁿ. (११) जागत- Reg., M.M. ; जागतं B² ; जगती- B³I²Bⁿ.

सचा (ऋ० १० । २३ । ४) इति[1] । अस्य तु[2] त्रिष्टुभः प्रायस्या[3] सा त्रिष्टुब्नाम्ना[4] वेदितव्या । यथा । सनेमि चक्रमजरं वि वावृते[5] (ऋ० १ । १६४ । १४)[6] ॥

वैराजजागतैः पादैर्द्वौ वाचेत्यभिसारिणी ॥ ६६ ॥

द्वौ दशाक्षरौ भवतः । द्वौ च[7] द्वादशाक्षरौ । अभिसारिणीसंज्ञा वेदितव्या । यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः (ऋ० १० । २३ । ५)[8] ॥

नवको दशको वा स्या-
देकोऽनेकोऽपि त्रिष्टुभः ।
एकादशाक्षरश्चापि
विराट्स्थाना ह नाम सा ॥ ६७ ॥

त्रिष्टुभः पाद एकोऽप्यनेकोऽपि नवको वा[9] दशको वा स्यात् । एकादशाक्षरश्चैकोऽप्यनेको वा स्यात् ।[10] सा विराट्स्थाना नाम वेदितव्या । श्रुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः (ऋ० २ । ११ । १) इति[11] ॥

पूर्वौ दशाक्षरौ पादा उत्तरेऽष्टाक्षरास्त्रयः ।
विराट्पूर्वा ह नामैषा त्रिष्टुप् पङ्क्त्युत्तरैव वा ॥ ६८ ॥

---

(१) इति omitted in B^3B^n. (२) B^2 omits तु. I^2 adds सा after तु. (३) प्रायस्या M.M., P; प्रायस्य $B^3B^2I^2B^n$. (४) B^2 adds च; struck out in B^3. (५) चक्रं। B^2. (६) I^2 adds इति. (७) च I^2; चेद् B^3, Reg. (८) I^2 adds इति. (९) B^2 omits वा. (१०) B^n adds : एतदुक्तं भवति यद्येको नवकः द्वौ दशकौ भवतः । एको दशकः द्वौ नवकौ । उभयत्राप्येकस्त्रैष्टुभः द्वौ चेत्त्रैष्टुभौ एकैकौ इतरौ ।. (११) इति omitted in B^2B^n.

यस्याः पूर्वौ द्वौ पादौ दशाक्षरौ भवतः । उत्तरे चाष्टा[1]क्षरा-स्त्रयो भवन्ति । एषा त्रिष्टुब् विराट्पूर्वा पङ्क्त्युत्तरा नाम वा वेदितव्या । यथा[2] । एवेन्द्राग्निभ्यामहावि हव्यम् (ऋ० ५ । ८६ । ६)[3] ॥

त्रयश्चैकादशाक्षरा एकश्चाष्टाक्षरः परः ।
विराड्रूपा ह नामैषा त्रिष्टुम्नाक्षरसंपदा ॥ ६८ ॥

यस्यास्त्रयः पादा एकादशाक्षरा एकश्चापरोऽष्टाक्षरः[4] सा विराड्रूपा नाम त्रिष्टुब् वेदितव्या । यद्यप्यक्षरसंपन्नास्ति । उक्तं हि ।

त्रिष्टुभो या विराट्स्थाना विराड्रूपास्तथापराः[5] ।
बहूना अपि ता ज्ञेयास् त्रिष्टुभो ब्राह्मणं तथा[6] ॥ इति ।

क्रीळन्नो रश्म आ भुवः (ऋ० ५ । १९ । ५) इति[7] ॥

त्रयश्च द्वादशाक्षरा एकश्चाष्टाक्षरः क्वचित् ।
एषा ज्योतिष्मती नाम ततो ज्योतिर्यतोऽष्टकः॥७०॥

यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षरा एकश्चाष्टाक्षरः क्वचिद्भवत्येषा त्रिष्टुप् ज्योतिष्मती नाम वेदितव्या । यतोऽष्टकः पादस्ततो ज्योतिरित्युच्यते । यथा[8] । यद्वा यज्ञं मनवे संमिमिक्षथुः (ऋ० ८ ।१०।२)

---

(१) उत्तरेष्टा- B^3B^n. (२) यथा omitted in B^n. (३) इति added in I^2. (४) एकश्चाष्टाक्षरः परः B^2. (५) विराड्रूपा तथापरा B^n, विराड्रूपास्तथापरे P. (६) बहूना अपि (आपि B^n) ता ज्ञेया (विराड्ज्ञेया B^3, विज्ञेया B^2) त्रिष्टुभो ब्राह्मणं तथा $B^3B^2B^n$, Reg., M.M. ; बहून्यपि विराड्ज्ञेया त्रिष्टुभोस्तथा (ब्राह्मण supplied on the margin) I^2 ; बहूना अपि ता ज्ञेयास्त्रिष्टुभो ब्राह्मणे हि ताः P. (७) इति omitted in B^3B^n. (८) B^2, यथा omitted in $B^3I^2B^n$.

इति[1] मध्येज्योतिः। अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुना (ऋ० ८। ३५। १) इत्यु[2]परिष्टाज्ज्योतिः ॥

चत्वारोऽष्टाक्षराः पादा एकश्च द्वादशाक्षरः ।
सा महाबृहती नाम ॥ ७१ ॥

यस्या अष्टाक्षराश्चत्वारः पादा एकश्च द्वादशाक्षरः सा त्रिष्टुब्[3] महाबृहती नाम वेदितव्या। यथा[4]। नमोवाके प्रस्थिते अध्वरे नरा (ऋ० ८। ३५। २३) ॥

यवमध्या तु मध्यमे ॥ ७२ ॥

आद्यावष्टाक्षरौ तृतीयो द्वादशाक्षरश्[5] चतुर्थपञ्चमौ चाष्टाक्षरौ सा त्रिष्टुब्[6] यवमध्या नाम वेदितव्या[7]। यथा[8]। बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः (ऋ० ६। ४८। ७)[9] ॥

सो चिन्नु सनेमि अध्येव क्रीळन्यद्वाग्निनेन्द्रेण ।
नमोवाके बृहद्भिश्च ता ऋचोऽत्र निदर्शनम् ॥७३॥

उक्तान्येवोदाहरणानि ॥

पञ्चाशज्जगती द्व्यूना चत्वारो द्वादशाक्षराः ।
तदस्या बहुलं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

---

(१) I^2, इति omitted in $B^3B^2B^n$. (२) I^2, इति omitted in $B^3B^2B^n$. (३) B^n, त्रिष्टुप् occurs after महाबृहती in $B^3B^2I^2$. (४) यथा omitted in B^2B^n. (५) B^n, तृतीये द्वादशाक्षरे B^3B^2. (६) B^3B^n, मध्ये द्वादशाक्षरे सति added in B^2, मध्ये द्वादशाक्षरो सति (instead of आद्यावष्टाक्षरौ to त्रिष्टुब्) I^2. (७) B^2I^2, नाम ज्ञातव्या B^3, ज्ञेया B^n. (८) यथा omitted in B^2B^n. (९) I^2 adds इति.

द्वाभ्यामूनानि पञ्चाशदक्षराणि सा जगती नाम भवति । चत्वारः पादा द्वादशाक्षरा भवन्ति। तद् वृत्तं बहुलमस्याः प्रायेण भवति[1] । उदाहरणम्[2] । प्र देवमच्छा मधुमन्त इन्दवः (ऋ० ९। ६८। १)[3] ॥

महापङ्क्तिः षळष्टकाः ॥ ७५ ॥

यस्याः षट् पादा[4] अष्टाक्षरा[5] भवन्ति[6] सा जगती महापङ्क्तिरित्युच्यते ॥

अष्टकौ सप्तकः षट्को दशको नवकश्च वा ॥ ७६ ॥

द्वौ पादावष्टाक्षरौ । एकः सप्ताक्षरः । अपरः षडक्षरः । एको दशाक्षरः[7] । अन्यो[8] नवाक्षरः[9] । सा वा महापङ्क्तिः। सेहान उग्र पृतनाः (ऋ० ८ । ३७। २)। सूर्ये विषम्[10](ऋ० १ । १९१ । १०)[11] ॥

महसतोबृहत्यर्धे व्यूहयोरेतयोः सह ।
संपाते त्वेति पादान्ते देववान्सप्रविंशके ॥७७॥

---

(१) B², बहुलं तद् वृत्तं जगती (instead of तद् वृत्तं to भवति) B³, तद्वृत्तं जगती I², बहुलं तद्वृत्तं जगती प्रायेण भवतीत्यर्थः Bⁿ. (२) B², अस्या उदाहरणम् B³I²Bⁿ. (३) -मंतः B². (४) षट् पादाः B², पादाः षट् Bⁿ, पादाश्च षट B³I². (५) अष्टाक्षरा Bⁿ, अष्टाक्षराः पादाः B², अक्षरा B³I². (६) B³Bⁿ, भवन्ति omitted in B²I². (७) दशाक्षरोन्यः (for एको दशाक्षरः) Bⁿ. (८) इतरे (for अन्यो) Bⁿ. (९) Bⁿ adds भवति. (१०) Bⁿ, विषं० । B³. विषमा स० । B². (११) The Comm. द्वौ पादौ to विषम् omitted in I², Paris MS., Berlin MS. 394 (cp. Reg.).

एतयोर्ऋचोः[1] महाष्टाक्षर[2]द्वादशाक्षरयोः पादयोः सह व्यूहयोः सतो[3]र्महासतोबृहती नाम जगती वेदितव्या ॥

अस्मा ऊ षूभे यदिन्द्र सेहान उग्रेति षट् ।
आ यः पप्रौ विश्वासां चता ऋचोऽत्र निदर्शनम्॥७८॥

अस्मा ऊ षु प्रभूतये (ऋ० ८। ४१। १)। उभे यदिन्द्र रोदसी (ऋ० १०। १३४। १)। सेहान उग्र पृतनाः (ऋ० ८। ३७। २)। इति[4] षट् । एता महापङ्क्तयः। आ यः पप्रौ भानुना रोदसी उभे (ऋ० ६। ४८। ६)। विश्वासां गृहपतिर्विशामसि[5] (ऋ० ६। ४८। ८)। एते महासतोबृहत्यौ[6] ॥

द्वावतिच्छन्दसां वर्गा उत्तरौ चतुरुत्तरौ॥ ७९ ॥

जगत्या उत्तरावतिच्छन्दसां द्वौ वर्गौ चतुरुत्तरौ[7] वेदितव्यौ ॥

प्रथमातिजगत्यासां सा द्विपञ्चाशदक्षरा॥ ८० ॥

आसां प्रथमा या द्विपञ्चाशदक्षरा सातिजगती नाम वेदितव्या। यथा[8]। तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रम्[9] (ऋ०८। ९७ ।१३)॥

---

(१) B^3B^2 add : महपंक्त्यो अर्द्धेष्टाक्षराद्युक्तलक्षणपादत्रये सति ; B^n adds : महापंक्त्योः अर्द्धे. (२) अष्टाक्षर- omitted in B^n, महाष्टाक्षर- omitted in B^3. (३) सतोर् B^2, M.M. (a), Reg.; इव सतोः B^3B^n; इव I^2; एव Berlin MS. 394 (cp. Reg.). After सतोः B^n adds : द्वादशाक्षरौ त्रयश्चाष्टाक्षरा अनिमेन यस्याः सा. (४) इत्याद्याः B^2. (५) -पतिः । B^2. (६) B^n adds: इति श्रीपार्षदव्याख्यायामानन्दपुरवास्तव्यवज्रट-पुत्रोव्वटकृते प्रातिशाख्यभाष्ये षोडशपटलं समाप्तम् ।. (७) चतुरक्षरौ B^2. (८) यथा omitted in B^2I^2. (९) मघवानमुग्रम् omitted in B^2. इति यथा added in I^2.

षट्पञ्चाशत्तु शक्वरी ॥ ८१ ॥

षट्पञ्चाशदक्षरा शक्वरी भवति।[1] प्रो ष्वस्मै पुरोरथम्[2] (ऋ० १०। १३३। १)॥

षष्टिरेवातिशक्वरी ॥ ८२ ॥

षष्टिरक्षराण्यतिशक्वरी भवति। सुषुमा यातमद्रिभिः[3] (ऋ० १। १३७। १)॥

उत्तराष्टिश्चतुष्षष्टिः ॥ ८३ ॥

तस्या उत्तरा या सा चतु[4]ष्षष्टिरक्षराणि[5] भवति[6]। साष्टिर्नाम वेदितव्या[7]। त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मः (ऋ० २। २२। १) इति[8] ॥

ततोऽष्टाषष्टिरत्यष्टिः ॥ ८४ ॥

तत उत्तराष्टा[9]षष्टिरक्षराणि सात्यष्टिर्भवति। अया रुचा हरिण्या पुनानः (ऋ० ९। १११। १) इति[10] ॥

धृतिः पूर्वा द्विसप्ततिः ॥ ८५ ॥

अतिधृतेः[11] पूर्वा या द्विसप्तत्यक्षरा सा धृतिर्भवति। सखे सखायमभ्या ववृत्स्व (ऋ० ४। १। ३)[12]॥

षट्सप्ततिस्त्वतिधृतिः ॥ ८६ ॥

---

(१) B^2I^2 add अच्छा नो मित्रमहो देव देवान्. (२) -रथं ०। B^2; इति added in I^2. (३) यातमिति I^2. (४) I^2, उत्तरा (-रो B^n) या अष्टिः सा चतु- B^3B^n, उत्तरा याश्चतु- B^2. (५) -क्षरैः B^3B^n. (६) भवंति B^2I^2. (७) वेदितव्या omitted in B^3B^n. (८) इति omitted in B^3B^n. (९) उत्तरा या अष्टा- B^2. (१०) इति omitted in B^3B^n. (११) B^3B^n, तस्या अतिधृतेः B^2 and Reg., धृतिः I^2. (१२) I^2 adds इति.

यस्याः षट्सप्तत्यक्षराणि भवन्ति[1] सातिधृतिर्[2] भवति । स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणिः[3] (ऋ० १ । १२७ । ६) ॥

सर्वा दाशतयीष्वेताः ॥ ८७ ॥

एता अतिजगत्यादयः सर्वा दाशतयीषु विद्यन्ते ॥

उत्तरास्तु सुभेषजे ॥ ८८ ॥

उत्तरा या वक्ष्यन्ते ताः सुभेषज[4] ऋचो द्रष्टव्याः ॥

कृतिः प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिस्तथा ।
षष्ठी चाभिकृतिर्नाम सप्तम्युत्कृतिरुच्यते ॥ ८९ ॥

कृतिः प्रकृतिः आकृतिः विकृतिः संकृतिः अभिकृतिः उत्कृतिः इति तथा[5] ॥

अशीतिश्चतुरशीतिरष्टाशीतिर्द्विनवतिः ।
षण्णवतिः शतं पूर्णमुत्तमा तु चतुःशतम् ॥ ९० ॥

कृत्यादीनामक्षरपरिमाणानि क्रमेण । अशीतिः चतुर[6]शीतिः अष्टाशीतिः द्विनवतिः षण्ण[7]वतिः । शतं पूर्णम् । उत्तमान्त्या चतुःशतमिति[8] ॥

तमिन्द्रं प्रो षु सुषुम त्रिकद्रुकेष्वया रुचा ।
सखे च स हि शर्धश्च मध्यमो वर्ग उच्यते ॥९१॥

---

(१) B² omits भवन्ति. (२) सातिधृतिर् B²Bⁿ, अतिधृतिः सा B³I². (३) I² omits तुविष्वणिः. (४) सुभेषजे ऋषौ B², Reg. (५) तथा omitted in B³Bⁿ. (६) -रा- I². (७) -ण्न्- B³I². (८) कृत्यादीनामक्षरपरिमाणं स्पष्टं (instead of कृत्यादीनाम् to इति) B²; चतुरशीतिः to इति omitted in Bⁿ; इति omitted in B³. (cp. Reg.).

तास्तु यथाक्रमं पुरस्तादेवो[1]दाहृताः ॥

आ सु कृतिस्तु प्रकृतिर्ध्रुवं पूर्वा ततस्तु या ।
आकृतिर्यदि ते मात्रा मेषी विकृतिरुच्यते ॥
संकृतिस्तु न वै तत्र देवो अग्निस्त्वभिकृतिः ।
सर्वस्येत्युत्कृतिस्तत्र तृतीयो वर्ग उच्यते ॥ ६२ ॥

कृतिः । आ सुरैतु परावतः (cp. प्रै० पृ० १२३,१२५) इति[2] । प्रकृतिः । ध्रुवं पूर्वा (cp. प्रै० पृ० १२४-१२५) इति । ततः प्रकृतेः परा या[3]कृतिः । यदि ते मात्रा (cp. प्रै० पृ० १२४-१२५) इति । मेषी (cp. प्रै० पृ० १२४-१२५) इति[4] विकृतिरुच्यते । संकृतिस्तु न वै तत्र । तस्मिन् सुभेषजेऽपि न विद्यते । एवं प्रायेण वर्णयन्ति । केचिद्वर्णयन्ति । संकृतेः—न वै (प्रै० पृ० १२४) इत्येतदु[5]दाहरणमिति[6] । अभिकृतिः । देवो अग्निः स्विष्टकृत् (प्रै० पृ० १२४) इति[7] । उत्कृतिः । सर्वस्य (cp. प्रै० पृ० १२४-१२५) इति[8] ।

---

(१) एवो- B³I², Reg.; उ० B²; तत्तल्लक्षणे उ Bⁿ. (२) आ सुरैतुपरावत इति I²; आ सुरैरु परावत इति B³Bⁿ; आ सुरैरु परावेति B²; आ सुरैतु परा वेति Reg.; आ सुरैतु परा च M.M. (a). (३) याः B², आ-Bⁿ. (४) B³Bⁿ omit इति. (५) न वै इत्येतद् B³; न वा इत्येतद् Bⁿ; न वै वद् I²; नवै तत्र इत्येतद् B², Reg. (६) Bⁿ omits इति. (७) B² omits इति. (८) A comparison of प्रै० (pages 123-125) shows that the text of Sūtra 92, adopted here in accordance with the Comm., is not quite the original one. It seems that the author of the Comm. was not aware of the quotations, given here, in their original. For further details on this point see Additional Notes.

अपदक्रम आम्नातत्वादिह संज्ञाभिरुदाहृताः। अत्रास्यामुत्क्रतौ तृतीयो वर्गः समाप्यते ॥

इति श्री[१]पार्षदव्याख्यायामानन्दपुरवास्तव्यवज्रटपुत्रउवट-[२]कृतौ[३] प्रातिशाख्यभाष्ये षोडशं पटलम्[४] ॥

---

(१) I^2 omits श्री-. (२) -पुत्रोवट- B^2. (३) -कृते B^n.. (४) B^2, समाप्त' added in $B^3 I^2 B^n$. This colophon is given in B^n as a foot-note from ख पुस्तक.

एवं क्लृप्तप्रमाणानां छन्दसामुपदिश्यते ॥ १ ॥

एवं क्लृप्तप्रमाणानां चतुर्विंशत्यक्षरादीनां चतुरुत्तराणां चतुःशत-पर्यन्तानामेकविंशति[1]च्छन्दसां कश्चिद्विशेष उपदिश्यते ॥

कोऽसौ विशेषः ।

एकद्व्यूनाधिका सैव निचृदूनाधिका भुरिक् ॥ २ ॥

एकेन द्वाभ्यां वोना[2] निचृद्भवति । एकेन द्वाभ्यां[3] वा[4] ऋग्[5] अधिका सा[6] भुरिग्भवति । यः शुक्रइव सूर्यः (ऋ० १ । ४३ । ५) इति[7] निचृत् । परि धामानि यानि ते (ऋ० ९ । ६६ । ३) इति[8] भुरिक् ॥

विराजस्तूत्तरस्याहुर्द्वाभ्यां या विषये स्थिताः ।
स्वराज एवं पूर्वस्य याः काश्चैवंगता ऋचः ॥ ३ ॥

द्वाभ्यामक्षराभ्यां या ऋचोऽधिका न्यूना वा[9] विषये मध्ये[10] स्थिता उत्तरस्य पूर्वस्य च[11] च्छन्दसः । विराजस्ता आहुरुत्तरस्य । स्वराजः पूर्वस्य । यथा षड्विंश[12]त्यक्षरा ऋचो गायत्रीप्राये स्वराजो गायत्र्यो भवन्ति । उष्णिक्प्राये विराज उष्णिहो भवन्ति । यथा । जोषा सवितर्यस्य ते (ऋ० १० । १५८ । २) इति[13] स्वराड्गायत्री । अतिथिं मानुषाणाम् (ऋ० ८ । २३ । २५) इति[14] विराडुष्णिक् । उत्तरत्रापि याः काश्चैवंगता[15] ऋचो भवन्ति ॥

---

(१) B^2 adds संख्या. (२) द्वाभ्यां वा ऊना $B^3B^2I^2$, ऊना B^n. (३) B^n omits द्वाभ्यां. (४) वा B^2B^n, वां B^3, या I^2. (५) ऋग् omitted in B^2B^n. (६) B^2 omits सा. (७) B^3B^n omit इति. (८) B^n omits इति. (९) I^2 omits न्यूना वा. (१०) मध्ये I^2B^n and Reg., omitted in B^3B^2. (११) B^2 omits च. (१२) षट्त्रिंश- B^3. (१३) B^2 omits इति. (१४) इति omitted in B^2I^2. (१५) एता एव added in B^n.

याः काश्चिद्बहुपादास्तु गायत्र्यो हीनतां गताः ।
अक्षरैर्बहुभिस्तास्तु गायत्र्य उपधारयेत् ॥ ४ ॥[1]

गायत्र्यो द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिः पञ्चभिर्वा न्यूनाः सत्यो[2] गायत्र्य एव विराजो भवन्ति। पूर्वस्य च्छन्दसोऽभावात्। भगवतोभय-[3] च्छन्दसां मध्ये तदु[4]क्तम्[5] ॥

ताराड् विराट् स्वराट् सम्राट् स्ववशिनी परमेष्ठी ।
प्रतिष्ठा प्रत्नममृतं वृषा शुक्रं जीवं पयः ॥
तृप्रमर्णोंऽशोऽम्भोऽम्बु वार्यापश्चोदकमुत्तमम् ॥ ५ ॥

विषये[6] स्थिता द्वाभ्यां ता इमाः। ताराट्। विराट्। स्वराट्। सम्राट्। स्ववशिनी। परमेष्ठी। प्रतिष्ठा। प्रत्नम्। अमृतम्। वृषा। शुक्रम्। जीवम्। पयः। तृप्रम्। अर्णः। अंशः। अम्भः। अम्बु। वारि। आपः[7]। उदकम्। इति यथैकविंशतिर्विराजश्च[8] द्वाविंशत्यक्षरादयो द्विशताक्षरपर्यन्ताः। एवं स्वराजः[9] ॥

दैवतं छन्दसामन्त्र वक्ष्यते तत उत्तरम् ।
अग्नेर्गायत्र्यतोऽधि द्वे भक्त्या दैवतमाहतुः ।
सप्तानां छन्दसामृचौ ॥ ६ ॥

---

(१) After उपधारयेत्। (text) B³ has अक्षरैर्बहुभिस्ताश्च गायत्र्य उपधारयेत् with marks of deletion; it is struck out in I². (२) Bⁿ, संत्ये B³B², संत्यो corrected to सत्यो in I². (३) भगवता तु I². (४) भगवता उभयसंभवे ह्येतत् (instead of भग- to तद्) Reg. (५) Bⁿ, गायत्र्यो द्वाभ्यां to उक्तम् is given at the end of the preceding Sūtra's Comm. in B³B²I² and Borooah; cp. Reg. (६) या विषये Reg. (७) अपः B³I². (८) विराजःश्च corrected to विराजः स्वराजश्च by supplying स्वराज on the margin in I². (९) Bⁿ and Borooah, एवं स्वराजः omitted in B³I², काश्च एवंगता ऋचः B².

तारादादीनां छन्दसामुत्तरं गायत्र्यादीनामतिच्छन्दसां[1] च[2] देवताः कथ्यन्ते। अग्नेर्गायत्र्यभवत्सयुग्वा (ऋ० १०।१३०।४) इत्यत आरभ्य द्वे ऋचौ छन्दसां भक्त्या दैवतमाहतुः सप्तानाम्। तस्मादग्नेर्गायत्री भवति[3]। सावित्र्युष्णिक्। सौम्यनुष्टुप्। बार्हस्पत्या बृहती[4]। मैत्रावरुणी विराट्। ऐन्द्री त्रिष्टुप्। वैश्वदेवी जगती।

छन्दसां देवताज्ञाने[5] धर्मः[6] प्रयोजनं भवत्येव। संशये छन्दसां दैवतेनाध्यवसायो भवति। यथा—तव स्वादिष्ठा (ऋ० ४।१०।५) शिवा नः सख्या (ऋ० ४।१०।८) इत्युष्णिगनुष्टुभोर्मध्ये—घृतं न पूतम् (ऋ० ४।१०।६) इति षड्विंशत्यक्षरे द्वे ऋचौ दैवतेन स्वराजौ गायत्र्यावध्यवसीयेते। न विराजावुष्णिहौ॥

न पङ्क्तेः॥ ७॥

पङ्क्तेर्दैवतमेते ऋचौ नाहतुः। सप्तसु मध्ये यस्मात्पङ्क्तिस्तस्मादिदमुच्यते॥

सा तु वासवी॥ ८॥

सा पङ्क्तिर्वासवी वेदितव्या॥

प्राजापत्या त्वतिच्छन्दा॥ ९॥

यातिच्छन्दा ऋक्सा प्राजापत्या वेदितव्या॥

विच्छन्दा वायुदेवता॥ १०॥

या विच्छन्दा ऋक्सा वायुदेवता[7] वेदितव्या॥

द्विपदा पौरुषं छन्दः॥ ११॥

---

(१) B²B³, अतिछंदानां corrected to अतिछंदसां in I², छंदसां Bⁿ. (२) I² omits च. (३) भवतीति I², omitted in B². (४) बार्हस्पत्या बृहती B²I², बृहती बार्हस्पत्या B³Bⁿ. (५) दैवतज्ञाने Bⁿ. (६) धर्मं I². (७) B²I², -दैवता B³Bⁿ.

या द्विपदा ऋक्सा पौरुषी वेदितव्या ॥

ब्राह्मी त्वेकपदा स्मृता ॥ १२ ॥

यैकपदा ऋक्सा ब्राह्मी स्मृता ॥

एतेनैव क्रमेणैषां वर्णतो भक्तिरुच्यते ॥ १३ ॥

येन क्रमेण च्छन्दसां दैवतमुक्तं तेनैव क्रमेणैषां वर्णतो भक्तिरुच्यते ॥

श्वेतं च सारङ्गमतः पिशङ्गं कृष्णमेव च ।
नीलं च लोहितं चैव सुवर्णमिव सप्रभम् ।
अरुणं श्यामगौरे च बभ्रु वै नकुलं तथा ॥ १४ ॥

श्वेतं शङ्खवर्णं गायत्रम् । सारङ्गं द्विवर्णं कृष्णशुक्लम्[1] औष्णिहम् । पिशङ्गं रोचनावर्णमानुष्टुभम् । कृष्णमगुरु[2]वर्णं बार्हतम् । नीलमुत्पलवर्णं वैराजम् । लोहितमिन्द्रगोपवर्णं त्रैष्टुभम् । सुवर्णरूप-[3]वर्णं जागतम् । अरुणं प्रातःसंध्याभ्रवर्णं पाङ्क्तम् । श्यामं शुक-वर्णम्[4] अतिच्छन्दः । गौरं सिद्धार्थवर्णं विच्छन्दः । बभ्रु कपिलवर्णं द्वैपदं छन्दः । नकुलं[5] नकुलवर्णमेकपदं[6] छन्दः । एतावता[7] देवताक्रमेण विधिः[8] ॥

---

(१) B² and Reg., द्विवर्णं शुक्लकृष्णसारंगम् Bⁿ, शुक्लकृष्ण-द्विवर्णं सारङ्गम् Borooah, सार्धचन्द्रवर्णं सारंगं द्विवर्णम् I², चंद्रवर्णं सारंगम् (चंद्र- corrected on the margin to द्विकृष्णशुक्ल-)B³. (२) अगरु- B², अरुण- Paris MS., एगु- corrected to एव in Berlin MS. 394 (cp. Reg.). (३) -सुरूप- B², -सरूप- Reg. (४) शुकवर्णम् Reg., कृष्णशुकवर्णम् Borooah, शुक्ल-वर्णम् corrected to कृष्णवर्णं in B², कृष्णवर्णं B³ Bⁿ, शुक्लवर्णं I² and Berlin MS. 394 (cp. Reg.). (५) नकुलं omitted in Bⁿ, Borooah. (६) -पद- I². (७) -वतो Bⁿ, Borooah. (८) वर्णविधिः B².

पृश्निवर्णं तु वैराजम् ॥ १५ ॥

पृश्निवर्णं बहुवर्णं चित्रं[1] वैराजम्। अथ कस्माद्वैराजस्य द्विवर्णोपदेशः क्रियते। तत्र[2] क्रमेणैव नीलत्वं सिद्धम्[3]। न सिध्यति। कथम्। एतास्तिस्रो विराजोऽनुष्टुबेका पङ्क्तिरेका द्वाभ्यां न्यूना चैका। तत्र पूर्वयोर्नीलो[4] वर्णः। अस्याः पृश्निरिति वेदितव्यम्। एवमपि कथमेतदध्यवसीयते पूर्वयोर्नीलः। अस्याः पृश्निरिति। निचृद्भुरिजोर्न्यूनाधिकयोः सहो[5]पदेशादस्याः पृश्निर्भवति[6]। परिशेषादितरयोर्नील इत्यध्यवसीयते। तयोरप्येके[7] क्रमात्[8] पङ्क्तेरेव विराजो नीलत्वं मन्यन्ते॥

निचृच्छ्यावम् ॥ १६ ॥

कृमिदूषितपत्रवर्णो[9] निचृद्भवति॥

पृषद्भुरिक् ॥ १७ ॥

बिन्दुमद्[10] भुरिग्भवति॥

ब्रह्मसामर्ग्यजुश्छन्दः कपिलं वर्णतः स्मृतम्॥ १८ ॥

---

(१) I² and Berlin MS. 394, -वर्णचित्रं B³Bⁿ and Borooah, -वर्णं चित्रवर्णं B² and Reg. (२) तच्च B². (३) सिध्यति (marg.) I². (४) नील- B³Bⁿ, Borooah. (५) समीपो- Bⁿ, Borooah. (६) B³B², पृश्निरिति Bⁿ and Borooah, पृथग्भवति I². (७) अपरे तयोरप्येक- Reg. (८) क्रमत्वात् Reg. (९) B³B²Bⁿ and Borooah, कृमिदूषितदर्भवर्णं I², कृमिदूषितदन्तवर्णं M. M. (a), कृमिदूषितं दंतवर्णं Berlin MS. 394, कृमिदूषितदंदभंत्तवर्णं Paris MS. (cp. Reg.). (१०) B²I² and Reg., विद्रुमवत् Bⁿ and Borooah, विद्रुमवत् corrected to विंदुमत् in B³.

ब्रह्मणः सामयर्जुषां च च्छन्दो वर्णतः[1] कपिलं जटाकलापवर्ण[2] स्मृतम् ॥

सा प्रमा प्रतिमोपमा संमा च चतुरक्षरात् ।
चतुरुत्तरमुद्यन्ति पञ्च च्छन्दांसि तानि ह ॥ १९ ॥

सा प्रमा प्रतिमा उपमा संमा चेति चतुरक्षराच्चतुरुत्तराणि । तानि[3] गायत्र्याः पूर्वाणि पञ्च च्छन्दांसि वेदितव्यानि ॥

हर्षीका सर्षीका मर्षीका सर्वमात्रा विराट्कामा ।
द्व्यक्षरादीनि साम्नां वैराजान्यनुचक्षते ॥ २० ॥

इत्येतानि च द्व्यक्षरादीनि चतुरुत्तराण्यष्टादशाक्षरपर्यन्तानि[4] साम्नां वैराजान्यनुचक्षते ॥

अक्षराण्येव सर्वत्र निमित्तं बलवत्तरम् ।
विद्याद्विप्रतिपन्नानां पादवृत्ताक्षरैर्ऋचाम् ॥२१॥

पादैर्वृत्तैरक्षरैश्च विप्रतिपन्नानामृचां सर्वत्र बलवत्तरं निमित्तमक्षराण्येव विद्यात् । यथा । सूर्ये विषमा सजामि (ऋ० १ । १९१ । १०) । पादैर्विप्रतिपन्नास्तिस्रोऽक्षरैर्जगत्योऽध्यवसीयन्ते[5] । यथा[6] । नवानां नवतीनाम् (ऋ० १ । १९१ । १३) इति पङ्क्तिः । यथा

---

(१) वर्णतः omitted in B²I². (२) I², M.M., Reg.; जटाकलापसूर्यरश्मिवर्णं B³ B² Bⁿ, Boroooah (-कलापं Boroo-ah). (३) चतुरक्षराच्चतुरक्षरादारभ्य चतुरुत्तराणि (-क्षराचतु- corrected to -क्षरादारभ्य चतु-) आत्तानि (for चतुरक्षराचतुरुत्तराणि तानि) I². (४) अष्टादशाक्षरपर्यन्तानि omitted in I². (५) ननु च अष्टकौ सप्तकः षट्क (षट् B²) इति ये पठंति तेषामुदाहरणं न भवति। तेषां । शिवा नः सख्या संत्विति । added in B² and Reg. (with marks of deletion in B²). (६) यथा omitted in B³Bⁿ, given on the margin in I².

च[1]। अभ्रप्रुषो न वाचा प्रुषा वसु (ऋ० १० । ७७ । १) इति वृत्तैर्विप्रतिपन्नाक्षरैस्त्रिष्टुबध्यवसीयते। यथा[2]—यास्ते प्रजा अमृतस्य (ऋ० ९ । ४३ । ९) इत्यनुष्टुप्। यथा च। ये नः सपत्ना अप ते भवन्तु (ऋ० १० । १२८ । ९) इति त्रिष्टुप्प्राये चा[3]क्षरैरेव जगत्यध्यवसीयते[4] ॥

व्यूहेदेकाक्षरीभावान्पादेषूनेषु संपदे ॥ २२ ॥

ऊनेषु पादेषु संपदि[5] कर्तव्यायाम्[6] एकाक्षरीभावान्[7] संधीन्व्यूहेत्पृथक्कुर्यादित्यर्थः। प्रेता जयता नरः (ऋ० १० । १०३ । १३)। सास्माकेभिरेतरी न शूषैः (ऋ० ६ । १२ । ४) इति यथा[8]। ऊनेष्विति किम्। सेमं यज्ञं मधुमन्तं कृधी नः (ऋ० ३ । ४ । २)। संपद[9] इति कस्मात्। आ इ[10]तायामोप गव्यन्त इन्द्रम्[11] (ऋ० १ । ३३ । १) इत्यत्र त्रय एकीभावास्तत्र[12] पूर्वस्यैव व्यूहेन संपत्सिद्धेरुत्तरयोर्[13] न कर्तव्यो भवति ॥

क्षैप्रवर्णांश्च संयोगान्व्यवेयात्सदृशैः स्वरैः ॥ २३ ॥

क्षैप्रवर्णांश्च[14] संयोगान्। सान्तःस्थान्संयोगानित्यर्थः। व्यवेयात्। व्यवधानं कुर्यादित्यर्थः। सदृशैः समानस्थानैः स्वरैः। त्र्यम्बकं यजा-

---

(१) यथा च omitted in Bⁿ. (२) यथा Bⁿ, तथा B³I²B² and Reg. (३) After च I² supplies अक्षरैर्विप्रतिपन्ना on the marg. (४) Bⁿ adds तथा मां धुरिन्द्रं नाम देवतेति जगती प्रायवृत्ताभ्यां विप्रतिपन्नापि त्रिष्टुप्। (५) संपदां या I², संपदा Berlin MS. 394. (६) कर्तव्या I², Berlin MS. 394. (७) -भावा B². (८) इति यथा omitted in B³Bⁿ. (९) संपदि B². (१०) आ। ए B². (११) B² omits इन्द्रम्. (१२) त्रय एकीभावाः। तत्र p; त्रय एकीभावा BⁿI² (त्रय on the margin in I²); एकीभावात् B³B², Reg. (१३) व्यूहो added on the marg. in I². (१४) -वर्णां I².

महे (ऋ० ७। ५६। १२)। उद्वृत्स्वस्मा अकृणोतना तृणम् (ऋ० १। १६१। ११)। गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चा (ऋ० १। ६१। १२)। पादेपूनेष्विति च्छन्दसः[1] संपद इत्ये[2]वानुवर्तते। ऊनेष्विति कस्मात्। प्रत्यग्रभीष्म नृतमस्य नृणाम् (ऋ० ५। ३०। १२)। संपद इति[3] कस्मात्। अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे (ऋ० १। १६१। ११) इत्यत्र द्वौ चैप्रवर्णसंयोगौ। तत्र पूर्वेण[4] व्यवायेन संपदः[5] सिद्धेरुत्तरस्मिन्न कर्तव्यो भवति।

अत्र केचित् चैप्रसंधिकृतानन्तःस्थासंयोगान्व्यूहेत्। एकाक्षरीभावानित्येवं सिद्ध[6] इति मन्यन्ते। तेषाम्—उद्वृत्स्वस्मा अकृणोतना तृणम् (ऋ० १।१६१।११) इति व्यूहः[7] कर्तव्यः। तत्सदृशैः[8] स्वरैर्व्यवायः।[9] अस्य[10] तु ये[11] स्वाभाविका अन्तःस्था-[12] संयोगास्त उदा[13]हरणत्वेन भवन्ति। यथा। त्वमद्भ्यस्[14] त्वमश्मनस्परि (ऋ० २।१।१) इति[15]। गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चा (ऋ० १।६१।१२) इति।

अयं व्यवायो यकारवकारसंयोग एवेष्यते। रेफलकारसंयोगयोर्न। कथं ज्ञायते। अयं ध्रुवो रयीणां चिकेत यत् (ऋ० ८।१०२।४)

---

(१) छन्दसः omitted in Reg. (२) संपदीत्ये- B², Reg. (३) संपदीति B². (४) पूर्वेण corrected to पूर्वस्मिन् in I². (५) B² and Reg., संपद I², संपत् B³ Bⁿ. (६) सिद्धे Bⁿ, Borooah. (७) व्यूहो न B². (८) न वा तत्सदृशैः B². (९) नास्य ते महिमानमिति यथा added in B², cp. also Reg. (१०) अस्यां B². (११) ये प्रश्ना I². (१२) I² and Reg., अन्तस्थाः B², अन्तस्थ- B³Bⁿ and Borooah. (१३) B²I² and Reg., 'तेष्युदा- B³, ते तूदा- Bⁿ and Borooah. (१४) त्वमद्भिस् B³I². (१५) I² omits इति.

इत्यत्र दीर्घत्वप्रतिषेधार्थम्—जामिषु जासु[1] चिकेत (८।४५) इति चिकेतशब्दस्य पाठात् ॥

पदाभेदेन पादानां विभागोऽभिसमीक्ष्य तु ।
छन्दसः संपदं तां तां यां यां मन्येत पादतः ॥ २४ ॥

छन्दसां पादतो यां यां संपदं मन्येत तां तां सम्यक्पूर्वमभिसमीक्ष्य पादांश्च पश्चात्पदानामभेदेन पादानां विभागः कर्तव्यः । यद्यप्युत्तरैः पादज्ञानहेतुभिर्विरोधो भवति । यथा । माध्यंदिनस्य सवनस्य वृत्रहन्नने[2]द्य (ऋ० ८।३७ १) इत्येतयोः पादयोः पदभेदेनाष्टाक्षरयोः क्रियमाणयोर्यद्यपि प्रायवृत्तसंपद्भवति । अनादृत्य तां माध्यंदिनस्य सवनस्येत्येवं विभागः कर्तव्यः । तथा—एकराळस्य भुवनस्य (ऋ० ८।३७।३) इति विभागः कर्तव्यः[3] ।

प्रायोऽर्थो वृत्तमित्येते पादज्ञानस्य हेतवः ॥ २५ ॥

प्रायोऽर्थो वृत्तमित्येते पादज्ञानस्य हेतवो भवन्ति । त्रिष्टुभः प्रायः[4]—गोर्न पर्व वि रद (ऋ० १।६१।१२) इति प्रकृत्या[5] दशाक्षरो व्यूहेनैकादशाक्षरः[6] क्रियते । तथार्थः । स गृणानो अद्भिर्देव[7]वान् (ऋ० १०।६१ २६) इति । तथा वृत्तम् । अलाय्यस्य परशुर्ननाश तम् (ऋ० ६।६७।३०) इति प्रकृत्यैकादशाक्षरो[8] विकर्षेण द्वादशाक्षरः क्रियते । वृत्तादेव—अर्यो गिरः सद्य आ जग्मुषीरा (ऋ० १।१२२।१४) इति[9] पादान्तः ॥

विशेषसंनिपाते तु पूर्वं पूर्वं परं परम् ॥ २६ ॥

---

(१) B³I² omit जासु. (२) -ने- omitted in Bⁿ. (३) I² omits कर्तव्यः. (४) प्रायो B³I²Bⁿ, प्राये B² and Reg. (५) B² and Reg., प्रकृत्या omitted in B³I²Bⁿ. (६) दशा- to -क्षरः omitted in B². (७) अद्भिदेव- B³. (८) दशाक्षरान्व्यूहेनैकादशाक्षरः added in B². (९) जग्मुषीरिति Bⁿ.

एतेषामेव विशेषाणां संनिपाते तु पूर्वं निमित्तं पूर्वं भवति। परं निमित्तं परं भवति। पूर्वो हेतुरुत्तराद्बलीयानित्यर्थः। त्वं चकर्थ मनवे स्योनान् (ऋ० १०।७३।७) इत्यत्र प्रायो[१]ऽर्थयोर्विरोधे प्राय-[२]बलीयस्त्वादस्मात्[३] स्योनानिति पादान्तः। येषां पुनरर्थो बलीयांस्तेषाम्—मनवे स्योनान्पथः (ऋ० १०।७३।७) इति पादान्तो गम्यते। प्रायबलीयस्त्वादेव—ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिः (ऋ० १।३६।१३) इति पादान्तः।[४] न सनितेति[५]।

[६]प्रायवृत्तविरोधे प्रायबलीयस्त्वात्—प्रत्यग्रभीष्म नृतमस्य नृणाम् (ऋ० ५।३०।१२) इति पादान्तः। एकादशाक्षर एव भवति। न वृत्ताद्विकृष्यते। अर्थवृत्तविरोधेऽर्थबलीयस्त्वात्—यदग्ने स्यामहं त्वम्[७] (ऋ० ८।४४।२३) इति पादान्तः। न वृत्तादहमिति। एवं सर्वत्र बलाबलमभिसमीक्ष्य पादं जिज्ञासेत्॥

अनुदात्तं तु पादादौ नोवर्जं विद्यते पदम्॥ २७॥

चतुःषष्ट्यां पादादावनुदात्तं पदं न विद्यते।[८] उकारस्तु विद्यते। यथा। उ लोककृत्नुमद्रिवो हरिश्रियम (ऋ० ८।१५।४)। उ लोको यस्ते अद्रिवः (ऋ० ३।३७।११)।[९] अयमपि पादान्तज्ञाने[१०] हेतुरेव सर्व[११]हेतुभ्यो बलवत्तमः। तस्मात्सर्वान्बाधित्वा—

---

(१) प्राया- Reg. (२) प्रायो- B^n, Borooah. (३) $B^3 I^2 B^n$, अस्मात् omitted in B^2 and Reg., अस्माकं Borooah. (४) B^2 adds अर्थतः।. (५) न सनिता $B^3 B^n$, corrected to न सनितति (*sic*) in I^2, सनितेति B^2. (६) I^2 reads here the passage अयमपि पादान्त- to त्वमवसि इति पादान्तः (given below under Sūtra 27). (७) त्वं त्वम् B^3. (८) उकारं वर्जयित्वा added on the marg. in I^2. (९) I^2 adds निमित्तपूर्वो. (१०) -ज्ञान- $B^3 B^n$. (११) सर्वत्र B^3.

वतो बतासि यम नैव ते[1] (ऋ० १० । १० । १३) इति पादान्तः । तथा—क्षत्राय त्वमवसि (ऋ० ८ । ३७ । ६) इति पादान्तः ॥

पादादावनुदात्तं तु यदन्यत्तदिहोदितम् ॥ २८ ॥

तु पुनः पादादौ यान्यनुदात्तानि पदानि तान्याचार्यः सूत्रे[2] पठति । वशोऽस्तीयक्षसि (१७ । २९) इत्येवमादयः[3] ॥

वशोऽस्तीयक्षसीत्येकम् ॥ २९ ॥

इदं चैकं[4] वश ऋषौ पादादावनुदात्तं पदमस्ति । इयक्षसि गाये त्वा नमसा गिरा (ऋ० ८ । ४६ । १७)[5] ॥

तृचे चाभिष्ट इत्यपि । नेति पूर्वाणि सर्वाणि ॥ ३० ॥

आभिष्ट इति च[6] तृचे नेतिपूर्वाणि सर्वाणि । आभिष्टे अद्य (ऋ० १० । ४ । ४) इत्येतस्मिंस्तृचे[7]ऽनुदात्तानि[8] सन्ति तानि सर्वाणि नेत्येवंपूर्वाणि[9] । स्तनयन्ति शुष्माः (ऋ० ४ । १० । ४) । रोचत उपाके (ऋ० ४ ।१०। ५)। रोचत स्वधावः (ऋ० ४।१०।६) इति ॥

मधुच्छन्दस्यृतावृधौ ॥ ३१ ॥

मधुच्छन्दसि ऋषावृतावृधावित्येकमनुदात्तमस्ति । ऋतावृधावृतस्पृशा (ऋ० १ । २ । ८) इति ॥

स्तोमशब्दे परेऽधायि ॥ ३२ ॥

स्तोमशब्दे प्रत्यये[10]ऽधायीत्येकम्[11] अनुदात्तम्[12] अस्ति । अधायि स्तोमः (ऋ० ७ । ३४ । १४) ॥

---

(१) मन added in B³. (२) सूत्रो I². (३) B³B², इत्यादयः I²Bⁿ. (४) अनुदात्तं पदमस्ति added in I²Bⁿ. (५) I² adds इति. (६) B² omits च. (७) -स्मिन्नृचे B², -स्मिं तृचे I². (८) -त्तादीनि I². (९) नेत्येवंपूर्वाणि omitted in I²Bⁿ. (१०) B² omits प्रत्यये. (११) एकपदम् B³. (१२) अनुदात्तं पदम् B².

ऋतशब्दे परे स्त्रिधत् ॥ ३३ ॥

ऋतशब्दे प्रत्यये स्त्रि[1]धदित्येकमनुदात्तमस्ति[2] । मा यज्ञो अस्य स्त्रिधदृतायोः (ऋ० ७ । ३४ । १७) इति[3] ॥

हुवे तुराणां यत्पूर्वम् ॥ ३४ ॥

हुवे तुराणामिति[4] द्वैपदे यत्पूर्वं पदं तदनुदात्तम् । प्रिया वो नाम हुवे तुराणाम्[5] (ऋ० ७ । ५६ । १०) ॥

तृपन्मरुत उत्तरम् ॥ ३५ ॥

तृपन्मरुतो[6] द्वैपदे यदुत्तरं पदं तदनुदात्तमस्ति । मरुत इति । आ यत्तृपन्मरुतो वावशानाः (ऋ० ७ । ५६ । १०) ॥

प्रेदं ब्रह्मेति चैतस्मिन्सूक्ते पादोऽस्ति पञ्चमः ।
सर्वानुदात्तः षट्स्वृक्ष्वादितश्च चतुर्दशः ॥ ३६ ॥

प्रेदं ब्रह्म वृत्रतूर्येष्वाविथ (ऋ० ८ । ३७ । १) इत्येतस्मिन्सूक्ते[7] षट्सु ऋक्षु सर्वानुदात्तः पादोऽस्ति पञ्चमः[8] । वृत्रहन्ननेद्य (ऋ० ८ । ३७ । १) इति । अस्यैव सूक्तस्यादितश्चतुर्दशः पादः स च सर्वानुदात्तोऽस्ति । राजसि शचोपते (ऋ० ८ । ३७ । ३) इति ।

एवमिमे सप्त सर्वानुदात्ताः सन्ति । मधुच्छन्दस्येकः[9] —ऋता-वृधावृतस्पृशा (ऋ० १ । २ । ८) इति[10] । आभिष्ट इति च[11] तृच एकः[12]—रोचत स्वधावः (ऋ० ४ । १० । ६) इति । एताभ्यां सह नव भवन्ति । न दशमः ॥

---

(१) ऽस्त्रि- B^2B^n. (२) पदमस्ति B^2. (३) इति omitted in B^3B^n. (४) इति omitted in B^2. (५) B^2 omits हुवे तुराणाम् ।. (६) तृपन्मरुते I^2B^n. (७) प्रेदं ब्रह्मेति सूक्ते (instead of प्रेदं ब्रह्म to सूक्ते) I^2. (८) षट्सु ऋक्षु पंचमः पादः सर्वानुदात्तः अस्ति B^3. (९)-स्येदेकः B^2. (१०) B^2 omits इति. (११) B^2 omits च. (१२) च एकः स्यात् (for एकः) B^3.

पादौ गायत्रवैराजावष्टाक्षरदशाक्षरौ ॥ ३७ ॥

अष्टाक्षरदशाक्षरौ पादौ गायत्रवैराजौ विद्यात् ।

एकादशिद्वादशिनौ विद्यात् त्रैष्टुभजागतौ ॥ ३८ ॥

एकादशद्वादशाक्षरौ पादौ त्रैष्टुभजागतौ विद्यात् ॥

वर्षिष्ठाणिष्ठयोरेषां लघूपोत्तममक्षरम् ।
गुर्वेवेतरयोर्ऋक्षु तद् वृत्तं छन्दसां प्राहुः ॥ ३९ ॥

एषां पादानां वर्षिष्ठाणिष्ठयोरष्टाक्षरद्वादशाक्षरयोः पादयोरुपोत्तममक्षरं लघु भवति । यथा । अग्निमीळे पुरोहितम् (ऋ० १ । १ । १)। प्र देवमच्छा मधुमन्त इन्दवः (ऋ० ९ । ६८ । १) इति । इतरयोर्दशैकादशाक्षरयोरुपोत्तमं गुरु भवति । श्रुधी हवं विपिपानस्याद्रेः (ऋ० ७ । २२ । ४)। पिबा सोममभि यमुग्र तर्दः (ऋ० ६ । १७ । १) इति[1] । छन्दसामृक्षु तद्वृत्तमाहुराचार्याः ॥

एतैश्छन्दांसि वर्तन्ते सर्वाण्यन्यैरतोऽल्पशः ।
एतद्विकारा एवान्ये सर्वे तु प्राकृताः समाः ॥ ४० ॥

एतैः पादैः सर्वाणि च्छन्दांसि वर्तन्ते । अत[2] एभ्योऽन्यैः पादैरल्पशो वर्तन्ते । ये त्वन्ये पादास्त एतेषामेव[3] पादानां विकारा भवन्ति । अष्टाक्षरात्पूर्वे पादास्ते गायत्रस्य[4] पादस्य विकारा भवन्ति । नवाक्षरो वैराजस्य विकारो यदि गुरूपोत्तमः । अन्यस्तु गायत्रस्यैव । त्रयोदशाक्षरप्रभृतिषु ये गुरूपोत्तमास्ते त्रैष्टुभस्य । ये लघूपोत्तमास्ते जागतस्य ।

---

(१) इति omitted in B^2B^n. (२) अतः omitted in B^3I^2. (३) पादास्त एतेषामेव omitted in B^2. (४) गायत्र- B^n, Borooah.

सर्वे तु प्राकृताः पादाः[1] समा वेदितव्याः। ते[2] प्राकृता अष्टाक्षरादयश्चतुर्विधाः। यद्येवं नैते समाः। बह्वो ह्यष्टाक्षरा अल्पीयांसो दशाक्षराः[3]। यद्येवं समा इत्येषां संज्ञा[4] स्यात्। न संज्ञायाः प्रयोजनमस्ति।

एवं तर्ह्यन्योऽर्थः कथ्यते[5]। सर्वे तु प्राकृताः समाः। तु-शब्दः पक्षव्यावर्तकः। यदुक्तमेतेषां विकारा अन्ये[6] पादा इति। तन्न। यथा[7] सर्वे पादाः प्राकृता एव। नान्योन्यस्य[8] विकाराः। तस्मात्समाः। न संख्याकृतं[9] समत्वम्।

अपरे पुनरन्यथा वर्णयन्ति। सर्वे तु प्राकृताः समाः। सर्वेऽष्टाक्षरप्रभृतयश्चतुर्विधाः प्राकृताः समास्तुल्या भवन्ति। किमुक्तं भवति। नान्योन्यस्य विकारा भवन्तीत्युक्तं भवति॥

एक एकपदैतेषां द्वौ पादौ द्विपदोच्यते।
ते तु तेनैव प्रोच्येते सरूपे यस्य पादतः॥ ४१॥

तेषां चतुर्णां पादानामेकः पादो यस्याः सै[10]कपदा ऋगित्युच्यते। यथा। असिक्न्यां यजमानो न होता (ऋ०४।१७।१५)। तेषामेव चतुर्णां द्वौ पादौ यस्याः सा[11] द्विपदा ऋगित्युच्यते। साधुर्न

(१) प्राकृताः पादाः B³I², प्राकृताः पादास्ते सर्वे B² and M. M. (a), प्राकृताः ये समाः पादाः ते सर्वे Bⁿ and Borooah. (२) के M. M. (a). (३) -क्षरादयः Bⁿ, Borooah. (४) समा इत्येषां संज्ञा omitted in B³I². (५) कथ्यते B³I²B²; कल्प्यते Bⁿ, Borooah, M. M. (a). (६) अन्ये तु B³I². (७) B³, Reg.; तन्न। तथा B²Bⁿ, M. M. (a), Borooah; तन्न यथा changed to तत्तु तथा in I². (८) नान्यस्य Reg. (९) तेषां added in Bⁿ, Borooah. (१०) यस्याः सा omitted in B³I². (११) यस्याः सा omitted in B³I².

गृध्नुरस्तेव शूरो यातेव भीमस्त्वेषः समत्सु (ऋ० १।७०।६) इति। तेनैव च्छन्दसा प्रोच्येते ते[1] द्वि[2]पदैकपदे[3] छन्दसां मध्ये यस्य च्छन्दसः पादतः सरूपे भवतः। यदि गायत्रस्य सरूपे भवतो[4] यदि त्रिष्टुभः[5]। गायत्री द्विपदा त्रिष्टुबेकपदेति॥

न दाशतय्येकपदा काचिदस्तीति वै यास्कः।
अन्यत्र वैमद्याः सैका दशिनी मुखतो विराट्॥४२॥

दशतये[6] भवा दाशतयी काचिदेकपदा नास्तीति वै[7] यास्क आचार्यो मन्यते। अस्माकं या एकपदास्ताः सर्वाः पूर्वासां[8] ऋचामध्यासान्मन्यन्ते[9]। अन्तानित्यर्थः[10]। किम्[11] अविशेषेण। नेत्याह। अन्यत्र वैमद्या एकपदायाः[12]। सा तु स्यान्मुखतः। वैमदस्य[13] आदावित्यर्थः। दशिनी विराडेकपदास्त्येव॥

आहुस्त्वेकपदा अन्ये अध्यासानेकपातिनः।
अध्यासानपि केचित्त्वाहुरेकपदा इमाः।
आ वां सुम्ने असिक्न्यां द्वे उरौ देवाः सिषक्तु नः॥४३॥

इमान्युदाहरणानि। आ वां सुम्ने वरिमन्सूरिभिष्ष्याम् (ऋ० ६।६३।११)। असिक्न्यां यजमानो न होता (ऋ० ४।१७।१५)।

---

(१) ते $I^2 B^n$, omitted in $B^3 B^2$. (२) द्वै- $B^2 I^2$. (३) I^2 adds एव. (४) भवतः B^n; omitted in B^2, Reg. (५) $B^2 B^n$, Reg.; यदि गायत्रस्य to त्रिष्टुभः omitted in $B^3 I^2$. (६) दाशतये B^2, दाशतयी B^3. (७) वै $B^3 B^2 I^2$, omitted here but given after आचार्यो in B^n. (८) सर्वाः पूर्वासाम् Reg., सर्वासाम् $B^3 B^2 I^2 B^n$. (९) मन्यन्ते $B^2 I^2 B^n$, मन्यते B^2 and Reg. (१०) B^n, अन्तानित्यर्थः supplied on the margin in I^2, omitted in $B^3 B^2$. (११) किम् B^n, सा किम् $B^3 B^2 I^2$. (१२) एकपदा या B^3. (१३) B^2, वैमंद्रस्य B^n, omitted in $B^3 I^2$.

उरौ देवा अनिबाधे स्याम[1] (ऋ० ५ । ४२ । १७॥ ऋ० ५ । ४३ । १६)। सिषक्तु न ऊर्जव्यस्य पुष्टेः (ऋ० ५ । ४१ । २०) । इति। तानप्येकपातिनोऽध्यासानन्य आचार्या एकपदा[2] आहुः अस्मिन्पाठान्तरे—ता तरेम (ऋ० ६ । २ । ११) इत्येवमादीनां पुनःपादानाम्[3] अनेकपातिनामध्यासानाम्[4] एकपदाशङ्कैव न[5] भवति[6] ॥

पादा एकाधिकाः सन्ति च्छन्दसां चतुरक्षरात् ।
सन्त्यतिच्छन्दसां पादा एकोत्कर्षेण जागतात् ।
षोळशाक्षरपर्यन्ता एकश्चाष्टादशाक्षरः ॥४४॥

छन्दसां पादाश्चतुरक्षरात्प्रभृति षोडशाक्षरपर्यन्तास्त एकेनैके[7]नाधिकाः सन्ति। एकश्चाष्टा[8]दशाक्षरः। नूनमथ (ऋ० ८ । ४६ । १५)। अग्ने तमद्य (ऋ० ४ । १० । १)। ऋध्यामा त ओहैः (ऋ० ४ । १० । १)। नदं व ओदतीनाम् (ऋ० ८ ६९ । २)। अग्निमीळे पुरोहितम् (ऋ० १ । १ । १)।[9] तं त्वा वयं पितो वचोभिः (ऋ० १ । १८७ । ११)। श्रुधी हवं विपिपानस्याद्रेः (ऋ० ७ । २२ । ४)। पिबा सोममभि यमुग्र तर्दः (ऋ० ६ ।

---

(१) उरौ देवाः B^2. (२) एकपादा I^2. (३) $B^3 B^2$, पुनःपाठानाम् (-दा- corrected to -ठा-) I^2, पुनःपदानां B^n and Borooah. (४) अनेकपातिनामध्यासानाम् B^2, अनेकपादानां अध्यासानाम् B^n, अनेकपादा अध्यासानाम् B^3 I^2 (-पादाः I^2), अनेकपादां अध्यवसानानाम् Borooah, अनेकपादाध्यवसाना M. M. (a). (५) एकपदाशंकैव न $B^n B^2$ (B^2 has a mark of deletion above न), एकपादाशंकैव न M.M. (a), एकपदादिशंकैव $B^3 I^2$ (-पा- I^2), एकपदाशंकैव Borooah. (६) I^2, M.M. (a); तस्मादुदाहरणान्युक्तानि added in $B^3 B^2 B^n$, Borooah. (७) एकैके- B^n. (८) एकोष्टा- B^n. (९) B^2 adds तथा.

१७ । १)। प्र देवमच्छा मधुमन्त इन्दवः (ऋ० ६ । ६८ । १) । तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रम् (ऋ० ८ । ९७ । १३)। अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्वभिः (ऋ० १ । १३३ । ६)। अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः कविक्रतुम् (ऋ० खि० १० । १०३ । ४)। त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मः (ऋ० २ । २२ । १)। एते चतुरक्षरादारभ्य षोडशाक्षरपर्यन्ताः। अर्चामि सत्यसवं[1] रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम् (ऋ० खि० १० । १०३ । ४)। एष[2] चाष्टादशाक्षरः ।

केचित्पाठान्तरं वर्णयन्ति। जागतादारभ्याष्टादशाक्षरपर्यन्ताः पादा[3] अतिच्छन्दसां विद्यन्ते । ते व्याख्याता[4] इति[5] ॥

एकादशैव च्छन्दसि पादा ये षोळशाक्षराः ।
सर्वे त्रिकद्रुकीयासु नाकुलोऽष्टादशाक्षरः ॥४५॥

छन्दसि संहितायां ये षोडशाक्षराः पादा[6] एकादशैव ते सर्वे त्रिकद्रुकीयास्वृक्षु[7] दृश्यन्ते। यथा[8] —त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मः[9] (ऋ० २ । २२ । १) इति[10] प्रथमायां चत्वारः। द्वितीयायां तृतीयायां च[11] त्रयस्त्रयः[12] पादाः । चतुर्थ्यामेकः । एवमेते[13] त्रिकद्रुकीयासु सर्वे भवन्ति। नकुलस्यार्षेऽष्टादशाक्षरः ।

---

(१) सत्यसंव I^2. (२) एवं Reg. (३) पादा omitted in I^2, Reg. (४) व्याख्या इवा I^2. (५) B^2 omits इति. (६) B^2 omits पादा . (७) B^2 and Reg., त्रिकद्रूकीयासु B^n, त्रिकद्रुकीयास्वृक्षु omitted in B^3I^2. (८) दृश्यन्ते यथा B^2B^n, omitted in B^3I^2. (९) महिषो to -शुष्मः omitted in B^n. (१०) B^n adds सूक्तस्य. (११) B^n omits तृतीयायां च. (१२) त्रयस्त्रयः B^2, त्रयः $B^3I^2B^n$. (१३) चतुर्थ्यामेकः। एवमेते B^2I^2, चतुर्थ्यामेकः एव । एते B^3, चतुर्थ्यामेकः। तृतीयायां त्रयः। एवं B^n.

प्रचासि सत्यसवं[1] रत्नधामभि प्रियं मतिं कविम् (ऋ० खि० १० । १०३ । ४) इति ॥

अवर्महोऽविकर्षेण ज्येष्ठा दाशतयीष्वृचाम् ॥ ४६ ॥

अवर्मह इन्द्र (ऋ० १ । १३३ । ६) इत्येषा अविकर्षेण सप्तत्यक्षरा[2] सा ज्येष्ठा महती दाशतयीषु ऋक्षु । बह्वक्षरेत्यर्थः ॥

विकर्षेण तु पादैश्च स हि शर्ध इति स्मृता ॥ ४७ ॥

विकर्षेण तु षट्सप्तत्यक्षरा भवति । पादैश्चाष्टपदा[3] भवति । तस्माज्[4] ज्येष्ठा स्मृता । स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणिः (ऋ० १ । १२७ । ६) इति ॥

अणिष्ठा बहुपादानां भारद्वाजी पुरूतमम् ॥ ४८ ॥

बहुपादानामृचां मध्येऽणिष्ठात्यल्पा[5] विंशत्यक्षरा भारद्वाजी[6] । पुरूतमं पुरूणां स्तोतॄणाम्[7] (ऋ० ६ । ४५ । २९) इति । ऋषिग्रहणात्—पुरूतमं पुरूणामीशानम् (ऋ० १ । ५ । २) इति मास्तु[8] ॥

अविकर्षेण सौभरी प्रेष्ठमित्यादि ह्रसीयसी ॥ ४९ ॥

अविकर्षेण सौभरिणा दृष्टा—प्रेष्ठमु प्रियाणाम् (ऋ० ८ । १०३ । १०) इत्येषा ह्रसीयस्यल्पाक्षरतरा भवत्येकोनविंशत्यक्षरेति ॥

विराजो द्विपदाः केचित्सर्वा आहुश्चतुष्पदाः ।
कृत्वा पञ्चाक्षरान्पादांस्तास्तथाक्षरपङ्क्तयः ॥ ५० ॥

पश्वा न तायुं गुहा चतन्तम्[9] (ऋ० १ । ६५ । १) इत्येवमाद्यो या विराजो द्विपदास्ताः सर्वाः पश्वा न तायुमित्येवं पञ्चाक्षरान्पादान्

---

(१) सत्यसंव I². (२) सप्तक्षरा I². (३) -पदी B^n. (४) B³I² omit तस्माज्. (५) B², अणिष्ठा अंत्या B³, अणिष्ठा अल्पा I², कनिष्ठा अल्पा B^n. (६) I² omits भारद्वाजी. (७) I² omits स्तोतॄणाम्. (८) ऋषि- to -स्तु omitted in I². (९) तायु B².

कृत्वा चतुष्पदा आहुः केचिदाचार्याः । तास्तथा क्रियमाणा अक्षर-पङ्क्तयो नाम भवन्ति ॥

इति श्रीपार्षदव्याख्यायामानन्दपुरवास्तव्यवज्रटपुत्र-[1]
उवटकृतौ[2] प्रातिशाख्यभाष्ये सप्तदशं
पटलम्[3] ॥

---

(१) -पुत्रे I². (२) -पुत्रोव्वटकृते Bⁿ. (३) B³ adds समाप्तम्. I² adds ॥ इति नामा ॥.

बार्हतो बृहतीपूर्वः ककुप्पूर्वस्तु काकुभः ।
एतौ सतोबृहत्यन्तौ प्रगाथौ भवतो द्वृचौ ॥ १ ॥

यो बृहतीपूर्वः स बार्हतः । ककुप्पूर्वो यः स काकुभः । उभावेतौ सतोबृहत्यन्तौ द्वृचौ प्रगाथौ भवतः ॥

त्वमङ्ग प्र प्र वो यह्वं मा चिद् बृहदु गायिषे ।
बार्हताः काकुभानाहुस्तं गूर्धय वयम्वि(?)ति ॥ २ ॥

त इमे बार्हताः प्रगाथाः । त्वमङ्ग प्र शंसिषः (ऋ० १ । ८४ । १९–२०) । प्र वो यह्वं पुरूणाम् (ऋ० १ । ३६ । १–२) । मा चिदन्यद्वि शंसत (ऋ० ८ । १ । १–२) । बृहदु गायिषे वचः (ऋ० ७ । ९६ । १–२) ।

काकुभानाहुः । तं गूर्धया स्वर्णरम् (ऋ० ८ । १९ । १–२) । वयमु त्वामपूर्व्य (ऋ० ८ । २१ ।१–२) इति ॥

अनुष्टुब्द्वे च गायत्र्यावेष आनुष्टुभः स्मृतः ।
विराजावभिसंपन्नः पद्याक्षर्ये स उत्थितः ॥ ३ ॥

एकानुष्टुब्द्वे च गायत्र्यावेष प्रगाथ आनुष्टुभः स्मृतः । विराजौ द्वे अभिसंपन्नः । पद्या चाक्षर्या च[1] । पादैरक्षरै[2]श्चेत्यर्थः । दश पादाः[3] सैका[4] विराट् । अशीतिरक्षराणि त्वक्षर्या[5] । स इति प्रतीकम् । स पूर्व्यो महानाम् (ऋ० ८ । ६३ । १–२) इति । उत्थित इति[6] प्रशंसा कृता । अन्ये प्रगाथाः षड्भिः सप्तभिरष्टाभिर्वा पा[7]दैर्भवन्ति । अयं तु दशभिः । तस्मादुत्थित इति प्रशस्यते ॥

---

(१) पद्ये चाक्षर्ये च Berlin MS. 394 (cp. Reg.). (२) पादेक्षरै- B^3, पादैरनुक्षरै- B^n. (३) पदाः B^n. (४) सैका $B^3 B^2 I^2 B^n$, पद्या Reg. (५) त्वक्षर्या Reg.; अक्षर्या B^n; omitted in $B^3 B^2 I^2$. (६) B^3 omits इति. (७) प- B^3.

आकृतिर्व्यपदेशानां प्राय आदित आदितः ॥ ४ ॥

आदितः प्रायेण प्रगाथः क्रियते[1] व्यपदिश्यते। बार्हतः काकुभ आनुष्टुभ इति। तेषामादितो यच्[2] छन्दस्तेनैव व्यपदेशः कृतो द्रष्टव्यः[3]। नोभाभ्यां यथा गायत्रबार्हत[4] इति॥

गायत्र्यादिस्तु बार्हते प्रायो गायत्रबार्हतः ॥५॥

गायत्र्यादिबृहत्यन्त एष प्रगाथः प्रायो[5] गायत्रबार्हत इत्युच्यते[6]। यथा। तमिन्द्रं दानमीमहे (ऋ० ८। ४६। ६–७) इति[7]॥

गायत्रकाकुभो नाम प्रायो भवति काकुभे ॥ ६ ॥

गायत्र्यादिः ककुबन्तः प्रगाथो गायत्रकाकुभो नाम वेदितव्यः। यथा। सुनीथो घा स मर्त्यः (ऋ० ८। ४६। ४–५) इति[8]॥

औष्णिहस्तूष्णिहापूर्वः ॥ ७ ॥

उष्णिहापूर्वः सतोबृहत्यन्तः प्रगाथ औष्णिह इत्युच्यते। यथा। यमादित्यासो अद्रुहः (ऋ० ८। १९। ३४–३५) इति[9]॥

पङ्क्त्यन्तः पाङ्क्तकाकुभः ॥ ८ ॥

पङ्क्त्यन्तः ककुप्पूर्वः पाङ्क्तकाकुभो नाम वेदितव्यः। यथा। अग्ना अग्ने पौरुकुत्स्यः (ऋ० ८। १९। ३६–३७) इति[10]॥

---

(१) प्रगाथाकृतिर्यैर् (instead of प्रगाथः क्रियते) B^2. (२) यः B^3. (३) कर्त्तव्यः (instead of कृतो द्रष्टव्यः) B^2. (४) -र्हता B^2 and Reg., -र्हते Borooah. (५) बार्हतप्राये (for प्रायो) B^2. (६) B^2, -बार्हत उच्यते B^n, -बार्हतो वर्त्तते B^3 I^2. (७) इति omitted in $B^3 B^2$. (८) इति omitted in $B^3 B^2$. (९) B^3 omits इति. (१०) इति omitted in $B^3 B^n$.

तमिन्द्रं च सुनीथश्च यमादित्यास एव च ।
अदान्मे पौरुकुत्स्यश्च ता ऋचोऽत्र निदर्शनम् ॥६॥

पुरस्तादेव निदर्शनान्युक्तानि ॥

महासतोबृहत्यन्तो यो महाबृहतीमुखः ।
स महाबार्हतो नाम ॥ १० ॥

महासतोबृहत्यन्तो महाबृहतीमुखो यः प्रगाथः स महाबार्हतो नाम वेदितव्यः । यथा । बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः (ऋ० ६ । ४८ । ७–८) इति[1] ॥

बार्हतो बृहतीमुखः ॥ ११ ॥

बृहतीमुखो जगत्यन्तो यः[2] प्रगाथः स[3] बार्हत इत्युच्यते । यथा । तं वः शर्धं रथेशुभम् (ऋ० ५ । ५६ । ६ ॥ ५ । ५७ । १) इति[4] ॥

अथो अतिजगत्यन्तः ॥ १२ ॥

अपि चातिजगत्यन्तो बृहतीमुखो यः प्रगाथः स च[5] बार्हत एव[6] । यथा । नेमिं नमन्ति चक्षसा[7] (ऋ० ८ । ६७ । १२–१३) इति[8] ॥

यवमध्योत्तरोऽपि च ॥ १३ ॥

---

(१) B³ omits इति. (२) B³ omits यः. (३) B³ omits स. (४) B³ omits इति. (५) प्रगाथः स च B², स प्रगाथः स च B³, प्रगाथः स I², omitted in Bⁿ. (६) Bⁿ adds सः. (७) वामी वामस्य धूतयः (for नेमिं to चक्षसा) B³. (८) B³ omits इति. Another reading also for this Sūtra and its Comm. is thus given on the margin in B³: (*sic*) जगत्यतिजगत्यंतः । उक्तो बार्हतः बृहतीमुखः जगः अतिजगत्यंतश्च भवति । जगत्यंते उक्तमुदाहरणम् । अतिजगत्यंते तु नेमि नम.

यवमध्योत्तरो बृहतीमुखो यः प्रगाथः स च[1] बार्हतः[2] । यथा । वामी वामस्य धूतयः (ऋ० ६ । ५८ । २०–२१) इति[3] ॥

बृहद्भिस्तं वो नेमिं च वामी वामस्य ता ऋचः ॥१४॥

पुरस्ताद्देवोदाहृताः ॥

नहि ते विपरीतान्तः ॥ १५ ॥

नहि ते शूर राधसः (ऋ० ८ । ४६ । ११–१२) इत्ययं प्रगाथो विपरीतान्तो बृहतीमुखो विपरीतान्तो नाम वेदितव्यः ॥

मो षु त्वा द्विपदाधिकः ॥ १६ ॥

मो षु त्वा वाघतश्चन (ऋ० ७ । ३२ । १–३) इति प्राकृत एव[4] प्रगाथो द्विपदाधिको वेदितव्यः । रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणम्[5] (ऋ० ७ । ३२ । ३) इत्येतया सहितो द्रष्टव्यः ॥

अनुष्टुब्जगती चैव विश्वेषामिरज्यन्तं च ॥ १७ ॥

विश्वेषामिरज्यन्तं वसूनाम्[6] (ऋ० ८ । ४६ । १६–१७) इत्ययं प्रगाथोऽनुष्टुप्पूर्वो जगत्यन्तो वेदितव्यः ॥

द्विपदा बृहती चैव स नो वाजेष्विति स्मृतः ॥ १८ ॥

स नो वाजेष्वविता पुरूवसुः[7] (ऋ० ८ । ४६ । १३–१४) इत्ययं प्रगाथो[8] द्विपदापूर्वो बृहत्युत्तरः[9] स्मृतः ॥

---

(१) B^n omits प्रगाथः स च. (२) एव in I^2 and एव सोपि in B^n added; omitted in B^3. (३) यवमध्योत्तरोऽपि च (Sūtra) to इति omitted in B^3. (४) वाघत एव (for वाघतश्च to एव) Reg. (५) सुदक्षिणम् B^2, सुदक्षिणं पुत्रो न पितरं हुवे Reg., omitted in B^3 I^2 B^n. (६) वसूनाम् omitted in B^2. (७) पुरूवसुः omitted in B^2. (८) अयं प्रगाथः omitted in B^3. (९) द्विपदा बृहती चैव (instead of द्विपदापूर्वो बृहत्युत्तरः) I^2.

ककुप्पूर्वस्तु को वेद स्मृतः काकुभबार्हतः ॥ १९ ॥

ककुप्पूर्वो बृहत्यन्तः काकुभबार्हतो नामायं प्रगाथः स्मृतः[1] । यथा । को वेद जानमेषाम् (ऋ० ५ । ५३ । १–२) इति[2] ॥

आनुष्टुभौष्णिहं विद्यात्ते म आहुर्य आययुः ॥ २० ॥

ते म आहुर्य आययुः (ऋ० ५ । ५३ । ३–४) इत्ययं प्रगाथः । तमानु[3]ष्टुभौष्णिहं विद्यात् । अनुष्टुप्पूर्वो अपरोष्णिगिति[4] ॥

ते नस्त्राध्वं बृहत्यादिर्बार्हतानुष्टुभः स्मृतः ॥ २१ ॥

ते नस्त्राध्वं तेऽवत (ऋ० ८ । ३० । ३–४) इत्ययं प्रगाथो बृहत्यादिरनुष्टुबन्तो बार्हतानुष्टुभः स्मृतः ॥

अग्निं वः पूर्व्यमित्येषोऽनुष्टुप्पङ्क्तिरेव च ॥ २२ ॥

अग्निं वः पूर्व्यं गिरा[5] (ऋ० ८ । ३१ । १४–१५) इति प्रगाथोऽनुष्टुप्पूर्वः पङ्क्त्यन्त आनुष्टुभ[6]पाङ्क्त इति स्मृतः ॥

यदध्रिगावो अध्रिगू ककुप् च त्रिष्टुबेव च ॥ २३ ॥

यदध्रिगावो अध्रिगू[7] (ऋ० ८ । २२ । ११–१२) इत्येष प्रगाथः ककुप्पूर्वस्त्रिष्टुबन्तः काकुभ[8]त्रैष्टुभ इति स्मृतः ॥

यदद्य वामनुष्टुप्च त्रिष्टुप्चैवोपदिश्यते ॥ २४ ॥

यदद्य वां नासत्या (ऋ० ८ । ९ । ९–१०) इत्ययं[9] प्रगाथोऽनुष्टुप्पूर्वस्त्रिष्टुबुत्तर आनुष्टुभ[10]त्रैष्टुभ[11] इत्युपदिश्यते ॥

---

(१) वेदितव्यः B². (२) B³ omits इति. (३) तमनु- B³B². (४) B³, परा उष्णिगिति B², अपरा तूष्णिगिति Reg., अपरा उष्णिहाविति Bⁿ, अररा उष्णिह इति I². (५) गिरा omitted in B², Reg. (६) -ष्टुभः Bⁿ. (७) अध्रिगू omitted in B². (८) -भस् B²Bⁿ, -भास् B³. (९) B³I², नामेत्ययं Bⁿ, नासत्यायं B². (१०) -भस् B³B², -भः Bⁿ. (११) -त्रैष्टुभ omitted in Paris MS.

यत्स्थो दीर्घेति च त्वेष बृहती त्रिष्टुबेव च ॥ २५ ॥

यत्स्थो दीर्घप्रसद्मनि (ऋ० ८। १०।१-२) इत्येष प्रगाथो बृहतीपूर्वस्त्रिष्टुबुत्तरो बार्हत[1]त्रैष्टुभ इत्युच्यते ॥

आ यन्मा वेनास्त्रिष्टुप्च जगती चोपदिश्यते ॥२६॥

आ यन्मा वेना अरुहन्नृतस्य (ऋ० ८। १००। ५-६) इत्ययं प्रगाथस्त्रिष्टुप्पूर्वो जगत्युत्तरस्त्रैष्टुभजागत इत्युपदिश्यते[2] ॥

ता वृधन्तावनुष्टुप्च महासतोमुखैव च ॥ २७ ॥

महासतोमुखेति विराट्पूर्वा[3] त्रिष्टुबुच्यते । ता वृधन्तावनु द्यून (ऋ० ५। ८६। ५-६) इत्ययं प्रगाथो[4]ऽनुष्टुप्पूर्वस्त्रिष्टुबुत्तर आनुष्टुभ[5]त्रैष्टुभ इत्युपदिश्यते[6] ॥

जागतस्त्वददा अर्भा प्रगाथस्त्रिष्टुबुत्तरः ॥ २८ ॥

अददा अर्भां महते वचस्यवे (ऋ० १। ५१। १३-१४) इति प्रगाथस्त्रिष्टुबुत्तरो जागत इत्युच्यते[7] ॥

उत्तरस्त्रैष्टुभस्तस्माज्जगत्युत्तर उच्यते ॥ २९ ॥

तस्मादुत्तरः प्रगाथः—इदं नमो वृषभाय स्वराजे (ऋ० १। ५१। १५ ॥ १। ५२। १) इति जगत्युत्तरस्त्रैष्टुभ[8] इत्युच्यते ॥

त्वमेताञ्जन च द्वौ द्वौ स घा राजेति च स्मृतौ ॥३०॥

---

(१) -तस् B^3B^2. (२) $B^2I^2B^n$, इत्युच्यते B^3 and Reg. (३) -पूर्वस् B^3. (४) विराट्पूर्वस्त्रिष्टुब्रुच्यते added in I^2. (५) -भस् B^3B^2, -भः B^n. (६) इत्युच्यते B^3. (७) B^3B^2, जागत इत्युपदिश्यते B^nI^2, जागतो जागतत्रैष्टुभ इत्युपदिश्यते Reg. (८) त्रैष्टुभजागत Reg.

त्वमेतांञ्जनराज्ञो द्विर्दश (ऋ० १।५३।६—११॥१।५४।१) इति द्वौ[1] प्रगाथौ पूर्ववद् द्रष्टव्यौ। यथा[2] पूर्वो जागतस्त्रिष्टुबुत्तर इत्युच्यते। तस्मादुत्तर:[3] प्रगाथ:—य उदृचीन्द्र देवगोपा: (ऋ० १।५३।११॥१।५४।१) इति त्रैष्टुभजागत इत्युच्यते। उत्तरौ—स घा राजा सत्पति: शूशुवज्जन: (ऋ० १।५४।७—१०) इति च द्वौ प्रगाथौ स्मृतौ। पूर्वो जागतस्त्रैष्टुभ:[4]। तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धा: (ऋ० १।५४।६—१०) इति त्रैष्टुभो जगत्युत्तर:[5]॥

त्वमस्य पारे रजसो जागतौ त्रिष्टुबुत्तरौ ॥ ३१ ॥

त्वमस्य पारे रजसो व्योमन: (ऋ० १।५२।१२—१५) इति द्वौ प्रगाथौ जागतौ त्रिष्टुबुत्तरौ[6] ज्ञेयाविति॥

सव्यञ्जनः सानुस्वारः शुद्धो वापि स्वरोऽक्षरम् ॥ ३२ ॥

व्यञ्जनेन युक्तोऽनुस्वारेण सहित:। अथवानुस्वारेण रहितो व्यञ्जनेन रहित:[7] स्वरोऽक्षरसंज्ञो[8] भवति॥

व्यञ्जनान्युत्तरस्यैव स्वरस्यान्त्यं तु पूर्वभाक् ॥ ३३ ॥

व्यञ्जनान्युत्तरस्यैव स्वरस्याङ्गं भवन्ति। तदस्य (ऋ० १।१५४।५)। तन्न: (ऋ० १।१४२।१०)। अन्त्यं तु पूर्वभाक्। अन्त्यं तु व्यञ्जनं पूर्वमक्षरं भजेत्। तत्। वाक्[9]॥

---

(१) द्वौ $B^3I^2B^n$, द्वौ द्वौ B^2 and Reg. (२) B^2B^n and Reg., तथा B^3I^2. (३) उत्तरत: B^2. (४) I^2 and Reg., जागतस्त्रैष्टुभ: B^3B^2, जागत: त्रिष्टुबंत: B^n. (५) $B^3I^2B^n$, त्रैष्टुभौ जागत इत्युत्तर: B^2, त्रैष्टुभजागत इत्युच्यते Reg. (६) B^3B^2, जागत-त्रिष्टुबुत्तरौ I^2, त्रिष्टुबुत्तरौ जागतौ B^n. (७) अथवाऽनुस्वारव्यंजनाभ्यां रहित: (instead of अथ- to रहित:) B^n. (८) B^3 B^2I^2, -संज्ञको B^n and Reg. (९) I^2 omits तत्। वाक्.

विसर्जनीयानुस्वारौ भजेते पूर्वमक्षरम् ॥ ३४ ॥

विसर्जनीयोऽनुस्वारश्च पूर्वमक्षरं भजेते।[1] यः सोम (ऋ० १। ६१। १४)। त्वं सोम (ऋ० १। ६१। १)॥

संयोगादिश्च वैवं च॥ ३५ ॥

संयोगादिर्वा पूर्वमक्षरं भजते। तस्य। यस्य॥

सहक्रम्यः परक्रमे॥ ३६ ॥

क्रमेण सह क्रम्यो वर्णः[2] पूर्वमक्षरं वा[3] भजते परक्रमे सति[4]। अर्क्कः। ऊर्ज्जम्॥

गुर्वक्षरम्॥ ३७ ॥

दीर्घमक्षरं गुरुसंज्ञं भवति। नू देवासो वरिवः कर्तना नो भूत (ऋ० ७। ४८। ४)॥

लघु ह्रस्वं न चेत्संयोग उत्तरः॥ ३८ ॥

ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति संयोगः परतो न चेद्भवति[5]। यथा। मित्रमहो[6] अवद्यात् (ऋ० ४। ४। १५)॥

अनुस्वारश्च॥ ३९ ॥

अनुस्वारश्च यद्युत्तरो न भवति तदा लघुसंज्ञं[7] भवति। यथा[8]। अस्ति सोमो अयं सुतः (ऋ० ८। ९४। ४) इति[9]॥

---

(१) तस्या यस्या added in I². (२) B³B²Bⁿ; क्रमेण to वर्णः omitted in I², Ber. MS. 394 (cp. Reg.), cp. M.M. (a). (३) I² and Ber. MS. 394 omit वा. (४) Bⁿ adds सन्निमम् ।; Paris MS. adds सन्नि।. Instead of क्रमेण to सति, Paris MS. reads: - - - - सह क्रम्यते परक्रमे। (*sic*).(५) B² omits भवति. (६) द्रुहो निदे मित्रमहो B². (७) B³, यदि तस्मादनुस्वारश्च न (-स्वारः संयोग I²) उत्तरो B²I². (८) B² omits यथा. (९) इति omitted in B³.

संयोगं विद्याद्व्यञ्जनसंगमम् ॥ ४० ॥

व्यञ्जनानां मेलकः[1] संयोगसंज्ञो भवति। आ त्वा रथम् (ऋ० ८। ६८। १)। अनुस्वार इत्यनुवर्तते। इदं श्रेष्ठम् (ऋ० १।११३। १) इति॥

गुरु दीर्घम् ॥ ४१ ॥

दीर्घमक्षरं गुरुसंज्ञं भवति। आ रुक्मैरा[2] युधा नरः (ऋ० ५। ५२। ६) इति। सिद्धेऽप्यर्थ उत्तरक्रियार्थं पुनरुच्यते॥

गरीयस्तु यदि सव्यञ्जनं भवेत् ॥ ४२ ॥

गरीयस्तु गुरुतरं विद्याद्दीर्घं सव्यञ्जनं सत्। राष्ट्री। इति[3] ॥

लघु सव्यञ्जनं ह्रस्वम् ॥ ४३ ॥

ह्रस्वमक्षरं सव्यञ्जनं लघुसंज्ञं भवति। क कि कु[4] ॥

लघीयो व्यञ्जनादृते ॥ ४४ ॥

ह्रस्वमक्षरं व्यञ्जनवर्जं लघीयःसंज्ञं भवति[5] ॥

छन्दस्तुरीयेण समानसंख्या
याश्छन्दसोऽन्यस्य भवन्त्यृचोऽन्याः।
यावत्तुरीयं भवति स्वमासां
तावत्य एता इतरा भवन्ति ॥ ४५ ॥

कस्य च्छन्दसः केन सह का संपद्भवतीति विचारणायां[6] तत इदमुच्यते। छन्दस्तुरीयेण च्छन्दसो गायत्र्यादेर[7]क्षराणां चतुर्थेन[8]

---

(१) व्यंजनामेलापकः I^2. (२) आरुरिथं। अनुमै (for आ रुक्मैरा) I^2. (३) B^3 omits इति. (४) कु०। B^2. (५) B^2; ह्रसीयःसंज्ञं भवति। $B^3 I^2$. अ इ उ इति added in Berlin MS. 394 (cp. Reg.) (६) विचारणां या B^3. (७) I^2 omits गायत्र्यादेर्. (८) चतुर्थ- B^3.

भागेन गायत्र्या[1] समानसंख्या अन्य[2]स्योष्णिक्छन्दस ऋचो भवन्ति। आसामुष्णिहां यावच्छन्दस्तुरीयं भवति तावत्य एता इतरा[3] गायत्र्यो भवन्ति। तथा चोक्तं[4] रहस्ये। सप्त गायत्र्यः षळुष्णिहो भवन्ति। यदिन्द्राहं यथा त्वम् (ऋ० ८। १४। १) इति यथा। आभिः सप्तभिः षळुष्णिहो भवन्ति[5]। एवं सर्वेषां छन्दसामन्योन्यस्य चतुर्थेन भागेन[6] संपद्भवति॥

द्वाभ्यामवस्येत् त्रिपदासु पूर्वं
पादेन पश्चात्क्वचिदन्यथैतत्॥ ४६॥

त्रिपदासु[7] ऋक्षु द्वाभ्यां पादाभ्यां पूर्वमवस्येत्पश्चात्पादेन। अग्निमीळे पुरोहितम् (ऋ० १। १। १)। क्वचिदेतदन्यथा[8]। पूर्वं पादेन पश्चाद् द्वाभ्याम्। दृतेरिव तेऽवृकमस्तु सख्यम् (ऋ० ६। ४८। १८) इति[9]॥

मध्येऽवसानं तु चतुष्पदानाम्॥ ४७॥

चतुष्पदानां[10] मध्येऽवसानं भवति। गायन्ति त्वा गायत्रिणः (ऋ० १। १०। १) इत्येवमादयः॥

त्रिभिः समस्तैरवरैः परैर्वा॥ ४८॥

---

(१) गायत्र्या B² and Reg., गायत्र्याः I², omitted in B³. (२) I² and Berlin MS. 394, समानसंख्याऽन्य- Paris MS., समानसंख्यया अन्य- B³B². (३) एता इतरा B² and Reg., इति B³I². (४) तथोत्रोक्तं Reg. (५) B², Reg., M. M. (a); तथा चोक्तं to भवन्ति omitted in B³I². (६) गणेन I². (७) B². Reg.; -पादासु B³I². (८) एतदन्यथा B², सकृदन्यथा I², अन्यथा B³. (९) B³ omits इति. (१०) B²Bⁿ, -पादानां B³ I².

त्रिभिः समस्तैः पादैः पूर्वम्[१] अवसानं भवति[२] । पादेनोत्तरम् । यथा । एतं शंसमिन्द्रास्मयुष्ट्वम् (ऋ० १० । ९३ । ११) । पादैर्वा[३] त्रिभिः परम[४]वसानं भवति । पादेन पूर्वम् । अधीन्न्वत्र सप्ततिं च सप्त च (ऋ० १० । ९३ । १५) इति[५] ॥

पङ्क्त्यां द्विशो वा तत उत्तरेण
त्रिभिः परैर्वा विपरीतमेतत् ॥ ४९ ॥

पङ्क्त्यां पञ्चपदास्वित्यर्थः । द्विशो द्वाभ्यां द्वाभ्यामवस्येत्[६] । पादेनोत्तरमवसानम्[७] । अयं चक्रमिषणत्सूर्यस्य (ऋ० ४ । १७ । १४-१५) इति[८] । त्रिभिः पादैः परमवसानं वा[९] । द्वाभ्यां पूर्वम्[१०] । नकिष्टं कर्मणा नशत् (ऋ० ८ । ३१ । १७) इति[११] । एतद्वा विपरीतम्[१२] । त्रिभिः पूर्वं द्वाभ्यामुत्तरम्[१३] । नकिर्देवा मिनीमसि (ऋ० १० । १३४ । ७) इति[१४] ॥

द्विशस्त्रिशो वा परतश्चतुर्भिः
स्यात्षट्पदानामवसानमेतत् ॥ ५० ॥

द्वाभ्यां द्वाभ्यां वा त्रिभिस्त्रिभिर्वावस्येत् । विश्वान्देवान्हवामहे (शा० श्रौ० ७ । १० । १४) । एषा तु कौषीतकि[१५]नां षट्पदा

---

(१) Bⁿ, पूर्वम् omitted in B²I². (२) गायन्ति to भवति omitted in B³. (३) परैर्वा B². (४) पादैर् (for परम्) B². (५) B³ omits इति. (६) B³ omits अवस्येत्. (७) B³ adds यथा. (८) B³ omits इति. (९) वा I²Bⁿ; च B³B², M.M.; omitted in Reg. (१०) B³ adds यथा. (११) B³ omits इति. (१२) एतद्विपरीतं वा Bⁿ. (१३) यथा added in B³B². (१४) B³ omits इति. (१५) -की- B³Bⁿ.

शस्यते। अस्माकं यः पञ्चमः पादः स तेषां न विद्यते[1]। अस्मिन्पक्ष उदाहरणम्। त्रिशो वा। त्रिभिस्त्रिभिर्वावस्येत्। स त्वपः[2] परि षस्वजे (ऋ० ८। ४१। ३)।[3] अथवा परतश्चतुर्भिरवस्येत्। द्वाभ्यां पूर्वम्। निष्कं वा घा कृणवते (ऋ० ८। ४७। १५)। एवं त्रिविधमवसानं षट्पदानां स्यात्॥

त्रिभिस्तु पूर्वं तत उत्तरं स्याद्
द्विशस्त्रिशो वा यदि वा समस्तम्।
द्वाभ्यां पुनः सप्तपदावसानम् ॥५१॥

सप्तपदानां तु पूर्वमवसानं त्रिभिः पादैः स्यात्। तस्मादुत्तरं द्विशः। यथा[4]। सुषुमा यातमद्रिभिः (ऋ० १। १३७। १) इति। त्रिशो वा यदि पूर्वमवसानं तदोत्तरं समस्तम्। चतुर्भिरित्यर्थः[5]। यथा। नहि वां वव्रयामहे (ऋ० ८। ४०। २) इति[6]। द्वाभ्यां पुनः पूर्वमवसानम्। उत्तरं समस्तं पञ्चभिः स्यात्। यथा।[7] प्रो ष्वस्मै पुरोरथम् (ऋ० १०। १३३। १) इति॥

द्वाभ्यां च मध्येऽष्टपदासु विद्यात् ॥ ५२ ॥

अष्टपदासु ऋक्षु मध्ये द्वाभ्यामवसानं स्यात्। परिशेषादाद्यन्तयोस्त्रिभिस्त्रिभिरवसानं भवति। स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणिः (ऋ० १। १२७। ६) इति॥

---

(१) अस्माकं to विद्यते is given with marks of deletion in B³. (२) सं त्वपः Bⁿ, सपत्तः B³. (३) इति added in B²I². (४) यथा Bⁿ, तथा B³B² and M.M., तस्माच्च तथा I². (५) B²Bⁿ and M.M., -रितीत्यर्थः B³, -रितित्यर्थः I². After -त्यर्थः। परतश्चतुर्भिरिति त्वनुवर्तते added in B² and M.M. (a), cp. also Reg.; Bⁿ adds अस्यानुवृत्तिः पूर्वसूत्राद्वा. (६) B³ omits इति. (७) Bⁿ omits यथा.

अग्निमीळे दूतेरिव गायन्त्येतमधीन्न्विति ।
अयं चक्रं नकिष्टं च नकिर्देवा मिनीमसि ॥
विश्वान्देवान्हवामहे स क्षपो निष्कं सुषुम ।
नहि वांम्रो वुष हि शर्धस्ता ऋचोऽत्र निदर्शनम् ॥ ५३ ॥

यथाक्रमं पुरस्तादेव निदर्शितानि[1] ॥

द्वाभ्यां पादेन द्वाभ्यां तु तव त्यत्पञ्चपदाष्टिः ।
अव्यूहेनातिशक्वरी तृतीयः षोळशाक्षरः ॥ ५४ ॥

द्वाभ्यामवस्येत् । ततः पादेन । पुनर्द्वाभ्याम्[2] । तव त्यन्नर्यं नृतोऽप इन्द्र (ऋ० २ । २२ । ४) इति[3] । सेयं[4] पञ्चपदाष्टिर्विज्ञेया । अव्यूहेनातिशक्वरी । अस्यास्[5] तृतीयः षोडशाक्षरः ॥

चतुर्भिस्तत एकेनाग्ने तमद्येति च ॥ ५५ ॥

चतुर्भिः पूर्वमवसानं तत एकेन[6] । अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः[7] (ऋ० ४ । १० । १) इति ॥

चतुर्भिस्तु परं द्वाभ्यां तव स्वादिष्ठा तच्छंयोः ॥ ५६ ॥

चतुर्भिः पूर्वमवसानं परं द्वाभ्याम् । तव स्वादिष्ठाग्ने संदृष्टिः (ऋ० ४ । १० । ५) इति[8] । तच्छंयोरा वृणीमहे (ऋ० १० । १९१ । ५) ॥

---

(१) निदर्शनानि B^2. (२) B^3 adds यथा. (३) इति $B^3 B^2$, इत्यत्रावसानं $B^n I^2$. (४) सेयं $B^2 B^n$, omitted in $B^3 I^2$. (५) अस्यां B^2. (६) B^3 adds यथा. (७) अग्ने तमद्य B^3. (८) B^3, इति omitted in $B^2 I^2 B^n$.

भरद्वाजाय तच्चक्षुरधीन्वृक्षा दृतेरिव ।
एतासु न व्यवस्यन्त्येके द्वादशकादिषु ॥ ५७ ॥

एतासु द्वादशकादिषु ऋक्ष्वेकेऽवसानं न कुर्वन्ति[1] । भरद्वाजायाव धुक्षत द्विता धेनुं च (ऋ० ६ । ४८ । १३) । तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत्पश्येम (ऋ० ७ । ६६ । १६) । अधीन्न्वत्र सप्ततिं च सप्त च सद्यो दिदिष्ट (ऋ० १० । ९३ । १५) । वृक्षाश्चिन्मे अभिपित्वे अरारणुर्गाम् (ऋ० ८ । ४ । २१) । दृतेरिव तेऽवृकमस्तु सख्यमच्छिद्रस्य (ऋ० ६ । ४८ । १८) ॥

प्रश्नस्तृचः पङ्क्तिषु तु द्वृचो वा
द्वे द्वे च पङ्क्तेरधिकाक्षरेषु ।
एका च सूक्तं समयास्त्वगण्याः
परावरार्ध्या द्विपदे यथैका ॥
सूक्तस्य शेषोऽल्पतरो यदि स्यात्
पूर्वं स गच्छेद्यदि तु द्वृचो वा ।
ते षष्टिरध्याय उपाधिका वा
सूक्तेऽसमाप्ते यदि ते समाप्ताः ॥ ५८ ॥

इत्युक्तौ[2] श्लोकावोङ्कारपटले । अत्र च । तत्रैव व्याख्यातौ ॥

---

(१) ऋक्षु न व्यवस्यंति । अंतरमवसानं न कुर्वंतीत्यर्थः । एके आचार्याः । (instead of ऋक्ष्वे- to -न्ति) Berlin MS. 394. (२) All the MSS. read प्रश्नस्तृच इत्युक्तौ (for प्रश्नस्तृचः to इत्युक्तौ).

सर्वाणि भूतानि मनो गतिश्च
स्पर्शाश्च गन्धाश्च रसाश्च सर्वे ।
शब्दाश्च रूपाणि च सर्वमेतत्
त्रिष्टुब्जगत्यौ समुपैति भक्त्या ॥ ५६ ॥

सर्वाणि भूतानि मनो गतिश्च[1] स्पर्शाश्च[1] गन्धाश्च[1] सर्वे[2] रसाः शब्दाश्च[1] रूपाणीत्येतत्सर्वं त्रिष्टुब्जगत्यौ त्रिष्टुभं च जगतीं च[3] भक्त्या समुपगच्छति ॥

गुर्वक्षराणां गुरुवृत्ति सर्वं
गुर्वक्षरं त्रैष्टुभमेव विद्यात् ॥ ६० ॥

यत्[4] किंचित्स्थावरं[5] जङ्गमं गुरुवृत्ति तत्सर्वं गुर्वक्षराणामेव[6] । किं पुनर्गुर्वक्षरम् । त्रैष्टुभमिति ॥

लघ्वक्षराणां लघुवृत्ति सर्वं
लघ्वक्षरं जागतमेव विद्यात् ॥ ६१ ॥

यत्स्थावरं जङ्गमं लघुवृत्ति तत्सर्वं लघ्वक्षराणामेव[7] विद्यात् । किं पुनस्तल्लघ्व[8]क्षरम् । जागतमिति ॥

---

(१) च omitted in B^n. (२) रसाश्च । सर्वे B^2. (३) B^n omits त्रिष्टुभं च जगतीं च. (४) $B^3 B^n$, समुपगच्छति यत् B^2, समुपैति समुपगच्छति यत् I^2 and Reg. (५) -वर- Reg. (६) B^3 I^2 and Berlin MS. 394, -क्षरमेव $B^2 B^n$ and Paris MS. (७) -क्षरमेव B^n. (८) पुनर्लघ्व- B^n.

यश्छन्दसां वेद विशेषमेतं
भूतानि च त्रैष्टुभजागतानि ।
सर्वाणि रूपाणि च भक्तितो यः
स्वर्गं जयत्येभिरथामृतत्वम् ॥ ६२ ॥
स्वर्गं जयत्येभिरथामृतत्वम् ॥

यो ब्राह्मणश्छन्दसामेतं विशेषं वेद । भूता[1]नि च त्रैष्टुभजागतानि[2] यो वेद । सर्वाणि[3] रूपाणि च । किमिति[4] । यो द्वादशाध्यायानां त्रयाणां चाभ्यासं करोति । भूतानि च त्रैष्टुभजागतानि सर्वाणि रूपाणि च भक्तितः । स[5] स्वर्गं जयत्येभिरथामृतत्वम् ॥

[एवमेवाचार्याणां[6] नमस्कारं दद्यात् । शास्त्रान्ते चा[7]चार्याणां नमस्कार उपपद्यते । तस्माच्छास्त्रत्वम् । मुखे[8] शास्त्रत्वे प्रसिद्ध आप्त[9]वत्संज्ञा[10] निवर्तयति । एकशास्त्रभावप्रदर्शनार्थं संबन्धं करोति । संबन्धे प्रयोजनं पूर्ववदेव । नित्यो हि वेदः[11] । कः पुनरनित्यत्वे प्रसङ्गः । सर्वाणि श्रौतानि । इमानि च स्मार्तानि[12] । पूर्वैः सहा[13]तुल्यत्वात्स्यादनित्यत्वम् । तस्मान्नित्यत्वम् । नैष दोषः । एतस्य समाम्नायस्य वितान[14] इति योऽयं नियम आरब्धः स एतेष्वपि प्रसज्यताम्[15] । वैतानिकसंज्ञालाभे सति नियमो[16]

---

(१) Owing to the loss of folio 203, the reading from-नि च to the end of the Comm. is wanting in I². (२) च added in Bⁿ. (३) स सर्वाणि B². (४) किमिति is given with marks of deletion in B³. (५) B³ omits स. (६) B³ adds च. (७) शास्त्रांतरे त्वा- B². (८) मुखे Bⁿ, गुरवे B³, गुरुत्वे B². (९) प्रसिद्धे आप्त-B², प्रसिद्धे प्राप्त- B³, आप्त- Bⁿ. (१०) संज्ञांन् Bⁿ. (११) पदः B³. (१२) स्मार्त्ताभ्यां Bⁿ. (१३) सहा- Bⁿ, सह B³B². (१४) विनान B³. (१५) प्रसज्यते B². (१६) नियमे Bⁿ.

समाग्ने वर्च इति यथेन्धन[1]वर्चो वैश्वदेवः प्रयुज्यते। युज्यते[2] समाग्ने वर्च इति प्रत्यृचं समिध[3] इव सर्वत्रेष्यते। अग्न्याधेयोत्तर[4]कालं च नैव निवर्तयितव्याः[5]। कथं प्राप्तिः शास्त्रभेदात्[6]। पूर्वे द्वादशाध्यायाः शौनकस्य[7]। अमी चत्वार आश्वलायनस्य। एवमप्राप्तसंज्ञा। किमिति निवर्तयति। सकलं पुनर्नाना शास्त्र आगमादाचार्य[8]प्रदर्शनाच्च।

स्वामिकुमारपुत्रेण मुद्गलेन तु[9] धीमता।
क्रियमाणायेदं दत्तं आत्रे शिष्याय धीमते॥]*

त्रैष्टुभजागतानि यो वेद भक्तितः स स्वर्गं लोकं जयति। एभिश्छन्दोभिः। अथामृतत्वं च गच्छति। इत्याह भगवाञ्छौनकः[10]। श्लोकाः।

गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि सोमो यैराहृतः[11] पुरा।
तानि सर्वमिदं कृत्स्नं त्रैलोक्यं सचराचरम्॥[12]
स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं[13] वृद्धिकरं शुभम्[14]।
कीर्तिमृग्यं[15] यशस्यं च छन्दसां ज्ञानमुच्यते॥

---

(१) यथेन्धनं Bⁿ. (२) Bⁿ omits युज्यते. (३) समिद्ध Bⁿ. (४) -त्तरं Bⁿ. (५) -तव्यः B². (६) शास्त्रभेदात् P, शासास्वते तास B³ B², सास्वते तैः Bⁿ. (७) शौनकस्य P, सौनकस्य Bⁿ, शौधनस्य B², शोधनकस्य B³. (८) शास्त्र आगमादाचार्य- B³, शास्त्र आत्तमादाचार्य- B², शास्त्रमादाय रामाचार्य- Bⁿ. (९) B², -पुत्रे मुद्गले मनु- B³ Bⁿ. (१०) श्रीशौनकः B³. (११) सोमो यैराहृतः Benares College MS. No. 1., सोमेन व्याहृतः B³ B², सोमेन वाहृतः Bⁿ. (१२) Ben. College MS. No. 1, सर्वमिदं...... B³, सर्वत्रमिदं .... B², this line omitted in Bⁿ. (१३) पुण्य B³. (१४) परं (for शुभम्) B². (१५) B³ Bⁿ, कीर्तिमृश्यं B².

---

* The passage एवमेवाचार्याणाम्—धीमते, though found in most of the MSS., really does not seem to belong to the Comm. See note.

छन्दोज्ञानं नान्यस्[1] तस्मात् प्रयत्नं कुरु महा··· ।
······नां[2] ना[3]न्यदस्तीति तत्त्वं[4] किम् ।[5]

इति श्रीपार्षदव्याख्यायामानन्दपुरवास्तव्यवज्रटपुत्रउवट[6]-
कृतौ प्रातिशाख्यभाष्येऽष्टादशं[7] पटलं समाप्तम् ॥
प्रातिशाख्यभाष्ये तृतीयोऽध्यायः[8] ॥

॥ इति उवटकृतभाष्यसहितमृग्वेदप्रातिशाख्यं समाप्तम् ॥

(१) नान्यस् B^3B^2, नान्यं Ben. College MS. No. 1. (२) महा·········नां B^3, माहा·········नां B^2, महाज्ञानान् Ben. College MS. No. 1. (३) ना-B^2, ता- B^3. (४) तत्वं B^2, तत्व-B^3. (५) छन्दोज्ञानं to किम् omitted in B^n. (६) -पुत्रोव्वट-B^n. (७) -दश- B^2. (८) B^3, प्रातिशाख्यभाष्ये तृतीयोऽध्यायः omitted in B^2B^n.

CORRECTIONS.

Page	4	line	3	delete	परावर इति च ।		
,,	8	,,	9	read	सत्वा	for	सत्व
,,	,,	,,	23	,,	half-stanza	,,	line
,,	15	,,	20	,,	,,	,,	,,
,,	17	,,	12	,,	ऐ०ब्रा०१।२२।१५	,,	ऐ० ब्रा० १।४।५
,,	18	,,	23	,,	-रऌकाराव्	,,	-रऌकाराव
,,	21	,,	18	,,	वत्स्यं (? = वस्व्यं)	,,	वत्स्यं-
,,	29	,,	8	,,	ँ प अं	,,	ँ प अ
,,	35	,,	27	,,	out	,,	off
,,	36	,,	17	,,	विन्दतीँ ३	,,	विन्दती ३
,,	,,	,,	20	,,	सप्रैष-	,,	स ैप
,,	38	,,	2	,,	सार्धेना	,,	सार्धाना
,,	41	,,	20	,,	M. M. (a)	,,	a (M.M.)

(This correction is required on a few other pages also; e. g. see pp. 155, 270.)

Page	50	line	12	read	नस्थं	for	नस्ं
,,	55	,,	3	,,	४।४३	,,	१।४।४३
,,	62	,,	15	,,	नेतस्	,,	नतस्
,,	63	,,	17	,,	दोषा-	,,	दोशा-
,,	,,	,,	19	,,	किमविशेषेण	,,	ाकमविशेषेण
,,	65	,,	17	,,	चयं	for	चं
,,	67	,,	3	,,	अर्धो-	,,	अर्धा-
,,	,,	,,	6	,,	अदर्शि	,,	अदशि
,,	,,	,,	14	,,	यस्कि-	,,	यास्क-

Page	69	line	3	read	पूर्वें	for	पूर्वं
,,	71	,,	12	,,	१।६१	,,	१।१।६१
,,	72	,,	8	,,	अश्वाजनि	,,	अश्वा जनि
,,	75	,,	15	,,	पूर्वौ	,,	पूर्वो
,,	76	,,	14	,,	-वरुणावृ-	,,	-वरुणा वृ-
,,	77	,,	23	,,	B^3	,,	B^n
,,	80	,,	18	,,	किं	,,	कं
,,	81	,,	16	,,	ओषधीषु	,,	ओषधाषु
,,	82	,,	1	,,	ब्रुवन्तु	,,	ुवन्तु
,,	83	,,	19	,,	पार्थिवासः	,,	पाथिवासः
,,	84	,,	1	,,	नोऽहिर्-	,,	नाऽहिर्-
,,	88	,,	9	,,	यो	,,	या
,,	101	,,	11	,,	वो	,,	वा
,,	103	,,	2	,,	अश्वेपितं	,,	अश्वेपि॑
,,	,,	,,	16	,,	रोदसीमे	,,	रोदसी मे
,,	104	,,	3	,,	एकारौकारपरौ	,,	एकारौकार परौ
,,	,,	,,	26	,,	73,74	,,	73 74
,,	110	,,	25	,,	struck	,,	srtruck
,,	115	,,	14	,,	अन्यत्त्वम्	,,	अन्यत्वम्
,,	119	,,	25	,,	B^n	,,	B^2
,,	125	,,	13	,,	स्वरितो-	,,	स्वरिता-
,,	126	,,	5	,,	पूर्वें	,,	पूर्व
,,	127	,,	14	,,	४।१६	,,	१।४।१६
,,	128	,,	25	,,	यं यं	,,	ॱ यं
,,	132	,,	17	,,	-तव्यम्	,,	-तव्यम्
,,	142	,,	23	,,	before	,,	Before
,,	149	,,	24	,,	B^3I^2	,,	B^2I^2
,,	153	,,	6	,,	पणीँर्	,,	पणीर्
,,	155	,,	25	,,	प्रत्युदाहरणं;	,,	प्रत्युदाहरणं
,,	163	,,	21	,,	दाशति॰	,,	दाशति-

Page	175	line	10	read	पत्वं		for	पत्व
,,	,,	,,	19	,,	this line as			युग्मान्तस्थादन्तमूलीयपूर्वं-
,,	176	,,	3	,,	अन्तःपद-		for	अन्तःपदे
,,	200	,,	8	,,	रात्र्याश्		,,	रा ्याश्
,,	,,	,,	20	,,	चक्रे		,,	चक्र
,,	212	,,	6	,,	ह		,,	ह-
,,	215	,,	5	,,	व्य-		,,	ड्य-
,,	216	,,	7	,,	तत्र		,,	तस्त्र
,,	221	,,	21	,.	B^n		,,	I^2
,,	222	,,	5	,,	इत्येतस्मिन्		,,	इत्येयेस्मिन्
,,	243	,,	22	,,	चक्रुः		,,	चक्रः
,,	256	,,	18	,,	भरेति च		,,	भरेति
,,	259	,,	1	,,	गीर्भिः		,,	गार्भिः
,,	260	,,	3	,,	तू		,,	तु
,,	,,	,,	5	,,	,,		,,	,,
,,	282	,,	19	,,	धेनुं न		,,	धेनुंन
,,	,,	,,	24	,,	च B^n		,,	च B^2
,,	291	,,	14	,,	सूमयं		,,	समयं
,,	294	,,	15	,,	द१कारान्त-		,,	१दकारान्त-
,,	296	,,	19	,,	श्रुत-		,,	ुत-
,,	297	,,	8	,,	प्राप्नोति		,,	प्राप्नाति
,,	,,	,,	17	,,	-श्रावयन्त-		,,	-आवयन्त-
,,	310	,,	14	,,	पूरुषत्वता		,,	पुरुषत्वता
,,	313	,,	13	,,	इतो		,,	इता
,,	,,	,,	,,	,,	-वर्तमः		,,	-वतमः
,,	317	,,	18	,,	तं		,,	·
,,	318	,,	2	,,	अश्विना।		,,	अश्विना
,,	332	,,	2	,,	शाकल्य-		,,	शाकन्य-
,,	334	lines	{23, 24	,,	added			after B^n
,,	344	line	9	,,	अन्यतरन्		for	अन्यतरं

Page	349	line	18	read	पूर्व-	for	पूव-
,,	351	,,	13	,,	ह्रथू-	,,	ह्रयू-
,,	365	,,	18	,,	सन्नव-	,,	सन्नव-
,,	368	,,	19	,,	B³),	,,	B³)
,,	371	,,	16	,,	पूर्वाह्णे	,,	पूवाह्णे
,,	377	,,	16	,,	पार्षद-	,,	पाषद-
,,	378	,,	10	,,	ऊर्ध्व-	,,	ऊध
,,	381	,,	14	,,	बह्वीः	,,	बह्वाः
,,	389	,,	14	,,	पूर्व-	,,	पूव-
,,	403	,,	2	,,	-स्थानाम्१ अनादो	,,	-स्थानाद्वा१दो
,,	,,	,,	6	,,	दोषौ	,,	दौषौ
,,	,,	,,	19	,,	-स्थानात्	,,	-स्थानात् ना-
,,	,,	,,	,,	,,	-स्थानां	,,	-स्थानां ना-
,,	404	,,	12	,,	अन्ताभ्याम्	,,	अन्ताग्राभ्याम्
,,	,,	,,	17	,,	ऽन्ये-	,,	ऽये-
,,	,,	,,	24	,,	दोषं	,,	दो ं
,,	405	,,	9	,,	विधिं	,,	विधि
,,	407	,,	16	,,	घोषिणस्	,,	घाषिणस्
,,	,,	,,	17	,,	ऊष्मणो	,,	ऊष्मणा
,,	411	,,	5	,,	ते	,,	त
,,	423	,,	18	,,	मा० शि० ६७	,,	या० शि० ६३
,,	428	,,	25	,,	स्युर	,,	स्युर
,,	445	,,	9	,,	हरी इह	,,	हरीह
,,	,,	lines	9-10	,,	आ० श्रौ० ६।३।१	,,	शा० श्रौ० ६।१।२
,,	446	line	2	,,	-निचृन्	,,	-निचन्
,,	461	,,	15	,,	चत्वारो	,,	चत्वारा
,,	478	,,	9	,,	नेतिपू-	,,	नेति पू-
,,	480	,,	6	,,	गुर्वे-	,,	गुर्वे-
,,	482	,,	8	,,	पूर्वासाम्	,,	पूर्वासां
,,	,,	,,	22	,,	मन्यन्ते B³	,,	मन्यन्ते B²

Page	484	lines 4,7	read	ग्रै०पृ० १०६॥ आ०श्रौ० ४।६।३	for ऋ०खि० १०।१०३।४
"	485	" 1-2	"	"	" "
"	489	line 13	"	बृहती-	" बृहतो-

